

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 62

*Організації та творчі об'єднання XIX–XX ст. і їх діячі
в регіональному та всеукраїнському контексті*

Ніжин – 2011

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 4 від 09.12.2010 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., член-кор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури, мистецтвознавства:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнєєва; к. мист. н., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найдєн; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; к. мист. н., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шульгіна.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 62 : Організації та творчі об'єднання ХІХ–ХХ ст. і їх діячі в регіональному та всеукраїнському контексті / [відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 323 с.

ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52
© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011
© Самойленко Г. В.

УДК 378.09(477.51)"18/19"

Г.В.Самойленко

Хроніка українознавчих проявів у Ніжинській вищій школі у ХІХ – на поч. ХХ ст.

У статті вперше на широкому документальному матеріалі висвітлюються у систематизованій хронологічній послідовності факти, що свідчать про українські прояви у Ніжинській вищій школі ХІХ – поч. ХХ ст., у яких брали активну участь видатні діячі культури.

Ключові слова: українознавство, Ніжин, вища школа, документи, діячі культури.

В статье впервые на широком документальном материале освещается в систематической хронологической последовательности факты, свидетельствующие об украинских проявлениях в Нежинской высшей школе в ХІХ – нач. ХХ века, в которых принимали участие видные деятели культуры.

Ключевые слова: украиноведение, Нежин, высшая школа, документы, деятели культуры.

The article for the first time elucidates the facts indicative of Ukrainian manifestation in Nizhyn higher school in the ХІХ-th – at the beginning of the ХХ-th century, in which prominent figures of culture took part. The article is based on the wide documentary material laid out in systematic chronological order.

Key words: Ukrainian studies, Nizhyn, higher school, documentary, figures of culture.

29 липня 1805 р. російський цар Олександр І підписав іменний указ "О заведении в Нежине Гимназии высших наук кн. Безбородко". З цього часу і веде свою славетну історію один із найстаріших в Україні вищих навчальних закладів [1]. За 205-річну історію він неодноразово змінював назву і термін навчання, але завжди був вищою школою, з якою пов'язані імена славетних випускників: письменників М.Гоголя, Є.Гребінки, Л.Глібова, художників-академіків Л.Гороновича, А.Мокрицького, вчених П.Редькіна, І.Лашнюкова, В.Резанова і багатьох інших.

Засновником Гімназії вищих наук був граф Ілля Андрійович Безбородько, який походив із відомої козацької родини. Його рідний брат Олександр, канцелярист генерал-губернатора Малоросії, а пізніше особистий секретар Катерини II, князь канцлер Росії, після смерті залишив значну спадщину Іллі Андрійовичу. Великі на той час суми грошей обох братів, а також різного роду матеріали і були використані для будівництва приміщення та утримання навчального закладу. У 1815 р. І.А.Безбородько помер. Попечителем Гімназії вищих наук був призначений онук Іллі Андрійовича – Олександр Григорович Кушельов-Безбородько.

4 вересня 1820 р. у Ніжині відкрито Гімназію вищих наук князя Безбородька. Її першими директорами були призначені відомі вчені, професори В.Г.Кукольник та І.С.Орлай. Обидва із родини закарпатських русинів. На жаль, В.Г.Кукольник рано пішов із життя, а І.С.Орлай очолював Гімназію протягом п'яти років. Його знали не лише як чудового лікаря, а і як історика, автора праць "Коротка історія про Карпато-Русів" (1804), "Про південно-західну Русію" (1826). Він був знайомий з І.В.Гете та І.Котляревським, тому уже в перші роки керівництва навчальним закладом у Ніжині він намагався заснувати відділення Товариства історії старожитностей, залучити викладачів до вивчення історії краю. Для цього І.С.Орлай збирав літописи, різні історичні документи, зокрема літописи "О Донских казаках", "О казаках малороссийских", "Восемь грамот малороссийских гетманов", "Поучение митрополита Фотия, жившего в XV веке" та інші. Під впливом І.С.Орлая було створено студентське історичне товариство під керівництвом студента, в майбутньому відомого вченого, ректора С.-Петербурзького університету П.Г.Редькіна. І.С.Орлай розвивав у студентів творчий порив і намагався прищеплювати їм любов до вітчизняної історії. Це був один із перших кроків до проявів українознавства у Гімназії вищих наук.

Проте І.С.Орлай не обмежувався цим. Він добився у царя дозволу відкрити в гімназії студентський театр, який почав функціонувати з 28 грудня 1826 р. Це був перший в Україні студентський аматорський театр у цивільному навчальному закладі, який увійшов в історію українського театру. Його художнім керівником, постановником, актором, його душею був Микола Гоголь [2]. Крім п'єс російськомовних, а також поставлених німецькою та французькою мовами, М.Гоголь разом із своїм другом М.Прокоповичем складали сценки з побутового життя українців, які користувалися великою популярністю, бо були наповнені гумором і розігрувалися з великою майстерністю.

Колишній ліцеїст Т.Пашенко у своїх спогадах описав декорації окремих вистав, які засвідчували про потяг студентів до українського:

"У другій дії виставлено на кону (сцену) просту українську хату та кілька оголених дерев; оддалеки річка і потолочений очерет. Біля хати стоять лавки. На кону нікого нема..."

Деякі дослідники, зокрема К.Копержинський, вказують на те, що це могла бути декорація до "Наталки Полтавки". Важко лише за цим фактом конкретизувати назву вистави. Але те, що на гімназійській сцені могли розіграватися п'єси батька М.Гоголя, Василя Панасовича, "Собака-вівця", "Простак", можна говорити з упевненістю. М.Гоголь добре знав їх, бачив їх на сцені в театрі Д.Трощинського в Кибинцях і міг поставити їх на ніжинській сцені.

Прояв до українського відчувався і в літературній творчості гімназистів. Українська історична тематика стає однією із провідних тем у поетичних творах. Андрій Бородін у вірші "К Родине" звертається до історії України, Дніпра. Останній в елегії виступає символом стійкості й мужності українського народу в різні історичні епохи. Микола Білевич в елегії "Смерть Святослава", М.Прокопович у поемі "Сон Ратмира", М.Гоголь у повісті "Братья Твердославичи", Є.Гребінка у віршах "Рогдаев пир", "Славянский вечер" звертаються до подій періоду Київської Русі та співіснування давніх слов'ян.

Атмосфера ніжинського життя по-різному відбилася у творах М.Гоголя "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан", Є.Гребінки "Записки студента", "Нежин-озеро" та "Нежинский полковник Золотаренко", М.Білевича "Святочные вечера, или Рассказы моей тетушки" тощо.

Але, крім освоєння української тематики, в гімназійному літературному житті проявляється ще одна специфічна особливість – це потяг висловити свої думки українською мовою. Є.Гребінка одним із перших береться за це. Він пише свої знамениті бійки "Цап", "Лебеді і Гуси", "Ячмінь", "Ведмежий суд", "Пшениця", "Сонце да Хмари", "Горобці да Вузня", "Будяк да Конопляночка", "Верша да Болото", "Маківка", "Рожа да Хміль", "Школяр Денис", "Сонце да Вітер", "Грішник", "Ворона і Ягня" та інші, які пізніше увійшли до його відомої збірки "Малороссийские приказки" (1834).

І хоча на юного поета мала вплив творчість І.Крилова, Езопа і Лафонтена, Є.Гребінка в жанрі байки виступив як оригінальний і самобутній письменник [3]. Більше того, поет у Ніжині вперше в українській літературі звернувся до перекладу поеми О.Пушкіна "Полтава" з російської мови на українську. В одному з листів до рідних, датованих 1829 роком, читаємо: "Досугами я перевозжу поему Пушкина – "Полтаву" на малороссийский язык и намерен, выйдя из заклетов гимназии ее напечатать, посвятя добрым землякам".

У період роботи над перекладом Є.Гребінка перебував під сильним впливом "Енеїди" І.Котляревського. Більше того, сам юний поет ще не мав чіткого уявлення про те, якою повинна бути мова української літератури. Тому він зводить героїко-романтичну тональність поеми О.Пушкіна до бурлескно-травестійної. Але і в цьому проявилася майстерність Є.Гребінки. Не випадково ж, як висловився М.Рильський, "всерйоз його хвалили читачі, всерйоз над ним плакав Квітка-Основ'яненко" [4]. Сучасники Є.Гребінки, як представники української, так і російської літератури, схвально відгукнулися про переклад "Полтави".

У час навчання в деяких гімназистів проявляється особливий потяг до українського. М.Гоголь на знаменитих ніжинських ярмарках, а також на околиці Ніжина – Магерках збирає фольклорні твори і записує у свою знамениту "Книгу всякої всячини, или Подручну ю энциклопедию". "Спілкування його з простими людьми..., – згадував В.І.Любич-Романович, – мабуть, давало йому свого роду насолоду в житті, задовольняло його естетичні потреби і викликало в ньому поетичний настрій. Так, в крайньому разі, ми це помічали, тому що він, після кожного такого нового знайомства будь-де, замикався в своїй кімнаті і заносив на папір свої враження" [5]. Багато своїх записів М.Гоголь пізніше використав під час написання книг "Вечори на хуторі поблизу Диканьки" та "Миргород".

Фольклорні записи у Ніжині здійснювали Платон Лукашевич, який вчився разом з М.Гоголем, Микола Білевич, Є.Гребінка та інші.

Тож у Ніжині та Гімназії вищих наук спостерігалася перехрестя двох культур: народної і офіційної. З одного боку, гімназисти формувалися відповідно до тих вимог, які були сформовані в Статуті навчального закладу, а також підтверджувалися офіційними Циркулярами, з іншого боку, відбувався вплив на них народного середовища, щоденного життя ніжинців, бо чимало гімназистів проживало вдома або ж на квартирах. Та й ті, що жили в пансіоні, як М.Гоголь, у вихідні дні та свята мали змогу залишати Гімназію і спілкуватися з жителями міста. Провінціалізм, периферійність розширювали кругозір гімназистів, сприяли їх обізнаності з народними українськими традиціями та культурою, що вело до пізнання своєрідного національного, духовно оригінального, "ярмаркового" незалежного світу. Саме на периферії довше зберігалися українські народні національні, духовні пріоритети, елементи сміхової культури, її багатоголосся.

З Ніжинською гімназією вищих наук та Фізико-математичним ліцеєм, де закінчували своє навчання студенти після закриття Гімназії у 1832 р., пов'язані імена видатних діячів-українців, які зробили значний внесок у розвиток вітчизняної культури: академік П.Редькін, професори, ректор Харківського університету О.Рославський-Петровський, В.Дом-

бровський, відомий юрист і представник уряду на Чернігівщині зі здійснення реформи 1861 р. – В.В.Тарновський (старший), письменники М.Гоголь, Є.Гребінка, В.Забіла, Я. де Бальмен, М.Білевич, М.Прокіпович, брати Сементовські, поет і фольклорист О.Афанасьєв-Чужбинський, активний організатор недільних шкіл на Чернігівщині Р.Тризна, близький приятель Т.Шевченка М.Лазаревський та інші.

Прояви українського спрямування помічалися й у Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька. Як і в попередні роки, цьому сприяли професори, зокрема історик І.Лашнюков, філологи М.Тулов та О.Белобров, директор Є.Стеблін-Камінський, інспектор П.Морачевський та інші. Цей прояв набував різноманітного характеру.

Іван Лашнюков, який після закінчення Юридичного ліцею в Ніжині, а потім Київського університету Св. Володимира повернувся знову до Ніжина як викладач, присвятив себе вивченню історії слов'янських народів. Він був добре знайомий з Марком Вовчком, П.Кулішем, В.Білозерьким та іншими членами редколегії журналу "Основа", надрукував тут у 1862 р. свої статті "Мнение г. Палацкого о происхождении казаков" та "Об отношениях галицких русинов к соседям", які були написані відповідно до українського патріотичного устремління, яке відчувалося у цей час у суспільстві.

Михайло Тулов прищеплював студентам любов до літератури, підтримував тих, хто писав поезії українською мовою, а Омелян Белобров, досвідчений викладач і вихователь, зацікавлював молодь усною народною творчістю. У своїй книзі "О народной русской поэзии" (1859) він розглядав український фольклор як "свідоме вираження народного духу, народного характеру" і закликав до "зближення поезії з реальним життям".

Єгор Стеблін-Камінський, високоосвічений і благородний керівник, на формування якого впливав у дитячі роки друг батька письменник Іван Котляревський, любив своїх студентів, а також гімназистів і прищеплював їм любов та повагу до вітчизняної історії і культури.

Випускник Юридичного ліцею М.Гербель згадував: "Там віяло добрим здоровим духом, і молодь вчилась, розвивалась... Добрий, дружній гурток товаришів, відсутність педантизму... За таких сприятливих умов внутрішнього життя ліцею між ліцеїстами дуже була розвинута пристрасть до занять літературою, і ці заняття потягли потім багатьох на літературне і наукове поле" [6]. Тож не випадково, що саме тут сформувалися три яскраві особистості: відомий письменник М.Гербель, перший перекладач і видавець російською мовою "Кобзаря" Т.Шевченка, основоположник білоруської реалістичної літератури Франтішек Богушевич, який писав вірші під впливом Т.Шевченка, байкар Л.Глібов, який написав тут понад 30 байок українською мовою,

підтриманих професором М.Туловим і рекомендованих до друку в газеті "Черниговские губернские ведомости".

Дух Т.Шевченка жив серед ліцеїстів ще з далекого 1846 р., коли Кобзар разом з О.Афанасьєвим-Чужбинським перебував у Ніжині і зустрічався зі студентами. Творчість великого поета мала епохальний, збудливий, натхненний характер на кожного, хто лише доторкався до його поетичного слова, і назавжди залишався під впливом його чарівної сили.

Розглядаючи українські прояви в Юридичному ліцеї кн.Безбородька в Ніжині, не можна не обминути ще одне яскраве свідчення, що пов'язане з творчою долею інспектора Пилипа Морачевського [7], який на основі полтавських говірок (що побутували в живій мовній практиці) підготував "Словарь малороссийского языка", підкресливши семантику українських слів висловами з пам'яток народної поезії, творів І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Гулака-Артемівського. На жаль, словник не був опублікований.

Крім словникової роботи, П.Морачевський займався також літературною діяльністю. Він був автором поетичних і драматичних творів, значна частина яких була написана українською мовою. Нині жодний дослідник української літератури першої половини ХІХ ст. не обійдеться без того, щоб не звернутися "До Чумака, або Война ягло-хранцузотурецька у 1853 і 54 роках" (1855), про яку газета "Южный край" писала: "Поезії в них небагато, проте багато патріотичного захоплення, знання малоросійської мови і вміння володіти віршем".

Під час праці у ліцеї П.Морачевський почав перекладати українською мовою Євангеліє. У вересні 1860 р. був завершений переклад Євангелія від Матфея й Іоанна і в чернетці Євангелія від Луки.

У листі до митрополита Санкт-Петербурзького і Новгородського Ісидора П.Морачевський сповіщав, що на всіх мовах усно й письмово проповідується слово Боже, а в Малоросії, мовою якої говорить близько 12 млн. православних християн, немає своєї Євангелії. Тому він просить протегувати видання святого письма українською мовою.

Звернення до митрополита не було випадковим, бо він познайомився з ним у Ніжині під час відвідин митрополитом міста, а також для підстраховки авторитетної церковної освіти. Через місяць прийшла відповідь від митрополита Ісидора, який сповіщав П.Морачевського: "По частном совещании с Святейшим синодом уведомляю Вас, что перевод Евангелия, сделанный Вами или другим кем-либо, не может быть допущен к печатанию" [8].

Таким чином вища церковна влада дала зрозуміти, що будь-який переклад, зроблений українською мовою, не буде надрукований. І цього Синод дотримувався довго, бо й переклад Біблії, зроблений тро-

хи пізніше П.Кулішем, теж не був надрукований. Але цей удар не призупинив творчу працю П.Морачевського. Він продовжував перекладати Євангеліє й далі. У своїй відповіді митрополиту Ісидору він стверджував, що хоче залишити свою працю дітям на пам'ять "как видимый знак своего благословения". А тому просив повернути йому надісланий рукопис.

Удосконаливши переклад Євангелія, П.Морачевський послав його повністю Російській академії наук із проханням, якщо переклад буде схвалено, рекомендувати до друку. 11 січня, а потім 8 лютого 1862 р. на засіданні відділу російської мови та словесності академік І.І.Срезневський зачитав записку, пов'язану з перекладом П.Морачевського, в якій була дана позитивна оцінка роботі перекладача. Вченого підтримали також академіки А.Х.Востоков та А.В.Никитенко, які знали українську мову і прочитали переклад, і рукопис був рекомендований до видання.

У цей час на ім'я міністра внутрішніх справ Росії послідував із Києва донос, у якому переклад П.Морачевського характеризувався як спроба розколоти православну церкву. І тоді міністр висловив зловісну фразу: "Малороссийского языка не было, нет и никогда быть не может". Ці слова неодноразово цитувалися й повторювалися, але мало хто знав, що вони були сказані у зв'язку з проханням інспектора Ніжинського юридичного ліцею кн. Безбородька П.Морачевського, який протягом 20 років перекладав українською мовою текст Євангелія та інших книг Святого письма, опублікувати свою працю. Священне Писання українською мовою не тільки не дозволили друкувати, а й незабаром підготували сумнозвісний циркуляр про заборону українського слова взагалі. І лише на початку ХХ ст. у результаті клопотання визначних діячів культури І.Франка, І.Срезневського та проф. В.В.Морачевського, онука перекладача, до президента імператорської Академії наук великого князя К.К.Романова, який, зі свого боку, звернувся до царя Миколи II, переклад побачив світ 1911 р. у кількості 200 тис. примірників. Цей тираж розійшовся за декілька тижнів.

З відкриттям у 1875 р. в Ніжині Історико-філологічного інституту кн. Безбородька починається новий науковий етап, пов'язаний з українським спрямуванням. Цей вуз прославився науковими школами та напрямками, працями видатних учених, філологів та істориків, академіків М.Лавровського, П.Нікітіна, М.Сперанського, членів-кореспондентів Академії наук Р.Брандта, А.Будиловича, Г.Ільїнського, В.Резанова і багатьох професорів.

Одним із яскравих дослідників української літератури був академік М.Сперанський, який у статтях "Заметки истории "Енеїди" І.П.Котляревського", "Малорусская песня в древних русских печатных песенниках"

торкався питання російсько-українських літературних та культурних взаємин. А професор І.І.Резанов досліджував українську драму та старовинний український театр, М.Бережков приділяв увагу вивченню Ніжина та Чернігівщини, В.Ляскоронський досліджував історію давньої України, зокрема, історію Переяславської землі з найдавніших часів до XIII ст., а також "Киевский Вышгород в удельно-вечевое время".

Історико-філологічне товариство, створене у 1894 р., та археологічна комісія – у 1900 р., теж звертали увагу на вивчення різних питань української історії та культури.

Значна частина вчених-філологів та істориків наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. включилася у напружену боротьбу української інтелігенції проти русифікації, яка особливо посилилася в цей час. Професор К.Радченко відстоював необхідність викладання української мови й літератури в інституті бодай на рівні інших слов'янських мов і літератур. А професор М.Бережков у своїй статті "А.Ф.Шафонский и его труд "Черниговского наместничества топографическое описание" висловлював оптимістичний погляд на майбутнє України: "Хочеться вірити, що її майбутнє стане краще від її минулого; мені увесь час являється прекрасна, симпатична картина Малоросії" [9].

Потяг до всього українського активізувався на початку XX ст., у час революційних потрясінь.

Велике значення у цій справі мала діяльність великої української актриси М.Заньковецької, яка з 1902 р. постійно проживала в Ніжині, організовувала тут з молоді театральні трупи і грала у виставах разом з ними.

Збереглося фото, на якому М.Заньковецька поряд зі студентами Історико-філологічного інституту М.Карпекінім, М.Качаровським, М.Гардецьким, П.Волинським, Н.Вузневським, М.Волинським, членами українського драматичного гуртка. Це були ті студенти, з ким актриса часто спілкувалася. Брати Волинські згадували: "Попередні читки п'єс, розподіл ролей, обговорення майбутніх постановок відбувалося найчастіше на квартирі Марії Костянтинівни, де ми часто бували і де звичайно відбувалися самодіяльні концерти. Найбільше співали хором з "Десятків" Лисенка. Розучували їх тут же під керівництвом М.К.Заньковецької. Розучували й співали також соло, дуети, тріо. Найбільше це бували твори Глінки, Чайковського, Лисенка, Стеценка" [10]. Спілкування з М.Заньковецькою збагачувало молодь. Про це свідчать листи, адреси, які приходили і вручалися актрисі.

Усе це не подобалося поліції. Поліцмейстер Басанько в одному з своїх донесень писав: "В народі Проценко під крилом Троцини розводить крамолу. З робітниками і студентами ставить українські революційні вистави. Це треба викоринити" [11].

Активну участь студенти взяли у відзначенні 100-річчя від дня народження Т.Шевченка, хоча цей захід царський уряд заборонив проводити. Студенти розробили велику програму разом з М.Заньковецькою, планували поставити п'єсу "Назар Стодоля" з участю великої актриси. Але чернігівський губернатор заборонив організовувати публічно ювілейний вечір. Тоді студенти провели його нелегально 25 лютого (9 березня) в одній із аудиторій. Доповідь зробив М.Волинський, проспівали "Заповіт", "Думи мої, думи мої", дві пісні з поеми "Гамалія", прочитали уривки з поеми "Сон". Організаторами цього вечора були студенти М.Гардецький, І.Капустянський, І.Дума, Н.Вузневський, Д.Заліський, О.Білич, брати Микола і Петро Волинські.

Місцева газета помістила статтю М.Волинського про Т.Шевченка. Студенти надіслали телеграму в Київ, яка була надрукована в газеті "Рада": "Разом з усією Україною співаємо гімна Великому Кобзареві і протестуємо проти насильства, яке чинять вороги" [12]. Жандармерія довідалась про організацію шевченківського вечора і розпочала слідство. Найбільш активного організатора ювілею Т.Шевченка Миколу Волинського було виключено з інституту.

Після лютневої революції 1917 р. в Росії активізувалося революційне життя і в Ніжинському інституті. Посилився і процес українізації. У квітні 1917 р. з ініціативи проф. В.Резанова при інституті було створено "Общество изучения России и Украины" [13].

Студенти інституту не стояли осторонь і від подій, пов'язаних з відродженням національно-визвольного руху на Ніжинщині. Очолив його студент інституту Іпполіт Ковалевський. Своє політичне кредо І.Ковалевський виклав у місцевій пресі. "Що несе новий лад українському народові? Чого потрібно добиватися нам? Вся земля повинна належати нам? – ставив він питання і відповів: Вся земля повинна належати робочому народові. Це перша наша вимога. Далі у нас українців багато справ, котрі торкаються тільки нашого народу, відомі тільки нам і тільки ми самі можемо добре розібратися в них і добре їх впорядкувати. Тому український народ мусить правити своєю країною сам, а для того потрібно добиватися автономії України. Тепер – для того, щоб народ ніколи не загубив тих прав, котрі ми придбали, потрібно, щоб він був освіченим і розумним" [14].

І.Ковалевський та Л.Івануха були делегатами Всеукраїнського національного з'їзду в м.Києві. Повернувшись до Ніжина, вони 9 квітня 1917 р. скликали Українське віче, на якому виступили з доповідями. Віче, на якому було 800 чоловік, схвалило рішення послати привітання Українській Центральній Раді і доручити їй особливо дбати про негайну українізацію всіх шкіл та ін. На цьому зібранні було вирішено організу-

вати в місті "Просвіту" "для захисту і поширення своїх національних інтересів..." [15].

Головою "Просвіти" був обраний студент І.Ковалевський. 16 квітня 1917 р. на Соборній площі в Ніжині була проведена панахида за Т.Шевченком. "На східці каплиці зійшов священник. Із усюди неслась хвала новому життю, борцям за волю, хвала Тарасу. Це вперше за кількасот років всюду залунало прилюдно рідне слово. Несподівана панахида перетворилась на маніфестацію національних почуттів" [16]. Саме в цей час міський парк був перейменований з "Миколаївського" на "Шевченківський".

21 червня 1917 р. у міській пресі було надруковане "Звернення Тимчасового уряду до всіх українців", у якому говорилося: "Брати українці. Не йдіть загибельним шляхом розроблення вільної Росії, не відривайтеся від нашої Батьківщини, не розколюйте нашої армії... не наносіть смертельного удару всій державі і самим собі" [17].

І.Ковалевський на це відгукнувся брошурою "Хто ми, що ми і чого хочемо", яка була надрукована в Ніжині 1917 р. У ній автор обґрунтовує право України й українців на автономію, а потім – і самостійну державу.

Бурливі революційні події цього історичного часу, постійна зміна влади вплинули і на життя Ніжинського історико-філологічного інституту, якому гетьман П.Скоропадський своїм універсалом надав статус державного університету. Проте цей універсал не набрав чинності, бо у листопаді влада П.Скоропадського впала і прийшла Директорія. Але і в цих складних умовах процес українізації набирав свого розвитку.

На засіданні конференції від 10 (23) квітня 1918 р. була заслухана доповідь директора інституту І.Козловського про пропозиції Міністерства народної освіти: 1) про утворення з майбутнього академічного року кафедр історії України, української мови та історії української літератури; 2) про перехід на викладання предметів українською мовою протягом найближчих 5 років; 3) про порядок залишення при інституті стипендіатів, які говорять українською мовою, для підготовки їх до професорського звання; 4) про введення з 1918/1919 академічного року обов'язкової лектури української мови; 5) про бажаність відкриття курсів з географії України, етнографії та історії мистецтв за рахунок деяких годин, виділених для класичних мов; 6) про перетворення інституту на університет і про відкриття юридичного факультету [18].

Всі ці пропозиції поступово втілювалися в життя. У 1919 р. дирекція дала розпорядження в фундаментальній бібліотеці виділити український відділ. Він виявився маленьким, і для його поповнення було надано 7 тис.крб.

10 березня 1919 р. в інституті відбулося засідання конференції, присвячене пам'яті Т.Шевченка. З доповідями "Тарас Шевченко і

народна освіта" виступив проф. А.Грузинський, "Шевченко в історії української громадянської думки" – викладач гімназії при інституті Г.Іваниця.

20 листопада 1919 р. Ніжин був звільнений від денікінців. У місті встановилася радянська влада. Починався новий етап в утвердженні українізації Ніжинської вищої школи.

Нагадані читачеві факти, які були пов'язані з українськими проявами, засвідчують, що протягом ста років існування Ніжинської вищої школи в умовах русифікації у свідомості багатьох студентів та професорів жив дух національного усвідомлення належності до великої сім'ї українців, які мають свою мелодійну мову, велику історію і культуру і повинні мати право на вільне ними користування. Без цього повсякденного прояву не було б в історії яскравих представників української духовності, якими завжди пишається вуз і про них зберігає пам'ять.

Література

1. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2005.
2. Самойленко Г. В. Николай Гоголь и Нежин / Г. В. Самойленко. – Нежин, 2009.
3. Самойленко Г. В. Літературне життя Чернігівщини ХІІ–ХХ ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2010.
4. Пушкін О. С. Статті та матеріали / О. С. Пушкін. – К. : АН УРСР, 1938. – С. 21.
5. Любич-Романович В. И. Гоголь в Нежинском лицее / В. И. Любич-Романович // Ист. вестник. – 1902. – № 2. – С. 548.
6. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 350.
7. Самойленко Г. В. Пилип Семенович Морачевський: До 200-ліття від дня народження педагога і письменника / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2006.
8. Там само. – С. 15.
9. Сборник Историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1910–1911. Т. VII. – 1910–1911. – С. 93.
10. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і Поліський край / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2004. – С. 96.
11. Відділ Чернігівського обласного архіву в Ніжині, ф. 397, оп. 1, спр. 27, арк. 16.
12. Волинський П. Спогади. Рукопис / П. Волинський. – Архів автора.
13. Відділ Чернігівського обласного архіву в Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2108 а, арк. 1–6.
14. Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – № 1.

15. Там само. – № 10.
16. Там само. – № 12.
17. Там само. – № 24.
18. Відділ Чернігівського обласного архіву в Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2264, арк. 33 зв.

УДК 91.161

Н.М.Сквіра

**"Кроме доселе напечатанного, ничего не существует
из моих произведений"
(Про "Мертві душі. Закінчення поеми М.В.Гоголя "Пригоди
Чичикова" А.Є.Ващенко-Захарченка та про другий том поеми,
відтворений Ю.А.Авакяном)**

У статті аналізуються спроби реконструювання й завершення поеми "Мертві душі" Миколи Гоголя, представлені творами "Мертві душі. Закінчення поеми М.В.Гоголя "Пригоди Чичикова" А.Є.Ващенко-Захарченка та "Мертві душі. Поема. Том другий. Рукопис, повернений із полум'я" Ю.А.Авакяна. Авторство-"співавторство" письменників постає як своєрідний експеримент, якому властиві творче самооприявлення, інтертекстуальні зв'язки, елементи стилізації, а також профанація окремих ідей та стильової манери Гоголевого тексту.

Ключові слова: інтертекстуальність, стильова манера.

В статье анализируются попытки реконструирования и завершения поэмы "Мертвые души" Николая Гоголя, представленные произведениями "Мертвые души. Окончание поэмы Н.В.Гоголя "Похождения Чичикова" А.Е.Ващенко-Захарченко и "Мертвые души. Поэма. Том второй. Рукопись, возвращенная из пламени" Ю.А.Авакяна. Авторство-"соавторство" писателей проявляется в качестве своеобразного эксперимента, которому свойственны творческое начало, интертекстуальные связи, элементы стилизации, а также профанация отдельных идей и стилевой манеры гоголевского текста.

Ключевые слова: интертекстуальность, стилевая манера.

The article focuses on attempts of reconstructing and completion of Gogol's "Dead Souls", presented by "Dead Souls. Completion of Gogol's "Adventures of Chichikov" by A.Vaschenko-Zakharchenko and "Dead

Souls. Poem. Tom II. Manuscript, returned from flame" by Yu.Avakyan. The manner of the writers shows up as an original experiment with the creative form, intertextuality, elements of stylization and profanation of some Gogol's ideas and stylish manner.

Key words: *intertextuality, style manner.*

Однією з характерних рис літературної творчості є так званий діалог із творами попередників, котрий набуває ознак продовження (закінчення, завершення), рімейку, містифікації, травестії, імітації, пастишу, пародії, стилізації тощо. Як зазначає А.А.Колганова: "Різними шляхами йшли до читача образи улюблених авторів, різні цілі мали і їх неочікувані помічники. Одних приваблювала чужа слава – і вони "дописували" долю знаменитого персонажа; інші прагнули підтримати ідею автора – і розглядали героя в нових обставинах; треті, навпаки, полемізували з творцем оригінального образу; наступні закликали прославлених героїв до нової епохи, щоб яскравіше висвітлити її. Були й такі, котрі "запозичували" лише зовнішню оболонку образу і використовували її для пародійних цілей, далеких від самого твору" [1, с. 7].

У світовій літературі існує величезна кількість продовжень. Так, наприклад, Ф.Карінті повістями "Подорож у Фа-ре-мі-до" та "Капілярія" продовжив світового Гулівера; так звану російську робінзонаду уформовують твори "Російський Робінзон", "Справжній Робінзон", "Робінзон у російському лісі"; "Євгеній Онегін" також не залишився поза увагою авторів ("Євгеній Вельської" М.Воскресенського, "До незакінченого роману "Євгеній Онегін", тв. О.Пушкіна. Продовження та закінчення О.Разорьонова", "Доля кращої людини. Продовження роману "Євгеній Онегін". Повідомив А.Лякіде").

У гоголезнавстві також широко представлені переробки та продовження повістей письменника: "Тарас Бульба", в яку потрапляють герої з "Ночі перед Різдвом", та "Страшна помста, або Жахливий чаклун" В.Дорошевича; "Справжній ревізор" Д.Циціанова, написаний за вказівкою імператора створити благонадійний варіант епілогу гоголівського сюжету; "Ревізор у новому роді" І.Зазуліна; численні варіації творів "Тарас Бульба" ("Розбійник Тарас Чорномор", "Тарас Бульба, або Зрада й смерть за прекрасну полячку", "Запорізький отаман Грицько Нечай") та "Вій" ("Три ночі біля гробу красуні").

При аналізі творчості Миколи Гоголя, зокрема другого тому "Мертвих душ", актуальним є питання про його продовження та закінчення. Цікавість реципієнта до завершення твору, жага до знання чи бодай відкриття зависи фіналу твору неодмінно породжує прагнення доконструювати текст, розв'язати ребус, закодований автором у задумі твору. Відтак відомі численні спроби креативної рецепції або завершення

незакінченого тексту другого тому "Мертвих душ". Серед них: "Мертві душі. Закінчення поеми М.В.Гоголя "Пригоди Чичикова" А.Є.Ващенко-Захарченка (К., 1857) й "Мертві душі. Поема. Том другий. Рукопис, повернений із полум'я" Ю.А.Авакяна (М., 1994).

М.Чернишевський, різко критикуючи твір А.Є.Ващенко-Захарченка, запитував: "Що це за підробка, яка постає у такий нахабний спосіб? Що це за п. Ващенко-Захарченко, котрий зухвало запозичує для свого виробу назву книги й ім'я Гоголя, щоб збути свій нікудишній товар?" [2, с. 665].

Хто ж такий А.Є.Ващенко-Захарченко та що являє собою його книга? За нашою гіпотезою, Ващенко-Захарченко Андрій Єгорович (1815–?) – український драматург, антрепренер, котрий організував власний театр; автор водевілів, комедій ("Оказія з Микитою", "Оглядівся, як наївся"). (Ймовірно, його ж!) "Мертві душі. Закінчення поеми М.В.Гоголя "Пригоди Чичикова" (К., 1857) – твір із 10 глав на 350 сторінок (порівняймо: пізня редакція другого тому "Мертвих душ" має 5 глав, 120 стор., перша частина "Мертвих душ" – 11 глав, 240 стор.). Судячи з назви, автор мав намір не просто дописати другий том поеми, а й запропонувати читачеві вірогідне закінчення всієї поеми. У передмові Ващенко-Захарченко, використовуючи образ Чичикова як центр "міражної інтриги" (Ю.Манн) і рушій гоголівського сюжету, обґрунтовує інтенції героя бачити другий том поеми завершеним: "Павел Иванович Чичиков, узнав о смерти Н.В.Гоголя и о том, что его поэма "Мертвые души" осталась неоконченною, вздохнул тяжело и, дав рукам и голове приличное обстоятельству положение, со свойственною ему одному манерой сказал: "Похождения мои – произведение колоссальное касательно нашего обширного отечества, мануфактур, торговли, нравов и обычаев. Окончить его с успехом мог только Гоголь. Родственники генерала Бетрищева просили меня письменно уговорить вас окончить "Мертвые души". Из моих рассказов вам легко будет писать, а как я вдвое старше вас, то вы, верно, будете видеть, чем кончится мое земное поприще. Исполните же просьбу генерала Бетрищева и его родных" [3, с. 3].

Неодноразово у твір-продовження автор для уподібнення своєї манери оповідання Гоголеві "запозичує" окремі фрази чи висловлювання класика з метою достовірнішого опису Чичикова (наприклад, фрак цвета наваринского дыма с пламенем), його намірів, міркувань. Ващенко-Захарченко вустами героя проголошує, що "окончание "Мертвых душ" будет не только приятно, но и полезно в геморoidalном отношении" (порівняймо: словосполучення "в геморoidalном отношении" використане Гоголем у тексті другого тому тричі ("Приотдохнуть, хотя бы на месяц, в прекрасной деревне, в виду полей и начинавшейся

весны, полезно было даже и в геморoidalном отношении" [4, с. 30]; Родственники, конечно, родственниками, но с другой стороны, так сказать, и для самого себя, потому что, точно, не говоря уже о пользе, которая может быть в геморoidalном отношении, увидеть свет, коловращенье людей... есть, так сказать, живая книга, та же наука [VII, с. 61]).

Спроби автора ототожнити свій твір з другою частиною "Мертвих душ" нерідко зводяться до майже дослівного переписування окремих фрагментів гоголівського тексту (порівняймо: *текст Гоголя*: "Жизнь мою можно уподобить как бы судну среди волн, ваше превосходительство" [VII, с. 39]; "Вся жизнь была точно вихорь буйный или судно среди волн, по воле ветров. Я человек, ваше сиятельство" [VII, с. 108] – *текст Ващенко-Захарченка*: "Я, ваше сиятельство, испытал много тревожений в жизни, был как корабль, обуреваем среди волн ветрами и волнами; но обстоятельства мои изменились..." (с. 125)). У такий спосіб автор прагне не порушувати задум Гоголя, наслідувати ідейно-логічний зв'язок окремих епізодів з цілим. Разом з тим втрачається особистісність самого творця продовження, адже цілком відсутня творча складова, оригінальність нового творення.

М.Чернишевський звернув увагу і на стилістичне оформлення та смисловий компонент "Мертвих душ. Закінчення поеми М.В.Гоголя "Пригоди Чичикова": "Книга написана з дотепністю й смислом творів п. Анаєвського; різниця лише в тім, що п. Анаєвський не помиляється в використанні прийменників та букви *ы*, а п. Ващенко-Захарченко пише "из моих рассказов" замість: "по моим рассказам", "бариня", "баришня"; "рижий", "порижеть". Смыслу в книзі нема найменшого..." [5, с. 666–667].

Остання теза критика провокує на проведення текстологічного аналізу твору А.Є.Ващенко-Захарченка. Сюжет книги справді невибагливий. На перших її сторінках ми зустрічаємо Павла Івановича Чичикова, котрий, залишивши "комнатку в остроге, окно с решеткой, стены, покрытые пылью и паутиной, гнилой запах, пироги с горохом" (с. 7), їде відвідати генерала Бетрищева. Думки "дельца-приобретателя" щодо подорожей вирізняються, на перший погляд, поміркованістю: "Если мне суждено приобрести состояние, то каким бы-то ни было образом, а приобрету... Да и кому какая нужда знать, с какой целью я едзу? Я ищу покойного местечка" (с. 8). У дорозі Чичиков задумується навіть про добробут народу: "Вот бы кстати были тут такие рельсы; пусть бы пыхтел и свистел по ним паровозище. На станциях учредить бы великолепие, зеркала, Гамбсы, портер и Вестфалию... Все бы народонаселение с шумом понеслось с одного конца России в другой, повезло бы свои продукты для сбыта истребителям.

Цены на хлеб уравнились бы, мануфактуры и фабрики защеголяли бы своими произведениями..." (с. 10). Герой, маючи намір потрапити до родичів генерала Бетрищева, відвідує Ползікова Радіона Дмитровича, Брухіна Петра Лазаревича, Тюленеву Неонілу Іванівну, князя Скремборабова, Веретельникова Степана Ілліча та інших поміщиків. Хоча Чичиков і стає обережнішим, розуміючи, що мертві душі закладати не варто, а торгувати ними небезпечно ("Разве продать мое приобретение какому-нибудь прожектору на вывод... Нет, не хочу... тюрьма страшна; а Сибирь с Нерчинскими заводами еще страшнее" (с. 24)), він все ж таки ухитрився продати їх Медяникову за 60 000 сріблом. До того ж Павло Іванович розраховує на збагачення методом одруження і робить пропозицію поміщиці Тюленьовій ("Ах ты мордастик", – подумал Чичиков, трепля себя по брюшку, – кажется, тебя полюбили немножко. Приобретишь ты состояние, женившись на ней..." (с. 39)). Після невдалої спроби одруження (Тюленьова викрила його залицяння до служниці) герой візьме шлюб з донькою городничого і стане батьком 14 дітей. У губернському містечку, де Чичиков претендуватиме в проводирі дворянства уїзду, він зустріне Муразова. З вуст героя читач дізнається не лише про прикрі обставини долі, котрі не сприяли його успіхам, а й про його "кар'єризм": "На всяком шагу видишь сплетение лицемерия и обмана (порівняймо з гоголівським: "На всяком шагу соблазны и искушение... враги, и губители, и похитители" [VII, с. 108])... Не ищу я должности, приехал развлечь себя от домашних занятий и здесь мне становится грустно. Заняться бы лучше устройством благоденствия моих крестьян, воспитанием моих детей... Проклятое честолюбье грызет меня как змея, сознаюсь... желал бы быть предводителем" (с. 315) (у Гоголя: "Ваше сиятельство, я мерзавец и последний негодяй", сказал Чичиков голосом... я всегда хотел иметь жену, исполнить долг человека и гражданина, чтобы действительно потом заслужить уважение граждан и начальства. Но что за бедственные стечения обстоятельств") [VII, с. 108]).

Наприкінці твору Ващенко-Захарченко, реалізуючи задум Гоголя про переродження Чичикова, змальовує його як гарного поміщика, котрий піклується про своїх селян: "Избы крестьян были опрятны и удобны. Везде выказывалось довольство и мужички как-то особенно радостно глядели на свет Божий. Благословляли они имя такого помещика и желали не на словах, а в мыслях: много лет ему здравствовать" (с. 322). Перед смертю Чичиков заповідає дружині "деньги в ломбардных билетах", старшому синові – селян і маєток за умови, якщо той "будет служить отечеству, если будет кроткий и рассчетливый хозяин" (с. 343); в іншому разі спадщина має перейти до наступного сина. 3

твору відомо, що на похорон Чичикова приїдуть лише 2 сини і поцікавляться насамперед батьковим спадком.

Отож, в цілому фабула твору "Мертві душі. Закінчення поеми М.В.Гоголя "Пригоди Чичикова" корелює скоріше з подіями першої частини гоголівської поеми (візитування поміщиків з метою купівлі "мертвих душ". У другому томі ця мета вуалюється), хоча й проявляється спроба автора реалізувати один із задумів Гоголя – відродження Чичикова (зокрема, сигнали "переродження" героя вбачаємо в його роздумах про майбутнє життя, в прагненні одружитися і зайнятися господарством (згадаймо поради Муразова у творі Гоголя: "У вас есть уже чем прожить остаток дней. Поселитесь себе в тихом уголке, поближе к церкви и простым, добрым людям, или, если знобит сильное желанье оставить по себе потомков, женитесь на небогатой, доброй девушке, привыкшей к умеренности и простому хозяйству. Забудьте этот шумный мир и все его обольстит<ельные> прихоти. Пусть и он вас позабудет. В нем нет успокоенья. Вы видите: всё в нем враг, искунитель или предатель" [VII, с. 113])).

Ващенко-Захарченко наслідує Гоголя також в деталізації опису маєтків, зовнішності, характерних рис поміщиків. Порівняймо: "Хозяин [Брухін – Н.С.] сидел за зеленым столом. Человек с восемь окружали зеленое поле, на котором блестело золото, серебро, и кучей лежали измятые кредитки. Карты разбросаны были не только на столе, но и под столом и по всей комнате" (с. 15) або Тюленова – "претолстая женщина в красном платке набекрень, босая, в шубке на один рукав" (с. 33) тощо.

У творі-продовженні можна віднайти такі ознаки інтертекстуальності, як, зокрема, алюзії, ремінісценції. Так, наприклад, ліричний відступ продовження "Мертвих душ" (на які небагатий твір Ващенко-Захарченка) "Обстоятельства изменяют наши привычки, а иногда даже самые железные характеры" (с. 171) є алюзією на гоголівський фрагмент про внутрішні метаморфози Чичикова: "Чичиков остался <один>. Вся природа его потряслась и размягчилась. Расплавляется и платина, твердейший из металлов, всех долее противящийся огню: когда усилит<ся> в горниле огонь, дуют мехи и восходит нестерпимый жар огня до<верху> – белеет упорный металл и превращается также в жидкость; подается и крепчайший муж в горниле несчастий, когда, усиливаясь, они нестерпимым огнем своим жгут отверделую природу <...>. Так думал Чичиков и полупробужденными силами души, казалось, что-то осязал. Казалось, природа его темным чутьем стала слышать, что есть какой-то долг, который нужно исполнять человеку на земле, который можно исполнять всюду, на всяком угле, несмотря на

всякие обстоятельства, смятенья и движенья, летающие вокруг человека" [VII, с. 115].

Творчий самовияв Ващенко-Захарченка найпоказовіший у кінці твору, коли автор, немов створюючи кільцеву композицію, розширює смисловий сегмент назви поеми, доповнюючи список "мертвих душ" душою свого героя. Перед смертю Чичиков звернеться до мертвих душ: "Дети мои, потревожил я вас в сырых могилах. Не шумите, голубчики, дайте и мне к вам убраться, там мы поровняемся" (с. 347). В цілому ж, автор не ставить собі за мету розвивати незавершені Гоголем сюжетні лінії на кшталт "Тентетніков–Улінька", "Хлобуєв і його родина" чи виписувати долі Муразова, Костанжогло, князя. Ващенко-Захарченко обмежується ідеєю становлення Чичикова поміщиком. Отож, сюжет книги примітивується. Очевидною стає профанація гоголівської ідеї переродження.

Майже через 140 років після спроби закінчення поеми "Мертві душі" А.Є.Ващенком-Захарченком 1994 року у Москві світ побачило видання "Мертві душі. Поема. Том другий. Рукопис, повернений з полум'я" [6]. На обкладинці вміщено портрет Гоголя. І лише на титульній сторінці назву деталізовано: "Мертві душі. Поема. Том другий, написаний Миколою Васильовичем Гоголем, ним же спалений, знову відтворений Юрієм Арамовичем Авакяном [7], що містить повний текст глав, яких, на щастя, оминуло спалення". Такий постмодерністський прийом, коли читач заінтригований, в першу чергу, назвою, портретом класика, є оригінальною ігровою майстерністю "іншого автора", котрий демонструє себе також як "співавтор", а створений текст набуває ознак метатексту з притаманною лише йому структурою, символічним кодом, сюжетною канвою. Гоголь же, передбачаючи різного роду наміри розкрити таїну продовження поеми, ще 1845 р. в "Заповіті" задекларував: "Объявляю также во всеуслышанье, что, кроме доселе напечатанного, ничего не существует из моих произведений: всё, что было в рукописях, мною сожжено, как бессильное и мертвое, писанное в болезненном и принужденном состоянии. А потому, если бы кто-нибудь стал выдавать что-либо под моим именем, прошу считать это презренным подлогом" [VIII, с. 222].

С.Глушнев, розповідаючи історію створення книги Ю.Авакяном, зазначає, що останнього змалку цікавив факт спалення Гоголем своєї поеми: "Багато років Юрій знайомився з гоголіаною, вивчав спогади сучасників про те, як письменник читав їм уривки з незавершеного твору, уважно досліджував логічний взаємозв'язок між главами, що збереглися, уявляв можливу поведінку відомих персонажів і намічав нових "героїв", вникав в гоголівський незвичайний стиль" [8]. Після того як автор побував у Швейцарії, де Гоголь створював свою поему, він

стає "читачем, котрий взявся за перо" (за класифікацією читачів О.І.Білецького). Книга була готова за декілька тижнів.

Твір розпочинається передмовою автора "До читача", в якій Авакян, зазначаючи, що спалення другого тому "Мертвих душ" – "втрата, непоправна й прикра", ставить перед собою завдання "відтворити текст другого тому "Мертвих душ", дбайливо зберігаючи і стиль, і мову автора безсмертного твору; максимально використовуючи фрагменти оригінального тексту, те, що зберегло для нас Провидіння, і спираючись якомога на спогади друзів Миколи Васильовича Гоголя" (с. 3–4).

Праця Авакяна налічує 11 глав (подібно до першого тому поеми Гоголя), з них "заново написані сім її глав, ті, котрі свого часу не помилював вогонь (автор, очевидно, дотримується думки, що Гоголь все-таки дописав другий том і в ньому було 11 глав! – Н.С.), дописані відсутні фрагменти другої, четвертої та заключної одинадцятої глави..." (с. 4). У сьомій главі автор, немов розшифровуючи та виправдовуючи свої інтенції продовжити гоголівську поему, звертається до вищої сили: "Боже, почему так, почему суджено мне судьбою быть летописцем дурного, отчего в душе моей призрел я подобного героя, а не среброкрылого ангела <...> И что могу я? Оборвать эту бегущую строку, убить его (Чичикова – Н.С.), здесь, на белом пространстве листа, сжечь рукопись? Но это будет мнимая смерть. Огонь слижет буквы с бумаги, испепелит ее, но он – мой герой – останется, останется помимо моей воли и будет стучаться в сердце то одному, то другому... И тогда чья-то рука снова потянется к перу..." (с. 200).

Сюжетну канву твору Авакяна можна представити так:

глава 2: генерал Бетрищев пропонує Чичикову запросити Тентетнікова, який пише твір про генералів. За обідом Чичиков розповідає анекдот про "чернинських і белинських" (автор переносить його з ранньої редакції гоголівської поеми). Тентетніков просить руки Уліньки, Бетрищев благословляє молодят. Тентетніков розповідає Чичикову про таємне суспільство, яке він засуджує і збирається покинути. Чичиков, мета якого – скупити мертві душі, пропонує об'їздити всіх родичів Бетрищева та запросити їх на весілля;

глава 4: Чичиков приїздить до поміщика Леніцина, який захопив пустош Платонова, і дізнається, що тітка Леніцина – Ханасарова – заповіла свій спадок племінницям – дочкам Хлобуєва, котрий продав свій розорений маєток Чичикову. Чичиков обіцяє Леніцину перекопати тітку в тому, що спадок треба переписати на Леніцина (адже останній збирається зайняти пост губернатора!);

глави 5–11: знайомство Чичикова з поміщиком Вузнепокромовим, якому він розповідає про причетність Тентетнікова до таємного суспільства, маючи намір одружитися з Улінькою і отримати спадщину

Бетрищева; приїзд до поміщиці Самосвистової, синіві якої Чичиков допомагає викрасти наречену; візит до поміщиків Подушкіна, Гниловерстова, Громихай-Правило, у яких Чичиков купує мертві душі. Під час розслідування справи про викрадення нареченої для Самосвистова викрито Чичикова. Муразов на прохання Бетрищева "рятує" Чичикова від Сибіру. Арешт Тентетнікова, його заслання в Сибір на 5 років. Улінька вирушає за ним. Чичиков підробляє заповіт Ханасарової, але віднаходиться інший, зроблений нею 5 років тому. Чичикова викликає князь. Муразов знову просить помилувати негідника, адже той обіцяє йому розпочати інше життя. Зверненням князя до чиновників закінчується друга частина поеми "Мертві душі".

Аналізуючи сюжетно-композиційну побудову твору Авакяна, відзначимо, що використані ним спогади друзів про слухання й читання другої частини поеми зводяться в основному до окремих свідчень лише деяких сучасників Гоголя – Л.Арнольдї, М.Константиновського (зокрема, у створенні образів священика, губернатора). Порівнюючи текст Авакяна зі спогадами сучасників Гоголя, які слухали чи знали про продовження поеми, сконструюємо такий фабульно-персональний каркас: "Тентетніков... Костанжогло, Петух, якийсь поміщик, у котрого було все на міністерську ногу, причому він убивав дорогоцінний час на посів, жнива і косовицю і все писав про агрокультуру, Чичиков вже їздив з Платоновим, який від байдикування приєднався до цього трудівника і зовсім не розумів, що таке купівля мертвих душ (у тексті Авакяна Платонов відмовився подорожувати з Чичиковим – Н.С.)... Обід в управління з студентами з вищими потребами..." [9, с. 304] (*О.О.Смирнова-Россет*); поява штабс-капітана Ільїна [10, с. 68] (*С.П.Шевирьов*), португальця Експантона (Хситендона, Ескадрона), княгині Зюзякіної (*Л.І.Арнольдї*); "причина ж відставки Тентетнікова була більш розвинута, ніж у тих варіантах, котрі до нас дійшли [11, с. 940–953]" (*Д.О.Оболенський*); "Улінька вирішила говорити з батьком своїм серйозно про Тентетнікова (у Авакяна з Бетрищевим говорить Тентетніков – Н.С.). Перед цією рішучою розмовою, ввечері, вона ходила на могилу матері і в молитві шукала підкріплення своїй рішучості... Тентетніков, у нестямі від щастя, залишив на хвилинку Уліньку й побіг у сад... Тут у Гоголя були дві чудові ліричні сторінки... Майстерним пензлем був виписаний цей сад, кожна гілка на деревах... [12, с. 54–95] (*Л.І.Арнольдї*).

Зауважимо, що досить багато епізодів, сюжетних ліній залишилися поза увагою автора. В поле зору Авакяна, наприклад, не потрапили також нариси до глав, які не збереглися, але наведені у Повному зібранні творів Гоголя чи у розвідках Г.Фрідлендера [13, с. 15–26]. Світська левиця Чагравіна, в яку, за спогадами сучасників, закохується

Платонов (*свідчення О.О.Смирнової-Россет*) [14, с. 54–95], взагалі не згадується у продовженні "Мертвих душ". Натомість твір доконструйований за допомогою нових героїв у нових обставинах. Прикметними ознаками є конкретизація та деталізація їх діяльності, інтер'єру, предметного світу тощо.

Автор, вдаючись до наслідування Гоголевої манери письма, використовує описи помість, зовнішності поміщиків, обідів. Нерідко у відтвореному тексті зустрічаються *звертання до читача* ("Но оставим наши мудрствования, читатель, и вернемся вновь к столу..." (с. 147), "Но однако мы увлеклись, господа, пора из поднебесья, куда были восхищены мы нашими рассуждениями, опуститься вниз и послушать разговоры, которые вел Чичиков с братьями Платоновыми..." (с. 156)); *ліричні відступи*, що стосуються міст і провінційних містечок, ролі православ'я, національної природи ("Скажите только, где в мире, у какого народа на столе видели вы этикие пышные, пропитанные топленным маслом блины, жаркие и желтые, точно солнце, так и просящиеся в рот со сковородки? У немца с его ковбасами, кишками да свинячими ногами? У француза с его лягушками да улитками?.." (с. 156); *мотиви* дороги, сну, воскресіння тощо. Використання цих прийомів зближує манеру письма Авакяна з Гоголевою.

У тексті-продовженні, однак, спостерігаються епізоди, котрі обумовлюють різке розмежування гоголівського слова та аваканівського. Саме вони формують індивідуальний почерк митця і, як не дивно, дистанціюють його стиль від класичного (наприклад, непристойні слова та підтексти в діалогах Подушкіна з прачкою або фрагменти оповіді, що характеризують утримування жіночого хору поміщика Гниловерстова, котрий "всех девок перепортил" (с. 228)).

Інтертекст другого тому "Мертвих душ" Гоголя в досліджуваних творах виступає своєрідним діалогом, який має на меті відтворити творчі потенції авторів, унаслідок чого висвітлюються та укрупнюються також окремі грані художнього методу автора претексту. Обидва письменники прагнуть до наслідування Гоголя, до відтворення його тексту, реконструювання і навіть доповнення й завершення. В основному їх цілі реалізується за допомогою запозичення сюжетно-композиційної складової, мотивно-образної системи, жанрово-стильової парадигми та випишуванні їх можливих трансформацій. Авторство-"співавторство" А.Є.Ващенко-Захарченка та Ю.А.Авакяна постає як своєрідний експеримент, для якого характерні: творче самооприявлення, інтертекстуальні зв'язки, елементи стилізації, а також профанація окремих ідей та стильової манери Гоголевого тексту.

Література

1. Колганова А. А. Новые дороги литературных героев / А. А. Колганова. – Минск : Вышэйшая школа, 1990. – 190 с.

2. Чернышевский Н. Г. Мертвые души. Окончание поэмы Н.В.Гоголя "Похождения Чичикова". Ващенко-Захарченко. Киев. 1857 / Н. Г. Чернышевский // Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений : в 15 т. – М., 1948.

Т. IV : Статьи и рецензии 1856–1857. – 1948. – С. 665–670.

3. Ващенко-Захарченко А. Е. Мертвые души. Окончание поэмы Н.В.Гоголя "Похождения Чичикова" / А. Е. Ващенко-Захарченко. – К., 1857. – 350 с. Далі в тексті зазначаємо сторінку в круглих дужках.

4. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений / Н. В. Гоголь. – М. ; Л. : Изд-во Акад. Наук СССР, 1951.

Т. VII. – 1951. – 434 с. Далі в тексті зазначаємо том і сторінку у квадратних дужках.

5. Чернышевский Н. Г. Мертвые души. Окончание поэмы Н. В. Гоголя "Похождения Чичикова". Ващенко-Захарченко. Киев. 1857 / Н. Г. Чернышевский // Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений : в 15 т. – М., 1948.

Т. IV. Статьи и рецензии 1856–1857. – 1948. – С. 665–670.

6. Авакян Ю. А. Мертвые души. Поэма. Том второй. Рукопись, возвращенная из пламени / Ю. А. Авакян. – М. : Сампо, 1994. – 396 с. Далі сторінку у тексті зазначаємо в круглих дужках.

7. Авакян Юрій Арамович (1951–2009). Закінчив Тбіліський державний інститут, працював у Інституті історії, археології та етнографії, в Інституті кібернетики АНГ.

8. Глушнев С. Никто и никогда [Электронный ресурс] / С. Глушнев. – Режим доступа:

<http://www.deadsouls2.ru/?66nrgcn0zww7xhmlskwz9k.htm>

9. Смирнова А. О. Автобиография (Неизданные материалы) / А. О. Смирнова. – М. : Мир, 1931. – 340 с.

10. "Успокойся. Даже и жене я ни одного шимени не назвал, не упомянул ни об одном событии. Только раз при тебе же назвал штабс-капитана Ильина, и только. Тайна твоя для меня дорога, поверь. С нетерпением жду седьмой и восьмой главы" (Шевырев С. П. Письмо к Гоголю от 27 июля 1851 г. / С. П. Шевырев // Отчет императорской публичной библиотеки за 1893 г. – СПб., 1896. – С. 68).

11. Детальніше про спогади Д. Оболенського див.: Оболенский Д. А. О первом издании посмертных сочинений Гоголя / Д. А. Оболенский // Русская старина. – 1873. – № 12. – С. 940–953.

12. Арнольди Л. И. Мое знакомство с Гоголем / Л. И. Арнольди // Русский вестник. – 1862. – № 1. – С. 54–95.

13. "Шелки-атласы, платья по сотне и по двести и более, не одно и (?) не шилось в уезде, ту снарядила мадам Тун, другую мадам Кун (?), третью

приехавшая вдруг за одним разом из Лондона, из Вены, из Парижа к нам какая-то загадочная "Шприц-Флоден-Файк" (?) (Литературный архив. – 1953. – Т. 4. – С. 15–26).

14. За свідченнями Л.Арнольдї, Смирнова розповідала йому, що Чагравіна "емансипована жінка-красуня, розпещена світом, кокетка, яка провела свою молодість в столиці, при дворі і за кордоном. Доля привела її в провінцію; їй вже за тридцять п'ять... У цей час вона зустрічається із скрізь і завжди нудьгуючим Платоновим. Вони починають прив'язуватися один до одного, і це нове почуття, їм незнайоме, пожвавлює їх. Сестра запевняла мене, а С.П.Шевирьов підтвердив, що характер цієї жінки і взагалі увесь її зв'язок із Платоновим зображені були у Гоголя так майстерно, що якщо це правда, то особливо шкода, що саме ця глава не дійшла до нас, тому що ми усі переконані, що Гоголь не вмів зображати жіночі характери..." (Арнольди Л. И. Мое знакомство с Гоголем / Л. И. Арнольди // Русский вестник. – 1862. – № 1. – С. 54–95).

УДК 94:82]09.Гоголь

Р.А.Дудка

Микола Гоголь: шлях духовного зростання

Без любви к богу никому не спастись,
а любви к богу у вас нет...
Без воли бога нельзя и полюбить его
(з листа М.Гоголя до О.Толстого)

У статті говориться про складний життєвий та творчий шлях великого письменника Миколи Гоголя, його духовне удосконалення, ставлення до православної віри та православної церкви, а також про його місіонерську діяльність.

Ключові слова: Микола Гоголь, душа, духовність, православна віра, церква, місіонер, пророк, монах.

В этой статье рассказывается о сложном жизненном и творческом пути великого писателя Николая Гоголя, о его духовном усовершенствовании, отношении к православия и церкви, а также о его миссионерской деятельности.

Ключевые слова: Николай Гоголь, духовность, православная вера, церковь, миссионер, пророк, монах.

The article deals with the difficult life and creativity of the great writer Mykola Gogol, his spiritual development, attitude to the Orthodox church, as well as with his missionary activity.

Key words: Mykola Gogol, soul, spirituality, Orthodoxy, missionary, prophet, monk.

Життя цього письменника сповнене таємничого сенсу і трагічної величі. Він рано піднявся на п'єдестал слави, зазнав популярності, мав багато шанувальників таланту, а потім раптом зміняв свій шлях: він відмовляється від людської хвилинної слави і шукає дорогу до вічності. Душа Гоголя – складна, темна, вкрай самотня і нещасна, душа патетична і пророча, зазнавши страждань – прийшла до Христа.

Після революції 1917 р., лише за кордоном виходили дослідження на дану тему. Особливо багато писав про життя Гоголя протоієрей В.Зеньковський [1]. Тільки у 90-х роках почали з'являтися подібні публікації і на теренах колишнього СРСР, у яких життя і творчість Гоголя розглядаються в контексті християнської православної культури, проте українські історики приділяють недостатньо уваги даній проблемі. Можна назвати, у першу чергу, дослідження російських учених: В.Котельникова, В.Воропаєва, М.Дунаєва, Ю.Барабаша та інших [2]. Зокрема, вони підкреслюють, що характер духовної освіти Гоголя багато у чому визначився ще у дитинстві, а згодом у Ніжині протоієреєм Павлом Волинським, який читав студентам Священну історію, катехізіс та курс морального богослов'я [3].

Відчутний духовний перелом письменника, на думку його друзів П.Аненкова та С.Аксакова, стався у близько 1840–1841 рр., після хвороби, яка закінчилась душевним зціленням [4].

Сам Гоголь писав про це: "Я был тяжело болен; смерть уже была близко... Небесная милость божия отвела от меня руку смерти" [5, с. 350]. І пізніше наголошував: "О! как нужны нам недуги! Из множества польз, которые я уже извлек из них, скажу вам только одну: ныне каков я ни есть, но я все же стал лучше, нежели был прежде... Не будь тяжких болезненных страданий, куда б я теперь не занесся! Каким бы значительным человеком вообразил себя! Но слыша ежеминутно, что жизнь моя на волоске, что недуг может остановить вдруг тот труд мой, на котором основана вся моя значительность ... и буду осужден, как последний из преступников... Слыша все это, смиряюсь я всякую минуту и не нахожу слов, как благодарить небесного промыслителя за мою болезнь" [5, с. 228].

Всі його знайомі дивувалися таким змінам у характері та поведінці раніше дотепного письменника, і він як міг пояснював. Зокрема, у листі до П.А.Плетньова він пише: "Или ты думаешь я не слышу духа недо-

верчивости ко мне... Я говорил давно: "У меня другое дело, у меня душевное дело; не требуйте покуда от меня ничего, не создавайте из меня своего идеала, не заставляйте меня работать по каким-нибудь планам, от вас начертанным. Жизнь моя другая, жизнь моя внутренняя, жизнь моя покуда вам неведомая" (20 липня 1846 р., Швальбах) [6, с. 88].

Духовне вдосконалення його відбувалося поступово і це, наприклад, помітно з листа до А.О.Смірної від 20 квітня 1847 р.: "Меня ничто не смутит, если бог меня не оставит, а бог милостив, – ему ли оставит меня, если я искренно молюсь ему, молясь о том, чтобы уметь ему вечно молиться, и если много людей ему угодных и лучших возносят за меня грешного жаркие молитвы? Но мне нужно непременно всех выслушать, чтобы поступить умно. Путь мой тверд и я до сих пор один и тот же, с некоторыми улучшениями (по милости божьей). Но я так же устроен, что мне нужны нападения, брани и даже самые противоположные толки обо мне, чтобы взгляд мой на самого себя был ясен, и чтобы дорога моя была предо мною ясна...

Мне ставят в вину, что я заговорил о боге, что я не имею права на это, будучи заражен и самолюбием, и гордостью, доселе неслыханною. Что ж делать, если и при этих пороках все-таки говорится о боге? Что ж делать, если наступает такое время, что невольно говорится о боге? Как молчать, когда и камни готовы завопить о боге? Нет, умники не смутят меня тем, что я недостоин и не мое дело, и не имею права: всяк из нас до единого имеет это право, все мы должны учить друг друга и настаивать друг друга, как велит и Христос и апостолы" [6, с. 285–287].

Гоголь часто відвідує монастирі, де старанно молиться та спілкується з монахами. Влітку 1845 р. сам мав намір піти у монастир, відмовитись від письменництва, проте забракло сил. З цього приводу він писав до свого духовного отця М.А.Константинівського у листі від 24 вересня 1847 р.: "Не знаю, сброшу ли я имя литератора, потому что не знаю, есть ли на это воля божия, но, во всяком случае, рассудок мой говорит мне не выдавать ничего в свет в продолжение долгого времени, покуда не созрею лучше сам *внутренно и душевно*. А покуда съезжу в Иерусалим, помолюсь у гроба господня, как только в силах помолиться", – і далі продовжує: "...Я бы и не подумал о писательстве, если бы не было теперь такой повсеместной охоты к чтению всякого рода романов и повестей, большею частию соблазнительных и безнравственных, но которые читаются потому только, что написаны увлекательно и не без таланта. А я имея талант, умея изображать живо людей и природу ... разве я не обязан изобразить с равною

увлекательністю людей добрих, віруючих и живущих в законѣ божіем?

... если бы я узнал, что я могу в монастыре уйти от мира, я бы пошел в монастырь. Но и в монастыре тот же мир окружает нас, те же искушенья вокруг нас, так же воевать и бороться нужно со врагом нашим. Словом, нет поприща и места в мире, на котором мы бы могли уйти от мира, а потому я положил себе покуда вот что: теперь, именно со дня получения вашего письма, я положил себе удвоить ежедневные молитвы, отдать больше времени на чтение книг духовного содержания; перечту снова Златоуста, Ефрема Сирина и все, что мне советуете, а там – что бог даст. Нельзя чтобы сердце мое после такого чтения и такого распределения времени, не настроилось лучше и не сказало мне яснее путь мой..." [6, с. 390–391].

Гоголь все частіше читає твори духовних отців Церкви: Макарія Єгипетського, Максима Сповідника, Єфрема Сіріна, Авви Дорофея, Симона Нового Богослова, священномученика Полікарпа, Діонісія Ареопігита, Іустина Філософа, Афанасія Великого, Василя Великого, Іоанна Златоустого, Григорія Богослова, Іринея Ліонського, Августина Блаженного та багатьох інших. Пересічному сучасному українцю сьогодні невідомі і половина цих імен, мало хто зі світських читає подібну літературу. При читанні пророцької та духовної літератури Микола Васильович випишував у зошит все, що його цікавило. Коли на його прохання прислали за кордон найбільший молитовник, то у Гоголя з'явився зошит (близько 100 сторінок) з переписаними туди молитвами.

Друзі, відчувши зміни у ньому, поруч з ним також удосконалюються духовно: "Когда же удастся с ним беседовать наедине, как назидательна речь его! Вчера в третий раз посчастливилось мне так поговорить с ним, и я чувствовал, как вера его согревала мою душу", – пише В.Муханов до сестер Гоголя про їхні зустрічі у 1846 р. [7, с. 443].

Іноді Микола Васильович наслідуються давати їм християнські поради. Особливо радить своїм сестрам та матері: "Молитесь богу в такую минуту, когда почувствуете в себе беспокойство: это лучшее средство. После молитвы в такое время уясняется вдруг наш взгляд. Распаленное состояние проходит, и всякая вещь является в своем надлежащем виде" [6, с. 146].

Він кілька разів був за кордоном: у 1836 р., 1842–45 рр., 1847–48 рр., де лікувався. На його прохання російський імператор Микола I велів видати йому для подорожей безмитний паспорт на півтора роки, щоб Гоголь зміг відвідати святі місця, а також звернувся в посольства Єгипту та Малої Азії, щоб з їхнього боку була надана відповідна допомога російському письменнику [7, с. 448].

Ці поїздки дійсно полегшували його фізичний та душевний стан. Так, Гоголь писав В.А.Жуковському з Неаполя у листопаді 1846 р.: "Как только переехал в Неаполь, все тело мое почувствовало желанную теплоту, утихли нервы... Душа моя глядит светло вперед. Все будет так как богу угодно; стало быть все будет прекрасно" [6, с. 144].

За кордоном він продовжував писати, але це були уже інші твори – більше духовні. Якою важливою була для нього ця творчість і як він цінував молитву, видно з листа до матері М.І.Гоголь: "... Скоро вы получите небольшую книгу, которая содержит отчасти мою собственную исповедь ... и завещание ... отдайте его тем святым людям, которые молятся обо мне по монастырям; просите, чтобы они прочли мою книгу и помолились обо мне еще крепче, чем когда либо прежде.... Вас прошу молиться обо мне. Мне нужно именно чтобы вы молились обо мне..." (Рим, 14 листопада 1846 р.).

І ось ця книга – "Вибрані місця з листування із друзями" була опублікована у 1847 р. Книга, що містить роздуми письменника про найболючіші проблеми тодішнього суспільства, а також про роль письменника у суспільстві, роль жінки, духовенства, поміщиків, суду, театру, про допомогу ближньому тощо. Сам Гоголь називав її "моя єдина путня книга", тому він вирішив залишити своїм співвітчизникам вибрані листи, які, на його думку, допоможуть їм: "Может быть, моя Прощальная повесть подействует сколько-нибудь на тех, которые до сих пор еще считают жизнь игрушкой..."

Так, звертаючись до чиновників, що обіймають високі пости, він радить: "Вы будете даже не в состоянии сделать неразумное дело, потому что неразумные дела делаются от гордости и уверенности в себе. Но христианское смирение спасет вас повсюду и отгонит то самоослепление, которое находит на многих даже умных людей... С богом же не бойтесь ничего. Но, хотя бы пришлось вам занять и другую должность, руководствуйтесь теми же правилами: не забывайте нигде, что вы на время... Христос научит вас закалять дело накрепко и навеки. Будьте отец истинный всем вам подвластным чиновникам и каждому помогите свято и честно исполнить должность свою" [5, с. 350].

Він нагадує всім про необхідність допомоги бідним, найперше тим, у кого лихо забрало раптово усе, адже це і є виконанням заповідей Христа.

Особливо тепло у "Вибраних місцях" пише Гоголь про нашу православну церкву, яка, як бачимо, і у XIX ст. потребувала певного захисту: "Напрасно смущаетесь вы нападениями, которые теперь раздаются на нашу церковь в Европе... Церковь наша должна святиться в нас, а не в словах наших... Церковь наша есть жизнь!

... Эта церковь, которая, как целомудренная дева, сохранилась одна только от времен апостольских в непорочной первоначальной чистоте своей, эта церковь, которая вся со своими глубокими догматами и малейшими обрядами наружными как бы снесена прямо с неба для русского народа, которая одна в силах разрешить все узлы недоумения и вопросы наши, которая может произвести неслыханное чудо в виду всей Европы, заставив у нас всякое сословие, званье и должность войти в их законные границы и пределы, не изменив ничего в государстве, дать силу России изумить весь мир согласной стройностью того же самого организма, которым она доселе пугала, – и эта церковь нами незнаема!" [5, с. 245–246].

Він захищає та возвелучує православне духовенство, яке вище за римське, переконує автор. І навіть добре, що своїм одягом воно відрізняється від інших людей, тому що: "Она (авт. – одежда) имеет смысл: она по образу и подобию той одежды, которую носил сам спаситель. Нужно, чтобы и в самой одежде своей они носили вечное напоминание о том, чей образ они должны представлять нам, чтобы и на один миг не позабылись и не растерялись среди развлечений и ничтожных нужд света, ибо с них тысячу крат более взыщется, чем с каждого из нас; чтобы слышали беспрестанно, что они как-бы другие и высшие люди" [5, с. 247].

Тут же Гоголь дає поради жінкам, як можна економно вести домашнє господарство, і при цьому не забувати виділяти кошти на церкву, а також підбадьорує усіх, тих, чиє життя складеться не легко, не боятись труднощів: "... Но вспомни, призваны в мир мы вовсе не для праздников и пирований. На битву мы сюда призваны: праздновать же победу будем там. ... Как добрый воин, должен бросаться из нас всяк туда, где пожарче битва. Всех нас озирает свыше небесный полководец, и ни малейшее наше дело не ускользает от его взора" [5, с. 367–368].

У цьому ж виданні було опубліковано заповіт письменника, де він просить не ставити ніяких пам'ятників на могилі, не оплакувати його смерть, тому що не потрібно сумувати при втраті, а потрібно озирнутися на своє життя і намагатися виправити його.

Раніше Гоголь говорив з публікою лише художнім словом, тому вона була не в курсі його світобачення. Книга Гоголя викликала різні відгуки у читачів з Росії. Багато хто відвернувся від Гоголя чи просто його критикував, у тому числі й архієпископ Інокентій. 8 липня 1847 р. письменник у відповідь пише йому листа, де підкреслює, що мета книги була доброю, а ще пояснює, що внутрішню суть свою він виставляє для того, щоб інші, хто теж недоотримав потрібного виховання замолоду, отямились, коли здається запізно. Він не думає, що книга

спричинила шкоду, але все ж припиняє писати: "Простите мне все и вспомните, что на вас освящение высшее и что вас может вразумить через это бог и сказать мне слово очень нужное моему сердцу..." [6, с. 343–345].

Крім того, Гоголь звертається до імператора Миколи I. Річ у тому, що цензура заборонила друкувати цю книгу повністю, тому він просить царя переглянути її, і самому прийняти відповідне рішення: "Всякое решение, какое не произнесут уста вашего императорского величества, будет для меня свято и непреложно" [6, с. 424].

Чи не найжорсткішим критиком Гоголя був В.Белінський, який кидає багато звинувачень автору, навіть у корисливості. У відповідь на це Гоголь пише, що не хотів нею нічого випрошувати для себе, хоча він дійсно бідний, у нього немає навіть власного кутка, та він старається зменшити свою похідну валізу, аби легше було попрощатись із цим світом.

Полеміка Гоголя з Белінським була довгою і непримиренною. Гоголь звинувачує опонента в тому, що вуста його нині дихають жовчю та ненавистю. І в свою чергу, критикує погляди останнього на шлях спасіння Росії: "Вы говорите, что спасение России в европейской цивилизации. Но какое это беспредельное и безграничное слово. Хотя бы вы определили, что такое нужно разуметь под именем европейской цивилизации, которое бессмысленно повторяют все. Тут и фаланстерьен, и красный, и всякий, и все друг друга готовы съесть, и все носят такие разрушающие, такие уничтожающие начала, что уже даже трепещет в Европе всякая мыслящая голова и спрашивает неволью, где наша цивилизация? И стала европейская цивилизация призрак..." [6, с. 438].

Лише у православної вірі він бачить порятунок для країни: "Отчего вам показалось, что я спел тоже песнь нашему гнусному, как вы выражаетесь, духовенству?... И отчего у вас такой дух ненависти?" Далі Гоголь іронічно зауважує: "Нельзя получить легкое журнальное образование судить о таких предметах..." Гоголь вважає, що суспільство не можна поміняти реформами чи конституціями: "Общество образуется само собой... Нужно напомнить каждому человеку, что он вовсе не материальная скотина, но высокий гражданин высокого небесного гражданства. Покуда он хоть сколь-нибудь не будет жить жизнью небесного гражданина, до тех пор не придет в порядок и земное гражданство" [6, с. 441].

Отож письменник переконаний – лише глибока віра і щира молитва допоможуть Росії, адже така молитва не один раз рятувала державу від ворогів: і у 1612 році від поляків, і у 1812 від французів. Але

молитись повинні всі, а не лише сотня віруючих, в той час як інші розважаються, насолоджуючись комфортом європейської цивілізації.

Однієї мети досяг Гоголь опублікуванням своїх "Вибраних місць..." – в ході довгої полеміки з Белінським він визнає беззаперечну перевагу православ'я над західною цивілізацією. "Спасение души возможно только в церкви... Очевидно, что любовь Гоголя к России – это любовь к Православию. Служение монарху, государственная служба приобретают у Гоголя вполне религиозное значение", – пише дослідник І.Виноградов [8, с. 68].

Тема любові до Батьківщини та до свого ближнього проходить червоною ниткою через усі листи до друзів: "Поблагодарите бога прежде всего за то, что вы русский. Для русского теперь открывается этот путь, и этот путь есть сама Россия. Если только возлюбит русской Россию, возлюбит и все, что ни есть в России. К этой любви нас ведет теперь сам бог" [5, с. 300].

У листі до А.Вьельгорської Гоголь показує особливості природи російської душі: "Высокое достоинство русской природы состоит в том, что она способна глубже, чем другие, принять в себя высокое слово евангельское, возводящее к совершенству человека." Але читати Євангеліє, наполягає автор, потрібно тільки слов'янською мовою [9, с. 111].

А ще він радить їй покинути світське життя і зберігати простоту в усьому: "Если бы мы подходили ко всякому человеку, как к святыне, то и собственное выражение лица нашего становилось бы лучше, и речь наша облекалась бы в то приличие ... простоту, которая всем нравится" [9, с. 93].

Після такого резонансу, викликаного "Вибраними місцями", Гоголь пише публічну авторську сповідь, де він ще раз показує, як відкрився йому шлях до Христа. На початку творчої кар'єри велику роль у становленні Гоголя відіграв О.С.Пушкін: "... Пушкин мне сказал: "Как с этой способностью угадать человека и несколькими чертами выставят его вдруг всего, как живого, с этой способностью не приняться за большее сочинение!" [5, с. 439]. Після цього Гоголь береться за написання "Ревизора", а пізніше "Мертвих душ": "В Ревизоре я решился собрать в одну кучу все дурное в России, какое я тогда знал, все несправедливости, какие делаются в тех местах и в тех случаях, где больше всего требуется от человека справедливости, и за одним разом посмеяться над всем.

Я не знал еще тогда, что тому, кто пожелает истинно честно служить России, нужно иметь очень много любви к ней, которая бы поглотила уже все другие чувства, – нужно иметь много любви к

человеку вообще и сделаться истинным христианином, во всем смысле этого слова" [5, с. 440–441].

Чим більше удосконалювався Гоголь як письменник, тим складніші завдання ставив він перед собою. І він зрозумів, доки не визначить високе і низьке слов'янської природи душі, він не може писати, тому починає її досліджувати: "С этих пор человек и душа человека сделались больше, чем когда-либо, предметом наблюдений. Я оставил на время все современное; я обратил внимание на узвание тех вечных законов, которыми движется человек и человечество вообще. Книги законодателей, душеведцев и наблюдателей за природой человека стали моим чтением. Все, где только выражалось познание людей и души человека, от исповеди светского человека до исповеди анахорета и пустычника, меня занимало и на этой дороге, нечувствительно, почти сам не ведая как, я пришел ко Христу, увидевши в нем ключ к душе человека, и что еще никто из душезнателей не восходил на ту высоту познания душевного, на которой стоял он" [5, с. 443].

У 1848 р. нарешті здійснилася мрія Гоголя побувати у святому місті. Морським шляхом з другом Базилі та на його кошти він прямує до Єрусалиму. В листі до М.Константинівського 21 квітня 1848 р. зазначає, що ніколи ще він не був так мало задоволений своїм серцем, як тут, і ще більше усвідомив свою черствість та самолюбство, проте: "Блестит вдали какой-то луч спасения: святое слово *любовь*. Мне кажется, как будто теперь становятся мне милее образы людей, чем когда-либо прежде, как будто я гораздо больше способен теперь любить..." [9, с. 63].

Потім він повертається до матері на Україну, а згодом до друзів у Росію. Останні роки Гоголь прожив у аскетичній бідності і бездомності, але його душевний стан був радісний. З листа до матері, М.І.Гоголь, від 16 лютого 1847 р. з Неаполя ми дізнаємось: "Вы может быть получили и деньги 2 тыс. рублей, которые я поручил переслать вам из Петербурга как только будет выдана моя книга. Тысячу из этих денег употребите в уплату процентов в ломбард. 500 в уплату за обучение племянника моего, остальные 500 разделите между собой для собственных нужд.... Повторяю вам всем, что относительно денежных расходов нужно более, чем когда-либо, наблюдать бережливость и благоразумие, чтобы уметь не только содержать самих себя, но еще прийти в возможность помогать другим, потому что теперь более, чем когда-либо прежде нуждающихся" [6, с. 218].

Раз у житті йому вдалося накопити невеликий капітал (5000 р.), але він відразу віддає його таємно своєму товаришу професору, щоб той роздав бідним студентам [7, с. 513].

У листах до сестер і матері він постійно нагадує, що краще бажати людині не багатства, а врятувати свою душу, а також пам'ятати тих трудівників, хто годує нас, і самим постійно працювати в поті чола [9, с. 115–116].

Коли у нього бракувало коштів, тоді він роздавав книги. У листі до А.Вієльгорської він пише: "Не думайте, что я разоряюсь на книги. Я дарю из своей собственной библиотеки, которая составила у меня давно. Я люблю из нее дарить друзьям моим. Мне тогда кажется, как будто книга совершенно пристроена ... Мне можно так поступать. Я вас богаче и имею больше вашего возможности заводится книгами потому именно, что на другое ничто не издерживаюсь. За содержание свое и житие не плачу никому. Живу сегодня у одного, завтра у другого. Приеду к вам тоже и поживу у вас, не заплатя вам за то ни копейки" [7, с. 518].

В кінці життя Гоголь представляється нам духовно просвітленим, радісним, простішим та добрішим. У 1850 р. він відвідує Оптину пустинь. "Пустынь эта распространяет благочестие в народе... И я не раз замечал подобное влияние таких обителей", – писав Гоголь. Святе місце справило на нього велике враження: "Я заезжал по дороге в Оптинскую пустынь и навсегда унес о ней воспоминание. Благодать видимо там присутствует... Нигде я не видел таких монахов. С каждым из них, мне казалось, беседует все небесное. Я не расспрашивал, кто из них как живет: их лица сказывали сами все. Самые служки меня поразили светлой ласковостью ангелов, лучезарной простотой обхождения... За несколько верст, подъезжая к обители, уже слышишь ее благоухание: все становится приветливее, поклоны ниже и участия к человеку больше" [7, с. 538].

По від'їзді Гоголь листувався з ієромонахом пустині отцем Філаретом, просив молитов його, настоятеля і братії, тому що: "Путь мой труден; дело мое такого рода, что без ежеминутной, ежечасной и без явной помощи божией не может двинуться мое перо, и силы мои не только ничтожны, но их нет без освежения свыше" [7, с. 539].

В останні місяці свого життя він закінчував писати "Роздуми про Божественну Літургію", твір, над яким він працював протягом 20 років, і сам перед смертю переписав його начисто. Цей твір і до сьогодні є одним із найпроникливіших і духовних тлумачень Літургії [10, с. 86–118].

Гоголь намагався пояснити священне дійство, яке відбувається у храмі щонеділі, наблизивши ситуацію до свідомості сучасної людини, звертається перш за все до малопідготованих та нецерковних людей. Отже, тут він виступає як справжній пророк Слова. "Божественная литургия есть в некотором смысле вечное повторение великого подвигу

га любови, для нас совершившегося", – пише Гоголь [11, с. 16]. Ця книга, так необхідна сучасним християнам, не перевидавалася у нашій країні з 1920 р.

Як повідомляв його лікар А.Т.Тарасенков, у кінці свого життя він багато спілкувався зі своїм духовником, багато постував (наприклад, в обід з'їдав лише кілька ложок вівсяної юшки на воді і трохи капустияного розсолу, читав лише духовну літературу, уночі довго молився, потім ранком йшов до церкви, молився довго і надзвичайно тепло [7, с. 626–627].

Помер Гоголь 21 лютого 1852 р. Від університетської церкви до місця поховання його труну несли на руках професори та студенти університету.

С.Т.Аксаков після його смерті писав: "Я визнаю Гоголя святим, це справжній мученик нашого часу і в той же час – мученик християнства".

Значущість його християнського шляху з кожним роком розкривається все ясніше: "В нравственной области Гоголь был гениально одарен; ему было суждено круто повернуть всю русскую литературу от эстетики к религии, сдвинуть ее с пути Пушкина на путь Достоевского. Все черты, характеризующие "великую русскую литературу", ставшую мировой, были намечены Гоголем: ее религиозно-нравственный строй, ее гражданственность и общественность, ее боевой и практический характер, ее пророческий пафос и мессианство. С Гоголя начинается широкая дорога, мировые просторы" [12, с. 37].

У своїй пізній творчості він наблизився до розуміння того, що все відбувається по Промислу Божому, і в цьому суть його останніх творів: "Чудна милость божия, определившая равное воздаяние всякому, исполнившему честно долг свой, царь ли он или последний нищий. Все они там уравниются, потому что все внидут в радость господина своего и будут пребывать равно в боге. Конечно, сам Христос сказал в другом месте: "В дому отца моего обители многи суть", но как помыслию об этих обителях, как помыслию о том, что должны быть у бога обители, не могу удержаться от слез и знаю, что никак бы не решил, какую из них выбрать себе, если бы только действительно был удостоен небесного царства и вопрошен: какую из них хочешь? Знаю только то, что сказал бы: "Последнюю, господи, но лишь бы она была в дому твоём!" Кажется, ничего бы не желалось больше, как только служить тем избранным, которые уже удостоились созерцать во всем величии его славу. Лежать бы только у ног их и целовать святые их ноги!" [5, с. 367].

Наш народ і світова спільнота завжди вшановували пам'ять цього знаменитого письменника різноманітними заходами. У 1902 р. перед панахидою по 50-річчю з дня смерті М.Гоголя митрополит Григорій (Лісовський), зокрема, говорив: "Он был великим художником слова...

Он смеялся над нравственными безобразиями, – над людскими пороками, но сквозь этот смех слышался у него плач, чувствовались незримые слезы. "Ибо и при смехе, – говорит богодуховный ветхозаветный мудрец, – болит сердце, и в конце радости бывает печаль" (Притч. 14.13). Болело у Гоголя доброе сердце, печалился он при виде героев своих рассказов и повестей, и желал своим смехом вызвать у людей потребность к нравственному исправлению и улучшению. Не даром же на могильном памятнике его вырезаны слова из книги пророка Иеремии: "Горьким словом моим посмеюся" (Иер. 20.8).

Не менее значителен Гоголь как христианин, истинный сын православной Церкви. В этом отношении нет ему равного среди светских писателей" [13].

Отже, в житті та творчості великого письменника можна простежити два основні етапи духовного зростання: до 1840 р. і з 1840 до 1852 року. Також дослідники виділяють три ступені творчості Гоголя:

- письменник;
- містик;
- пророк.

Хотілося б, щоб у сучасній демократичній Україні творчість його вивчалась у повному обсязі, щоб і діти у школах, і студенти у вузах мали можливість ознайомлюватися не лише з художніми творами письменника, а і з його духовними творами, які роблять душу кожного світлішою та добрішою.

Література

1. Зеньковский В. Н.В.Гоголь / В. Зеньковский. – Париж, 1961.
2. Котельников В. А. Близ оптинских стен / В. А. Котельников // Котельников В. А. Православная аскетика и русская литература (На пути к Оптиной). – СПб., 1994. – С. 159–167 ; Дунаев М. М. Н.В.Гоголь / М. М. Дунаев // Дунаев М. М. Православие и русская литература. – М., 1997. – Ч. 2. – С. 85–214 ; Барабаш Ю. "Ныне отпускаеши..." / Ю. Барабаш // Гоголь Н. В. Размышления о Божественной Литургии. – М., 1990 ; Анненкова Е. И. Размышления о Божественной Литургии" в контексте позднего творчества Н. Гоголя / Е. И. Анненкова // Гоголевский сборник / [под ред. С. А. Гончарова]. – СПб., 1994. – С. 124–141.
3. Воропаев В. Поздний Гоголь (1842–1852): новые аспекты изучения / В. Воропаев / Гоголеведческие студии. – Нежин, 1999. Вып. 4. – 1999. – С. 4.
4. Анненков П. В. Литературные воспоминания / П. В. Анненков. – М., 1989. – С. 62.
5. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. Статьи / Н. В. Гоголь. – М. : АН СССР, 1952. Т. 8. – 1952.

6. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. Письма. 1846–1847 гг. / Н. В. Гоголь. – М. : АН СССР, 1952.
Т. 13. – 1952.
7. Вересаев В. Гоголь в жизни / В. Вересаев. – Харьков, 1990.
8. Виноградов И. Гоголь и Белинский: к истории полемики // Гоголеведческие студии. – Нежин, 1999.
Вып. 4. – 1999.
9. Гоголь Н. В. Письма. 1846–1847 гг. / Н. В. Гоголь. – М., 1952.
Т. 14. – 1952.
10. Шульц С. Гоголь: от драматургии к "Размышлениям о Божественной Литургии" (аспект исторической поэтики) / С. Шульц // Гоголеведческие студии. – Нежин, 1999.
Вып. 4. – 1999.
11. Гоголь Н. В. Размышления о Божественной Литургии. Духовные сочинения / Н. В. Гоголь. – К., 2008.
12. Мочульский К. Гоголь, Соловьев, Достоевский / К. Мочульский. – М., 1995.
13. Горьким словом моим посмеюся // Відомості Полтавської єпархії. – 2009. – № 3 (87).

УДК 91.161.1.091

К.П.Ісаєнко

Герменевтична реконструкція як наративна особливість біографічних досліджень Пантелеймона Куліша

Стаття присвячена аналізу використання герменевтичної реконструкції у біографічних творах П.Куліша.

Ключові слова: герменевтична ситуація, біографія письменника.

Статья посвящена анализу автореференциальности в биографических произведениях П.Кулиша.

Ключевые слова: герменевтическая ситуация, биография писателя.

The article deals with the use of hermeneutical reconstruction in the biographical works by P.Kulich.

Key words: hermeneutical situation, writer's biography.

Актуалізація жанру біографії письменника і причини, що призвели до загострення уваги навколо категорії автора, дозволяє висунути типологічний аспект дослідження проблеми. Наразі предметом нашої уваги є біографія письменника як особливий жанр літературознавчих студій в інтерпретації П.Куліша.

Поняття "біографія письменника", так само, як і інші, близькі між собою категорії (авторство, літературна власність), в першу чергу, насажене історичною і хронологічною конкретністю. Біографічний метод у літературознавстві посідає окреме місце і має свою історію розвитку. Це, насамперед, такий спосіб вивчення літератури, при якому особистість письменника розглядається як головний і визначальний чинник.

Своє потрактування питання біографічного методу отримало у герменевтиці. Зокрема, Ф.Шлейермахер стверджував, що "ідеали і цінності, в тому числі і художні, не можуть бути зрозумілі без поглибленого аналізу їх генези, а отже – без звернення до фактів життя конкретної людини" [1, с. 150].

Такою "конкретною людиною", "матеріалом досліджу" для П.Куліша тривалий час був М.Гоголь.

Біографічну реконструкцію, тобто факт виникнення знання в результаті дослідницького зусилля, супроводжують певні герменевтичні ситуації. Біографічний досвід як герменевтичний процес утримує в собі як мінімум позиції трьох учасників – самого персонажа біографії, автора біографії і читача. Вони знаходяться між собою у певних смислових відношеннях і взаємозв'язках, які розглядаються як герменевтичні ситуації. Поняття "герменевтичної ситуації" в межах біографічного досвіду означає певний "характер спільної присутності і спільної обраності учасників герменевтичного процесу" [2, с. 123].

Герменевтичний дискурс продукує особливий "тривимірний діалог", що розгортається у чотирьох основних ситуаціях, притаманних будь-якому біографічному досвіду: ситуація формування і апробації смислу та доцільності, ситуація надтекстуального прочитання, ситуація нерозуміння, чужості тексту, ситуація смислової репрезентації (презентації сукупності смислів). Ці ситуації витворюють своєрідне завершене (сміслово) коло розуміння біографії як окремого тексту у межах тої чи іншої культури. Крізь призму означених ситуацій ми розглядаємо біографічні роботи П.Куліша, присвячені постаті М.Гоголя. У власній мистецькій і письменницькій долі П.Куліша час роботи над біографією Гоголя збігається із часом власного становлення і входження в ареал "чужої культури", рафінованої російської інтелігенції, яка мала свій тісний і "закритий світ", увійти до якого Кулішу вдалося, і немалим тут прислужилась постать Гоголя.

Російські письменники XIX ст., здається, жили для створення біографій. Відмінність "позабіографічного життя" від життя біографічного полягає у тому, що ряд випадкових життєвих подій ніби пропускається крізь культурні коди епохи як ідеологізовані поведінкові моделі. При цьому обрані коди не лише накладаються на вже відбулі вчинки,

але стають програмою майбутньої поведінки, активно наближаючи героя до ідеальної норми. Якщо ж письменник чи митець виявляє "пасивність" у творенні власної біографії, то маємо справу з біографічною міфологізацією.

Біографічна тематика XIX ст. позначена ідеєю "великої людини", образ якої є підтвердженням того, що універсальне реалізується в індивідуальному. Спостерігається процес зближення норм біографічної оповіді із жанром роману. Адже класичний роман XIX ст. – це фактично біографія вигаданої особи.

Дослідниками творчості П.Куліша неодноразово відзначався момент його "першості" у створенні біографії письменника як жанру. На нашу думку, були і суб'єктивні причини звернення Куліша до написання біографії Гоголя.

В автобіографічній "Жизні Куліша" автор напише: "На початку 1847-го <...> не було, може, тоді й на всій Україні щасливішого од мене чоловіка. Бо, не згадуючи ні про що інше, доволі було для великого мого щастя й того, що їхав я простісінько до учителя і друга Пушкіна В.А.Жуковського і мав у пазусі лист од Плетньова, котрий починався словами: "Посилаю до вас другого себе", а в Жуковського жив тоді Гоголь!" [3, т. II, с. 362].

Це і була чи не єдина можливість зустрічі Куліша з Гоголем, що так і не відбулася, оскільки Куліша було заарештовано і заслано на три роки до Тули із забороною писати. Повернувшись із заслання, Куліш активно береться до роботи, збирає матеріали.

Перша спроба у низці біографічних розвідок Куліша – стаття "Несколько черт к биографии Н.В.Гоголя" ("Отечественные записки", 1852) – мала суто інформативний характер. У праці дотримано стилістики повідомлення-некрологу на пошану пам'яті відомого письменника, яка, тим не менш, викликала цікавість читачів, бо містила неточності (зокрема: неправильно вказано місце і час народження, місце проживання родини тощо), помічені, з огляду на близькі за часом події знайомими, членами родини Гоголя та родиною Аксакових. На цю роботу була жвава реакція і з'явилися відповіді-рецензії, зокрема: "Несколько слов о биографии Н.В.Гоголя" С.Аксакова (Московские Ведомости. – 1853. – № 36) та "Библиографические поправки и дополнения к статье "Несколько черт для биографии Гоголя" Н.Тихонравова (Московские Ведомости. – 1853. – № 51).

Врахувавши зауваження рецензентів, Куліш видав нову статтю "Выправка некоторых биографических известий о Гоголе" ("Отечественные записки", 1853). Після виходу цієї роботи Куліш особливо заприятелював із родиною Аксакових, тісні стосунки з якою тривали до 1858 року включно.

Наступна стаття Куліша – "Н.В.Гоголь. Лицей князя Безбородко" (1859) – скорочений життєпис. Виправлений і доповнений варіант цієї статті видає у 1881 р. – "Н.В.Гоголь. Гимназія вищих наук і лицей князя Безбородко", де основну увагу приділено аналізу того середовища, у якому формувався майбутній письменник, характеристики викладацького складу навчального закладу, визначення загалом ролі і значення його у розвитку культури і освіти в Україні у ХІХ ст. Перераховані роботи мають статус "пропедевтичних" і є початком біографічної реконструкції, "кістяком" чи основою подальших власне біографічних робіт. Вони і моделюють *першу* герменевтичну ситуацію – формування й апробація смислу та доцільності, оскільки унаочнюють, що первинний характер розуміння біографічного матеріалу можливий за умови актуальності смислового еквіваленту започаткованого діалогу, в межах якого окреслюється активний читач як співучасник створення наступних варіантів біографії.

Жвавий інтерес сучасників Куліша до перших робіт засвідчив актуальність і продуктивність обраного напрямку досліду і вже виявив своєрідну "опозицію смислів" у рецепції постаті Гоголя, що яскравіше виявиться в сприйнятті наступних біографічних студій розгортання нових, більш широких культурних діалогів, що виводять постать письменника за межі власне біографічних сюжетів.

Предметом головної дослідницької уваги і копіткої роботи Куліша була велика біографічна студія "Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем" (1854). Монографія побудована на основі фактичного матеріалу, наданого С.Т.Аксаковим, М.А.Максимовичем, П.Плетньовим, матір'ю письменника. Робота була прихильно зустрінута сучасниками Гоголя. Головної уваги тут надано листам Гоголя, яких на той час мав дослідник лише 39. Новизна роботи полягала у тому, що це була перша спроба біографічного дослідження про Гоголя, домінуючу роль у структурі якого відіграв епістолярій письменника і вже було поставлено завдання "прослідити біографію духа писателя", спираючись на лист як соціокультурологічний феномен. У центрі уваги – людська особистість та індивідуальність письменника. Оцінка творчого доробку – без критичного аналізу і зауважень. Час написання Кулішем цієї книги – це 1853–54 роки, період першої спроби "охоторянитись", період охолодження стосунків із редакцією "Современника" [про це – окремо, нижче – К.І.], час життя на Баївщині і написання "Листів з Хутора".

Назва праці "Опыт биографии" мала б забезпечити автора від дотримання вимог жанру наукової біографії і створити певну "поетологічну свободу" (М.Бахтін) авторської дії. Структура біографії в "Опыте..." відповідає класичному зразку: запропоновано поділ житте-

вого шляху на "три класичні періоди": "домашній період" – дитинство і роки ранньої юності, перші впливи і формування особистості письменника, навчання у Ніжині; "чужина і поневірвання" у пошуках місця – Петербург, початки творчої діяльності; "період паломництва" – закордонні мандри, розквіт творчості, повернення на батьківщину, смерть.

Окрім того, Куліш вміщує "додатки", де публікує дворянський протокол Гоголя, його атестат, шкільні вправи майбутнього письменника. Своєрідно тут подано образ самого біографа-оповідача. Куліш веде оповідь від першої особи множини – "ми": "предже, нежели мы расскажем, как все это было, мы должны вспомнить...", або "теперь мы приблизились к той поре жизни, в которой Гоголь представляется нам красивым белокурым мальчиком, в густой зелени сада Нежинской гимназии..." тощо.

Позиція автора "Опыта биографии..." тут не є трансляційною, хронологічною, як мало би бути при написанні біографії наукової, а креативною. Тож і генологічний різновид "Опыта биографии" – письменницька біографія (коли принципово, що про одного письменника пише інший, тоді відбувається "сплав літературності і художності") у поєднанні "письменник-автор" – "письменник-герой" виникає у результаті синтезу психології обох, що формує особливий внутрішній сюжет. Ця робота Куліша утримує такі компоненти реконструкції біографії, як авторська концепція, змістовно значуща структура, добір і узагальнення фактів, вибір певної манери оповіді. Звідси – продовження започаткованого першими роботами діалогу, який передбачає вже і *ситуацію надтекстуального прочитання*, оскільки окреслено сферу "умолчання" (замовчування) як засіб творення образу, що потребує ситуативного розкодування вже власне самим читачем. Це формує своєрідний горизонт запитань і позатекстуальне прочитання біографічного досвіду у ціннісно-просторовому і просторово-часовому вимірах, адже позатекстуальний вимір біографії продукує прагнення висловитись, "договорити" неказане автором, а отже – провокує продовження культурного діалогу й активізацію реципієнта як його безпосереднього учасника. Актуалізується це прагнення продовженням роботи Куліша над творчістю Гоголя вже як критика і літературознавця. Незабаром Куліш активно виступає із літературознавчими статтями, і постать Гоголя незмінно присутня і у його публіцистичних, літературно-критичних працях: "Об отношении малорусской словесности к общерусской" (1857), "Передне слово до громади. Погляд на українську словесність" (1858), "Характер и задача украинской критики" (1858), "Простонародность в украинской словесности" (1858). У 1860–61 рр. Куліш друкується на сторінках періодичних видань ("Основа", "День") з рядом статей, присвячених аналізу розвитку української літератури і зокрема творчого доробку раннього Гоголя: "Обзор украинской словесности. Гоголь как

автор повестей из украинской жизни и истории" – загалом чотири статті, де Куліш постає не як біограф, а як критик і теоретик літератури.

Якісно нова позиція автора біографії моделює *ситуацію нерозуміння*, коли смисли одного біографічного контексту "розводяться" одним і тим же автором і створюється своєрідна "полярність" у баченні персонажа біографії, що сприяє накладанню смислів окремих текстів і створенню нового контексту розуміння попередньої біографії. Цим досягається ефект "*чужого тексту*", оскільки автор відсторонено намагається проаналізувати матеріал відносно методології літературознавчої критики, а не аналізу життєвого фактажу. Ці роботи Куліша викликали низку дискусій між науковцями і літературознавцями, які були предметом окремих наукових розвідок (Максимович, Погодін, Аксакови), а постать самого автора набувала іншого виміру. Куліш, таким чином, змінив власний статус в очах реципієнта з пасивного творця біографії письменника на критика творчості того ж письменника, тим самим значно розширюючи горизонти створеної ним і Гоголевої біографії, і власної позиції.

Ситуація смислової репрезентації (презентації сукупності смислів) доволі чітко простежується у другій об'ємній біографічній роботі П.Куліша "Записки о жизни Н.В.Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем" (1856). Це вже двотомна робота, де дослідник, упровадивши вперше у російському та українському літературознавстві психографічний підхід, проводить естетично-психологічні зіставлення "внешней и внутренней жизни Гоголя". "Записки о жизни Н.В.Гоголя" є підсумком біографічних досліджень Куліша. Особливість цієї роботи, доповненої листами та спогадами сучасників і друзів Гоголя, відзначено самим Кулішем у передмові: "<...> обширность предпринятой мною работы, обнятая мною полнее при ближайшем знакомстве с делом, заставила меня приостановиться с дальнейшими биографическими выводами и обратитъ свою книгу в простой сборник известий о Гоголе..." [4, т. I, с. 259]. Прочитується головна ідея автора: довести послідовність, мотивованість і внутрішню логіку естетичних пошуків письменника, своєрідним синтезом і результатом яких є "Вибрані місця із листування з друзями".

У загальній структурі "Записок о жизни..." значне місце відведено листам Гоголя, які Куліш подає як самостійні "тексти в текстах". Добір епістолярного матеріалу має свою особливість: критик інтерпретує текст відповідно до свідомо заданої психологічної концепції виправдання, покори, що мало би створити особливий образ автора епістоли: покійного страдника (зокрема дібрано фрагменти листів до П.Плетньова, С. і К.Аксакових, О.Данилевського, О.Матвея). Заключні розділи "Записок о жизни..." дійсно відповідають назві – це саме добірка свідчень і фактів сучасників про останні дні життя письменника, а коментар Куліша зведено до мінімуму: "предоставляю читателю само-

му судить о природе его тогдашнего состояния", "доскажу в немногих словах историю его внешней жизни так, как она передана мне очевидцами" [5, т. I, с. 259].

Прикметно, що вже в цей час Куліш безпосередньо проводить паралелі між своєю і Гоголевою долею: у листі до його матері Куліш пише: "Вспомните, как терзали Вашего сына в 1847–48 гг.? Теперь это делают со мною <...>. Славы Вашего сына я никогда иметь не буду, но его терновый венок – мое наследство..." – і наголошує: "... идет разработка о том, что такое искусство литературное..." [6, с. 70]. Під "терзаниями" Куліш має на увазі складні стосунки із представниками "руського Парнаса".

У "Записках..." крізь призму "Вибраних місць..." Куліш оцінює весь творчий доробок Гоголя і бачить його як носія національної ідеї, а разом з тим – переглядає і своє місце у розвитку української літератури, і ширше – культури. "Вибрані місця..." постають своєрідним ключем до розуміння як творчого розвитку Гоголя, так і культурної місії Куліша.

Своєрідність організації матеріалу "Записок о жизни..." полягає у наслідуванні Кулішем традиції агіографічної літератури. Життя святих мали свою схему, яка передбачала наявність трьох головних елементів: легенда про предків або "чудо" приходу на цей світ і юнацькі роки; підтвердження призначення, подвижництво і страждання; уславлення земних діянь та канонізація образу. Відповідно, предметом уваги мають бути життєві факти, які б сприяли повноті реалізації задуму, унаочнили б ідею призначення, богообраності особи, що підтримується наразі сюжетом Гоголевої біографії.

Позиція біографа тут, з огляду на вище сказане, видається досить складною, оскільки Куліш презентує вже не власне біографію письменника, а значно розширює контекст свого дослідження загальнокультурною проблематикою, акцентуючи на власній постаті, намагаючись вилаштувати парадигму розвитку літератури як мистецтва, визначаючи роль Гоголя у розвитку літературного процесу.

У структурі будь-якої біографії (за Г.Винокуром) виділяється роль "сфери переживань" – "сфери духовного досвіду у широкому смислі слова" – "сфери особистого життя як творчості". Будь-яка особистість сама по собі діє як художник, моделює власне життя завдяки оформленню особистих переживань оточуючої його дійсності, встановлює існування "стилістичних форм особистого життя" – тобто форм поведінки в їх експресивній функції. Річ у тім, що і біографічні, і поетичні факти "... народжуються в одному і тому ж джерелі <...> тільки тоді стають фактами спеціфічними і тільки тоді отримують свій власний зміст, коли розуміються нами як члени співвідносні з цілковито різними предметами" [7, с. 76].

З огляду на вищесказане, можна говорити про спробу Куліша презентувати широкий спектр смислів біографії митця в структурі гуманітарного знання своєї доби, надає біографії нової смислової модифікації.

Таким чином, аналіз основних біографічних і літературно-критичних праць П.Куліша, присвячених постаті М.Гоголя, яскраво унаочнює своєрідність інтерпретації і моделювання біографії одного письменника іншим з позицій розвитку літературознавчої думки середини і другої половини ХІХ ст. з урахуванням спільної етнічної належності та залученням рецептивних механізмів герменевтики та феноменології у дослідженні біографічного матеріалу у літературознавчій науковій практиці.

Література

1. Шлейермахер Ф. Герменевтика и критика / Ф. Шлейермахер. – М., 1990. – 204 с.
2. Гадамер Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1989. – 700 с.
3. Куліш П. Твори : в 2 т. / П. Куліш ; підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М. Л. Гончарук ; авт. передм. М. Г. Жулинський. – К. : Дніпро, 1989.
Т. 1: Поетичні твори. – 1989. – 654 с. ; Т. 2 : Чорна рада: Хроніка 1663 року ; Оповідання; Драматичні твори; Статті та рецензії. – 1989. – 586 с.
4. Куліш П. <Николай М.> Записки о жизни Н.В.Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем : в 2 т. / П. Куліш. – СПб., 1856.
5. Там само.
6. Письмо П.А.Кулиша к М.А.Гоголь // Литературный вестник. – С.-Петербург, 1902.
Кн. 1–4. – 1902. – С. 70–72.
7. Винокур Г. Биография и культура / Г. Винокур. – М., 1927. – 189 с.

УДК 821.161.2(092)

О.Г.Ковальчук

Жіночий світ як театр (на матеріалі роману В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля")

У статті розглядається проблема театральності у її специфічному – жіночому вимірі, як "жіночий театр".

Ключові слова: театральність, тілесне, гра, роль, інстинкт, інтуїція.

В статье рассматривается проблема театральности в ее специфическом – театральном измерении, как "женский театр".

Ключевые слова: театральность, телесное, игра, роль, инстинкт, интуиция.

A problem of theatricality in its specific – Feminine dimension as "Female theatre" is considered in the article.

Key words: theatricality, bodily, play, role, instinct, intuition.

Візуальні забавки Якова Михайлюка (а ними передусім сповнене буття головного героя роману В.Виниченка) не заповнюють увесь життєвий простір. Поряд активно й безперервно розгортається візуальна діяльність інших, у результаті якої, зокрема, "конститується" образ самого героя: "... за все лице і постать мене називають Мефістофелем, а за ніс Кирпатим Мефістофелем" [5, с. 18].

Візуальні практики оточення – це не лише "контроль" за зовнішністю Кирпатого Мефістофеля чи стеження за кожним його кроком, а й наполегливе, цілеспрямоване прагнення включити героя в інші – конкуруючі проекти, де візуальному відводиться помітне місце. Так (відповідно розставивши "фігури" на шаховій дошці буття й акцентувавши кольористичну гаму певного типу) передусім на візуальне у своїй тактиці, спирається Клавдія – "дама в чорному" [5, с. 42].

Концентрація чорного кольору (який сигналізує про інтенції грішного світу – "Чорний колір (у картині світу слов'янських народів – О.К.) протиставляється білому як ... грішний – праведному" [2, с. 36] аж до траурного ("Довге чорне пальто, чорний капелюх, немов у жалобі..." [5, с. 42]) не просто викликає зацікавлення у Кирпатого Мефістофеля, а й інспірує низку запитань, сповнених інтригуючого змісту: "Через що завжди сама, чому так довго гуляє?" [5, с. 42].

Задоволення природного інтересу проковує певний тип поведінкових реакцій і, зрештою, завершується зануренням героя у психологічно складний, а то й незбагнений жіночий світ, особливої пікантності якому надає його театралізована природа. Власне, будь-який контакт із жіночим світом (навіть з атеатральною за своєю природою Олександрою Михайлівною, яка, однак, у певний момент змушена зануритись у театр моди) для Якова Михайлюка означає входження у все новий і новий театральний простір, кожен з яких різниться ступенем "театралізованості", стилістикою, манерою гри, змістом "спектаклю", режисурою та й драматургією у цілому.

Все залежить від завдань, що стоять перед ідеологом, який формує "театралізовану" атмосферу певного типу, і вписує в неї власне "спектакль" із своїм власним сюжетом. Так, "театр" Соні (а саме як гру – не без підстав – оцінює Кирпатий Мефістофель її поведінку) –

культивує п'єсу з глибоким драматичним наповненням, оскільки осердя її становить одна з найболючіших, а то й нестерпних для психології чоловіка таємниць – таємниця народження його власної дитини.

Жоден із задіяних у "спектаклі" чоловіків-"акторів" (на відміну від жінки, яка завжди впевнена в головному – "це її діти" [5, с. 113]) істини не знає і знати не може, оскільки "театр влади" (а саме влади над ним – такий варіант поведінки аж ніяк не виключає Кирпатий Мефістофель – прагне Соня: "Хіба не можна допустити, що вона все це, від початку до кінця, вигадала, що Андрійко ні в якій мірі не є мій син, що їй це чудесно відомо, але вона видумала це, щоб усе життя мати наді мною жорстоку владу (курсив наш – О.К.)" [5, с. 33] апіорі передбачає наявність таємниці як природної і закономірної складової інтриги.

Відсутність знань про справжній стан речей герої переживають по-різному: для рефлексуючого Михайлюка все це означає "вічну кару сумніву" [5, с. 33], для імпульсивного, завжди готового до авантюрних ходів Сосницького ситуація складається ще драматичніше, оскільки для нього тим самим відкривається пряма дорога в смерть: "... я декілька разів хотів стратити собі життя" (звіряється чоловік Соні Кирпату Мефістофелю – О.К.) [5, с. 115].

Безперервний, затятий пошук правди, який підігриває особливо дражливе почуття батьківства ("Краще знати найстрашніше, ніж не знати нічого і все підозрівати. Це нестерпно!" (так стверджує Сосницький під час з'ясування стосунків із Кирпатим Мефістофелем – О.К.) [5, с. 113]), змушує героїв вдаватися до використання засобів, які є в арсеналі справжніх детективів. До них належить порівняння між собою фотографій близьких людей (а саме фотографія, стверджує С.Зонтаг, і є "справжньою реальністю, оскільки засвідчує буття"): "Тепер він (Сосницький – О.К.) фотографує мене (Соню – О.К.), Андрійка й себе. Накладає фотографії одна на одну, щось мудрує, рівняє" [5, с. 143]); зіставлення двох фізіологічних реальностей, візуально заявлених у щоденному бутті: "Я (йдеється про Кирпату Мефістофеля – О.К.) дивлюсь на його (Сосницького – О.К.) товстий, в'ялий, з круглими ніздрями ніс, на голубі очі, на жовтаву гриву на голові й у мене з'являється зловтішна радість: ніякої схожості немає в Андрійка з цим чоловіком" [5, с. 54]; з'ясування стосунків – нерідко у формі справжнього допиту, який провадиться героями задля з'ясування правди (Кирпатий Мефістофель – Соня, Сосницький – Кирпатий Мефістофель).

Але у підсумку дія не завершується катарсисом, бо носій таємниці сам достеменно не знає правди: "Соню! Скажи мені!.. Чуєш? Скажи мені щирю правду!.. скажи от так, з глибини душі: чий Андрійко? Ради бога, Соню, зрозумій!" Я встаю і підходжу до неї, Соня нижче схиляє

голову, мовчить і, нарешті, каже шепотом: "Я сама не знаю!" "Соню! Я благаю тебе ... Соню. Ти подумай, я ж ..." "Не знаю!" – раптом з люттю випростовується вона й дивиться на мене широкими від злості очима. "Чуєш? Не знаю" [5, с. 69].

"Театр" Варвари Федорівни ґрунтується на іншій основі. Зовні все виглядає так, що театралізований світ дружини приват-доцента дуже камерний, обмежений вузькими рамками буття вихованої світської дами і тримається, зрештою, й обмежується лише ритуалізованою поведінкою. Звідси увага до пози, особливо урочистої, величавої ("тримається рівно, велично" [5, с. 190], "рівно й строго виходить із кімнати" [5, с. 192]), до слова: а воно (у виконанні Варвари Федорівни) – навіть у банальному його варіанті – претендує на вичерпне знання проблеми – звідси тяжіння до остаточного, навіть підсумкового формулювання думки, яка в очах оточення (та й самої героїні) має виступати ледве не афоризмом (ось один із прикладів банальностей, які претендують на глибокодумність: "шлюб ... поважний акт у житті людей" [5, с. 191]), до жестів, які демонструють певну відстороненість від усіх форм "низького" життя, сповненого дріб'язкових пристрастей ("Поки я (Кирпатий Мефістофель – О.К.) балакаю, вона встигає одполірувати всі пальці на лівій руці ... Іноді вона, чистячи ніготь червоною подушечкою зі срібним різьбленим держальцем, задає мені питання..." [5, с. 45]), до різних форм етикетного спілкування, яких дружина Панаса Павловича показово дотримується ("... за кожну мою (Якова Михайлюка – О.К.) відповідь каже: мерсі" [5, с. 45]). Насправді ж усе це маскування. І коли йдеться про справжній життєвий інтерес, машкара великосвітськості моментально спадає й наочно (в усій своїй звульгаризованій "красі" й відвертості) починає проглядати відлякуючий образ прагматизованої міщанки, а в інших випадках, як-от із Олександрєю Михайлівною, навіть розперезаної вуличної жінки, яка знає ціну справжньому хамству: так, на фоні майже ритуалізованої бесіди, яка між двома добре знайомими людьми розгортається досить таки мляво, позірно незацікавлено, інтонаційно вивірено, несподівано жорстко виглядає категоричний підсумок, зроблений Варварою Федорівною – навіть для Кирпатого Мефістофеля, який має величезний досвід професійного спілкування: "Нічого з цього не буде" ... "Як то не буде!" – питаю, трохи зніяковівши від цієї, такої несподіваної відповіді. Власне, я сподівався її, але не в т а кій о д в е р т і й, н і ч и м н е п р и к р и т і й ф о р м і (розрядка наша – О.К.)" [5, с. 45].

У кризові моменти (коли на карту ставиться все) у режимі контрасту у героїні "працює" не лише мова, а й візуальна репрезентація: так, з образом великосвітської дами аж ніяк не кореспондують ні "гістєрично закочені" очі [5, с. 46], ні "оранжеві плями" на обличчі під час

мордобобою, яким супроводжується з'ясування стосунків між Варварою Федорівною та Олександрою Михайлівною.

Вміння під потребу "перекодовувати" власний образ і представляти світу потрібний саме в даному випадку "профіль" гарно слугує Варварі Федорівні за різних ситуацій. Тут немає випадковостей чи імпровізації: задля досягнення успіху дружина приват-доцента майже автоматично презентує себе світові саме в такий спосіб, який є найефективнішим у боротьбі з конкретним супротивником (недарма Панас Павлович називає її психологом: "Вона розумна і психолог ..." [5, с. 38]). Типовий приклад – ситуація з Кирпатим Мефістофелем, який на прохання Панаса Павловича прийшов зондувати ґрунт щодо можливого розлучення приват-доцента з дружиною: "Варвара Федорівна з перших кроків наших переговорів *виводить мене з наготовленого спеціально для цього спокійно-ділового тону* (курсив наш – О.К.). Дурницею, власне, виводить. Коли я входжу до неї в кімнату, вона сидить за туалетним столиком і полірує нігті" [5, с. 45].

Гарний вузкіл для таких ігрищ дає театр. Дружина Панаса Павловича по-справжньому, не награно цікавиться театром і знає його світ досконало: за свідченням чоловіка – "театр розуміє, відчуває щиро" [5, с. 37]. І в театр вона ходить не задля моди, не для спостережень за іншими, навіть не для демонстрації себе – подібним речам завжди краще всього слугувала ложа, а Варвара Федорівна, приміром, під час перегляду оперети Ж.Оффенбаха "Орфей у пеклі" сидить "у партері, у четвертім ряді" [5, с. 79].

Але тонкий смак і глибоке знання природи театру не допомагають зберігати "чистоту" жанру під час постановки власних "вистав", що, знову ж таки, видає у її діях не прагнення до естетичної завершеності, естетичної досконалості, яка б так кореспондувала з ідеалом велико-світськості, до якого позірно прагне Варвара Федорівна, а тяжіння до примату практицизму, який, визначаючи стратегію, не зважає ні на естетику, ні на примхи часу, ні на ситуацію.

Показовим для розуміння цього є "спектакль" під умовною назвою "Розлучення", де, здавалось би, жанрові домінанти повинні були б простежуватись без надлишкових зусиль. Для Варвари Федорівни театральна естетика аж ніяк не аксіома і – тим більше – не керівництво до дії. У її "театрі" не місце догмам чи застарілим уявленням про естетичне, емоційне та змістове наповнення тієї чи іншої події. Еклектика – хай торжествує еклектика. Головне – вихід на певний, потрібний саме в даному випадку результат. У підсумку все це веде до розгубленості і "акторів", і "глядачів". Навіть Кирпатий Мефістофель (а він, як адвокат, неодноразово грав у таких "виставах", де йшлося про "розв'язання ... шлюбу" [5, с. 191]) нічого зрозуміти не може: герой ніяк не здатен

пояснити собі, який же естетичний план було репрезентовано (тим більше, що у своєму власному "спектаклі", де одним із акторів є Варвара Федорівна, Кирпатий Мефістофель не практикує двозначностей – звідси прогнозована насолода від ролей, зміст яких він сам визначає – так, як, приміром, у цій ситуації: "Мене починає потішати роля, яка випадає на долю Варвари Федорівни. І я хочу, щоб вона сама послала його до мене" [5, с. 127]), який жанр було обрано "режисером" для постановки цього дійства: "І до такої міри я (йдеться про Якова Михайлюка – О.К.) загіпнотизований цією сценою (йдеться про оголошення наміру Варвари Федорівни дати дозвіл на розлучення – О.К.), що навіть, сидючи у бричці, деякий час заховаю строго, врочисту поважність на лиці. І тільки проїхавши кварталів зо двоє, питаюся сам себе: *що ж це було, комедія, бажання з честю вийти з тяжкого становища, чи що інше? І рішаю, що може бути й те, і друге, і все разом* (курсив наш – О.К.)" [5, с. 192].

"Театр" Шапочки (на відміну від Соні та Варвари Федорівни і, звичайно ж, від майже професійного організатора різних форм приватно-побутового театру – Клавдії, яка здатна втягнути в орбіту театральності навіть побутові речі: "Потім я (Кирпатий Мефістофель – О.К.) частіше заходжу до неї ... Щоразу перед моїм приходом Клавдія Петрівна лежить на канапі і, коли я вхожу в кімнату, схоплюється швидко, чепурить поспішно своє прекрасне волосся і йде прудко мені назустріч у замішанні й тихій радості ... З а р а з н а с ц е н у (розрядка наша – О.К.) виступає чайник, спиртовка. Біля канапи примощується столик, і ми починаємо балакати" [5, с. 51]) не створюється з огляду на інших, оскільки концептуально не передбачає характерних (навіть базових) для узвичаєного житейського театру діалогічних відносин. Це "театр" одного актора. Причому яскраво виражений "театр" для себе, "театр", сповнений смаку, неприховано естетизований, позначений особливою культурою кольористичного мислення, вмілою постановкою гарно декорованих сцен. Окрасою цих "спектаклів" є по-мистецьки відшліфований голос. В один момент цей мовний потік "з металічним тембром" "досить гарно" [5, с. 93] представляє мимовільному слухачеві арію з "Пікової Дами", в інший – трансформується в холоднувате, професійно вивірене мовлення – "Сідайте, будь ласка!" – так само холодно вона випускає слова й показує мені на фотель біля кушетки. Мені починає здаватися, що я на прийомі у зубного лікаря" [5, с. 97], ще в інший природно переходить в одомашнено-співчутливе звертання близької людини: "Може, подати чого-небудь, Якове Васильовичу!" [5, с. 110], щоб, зрештою перевертисся на милий, трепетний голос коханої, який (як даність) беззастережно й покійно сприймає над собою владу іншого – "десь усередині себе я сам дивуюсь, як владно, упевнено говорю тепер

із нею" [5, с. 168]. Кожна мізансцена у цьому театралізованому світі виростає з урахуванням досвіду світової театральної культури, оскільки побутова сфера в уяві героїні нероздільно злита зі світом сценічним, до освоєння якого вона послідовно й цілеспрямовано рухається, "відсікаючи" як непотріб різні форми побутового спілкування – тим більше випадкові знайомства на вулиці чи в транспорті (заповнюючи при цьому часові лакуни якимисьь допоміжними, але якоюсь мірою дотичними – якою саме, Кирпатову Мефістофелю не зрозуміло – до основної справи речами, приміром, вивчення іспанської мови).

Сторонні (а це переважно – а може, й винятково – родинне коло: саме тому, від браку спілкування з ширшою аудиторією, так "п а л а т ь (розрядка В.Винниченка – О.К.) щоки у Шапочки" [5, с. 155] – перед публічним виступом) сюди допускаються лише у ролі глядача, причому глядача дисциплінованого, який знає своє місце й ніколи не порушує (в усякому разі – не повинен порушувати) заведених правил: "І коли вона співає, то насуплює брови, немов від болю. Голос дужий, з "металом" ... "Не дивіться мені в рот!" ... владно кидає вона мені (Кирпатову Мефістофелю – О.К.). Я від несподіванки ніяковію ... Марія Пилипівна, що акомпанує Галі, з усмішкою прикушує губу ... "Не хочу більше!" – раптом говорить вона і, склавши ноти, кидає їх на рояль. Ні Марія Пилипівна, ні Семен Семенович не прохають співати ще. – мабуть, ц ь о г о н е д о з в о л я є т ь с я у Ш а п о ч к и (розрядка наша – О.К.)" [5, с. 102].

Театралізований простір природно формується навколо цієї героїні, що зумовлено передусім цілеспрямованою підготовкою Ганни Забережної до артистичної кар'єри: "Я готуюсь на співачку (заявляє Шапочка під час розмови з Кирпатим Мефістофелем – О.К.)" [5, с. 104]. Саме тому кожна "костюмована" поява героїні на людях ретельно "режисирована". Це стосується передусім ходи, жести, міміки, поведінки на публіці, у громадському транспорті, а також одягу та його кольористики, де ключову роль відіграє "програмний" білий колір. Кожен епізод за участю Білої Шапочки своєю відвертою декоративністю й театральністю (і в той же час відстороненістю від буденного) нагадує сцену із спектаклю. Так, перша – мається на увазі освячена самою героїнею – зустріч Якова Михайлюка з Ганною Забережною проходить у лаштунках, які нагадують фотосалон початку ХХ століття (що, очевидно, цілком природно, зважаючи на життєвий досвід, набутий киянами на початку минулого віку. Такого типу заклади були достатньо поширеними у тогочасному Києві: так, наприклад, у 1910 р. у місті діяли 52 фотосалони – причому "третина київських закладів із табличкою "Фотографія" були розташовані на Хрещатику") [7]: "Коло вигнутої кушетки, вкритої сіруватим шовком, стоїть "Біла Шапочка", спираючись

рукою на круглий столик. На столику вузька висока вазочка, в ній дві рожі: жовта й густо-червона з соковитими пелюстками..." [5, с. 97]. Відчуття квартирного інтер'єру (де живе Шапочка) як інтер'єру, зорієнтованого передусім на фотосалон, не тільки не полишає героя, а надалі ще й посилюється. Згадаємо той момент, коли Кирпатий Мефістофель опиняється у їдальні: "Вузька, висока кімната; над столом лампа з величезним, шовковим абажуром, стільці з рівними, високими спинками, на яких сидиш, як у фотографа..." [5, с. 101].

Але театралізоване "костюмування" простору не обмежується тільки рукотворними інтер'єрами, де кожен декоруючий жест спрямований на створення певної просторової ілюзії (яка має актуалізуватися в той чи інший момент буття), – воно передбачувано і природно знаходиться під контролем "режисера". Створюється враження, що цей "театр" може творитися й самочинно – як нагадування про театралізовану природу світу, який свідомо і цілеспрямовано прагне допомогти героїні переформувати простір буття у театральний простір. Гарним підтвердженням цього може бути поведінка сонця, яке на добровільних засадах "підпрацьовує" режисером-освітлювачем, то підфарбовуючи волосся героїні "сонячною смугою" (с. 99), то формуючи навколо її голови "сонячний ореол" (с. 103), що слугує підґрунтям для переходу Білої Шапочки від одного образу до іншого, базовим началом якого виступає категорія святості. Аналогічно поводять себе й інші "дійові особи" – завіса на вікні, вітер, хмари, дерева, грім. Саме вони створюють надзвичайно виразну, драматично-напружену театральну "рамку", у просторі якої відбувається одна з вирішальних розмов між Шапочкою та Кирпатим Мефістофелем: "Завіса на вікні напнула, немов вітрило, а на небі висить, як велетенська китиця винограду, попелясто-сіра хмара. Десь глибокою октавою покашлює грім. Дереву слухають чуйно, непорушно, часом раптом заклопотано, хапливо перешіптуючись і здригуючись. Ми сидимо на тих самих місцях, що й у першу мою візиту ... "Ну, от що! Скажіть: ви, звичайно, наміряєтесь залицятись до мене? Так?.." [5, с. 102–103]. Недарма ця сцена завершується справжнім сценічним дійством: "Вітер, немовби тільки ждучи цього, вривається в кімнату, високо напнувши прив'язану завіску, здіймає догори всі пасма й волосинки на голові у Шапочки ... гасає скажено по хаті ... "Ви любите бурю?" "Я люблю!" Стає тихо, ще таємничіше й душно. "Мені хочеться співати. Ходіть у вітальню!" [5, с. 104].

"Поведінка" оточуючого органічного й неорганічного світу природно доповнює продумано-театральні "ходи" самої Шапочки, яка намагається замкнутися у нею ж самою створеному комфортному театралізованому сімейному світі і тим самим надійно відгородитися від надокучливих залицяльників, від зустрічей з випадковими людьми, які могли б

зруйнувати цілісну атмосферу її буття, спрямовано на підготовку до артистичної кар'єри.

Дистанцію між соціумом і Шапочкою допомагає тримати маска відстороненості, а то й напускної суворості, створювати яку покликані виразні жести, погляд, гримаси – як-от під час неочікуваної зустрічі з Кирпатим Мефістофелем: "Справді, вона помічає мене, але я не помічаю ніякої різниці між її поглядом, коли вона дивиться на стовп ліхтаря і на мене. І тільки зауваживши, що я не спускаю з неї очей, вона кривиться незадоволено й відвертається" [5, с. 87]. Коли ж не допомагають і такі прийоми, героїня не уникає сильнішої зброї – звертається не тільки до гострого, але й навіть до відверто брутального, "вуличного" слова, якого в її лексиконі (зважаючи на культивованій нею ж самою ореол чистоти, білизни та ніжності) аж ніяк не мало б бути. "Забирайтеся геть!" [5, с. 88] – так намагається зупинити Ганна Забережна настирливе залицяння Якова Михайлюка.

І все ж героєві за рахунок власної неординарності, щирості й тактовності вдається ввійти в цей "театр", який доти слугував естетичним потребам лише однієї людини, відповідав тільки на її внутрішні запити, і тим самим "розчаклувати" театралізований світ неприступної Білої Шапочки, перетворивши його на теплий, одомашнений простір, де панує щирість та відвертість, тепло стосунків ("Моя Шапочко!" "Ну?" – ніжно відповідає вона, стоячи наді мною й дивлячись мені в очі довгим, розуміючим поглядом. Подім другою рукою вона підіймає пасмо волосся, що впало мені на око й обережно пригладжує. Це зворушує мене (Кирпатого Мефістофеля – О.К.)" [5, с. 180]), де двоє – з довірою одне до одного – ведуть безперервний діалог про сутність буття.

У випадку з Клавдією набутий досвід "театральних" стосунків Кирпату Мефістофелю не може допомогти, оскільки тепер він має справу з принципово іншим світом. Він теж сформований як "театр". Однак "театральне" начало базується тут не на інтелектуально-чуттєвій інтризі, навіть не на бажанні грати й насолоджуватися багатством, естетичним різнобарв'ям навколишнього світу, непередбачуваністю та хитросплетінням найрізноманітніших театральних ситуацій, а на необхідності, на простому "сценарії", змістова основа якого ґрунтується на суворих і незмінних життєвих законах, що не знають корекції протягом століть.

Ідея безперервності життя, його біологічна природа вимагають включення як даність у практику повсякдення "театру" зваблення, у якому жінка (на замовлення вітальних сил) виступає одночасно і режисером, і актором.

До речі (з огляду на ці обставини), якраз акторське начало – природне і набуте – у структурі психіки нашої героїні (маємо на увазі

Клавдію Петрівну) виглядає і природним, і закономірним. Подібно до Білої Шапочки "дама в чорному" колись мріяла про артистичну кар'єру ("Вона збиралась стати актрисою..." [5, с. 51]). Та й нині мати Кості не проти того, щоб увійти до артистичного світу: "Вона має думку вступити в школу співу..." [5, с. 51]. Однак цілеспрямованому руху до цього заважає твереза оцінка власних можливостей: "... боїться, що в неї занадто слабенький голос" [5, с. 51]). Та все ж театральні інтенції героїні (не реалізовані на великій – суспільній сцені) не гинуть марно.

Цілеспрямовано та наполегливо формуючи "театралізований" світ як пастку для чоловіків, Клавдія Петрівна прагне завершити "спектакль гідним фіналом – створенням стабільної, забезпеченої сім'ї, яка (очікувано чи неочікувано, продумано чи непродумано – все це лишається у зоні жіночих таємниць? Сама Клавдія Петрівна нічого до ладу не пояснює, в одному випадку наполягаючи на логічності й продуманості своїх дій: "... я обдурила тебе, я не зробила аборту і вродила дитину" – [5, с. 159], в іншому – навпаки, заперечуючи саму себе, підкреслюючи неконтрольованість, несвідомість дій: "Я обманула! – з жахом, театральню, як мені здається, відкидається вона до стіни". "Так, ви обманули мене..." "Я несвідомо, я..." [5, с. 167] – але біологічно закономірно, якщо виходити з ідеї безперервності життя) поповнюється ще однією дитиною.

Чим вищий рівень організації соціуму, чим багатшим є досвід, чим вище організований індивід, тим витонченішою є любовна гра, тим вигадливіше й непередбачуваніше організовується цей "театральний" світ, тим складнішою є психологічна інтрига, тим химерніше всіма процесами керує естетична уява, тим тоншими й цікавішими є мізансцени, тим непередбачуванішими й естетично багатшими є "декорації", зрештою, тим складнішим є сценарій. Чим нижчим є цей рівень, тим помітніше він наближається до тваринного світу, до форм первісного "театру", основи якого закладено в біологічному світі.

Якщо уважніше придивитися до поведінки майбутньої дружини Кирпатого Мефістофеля, то (без будь-яких зусиль) можна помітити найголовніше: цієї дами новітня цивілізація (та й взагалі цивілізація як духовний феномен, зрештою, як проект трансформації тварини в людину) торкнулися лише дотично, зовнішньо (подавши необхідні знання, які б давали можливість адекватно враховувати модні віяння, смаки епохи, користуватись у власній поведінці узвичаєними правилами етикету, зрештою, адекватно реагувати на виклики життя). До цього можна додати (як доконаний факт) й те, що суспільство надало мінімальну, необхідну для фізичного виживання освітню інформацію, яка використовується винятково для практичних потреб (саме мінімальну: "Грамотно писати не вміє", – злісно зауважує, майже автоматично, в

режимі – сам для себе, Кирпатий Мефістофель, читаючи лист Клавдії [5, с. 95]).

Внутрішній світ нагадує про первісну людську природу, може й навіть – праприроду. Здається, що намарне тисячоліттями тривала еволюція людини – у матері Кості все лишилося практично майже без змін – таким, як у її пращурів – біологічних попередників. "Верхній світ" (як узагалі світ у силу замкненості природи – за свідченнями Кирпатого Мефістофеля, "... вона (Клавдія Петрівна – О.К.) думає тільки про себе. Скрізь і завсіди тільки за себе, її все хвилює, сердить, радує настільки, наскільки торкається її" [5, с. 178]) "дамі в чорному" принципово чужий. У певні ж моменти (у час піклування про дитину – тим більше – тривоги за неї) присутності цього світу вона практично не помічає, цілком розчинившись у фізіології буття: "Але Клавдія не чує. Вона ніби присо-салась руками, очима, всіма почуваннями до тільки й уже ніщо з верхнього світу не доходить до неї" [5, с. 194].

Відсутність у героїні "здатності до логіки мислення" (Кирпатий Мефістофель якось зауважив: "Передбачення, аналізу, здатності до логічного мислення нема в неї (Клавдії Петрівни – О.К.)" [5, с. 178]), несформованість "абстрактно-духовних потреб" (на відміну від Шапочки, повсякденне життя якої супроводжує музика, співи, "гравюри в художніх рамках" [5, с. 97], книги, театр, студіювання іспанської мови, підручника, атласів та мап з анатомії, у духовному просторі Клавдії відсутні навіть натяки на інтелектуально-естетичні потреби – навіть у найпростішому, найпримітивнішому їх варіанті – як-от регулярне читання чи хоч би перегортування газет задля формування необхідного інформаційного поля) наближають матір Кості до вайненгерівської жінки, конотації якої гарно простежені дослідниками російського вайненгеріанства [4].

За своєю природою ця жінка становить собою пряме продовження органічного світу у його найпростіших формах: відповідно до оцінок Кирпатого Мефістофеля, прикоріння Клавдії Петрівни сягає світу флори: "А їй байдуже, Як дерево, що випускає з себе листя й більш нічого не хоче знати про те листя" [5, с. 186]. Однак у своєму органічному розвитку це найпростіше біологічне утворення (не змінившись ні на йоту, не додавши смислових обертонів, навіть не ускладнивши власний психологічний світ до рівня пересічної жінки з її повсякденними інтересами) вже встигло піднятися ще на один еволюційний щабель, що дозволило "дамі в чорному" впевнено інтегруватися у світ фауни. Причому (на думку героя) Клавдія Петрівна становить собою не просто звіра, а особливий його тип – походить із породи "замкнених звірів" [5, с. 62]. Звірина сутність Клавдії чи не найкраще проглядається у її стосунках із власними дітьми. На рівні "чистої" біології, де все визначає інстинкт турботи про фізичне виживання немовляти, формується

атмосфера, близька до райської: герой помічає (і відзначає для себе як психологічну константу) – спілкування Клавдії з малесеньким Мікою перетворюється для героїні на "звіряче раювання" [5, с. 194]. На рівні е світоглядних систем, де дитина вже послідовно і цілеспрямовано прагне утвердити власні, комфортні саме для неї норми існування, стосунки двох близьких людей перетворюються на жорстокий двобій, який нагадує справжню війну, де відсутні будь-які правила і норми. Гарною ілюстрацією до цього є картини боротьби між двома звіриними натурами (а в очах Кирпатого Мефістофеля син Клавдії – Костя теж бачиться представником звіриної природи – точніше, "найженим звірятком" [5, с. 178]), які розгортаються перед очима героя: "Костя, одягайся ... Костя зав'яже хвіст конячці ... Він чує матір, але мовчить. "Костя, я кому це кажу?" "Зараз!" "Не зараз, а негайно ..." Костя мовчить. Він мовчить не через те, що захопився зав'язуванням хвоста, а тому, що це дратує матір. "Костю ... не підеш гулять" ... "Мучитель" одягається, бо йому надокучає сидіти на холодній підлозі" [5, с. 63]. Однак це ще м'якший варіант. Коли ж щось по-справжньому загрожує інтересам Кості, боротьба переходить у справжню війну без будь-яких обмежень: "Коли настає час іти на прохід, він робиться дуже ... ласкавим. Якщо Клавдія Петрівна пам'ятає свою погрозу (не повести дитину на прогулянку – О.К.) ... лагідність його зникає ... "Ні, піду! Піду! І ти не смієш мене не пускати!" "Іди! А я лишуся вдома ..." ... Костя хапає ... великий гребінь матері й з усієї сили шпурляє ним у куток. І тут же інстинктивно одстрибує вбік і наготовлюється оборонятись ... Вона мовчки, помалу підіймає гребінь ... Костя ... раптом кидається на матір і починає бити її руками, ногами, кричачи: "Дрянь, дрянь! Проклята!" [5, с. 63].

І тут слабкі, спорадичні потуги розуму аж ніяк не можуть здолати інстинктивну жагу перемоги, бажання якої стає смыслом життя кожної із конфліктуючих сторін: "Я вагаюсь назвати любов'ю її відношення до Кості. Це щось чисто звіряче, неміркуюче, страховинне. Одмовляти в чомусь Кості вона не може, хоча розум щоразу робить невдалі спроби в цьому напрямі. Через те у них безперестанку тягнеться боротьба, боротьба двох звірів. З самого ранку, коли Костя розплющує очі, й до вечора, коли сон налягає на них, вони не перестають щось перемагати одно в одному" [5, с. 62].

Звірина сутність Клавдії виступає не лише в одній – материнській іпостасі. Ще жорстокіше, ще послідовніше, ще зриміше тваринне начало, тваринна спрямованість проявляє себе на рівні сексуальному. Сутність героїні у цій ролі, яка беззастережно пов'язана з її головною роллю – материнською (хоч не можна виключити зі структури світу Клавдії Петрівни й елементу чуттєвості, а то й сексуальності), Кирпатий

Мефістофель формулює однозначно: "Через те, що, крім звірячих почувань, у них (Клавдії та її сестри – О.К.) нема нічого. Вони дрижать над нею (новонародженою дитиною – О.К.), лижуть її, цілий день вовтузяться для себе, а не для неї. Вона так само вовтузилась і трусилась над Костею, а тепер він занехаяний, якийсь парій. З'явиться нова дитина, вона цю кине й буде над новою труситись. І тільки труситись, лизати, обнюхувати, стогнати, ричати, чорт би їх взяв!! С а м и ц я , т а й г о д і (розрядка наша – О.К.)" [5, с. 185].

Звідси логічною і послідовною виглядає поведінка Клавдії Петрівни по відношенню до головного героя: за допомогою "театру", який ґрунтується на базі соматичного, жінка вміло й послідовно намагається виконати одне-однісіньке, а проте найголовніше завдання – "заманити самця" [6, с. 14].

У цьому "театрі", який виростає із фізіології буття, головний актор – "тонке, молоде, як у дівчинки ... співуче тіло" [5, с. 52]. Важливу роль у процесі розгортання цього театрального дійства, яке має соматичну підоснову, займає гарно продуманий проект, на базі якого, зокрема, відбувається декорування об'єкта – формується специфічний, дуже виразний, відверто провокативний образ "чернечого тіла", де смиренне, відсторонене від гріховного світу чорне у поєднанні з агресивною, сповненою грайливою вітальністю тілесності асоціюється у героя із контрастними, незіставними ні за яких умов поняттями (святістю та гріховністю), що викликає доведене до найвищих реєстрів обопільне хвилювання.

Беручи участь у цьому "спектаклі", який виростає з динамічної гри двох тіл, кожен із "акторів" уявляє себе водночас і режисером цього одвічного дійства, яке тисячоліттями розігрується зусиллями представників найрізноманітніших біологічних видів.

Здавалось би, все логічне й закономірне. Однак відвертим парадоксом у цій ситуації виглядає те, що одному з героїв процеси, які динамічно, прогнозовано й невідворотно розгортаються, аж ніяк не потрібні. Навіть більше – вони суперечать його власним бажанням. Про це Кирпатий Мефістофель відверто зізнається сам собі й не менш відверто дивується – "навіщо все це" [5, с. 57]. У певний момент на зміну подивуванню приходять тверезий, точно сформульований висновок, який формулюється абсолютно усвідомлено – він "робить те, чого сам не хоче" [5, с. 58]. Створюється враження, що паралельно йдуть два процеси – життя як осмисленого, контрольованого розумом потоку буття й протилежного йому за пафосом життя інстинктивного, у якому герой не має права на власну волю: "... весь я підвладний якимсь силам, які роблять мої вчинки ... незалежними від моєї волі й свідомості" [5, с. 58]. І (схоже) в цьому буйстві вітальних сил ні Кирпатий

Мефістофель, ні Клавдія Петрівна не мають власного голосу – вони тільки виконують наперед визначену роль, яку нав'язує невідомий, але всесильний ляльковод.

Чому і як відбуваються такі дії у "театрі" життя (саме на біологічному рівні) спробував відповісти Р.Барт. Першопочатковим у контактах між протилежними статями є формування у чоловіка особливого стану, який французький лінгвіст і філософ визначив як стан очікування: "Ця "чудова безтурботність" (йдеться про Вертера – О.К.) є просто очікуванням – бажанням: я ніколи не закохаюсь, якщо напередодні не хотів цього; та пустка, що я її у собі ношу ... не що інше, як той довший чи коротший час, коли я, не подаючи виду, шукаю довкола кого б покохати" [1, с. 70]. Схожа на неї пустка залягає у душі Кирпатого Мефістофеля після категоричного, визначеного театральною естетикою ("Соня помалу встає, випростує свою невелику, трохи плескувату постать і мовчки простягає до дверей руку: "Ідіть звідси зараз же!" [5, с. 24]) відлучення господинею дому від сім'ї Сосницьких (а отже, від Соні, з якою він веде постійний напружений діалог, і, що становить для героя ще драматичніший момент – від Андрійка, для якого психіка героя – хоч і з певними сумнівами – намагається відвести роль сина).

Поведінка Соні це і наказ, і присуд. Звідси відчуття безнадії та порожнечі, навіть відсутності смислу буття: "Справді, навіщо я живу?... Не розумію, який інтерес може бути в цій тяганині, кому й навіщо це потрібно?" [5, с. 27] – саме в такому реєстрі розгортаються думки Якова Михайлюка після того, як герой змушений був припинити майже ритуальні відвідини Соні та Андрійка. Звідси ж і природне (якщо до сказаного додати й те, що Кирпатий Мефістофель не мав "три роки ніякісіньких романів..." [5, с. 56]) входження у режим очікування (певна річ, не такий ефемерно-романтичний, піднесений, навіть екзальтований, як у Вертера, що само собою зрозуміло, зважаючи на життєвий досвід і цинізм Якова Михайлюка). Звідси ж і концентрований контроль над простором, який протягом тривалого часу у режимі постійного "моніторингу" здійснює погляд Кирпатого Мефістофеля ("На розі бульвару я *знов бачу* (курсив наш – О.К.) даму в чорному з хлопчиком. Щодня, виходячи з суду, я зустрічаю їх" [5, с. 42]).

Всі наступні – після зустрічі з об'єктом – дії (як для Вертера, так і для Кирпатого Мефістофеля) закономірні і логічні.

Накладаючи "механізм" інтимних стосунків між чоловіком і жінкою на природну (тваринну) основу, вчений обґрунтовано доводить, що в обох випадках (і на рівні природи, і на рівні людей) йдеться про закономірну (навіть невідворотну) глибоку й регулярну структуру, моделлю якої є "спарювання птахів". Базовим моментом у таких випадках є, власне, й не закоханість, навіть не якийсь конкретний об'єкт, а

певна особливість, певна властивість, певна "приманка", яка характерна саме для цього об'єкта і яка відіграє у цих процесах ключову роль: "У сексуальній механіці світу тварин спусковий механізм – не якийсь деталізований індивід, а лише певна форма, барвистий фетиш (так починає діяти Уявлюване). Від чарівного образу в мені відображається (як на світлочутливому папері) не сума деталей, а той чи інший вигин. У Іншому мене раптово зворушує (захоплює) голос (згадаємо манеру співу Клавдії Петрівни, яка так хвилює героя: "Голос у неї щирий, чистий та високий. Вона співає дуже часто без слів, затиснувши губи, і через те здається, що грає скрипка ..." [5, с. 52] – О.К.), округлість плечей, тендітність силуету, м'якість руки (у випадку з Кирпатим Мефістофелем саме екстер'єрний момент відіграє основну роль ("Мене особливо хвилює ця чорна строга сукня й молоде співуче тіло, таке рухливе та гнучке, але таке м'яке й без волі, коли торкаюся його" [5, с. 52] ... Віднайшлося щось таке, що точно співпало з моїм бажанням (про яке я геть нічого не знаю (розрядка наша – О.К.)...) [1, с. 70–71].

Однак у театрі спокуси, який так вміло формується "дамою в чорному", задіяне не тільки тіло: на певний результат працює все – удавана "... несмілість ... соромливість у манерах" [5, с. 42]), які "програмно" пропонуються світові ще до знайомства із Кирпатим Мефістофелем, переформатування тривіальної (хай і достатньо драматичної) життєвої ситуації у трафаретний літературний сюжет (порятунок хлопчика самому героєві нагадує сцену з "бульварного роману" [5, с. 43]), вміле використання співчуття до дитини як безвідмовної приманки, старанно продуманий інтер'єр ("У хаті (Клавдії Петрівни – О.К.) затишно ... Затишку надають різні ганчірочки, які щось там собі закривають, щось прикрашують, та всілякі цяцьки на столику, велика руда канапа і блакитний газ, яким обгорнуто електричну лампочку..." [5, с. 43]), імпульсивно-схвильована поведінка, яка має імітувати природність ("Клавдія Петрівна зустрічає мене зашарівшись, несміло, радісно усміхаючись і міцно, судорожно потискуючи мою руку. Виявляється, вона чекала на мене майже щовечора. Це мені приємно, й я сиджу в неї більше, ніж намірявся" [5, с. 50]), зрештою, ті ж самі невеличкі здібності до співу, які компенсуються прагненням за всіляку ціну догодити слухачеві ("Ось Клавдія Петрівна бере гітару й тихенько наспіває. Голос у неї щирий, чистий та високий. Вона співає дуже часто без слів, затиснувши губи, і через те здається, що грає скрипка, жива, зітхаючи живим зітханням. Клавдія Петрівна не любить, щоби на неї довго дивились, і через те нахилиє лице до гітари, немов питаючи в неї поради, що грати" [5, с. 52]), зрештою, створення для героя макси-

мально сприятливих умов – передусім такого бажаного йому психологічного комфорту.

На формування такої жаданої для Кирпатого Мефістофеля атмосфери комфортності існування спрямована й удавана незацікавленість Клавдії, яка у першопочатковий період стосунків ховається за маскою делікатності ("Мене вона не питає ніколи про мої родинні обставини, але не через те, що не цікавиться, а через занадто делікатність і несмілість" [5, с. 51]), й існування в режимі постійного очікування ("Клавдія Петрівна зустрічає мене вся зашарівшись, несміло, радісно усміхаючись і міцно, судорожно потискуючи мені руку. Виявляється, вона чекала на мене майже щовечора. Це мені приємно..." [5, с. 50]), й відмова від власної сутності, перетворення себе на додаток до Іншого.

Все це має слугувати найголовнішому – природнішому, правильному, безпомилковому сприйняттю Кирпатим Мефістофелем заголовної ролі Клавдії Петрівни – ролі жертви жорстоких життєвих обставин.

Вміло використовуючи сприятливий для себе психологічний фон, так старанно й терпляче витворений нею ж самою, мати Кості крок за кроком вводить Якова Михайлюка у драматичний, тривожний світ жертви і жертвності, де від візаві вимагається передусім співчуття. Цьому слугує кольористика одягу, смиренні пози, "боязке скидання очима" [5, с. 52], "делікатність і несмілість" [5, с. 51], рельєфне окреслення драматичного буття матері-одиначки, яка самостійно виховує сина ("Вона покинула чоловіка, бо він неможлива людина ... Вона багато мріяла про те, щоби вступити на медичні курси. Та хіба з дитиною можна щось зробити?.. Костя часто хворіє. У хазяйки троє дітей і вони по черзі хворіють, так що атмосфера лікарні тут не переводиться ніколи... Це страшенно нудно!" [5, с. 51]). Особливий драматизм ситуації гарно підкреслює погано контрольована героїнею спонтанна мова сповіді – програючи в інформативності, таке мовлення глибше впливає на засвоєння, емоційне всотування інформації, оскільки сприймається як відверта, щира сповідь: "Вона просто вголос вимовляє думки, що пробігають у її душі. Через це вона взагалі ухилиється від теми, робить несподівані вистриба, повороти, дивуючи мене і сама з цього дивуючись; потім, сміючись, знов звертається до покинутого і знов одбігає далеко вбік" [5, с. 51].

Нова знайома Якова Михайлюка не просто обирає роль жертви, а прагне до найповнішого втілення її сутності у найвищому – євангельському вимірі: тому й демонстративно прагне не просто пити з чаші страждань, а випити цю чашу "до дна" [5, с. 72].

Введення Кирпатого Мефістофеля в атмосферу страждань самотньої жінки, позбавленої чоловічої опіки, явно не самоціль, навіть не кінцева мета, оскільки процес спрямований не на себе – не на героїню – а

на іншого, власне, на самого Кирпатово Мефістофеля: він із випадкового знайомого має пройти шлях доброго самаритянина й за власним покликанням перетворитися на доброго і щедрого, безкорисливого покровителя сім'ї, відчувши себе не більш і не менш як "милостивим і добрим богом" [5, с. 82]. Саме звідси смиренність і покірливість, рабське нівелювання героїнею своєї особистості, навіть самоприниження, про яке героєві повинні сигналізувати відповідним чином інформаційно "забарвлені" жести – архаїчні за своєю природою знаки крайньої покірності й визнання його як господаря: "Клавдія стає переді мною на коліна й цілує мою руку" [5, с. 81].

В останній своїй фазі "театр", який (у певний момент) набрав майже біблійного розмаху, закономірно і невідворотно (оскільки поставлене Клавдією завдання виконане) трансформується у "театр" пафосно знижений, побутовий. Змінюється атмосфера, зникає комфортність існування, але – найголовніше – змінюється характер ролі, яка відведена Кирпатову Мефістофелю: "Клавдія потроху чогось пригасає ... Не цілує мені рук вечорами, іноді плаче чогось ... Я перестая почувати себе милостивим і добрим богом. Здається, я більше стаю подібним до чоловіка хворої жінки, з якою треба панькатись. Ця р о л я м е н е з а х о п л ю є м е н ш е (розрядка наша – О.К.)" [5, с. 82]. Зрештою і побутовий "театр" опускається на сходінку нижче – переходить у знижено вульгарний, хамський, часом навіть фарсовий: "Клавдія декілька разів збирається бігти топитись, а я регочу й раджу їй взяти з собою корковий пояс" [5, с. 84]. Про це прямо і відверто сигналізує як поведінка героїв, так і мова: "Вранці й удень часто бувають сварки. Ми вже балакаємо одверто, брутально, не ховаючи своєї злості й бажаючи якомога дошкульніше образити один одного" [5, с. 84].

Звідси один крок до наступної дії, яка в своїй основі має мелодраматичне начало: акцентування самотності ("... яка я самотня!" [5, с. 95]) – наголошує Клавдія у своєму посланні, покликаному розчулити Кирпатово Мефістофеля) й трагічної невлаштованості в житті ("Мені ніде було подітись і я мусила перебратися сюди. Я з дітьми живу тепер у неї, але ми всі голодуємо й нас незабаром виженуть з квартири, бо нічим платити ..." [5, с. 160]).

Фоновими (майже в усіх сценах) виступають сльози (які, за Р.Бартом, є способом підлаштування під той тип шантажу, що його сподівається людина "зреалізувати довкола себе" [1, с. 155]) й самоприниження аж до порівняння себе з ганчіркою [5, с. 167].

На все це природно накладаються ефектні мелодраматичні сцени. Чи не найяскравіша з них та, де активну участь бере конверт з грішми. Гарно прикрашають театральну дію й розбуджені сентименти, які сприймаються Яковом Михайлюком як витончена і жорстока гра:

постійне нагадування про схожість між Мікою та Кирпатим Мефістофелем (аж до майже інтимних, прихованих від стороннього ока ознак на тілі хлопчика, які дзеркально відбивають особливі ознаки тіла самого героя), купання маленької дитини на очах у батька.

Дії матері Кості адекватно сприймаються Кирпатим Мефістофелем, який без проблем прочитує прихований підтекст – все це витончена і жорстока гра: "Тим-то й ця животна, принишкла, хитра покірність, це вичікування чогось, це купання при мені Міки ... От воно справжнє розуміння. О, вона знає, до чого вона йде! У мені потрохи, як у воді, що починає кипіти, з'являються бульбашки гніву. Гей, Клавдіє, бережись! Погану гру граєш!" [5, с. 187].

Але Клавдія Петрівна цим не обмежується: заганяючи героя у пастку, вона (майже інстинктивно) робить сильні психологічні ходи, влаштовуючи Кирпатову Мефістофелю справжні емоційні "гойдалки" – від неспокою, викликаного "довгим мовчанням" Клавдії, до захоплюючого відчуття "чудного захвату" – відчуття перемоги, а звідси вже до справжньої безнадії й переляку від безвихідного становища, від справжнього кінця: "Я підводжусь і важко плентаюсь до канапи. Там лягаю лицем униз і лежу без сил. Почуття таке, як буває, коли після раптового наскоку поліції й арешту, знесилений, розчавлений, знищений лежиш у смердючій, брудній, огидній камері участку. Всьому кінець!" [5, с. 160].

Хоча й це все, за справжнім рахунком, теж все ще гра – навіть більше – тільки гра, у якій Клавдія бере участь майже автоматично, за інерцією – в силу втягненості жінки (яка намагається сформувати сім'ю) у процес, що організовує потік буття. Справжнє життя – життя в його істинній спрямованості, в його глибинній сутності – розгортається поза концептом гри, поза ритуальними рухами й позами, якими обмінюються герої у ході як вербальної, так і невербальної комунікації. Внутрішньо (для самої себе) героїні все ясно з самого початку – від часу народження дитини, та, може, – що аж ніяк не виключено – й ще раніше. Не володіючи потужним інтелектом, Клавдія Петрівна довіряється своїй інтуїції і, зрештою, сягає у своєму прозорінні істини, або (як зауважують дослідники інтуїції) "бачить істину". Її вона й оприлюднює вже в першому (після переїзду до Києва) посланні до Кирпатого Мефістофеля: "Не знаю, як писати "ви" чи "ти". Думаю, що все ж таки "ти". Це щиріше. *Мабуть, сама доля хоче, щоб наші відносини не переривались* (курсив наш – О.К.), я хвилююсь і писатиму плутано. Я знаю, що цей лист буде для тебе страшним ударом..." [5, с. 159]. Це саме те, чого не знає – і не може знати – Кирпатий Мефістофель, який робить ставку на розум. Однак навіть після прямого інформаційного "посилу", після вербалізації найсутнішого моменту головного (візійно-пророчого плану, який стосується долі двох) Яків Михайлюк так і не відчув.

Звідси акцентування уваги не на головному, а на "вторинному" у посланні майбутньої дружини – на яскравому, виразно акцентованому психологічному сигналі: ось першопочаткова реакція Кирпатого Мефістофеля на перші рядки послання: "Слова "буде страшним ударом" дивують мене й лякають, хоча я не уявляю собі, що такого страшного вона може сказати мені" [5, с. 159].

Чому інстинкт та інтуїція так легко переграли розум та інтелект. Аргументовану відповідь на це питання можна знайти у відомого дослідника проблем інтуїтивного пізнання А.Бергсона. Головне завдання розуму – адаптувати наше перебування до умов конкретного середовища. Логіка розуму – це "логіка твердих тіл". Звідси неможливість осягнення життя у його найсутнісніших моментах, які відсутні у лінійній "розгортці" людського існування. Інтуїція ж "у формі незацікавленого інстинкту" веде нас "у самі надра життя". Спосіб проникнення інтуїції у глибинні шари життя французький філософ описує за допомогою яскравої метафоричної картини, де для нас найцікавіше те, що пов'язане з категорією долі, бо саме в цьому моменті завершується театралізований сюжет, написаний Клавдією, попри весь наступний ланцюжок подій, оскільки саме тут проглядається і подальша доля дитини і доля самого Кирпатого Мефістофеля, який, відмовившись від шлюбу з Шапочкою, стає чоловіком "дами в чорному": "У людства, частину якого ми складаємо, інтуїція була майже цілком пожертвована на користь інтелекту ... Збереглась, щоправда, й інтуїція, але примарна й фрагментаризована. Вона схожа на лампу, яка майже згасла і яка спалахує час від часу, усього на кілька миттєвостей. Але, в цілому, вона спалахує саме тоді, коли йдеться про наші життєві інтереси. Її світло освітлює наше Я, нашу свободу, те місце, яке ми займаємо в цілому всесвіті, наше походження, а також, може бути, й н а ш у д о л ю (розрядка наша – О.К.)..." [3].

Література

1. Барт Р. Фрагменти мови закоханого / Р. Барт. – Львів, 2006.
2. Белова О. Черный цвет в картине мира славянских народов / О. Белова // Славяноведение. – 2009. – № 6.
3. Бергсон А. Интеллект. Инстинкт. Интуиция / А. Бергсон. – Режим доступу:
<http://mirslouvrei.com/content-fil>
4. Бернштейн Е. Трагедия пола: две заметки о русском вейненгерманстве / Е. Бернштейн // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 65.
5. Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля / В. Винниченко. – Черкаси, 2005.

6. Мельниченко Т. Кохання і любов. Діалог чуттєвого і раціонального в романі В.Винниченка "Записки кирпатого Мефістофеля" / Т. Мельниченко, В. Терехов // Українська мова та література. – 2009. – № 9.

7. Цалик С. Володимир Висоцький краще за всіх робив парадні портрети / С. Цалик // Країна. – 2010. – № 11.

УДК 821.161.2(092)

О.О.Матвєєва

Ідея "національного визволення" в "Щоденнику" Володимира Винниченка

У статті на матеріалі "Щоденника" Володимира Винниченка досліджується концепція національного визволення, що розгортається за логикою. По-перше, процес реалізації проекту національного визволення фундаментують ідея активізації внутрішніх сил народу та ідея ненасильства. По-друге, існують зовнішні та внутрішні чинники – російський імперіалізм та націоналізм, деформація національних почуттів, проблема національної зради та національної невідомості, – які унеможливають національне визволення. По-третьє, дискредитація цих деструктивних причин пов'язана з актуалізацією механізмів захисту національної ідентичності та пробудження національної свідомості.

Ключові слова: щоденник, модель національного буття, концепція національного визволення, національна ідентичність.

В статье на материале "Дневника" Владимира Винниченко исследуется концепция национального освобождения, которая разворачивается за логикой. Во-первых, процесс реализации проекта национального освобождения фундаментуют идея активизации внутренних сил народа и идея ненасилия. Во-вторых, существуют внешние и внутренние факторы – русский империализм и национализм, деформация национальных чувств, проблема национальной измены и национального несознания, – которые делают невозможным национальное освобождение. В-третьих, дискредитация этих деструктивных причин связана с актуализацией механизмов защиты национальной идентичности и пробуждения национального сознания.

Ключевые слова: дневник, модель национального бытия, концепция национального освобождения, национальная идентичность.

The conception of national liberation which develops according to logic is investigated in the article on the materials of Volodymyr Vynychenko's diary.

First, the process of realization of national liberation project is based on the idea of making more active people's internal forces and the idea non-violence. Secondly, there are external and internal reasons, – Russian imperialism and nationalism, national feelings destruction, the problem of national betrayal and national unconsciousness, – which make national liberation impossible. Thirdly, damaging these destructive grounds is connected with the actuality of national identity defence and awakening of national consciousness.

Key words: diary, model of national being, conception of national liberation, national identity.

Володимир Винниченко – це один із визначних представників українського інтелектуального життя початку ХХ ст. Як політик, митець, філософ він зосередився на осмисленні проблем індивідуального, соціального й національного буття. Різномасштабні онтологічні моделі, обґрунтовані В.Винниченком, розгортаються як синхронно, так і діахронно. Згідно з принципом діахронності концепція національного буття – завершальна ланка онтологічного мегапроекту українського інтелектуала, що пов'язано з практичною актуалізацією визвольних змагань 1917–1919 рр.

Концепція всебічного визволення – центральна в ідеосвіті Володимира Винниченка – у контексті національної моделі буття оприявлена в ідеї національного відродження, яка обґрунтовується в публіцистичних роботах письменника й апробується в його соціокультурній практиці.

На концептуальному рівні програма національного визволення представлена в "Щоденнику" В.Винниченка, що постає як творча лабораторія для вироблення й випробування ідеологем та подальшого їх розгортання й перетворення на моделі буття. Звідси необхідність актуалізації щоденникових матеріалів для обґрунтованого аналізу Винниченкових пошуків у царині національного буття.

Автор у "Щоденнику" моделює власний проект національного буття, окреслюючи його контури значущими концептами. В основі програми національного визволення, запропонованої В.Винниченком у "Щоденнику", такі елементи: **процес відродження національної державності, причини-перешкоди для реалізації проекту національного визволення, механізми збереження національної ідентичності та національної свідомості.**

Відправним пунктом у конструюванні моделі національного буття є постулювання **ідеї відродження національної державності**: "Яка то страшна, тяжка річ відродження національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими надлюдськими зусиллями, хитрощами, з яким, часом, одчаєм, люттям і сміхом доводиться тягати те каміння

державности й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки" [2, с. 274]. Відродження державності стимулює одночасно встановлення національної форми влади. Дія національного фактора має лікувальні властивості для народу, адже стає індикатором для досягнення гармонії як форми здорового існування нації та окремого індивіда: "Не випускати ініціативи влади з українських рук. Хай большевизм, хай реакція, хай поміркованість, хай усяка форма влади, аби наша, національна. Тоді є гармонія, вища форма громадського й індивідуального існування" [2, с. 328]. Зважаючи на те, що гармонія, за В.Винниченком, означає рівновагу, то обраний вектор, спрямований на досягнення національної форми влади, є конструктивною стратегією, адже "український національний колектив, як і всякий організм, підлягає законові прагнення рівноваги своїх сил" [3, с. 199].

Аналізуючи ідею відродження української державності у творчій спадщині В.Винниченка, О.Дубас виокремлював основні гуманістичні складові цієї ідеї, спрямовані на мирне завоювання української державності: "1) задіяння внутрішніх потенційних резервів українського народу в боротьбі за власне національне визволення; 2) подолання насилля у політичній діяльності, орієнтація на мирні шляхи розв'язання національно-державного питання" [6, с. 132]. О.Удод, звертаючись до історіософських поглядів українського інтелектуала, теж звернув увагу на ненасильницьку позицію у Винниченковій концепції національного розвитку: "Обстоюючи національну незалежність України, розв'язання національного питання В.К.Винниченко пов'язував з демократичним розвитком (національним і соціальним), що унеможлиблює будь-які форми насильницької централізації, панування одного народу над іншим" [6, с. 76].

У "Щоденнику" В.Винниченка ці ідеї є домінуючими й репрезентовані з художньою переконливістю. Так, автор рухається до усвідомлення державності як скарбу, для збереження якого необхідно максимально активізувати внутрішні ресурси нації: "Не знаю, яка з цих сил гнала й жене мене досі. Може, і всі разом. І це найшвидше. В кожнім разі, от-от хвиля життя винесе мене на самий високий гребінь України. От-от треба брати скарб, до якого тяглася душа довгих поколінь. Розбито двері страшних, хмарних льохів. У тих льохах віками ховалось наше золото. Можна брати його, можна виносити на світ і роздавати окраденим. Цілі купи його лежать під нашими ногами. Бери, скільки хочеш. Але... чи є у нас стільки сили, щоб зразу піднести усе те добро? Чи є стільки рук, щоб поставити їх біля тої тяжкої роботи?" [2, с. 270]. Винниченко робить ставку на внутрішній потенціал свого народу, покладає на нього всю відповідальність, не чекає ні від кого допомоги: "Серце стискується тривогою, сумом і страхом: а що як не піднесем? Як

не зможемо взяти того, що доля так несподівано химерно сипнула нам під ноги? Який сором, який біль буде і як надовго після цього сховається знову наш скарб" [2, с. 270]. З іншого боку, письменник відкидає будь-які форми насилля як деструктивні стратегії діяльності: "Ні один народ не може хотіти війни, не може! Це такий абсурд, – прагнення народом війни, – про який тільки уряди можуть говорити, не соромлячись, бо урядам ні закони логіки, ні права, ні любови не писано, крім жорстокого, тупого егоїзму" [2, с. 176]. Отже, за автором "Щоденника", процес відродження української державності уможлиблюють дві константи – **ідея активізації внутрішніх сил народу та ідея ненасильства**. Ці елементи є фундаментом проекту національного буття Винниченка.

Слід зазначити, що Винниченкові ідеї ненасильницької боротьби за національне визволення кореспондують з ідеями соціально-філософського учення М.Ганді. На цьому акцентував увагу Г.Костюк у передмові до "Щоденника" [2, с. 24]. Гандизм став ідеологією індійського національно-визвольного руху, основним принципом якої було досягнення мети мирними, ненасильницькими шляхами [5]. Як бачимо, автор "Щоденника" був теж прибічником філософії ненасилля, тобто підтримував систему моральних, психологічних, соціологічних, філософських ідей та теорій, що стосувалися ненасильницького буття людини в суспільстві, заперечував війну як прояв деструктивної агресії.

Варто зауважити, що відродження нації та її державності мислиться В.Винниченком як процес, рух до зазначеної мети, тобто до національного визволення, адже "відродження нації мусить іти крок за кроком, здобуваючи одну позицію за другою" [2, с. 372]. Тому автор "Щоденника" фіксує момент зародження державності як відправну точку: "Правда, ми всі – дитяча нація. Ми щойно вилупились і на нас ще тільки жовтенький пушок державності в куточках дзьобиків, ще цілком свіженькі заїди. І як часом і смішно, і сумно, коли стане пухнате, з заїдами, створіннячко бойовничим півнем, напинається, кричить і наїжує свій жовтенький пушок" [2, с. 273]. Як бачимо, митець прогнозує траєкторію руху нації до поступового зміцнення, набирання нею сил, "дорослішання". Однак зберегти поетапність, реалізувати до кінця програму національного визволення так, як це мислив собі письменник, не вдалося. Руйнування прокреслених стратегій та схем В.Винниченка пов'язав із приходом до влади Директорії: "Від цього незначного явища історія української нації стрибнула в такий бік, куди зовсім не мала напрямку... вдалося скинути Раду, встановити монархію, вернути царських приставів, цензорів, шпиків. За який-небудь місяць ми маємо перед очима стару картину до 1917 року" [2, с. 283]. Політик інтерпретує цю ситуацію як реальну загрозу самому процесові відродження держав-

ності: "Дванадцять місяців надлюдських героїчних зусиль, сказаної праці, палання нервів тисяч найкращих людей України, дванадцять місяців нечуваного будівництва [державності – О.М.] кінчилось тим, що на збудованому сів нікому невідомий панок і володіє всім тим, що творилось для народу, для нещасної, безнадійно нещасної, темної нації нашої. Володіє й по камінцю розкидає складене... Вирива з корінням посаджене" [2, с. 284]. У цих подіях автор "Щоденника" прочитує небезпеку, адже сама ідея національного визволення перебуває під загрозою повної дискредитації, анулюються всі попередні досягнення.

Таким чином, конфігурація елементів змінюється, адже проект національного визволення не вдається реалізувати через певні перешкоди. Схема національного відродження потребує корекції. Сам же В.Винниченко констатує: "Нема нації – нема держави. Це основна причина всіх наших невдач. І кого обвинувачувати? На кого складати відповідальність? На історію нашу, на люту долю нації?" [2, с. 397]. Розпочинаючи аналіз із подібних авторефлексій та цілого ряду запитань, письменник приходить до констатації спектру причин, що є своєрідним кодом до розуміння ключових проблем національного буття.

Рухаючись за власним сценарієм, митець подає розгорнутий аналіз **факторів зовнішнього характеру**. По-перше, він апелює до **проблеми складних взаємовідносин української нації з іншими націями**. На думку письменника: "Нещасна, зацькована, зашарпана нація [українська – О.М.] тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія – ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування. Чи не те саме стає тепер? Тільки хотіли жити державним життям, як починається стара історія: Москва всіма силами вп'ялась і не хоче випустити. З другого боку вже стоїть Польща, наготовивши легіони. Прийшов дужчий, вигнав Москву, одпихнув поляків і сам ухопив за горло й видушує все, що може. Збоку присмокталась і четверта – Австрія" [2, с. 285]. Процес визволення української нації, на думку В.Винниченка, ускладнюється фактором несприятливих історичних умов, що пов'язано з відсутністю консолідації українських земель та зазіханням на її територіальний склад інших країн. Подібні думки, висловлені в "Щоденнику", корелюють з ідеями, заявленими в праці "За об'єднання всіх сил національного колективу": "Під цей мент Україна є знову об'єктом зазіхання, визиску і суперництва кількох груп паразитів: руського, польського, німецького, румунського та інших націоналізмів... усе більшої та більшої сили набирає панування руського націоналізму. На

менчій частині Української території, на Західній Україні, панує польський націоналізм. На інших землях ще інші націоналізми. А збоку стоїть і націлюється плігнути націоналізм німецький" [3, с. 200]. Саме тому Винниченко в "Щоденнику" ототожнює Україну з образом наймички: "Бідна наймичка захотіла в своїй хаті пожити господинею. Нещасна нація, з якої так злісно й жорстоко насміялась історія... Не донесли скарбу, не стало сили, занадто багато набрали..." [2, с. 277].

Отже, констатуємо складні взаємовідносини з іншими державами, В.Винниченко чітко визначає другий і центральний чинник-проблему – **російський націоналізм та імперіалізм**: "Орієнтація на великоруський, єдинонеділимівський патріотизм виключає всякі уступки українцям... Коли є орієнтація на руський патріотизм, то не може бути, розуміється, орієнтація на федерації, самоозначення і т.п. неприємливі для єдиної невідомої речі" [2, с. 432]. Для В.Винниченка комбінація елементів зрозуміла: російський націоналізм заперечує будь-які прояви самостійного буття української нації, адже: "Коли ж руські комуністи постановляють, що Донецький басейн повинен належати не до української соціалістичної держави, а до російської, то що це має значити? Те, що люди думають не про комунізм, що вони в нього не вірять, що вони дбають про Росію, про себе, як націю. Націоналізм починає покривати комунізм. Іде орієнтація на руський патріотизм... вона [советська влада – О.М.] дійсно відновляє "єдиную, неделимую" [2, с. 431–432]. Письменник немовби зрозумів логіку складного математичного рівняння, в якому невідомий ікс став відомим елементом. В.Винниченко виявив суперечність, є декорація і є реальна дійсність, які дисонують між собою, глибоко суперечать одна одній, саме тому не можна скласти формулу, скласти єдину комбінацію відповідних конструктів, які забезпечать проект реалізації національного визволення як основну передумову гармонійного буття української нації. Цю суперечність і констатує митець у "Щоденнику": "В той час, як тут арештовують федералістів (а не кажучи вже про самостійників), коли членів самої КП(б)У висилають з України за їхні *федералістичні* [виділено – В.В.] погляди, коли мою скромну, лагідну, невибагливу "Докладну записку" трохи не з глуфом одкидають і майже одверто заявляють про єдиную-неделимую, в цей же час у Мінську без тіні ніяковости ті самі керівники гаряче доводять існування *самостійної, незалежної української держави* [виділено – В.В.]. Надзвичайна, клясична, дивовижна безсоромність! Більше того: коли в Мінську проголошується українську самостійність, в Москві в тих же днях в урядовому органі "Известиях" друкується урочиста "Былина о державной Москве", що вихваляє "собрание земли русской" [2, с. 468].

Однак цей сюжет не вичерпується повністю, бо, на думку В.Винниченка, є **третій значущий фактор-реагент**. Йдеться про те, що до так званого експерименту штучного та насильного злиття українського національного організму та російського **інші європейські країни** були **абсолютно байдужими**. За автором, у ситуації, коли хочуть "добити... історичну наймичку [Україну – О.М.], яка захотіла в своїй хаті стати господинею. А хату її [територію – О.М.] розділити між собою...", "весь світ байдуже дивиться на одвертий грабіж, на те, як душать людину серед білого дня, і спокійно мовчить", а "сентиментальний американський інтелігент, що є на послугах у королів капіталу... Вілсон аж захлипується від своїх власних солодких слів про *новий* [виділено – В.В.] лад, який утворено на землі Версальським миром. Тепер воля *всіх* [виділено – В.В.] народів, право самовизначення, право розвитку, право на справедливість..." [2, с. 359–360]. Звідси в схему перешкод національному визволенню вписується ще один мікросюжет. І тоді вимальовується така картина: фігурує, як "шляхетсько-польськими канчуками чи кацапсько-большевицькими нагаями" "порять тепер один [український – О.М.] народ, що теж має право на самовизначення" [2, с. 360] на фоні абсолютно несправедливого та неадекватного нейтралітету європейських держав. Це і є третя контрольна змінна, третій чинник зовнішнього характеру. У праці "Новооткрытый народ" письменник робить висновок: "Російська держава здійснювала цікавий, але малоуспішний експеримент штучного й насильного зрощення одного народного організму з іншим. У її розпорядженні були всі засоби, які зазвичай вживаються в таких випадках метрополіями над своїми колоніями: обмеження, заборони, переслідування, виключні закони, кровоспускання й надзвичайно доброзичливий нейтралітет освічених і байдужих до долі України європейських країн [підкреслення наше – О.М.]" [3, с. 99].

Отже, за В.Винниченком, реалізацію проекту національного відродження унеможливають зовнішні чинники. Складне співбуття української нації з іншими національними колективами, а особливо з російським, нейтралітет деяких європейських країн щодо підневільного становища українського народу породили негативні явища (націоналізм, імперіалізм, шовінізм, порушення територіальної цілісності, дискредитація ідеї консолідації українських земель та ін.), які деструктивно впливають на хід процесу національного визволення та зовсім не корелюють з можливістю гармонійного існування української нації. Однак письменник не забуває і про внутрішні фактори, що є одночасно найважливішими регуляторами та больовими точками в його концепції національного відродження.

Програмування стратегій національного визволення неможливе без актуалізації **чинників внутрішнього характеру**. В.Винниченко

діагностує внутрішній стан українського національного колективу як дисгармонійний та хворобливий. У першу чергу він констатує **деформацію національних почуттів українців**, бо самі українці не ідентифікують себе як націю: "Нема у нас нації. Є темний, осоловілий від усяких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скося дивиться на наші маніпуляції й сердито бурчить" [2, с. 309]. Пояснити це складно. Так, О.Собачко, відзначаючи, що рух за національне відродження у творах В.Винниченка нерідко мав "химерний" характер, пояснює причину такого феномена: "В.Винниченко з болем і жалем віднаходить й причини цього явища – страшну й тривалу деформацію національного почуття, нещадно придушеного й знищеного протягом століть. Та й виникають всі ці деформації у відповідь на прояви дикого шовінізму російського на Україні, прояви жорстокої великодержавницької, імперіалістичної політики великоруського капіталу, що намагався найбрутальнішими методами денаціоналізувати народ України, знищити інтелігенцію..." [6, с. 271]. Як бачимо, діє цілий симбіоз руйнівних причин та наслідків, що викликали негативні процеси деформації та денаціоналізації українського народу, а "без нації таки справді трудно створити національну державу" [2, с. 312]. Таким чином, сили розпоршуються, цілісність порушена, необхідно відновити гармонійне функціонування національного колективу.

У цьому контексті митець стверджує, що "нема кому рятувати нашу націю, нашу державу" [2, с. 312]. У ситуації відродження державності та національного визволення В.Винниченко покладає надії на інтелігенцію, бо "з одними "мужиками", "людьми", з одними темними, затурканими селянами, які знають тільки ту землю, в якій длубаються, – трудно битися за невідоме їм, незрозуміле, ніколи не чуване. Большевика вони знають і бачать в самих собі, а нація, держава – це щось абстрактне, занадто велике" [2, с. 312]. Отже, саме інтелігенція має реалізувати програму відродження. Однак є один нюанс, важливий для Винниченка, тому він ставить запитання: "Які ж мотиви керують тими людьми, що тепер провадять справу відродження нашої державности?" [2, с. 398].

Митець актуалізував ключову, на його думку, проблему – **проблему мотивації діяльності української інтелігенції**, що має реалізувати важливий проект – визволення нації. Відповідь на своє запитання В.Винниченко дає сам, виходячи з власних спостережень: "Судячи по всьому, я гадаю, що мотиви громадські давно вже перевернулись в цих людей на мотиви особисті. В тому хаосі, безладді, дезорганізованості й вічній небезпеці, в яких проходить там життя, дуже розвиваються інстинкти самоохорони. Мотиви дії стають персональними, цілі дії персоніфікуються. "Держава – це я", – говорить кожний з тих людей. І в

такому сенсі йде уже вся діяльність його. І за це насамперед буде відповідальність цих людей. Бо треба мати відповідну силу, ведучи громадську справу й не ставлячи її на ґрунт особистих інтересів" [2, с. 398]. Як бачимо, ієрархія мотивів порушилась, людьми, на плечі яких покладено найвідповідальнішу з усіх справ, керують особисті мотиви. Ця домінанта не на користь відродженню державності є тим ферментом, що роз'їдає зв'язки, руйнуючи схеми національного визволення. Звідси результат: "Вони [міністри – О.М.] шикують на кошт розтоптаной державності. Державність – то їхні автомобілі. Поки Скар має автомобіль, доти є українська державність. Може, і справді то так. Бо коли большевики й поляки зітруть з Кам'янецького повіту рештку української влади, то для Скарів зітреться, засипеться джерело автомобілів. Вони ще якийсь час проживатимуть накрадене, але потім мусять зійти на звичайних простих смертних без автомобілів. Поки ж Скар їздить на автомобілях і вчиняє Diana-Bad атенські вечори з віденськими гуріями, – ще не вмерла Україна" [2, с. 362].

Концептуально важливою в цьому контексті є **проблема національної зради**. Проектуючи модель національного буття, письменник рухається від констатації фактів національної зради до пошуків способу лікування зрадників української нації. В.Винниченко пише: "[Українська] шляхта, українське дворянство, згубила Україну, продавши національні права за свої класові інтереси... шляхта продажня; вона йде туди, де більше матиме впливу, грошей, гордості, задоволення різної амбіції" [2, с. 217]; "Поганенькі, дрібненькі людці, славолюбці й егоїсти, злодійкуваті хитруни й підлизи, неuki й погромщики, – все це з'єдналось тепер робити хороше чесне діло національного визволення пригніченого народу [підкреслення наше – О.М.]. Невже може бути успіх? Невже коли-небудь хороше діло могло бути зроблене поганими руками?" [2, с. 397]. Звідси патріотизм є річчю, яку можна продати, обміняти за певні вигоди, якої, врешті-решт, можна позбутися, не травмуючи при цьому власного сумління: "Всередині те саме. Паршиві шанолубці, національне сміття, паразити й злодії продають на всі боки: хто більше дасть. Нащадки прадідів поганих повторяють погані діла дідів-поганців. І розшарпаний, зацькований народ знову безпомічно жде, якому панові його оддадуть. Вигідніше буде можновладцеві німцеві оддати Москві, – оддасть. Вигідніше собі лишити, – лишить. Ні української історії, ні українських газет читати без брому, валеріанки, або без доброї дози філософського застереження не можна" [2, с. 285]. До явища ренегатства, що було відкритою раною української нації, Винниченко апелював і в "Листі до українських робітників та селян", говорячи про "деяких українських комуністів, членів КП(б)У, які, щоб заслужити право бути "справжніми" комуністами, майже одреклися своєї національності,

стали ренегатами й часом з більшою ворожістю виступають проти національних українських змагань, аніж самі не-українці" [3, с. 70].

Таке відчуження особистостей від національного колективу письменник діагностує як порушення закону буття: "Великий, невмирущий закон "бути цінним для колективу" лишається на кожному місці. Бути цінним для інших і чесним з собою – це найвищі закони і найвища насолода для кожної людини. Змогли здійснити ці закони – це змогли мати щастя" [2, с. 482]. Національна зрада мислиться В.Винниченком як аномалія, як патологічне захворювання українського національного організму, внаслідок якого порушується цілісність, рівновага сил, деформується ментальність та духовність.

Національні зрадники – це паразитуючий клас в організмі української нації. У праці "За об'єднання всіх сил національного колективу" В.Винниченко стверджував наявність "паразитуючих українських елементів (які, до речі, раз у раз бували помічними силами чужинним паразитам)". При цьому він зауважував, що "в організмі української нації не може бути рівноваги сил, коли в неї нема такої ґрунтовної сили, як здоров'я [підкреслення – В.В.]" [3, с. 199–200]. Врешті-решт, В.Винниченко знаходить рецепт для профілактики та лікування явища національної зради. На його думку, хворобливий процес може зупинити розвиток демократизму. У "Щоденнику" митець констатує: "Розвиток демократичного руху утворить новий процес перетягнення назад української шляхти та інтелігенції... Що більше буде розвиватися і набирати сили демократизм, то більше буде вертачів з пануючих націй" [2, с. 217].

Отже, деформація національних почуттів, діяльність української інтелігенції в особистих інтересах, проблема національної зради є, за В.Винниченком, тими теоретичними постулатами-сходінками його концепції, які допомагають актуалізувати четвертий і центральний елемент – **національна несвідомість українського народу**. У трактаті "Відродження нації" він писав: "звідки візьме занехаяна, упосліджена наймичка [українська нація – О.М.] уяву про образ свій, коли перед нею так давно вже не стояло дзеркало свідомости, коли вона впродовж століть не виходила з свого хліву й навіть забула про існування того дзеркала?" [1, с. 28]. Для митця національна несвідомість українського народу є справді больовою точкою та головною перешкодою в системі значущих координат визволення нації. Програмуючи стратегії національного відродження, письменник свою основну увагу концентрує на ній. У "Щоденнику" домінує образ "нашої замацаपुरеної нації, яка ніколи ще не бачила себе в дзеркалі свідомости, яка собі десь там бабрається в хаосі, нічого не чуючи й не знаючи", потребує "кращих умов свого національного розвитку" [2, с. 356]. За В.Винниченком,

процес національного усвідомлення є обов'язковим та невідворотним, бо "єдина наша сила – наші дядьки, селяни. Єдина сила – це їхнє довір'я і свідомість. Довір'я ж їхнє є засіб для їхнього національного усвідомлення. Український уряд є носієм національної ідеї. Силою обставин ця ідея *мусить* [виділено – В.В.] бути демократичною, в інтересах широких мас. Інакше вона не буде *українською* [виділено – В.В.]... Наша нація може відродитися тільки тоді, коли буде привернено інтереси селян до національної ідеї, коли відродження держави буде робитися в їхніх інтересах" [2, с. 369]. Письменник не чекає, поки ідея національної свідомості як-небудь напівадаптується в українському народі, він, навпаки, пропонує інваріант органічного, природнього злиття цієї ідеї із самим народом, бо ця ідея закладена в генетичному коді нації, її просто потрібно відродити, "влити" в націю як невід'ємну складову всього цілого українського колективу.

Ідея національної свідомості є гомогенною частинкою, однорідним елементом відносно української нації, який було перекреслено, змушено забути. Процес відродження національної свідомості розпочався, тому Винниченко негативно потрактовує історичні події, що можуть цьому зашкодити: "Спілка з Денікіном це є просто замах на саме існування української нації. Це є просто злочин проти розвитку національної свідомості нашого народу [підкреслення наше – О.М.]. Спілка з Денікіном уб'є всяке довір'я до українського уряду серед мас, а через те й до всього українства, до самої української ідеї. Ми ще не доросли до того, щоб у масах було розрізнення одного українця від другого. Ми мусимо нести відповідальність всі за одного і кожний за всіх... коли делегація і уряд вступлять в угоду з Денікіном, то тим вони не тільки скомпромітують себе, але й усю українську ідею. І не тільки перед демократіями інших націй, але, що найголовніше, перед власним народом. Цим вони уб'ють у ньому прихильність до своєї національності" [2, с. 370]. І висновок: "Буде не тільки ганебно загублено державність, але й на якийсь час нанесено своїми ж руками глибоку рану нашій недорозвиненій, молодесенькій, такій кволій національній свідомості народу" [2, с. 370].

Така ситуація вимагає програмування різних тактик для дискредитації шкідливих чинників, тому автор звертається до **механізмів збереження національної ідентичності та національної свідомості**, що у свою чергу забезпечать національне відродження. Нашою відправною точкою буде аналіз чіткої констатації В.Винниченко вимог до московського уряду, реалізація яких зможе забезпечити подальшу співпрацю з Росією. При цьому письменник відкидає будь-які експериментальні стратегії та ходи, жорстко регламентуючи позиції: "самостійність, український уряд, українська державна мова [підкреслення наше

– О.М.] [2, с. 348]; "самостійність державна; цілком незалежний, чисто національний український уряд; українська мова в усіх інституціях, урядах, школах; не тільки посереднє, але й безпосереднє, активне національне визволення [підкреслення наші – О.М.]; незалежне військо" [2, с. 397]. Далі митець стверджує, що для Москви "пристати на ці умови" – "це значить треба признати за українською нацією право на самовизначення" [2, с. 331]. Однак у цих важливих пунктах заковані ще й окремі сегменти, які детермінують названі нами механізми. Програма збереження національної ідентичності залишиться нереалізованою в умовах, коли "українська мова зневажається", коли "навіть говорити по-українськи є небезпечно" [2, с. 480–481]. О.Петрів, досліджуючи творчість В.Винниченка в контексті європейської соціальної філософії, з'ясувала: "Винниченко здійснював національні пошуки в основному навколо проблеми мови як сутнісної ознаки нації..." [7, с. 13]. Справді, функціонування української мови в усіх сферах діяльності мислиться В.Винниченком як механізм збереження національної ідентичності та пробудження національної свідомості. Мова інтерпретується як ідентифікаційний код кожної нації, без неї "нема нації" [2, с. 324]. З іншого боку, автор програмує інші методи – освіта населення, активна громадська позиція (книги, преса, участь у виборах, політичних акціях). Це є конструктивна тактика збереження національної ідентичності та пробудження національної свідомості. Письменник коментує: "Не може бути, щоб ці два роки [1917–1918 – О.М.] колосальної роботи над усвідомленням нації всякими способами – книжками, газетами, міністерствами, виборами, німцями, гетьманом, большевицькими контрибуціями, – не може бути, щоб це не дало народові свідомости! А коли є свідомість в народі, то все останнє так чи сяк, в тій чи іншій формі – приложиться саме. Аби суть була, а форми виявлення її залежатимуть від різних факторів" [2, с. 372]. Таким чином, до складу формули збереження національної ідентичності та пробудження національної свідомості входять такі компоненти, як національна мова, забезпечення освіченості населення (доступність книг, преса), виховання активної громадської позиції, що стимулюють процес національного визволення.

Отже, В.Винниченко в "Щоденнику" моделює власний проект національного буття, окреслюючи його контури значущими концептами. Ідея "національного визволення", будучи важливою складовою концепції "всєбічного визволення", є одночасно центральною домінантою в моделі національного буття. Програма національного відродження, запропонована В.Винниченком, має таку логіку: постулювання ідеї відродження національної державності, виявлення причин-перешкод для реалізації проекту національного визволення, пошук механізмів збереження національної ідентичності та національної свідомості.

Процес відродження національної державності фундаментують ідея активізації внутрішніх сил нації та ідея ненасильства. Чинники, які унеможливають реалізацію національного визволення, В.Винниченко поділяє на внутрішні та зовнішні. До зовнішніх відносяться складні взаємовідносини української нації з іншими націями, російський націоналізм та імперіалізм, невиправданий нейтралітет європейських держав щодо подій на Україні, до внутрішніх – деформація національних почуттів, діяльність української інтелігенції у власних інтересах, проблема національної зради та національної несвідомості. Концептуально важливими в схемі національного визволення є механізми збереження національної ідентичності та пробудження національної свідомості, що реалізуються за умов функціонування української мови, забезпеченості освіченості населення та виховання активної громадської позиції.

Література

1. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Київ, 1990. Т. 3. – 501 с.
2. Винниченко В. Щоденник / В. Винниченко. – КІУС : Едмонтон, 1980. Т. 1. – 1980. – 483 с.
3. Винниченко Володимир. Публіцистика / [за заг. ред. Віктора Бурбела]. – Нью-Йорк ; Київ, 2002. – 371 с.
4. Винниченко Володимир: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії : збірник статей / [за заг. ред. Лариси Залеської Онишкевич]. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 2005. – 279 с.
5. Ганді М. К. Моя вера в ненасиліе / М. К. Ганді // Вопросы философии. – 1992. – № 3.
6. Громадсько-політична діяльність В.Винниченка (до 125-річчя від дня народження) : збірник статей. – К. : ІПіЕНД, 2006. – 280 с.
7. Петрів О. В. Екзистенціальні ідеї Володимира Винниченка у контексті європейської соціальної філософії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та історія філософії" / Петрів О. В. – К., 2006. – 17 с.

**Литературоцентричность прозы Б.К.Зайцева
как средство продолжения и сохранения традиции
русской классической литературы**

В статье анализируется понятие саморефлексии литературы; прослеживается тургеневская составляющая интертекстуальности художественного дискурса русского писателя-эмигранта Б.К.Зайцева на примере анализа его малой прозы.

Ключевые слова: интертекстуальность, саморефлексия литературы, литературоцентричность.

У статті аналізується поняття саморефлексії літератури; простежується тургенєвська складова інтертекстуальності художнього дискурсу російського письменника-емігранта Б.К.Зайцева на прикладі аналізу його малої прози.

Ключові слова: інтертекстуальність, саморефлексія літератури, літературоцентричність.

The article analyses conception of literature self-reflectiveness; Turgenev's constituent of literary discourse intertextuality of Russian emigrant writer B.K.Zaitsev is retraced on the basis of the analysis of his short prose.

Key words: intertextuality, literature self-reflectiveness, literocentricity.

Русская литература начала XX в. отмечена кризисностью как на социально-историческом, так и на литературно-художественном уровнях. Фактически разделенная на литературу метрополии и диаспоры и переживающая существенное обновление литературных направлений, русская литература указанного периода в своих лучших образцах обращалась к предшествующему опыту в поисках классических ориентиров, на основе которых становилось возможным создание художественной реальности, отвечающей новой культурно-исторической действительности и продолжающей существующую культурно-литературную и духовную традицию. Особенно ярко стремление опереться на известный классический канон проявилось в литературе эмиграции, когда писатели русского зарубежья, в частности, первой волны эмиграции, видевшие свою основную задачу в сохранении традиции русской культуры в условиях вынужденной оторванности от родной почвы, обращались к творческому наследию классического XIX в., углубляя и усиливая "литературность" своих произведений.

В зарубежном литературоведении последних десятилетий активно изучается проблема литературной саморефлексии, которая была поставлена представителями московско-тартуской школы. В работах З.Г.Минц, Ю.М.Лотмана, В.Н.Топорова, И.П.Смирнова, Ю.И.Левина и некоторых других ученых, изучавших поэтику символистов и акмеистов, рассматриваются разные формы саморефлексии литературы. Исследовательница М.А.Хатямова под саморефлексией предлагает понимать "внутритекстовое "двойное моделирование": метатекст как автокомментирование и различные варианты интертекста" [4, с. 5]. В рамках данной статьи ограничимся анализом проявлений литературности в прозе Б.К.Зайцева, в частности тургеневской составляющей интертекстуальности художественного дискурса писателя, выраженной в используемых писателем реминисценциях, аллюзиях и цитациях.

Обращение к уже существующим литературным образцам обусловливалось внутренней глубокой этической и эстетической потребностью Б.Зайцева черпать из источника вечных ценностей, запечатленных в классической литературе XIX в. Поэтому верно отметила Ю.Драгунова, что "литературный мир входит в структуру образов, создаваемых автором, играет организующую роль в произведениях, служит приемом, способствующим созданию необходимого настроения и впечатления, воссоздающихся с помощью стилизации" [1, с. 12–13]. В то же время литературная рефлексия Зайцева была не только данью классической традиции, которую органично впитал писатель, и не только приемом углубления психологии героев. Литературоцентричность произведений писателя являлась его сознательной установкой на сохранение и продолжение классической традиции русской литературы за рубежом, в эмиграции.

Среди классиков русской литературы особое влияние на художественное сознание Зайцева оказали А.С.Пушкин, В.А.Жуковский, И.С.Тургенев и А.П.Чехов, о чем часто говорил и писал сам писатель. Тургенев же был тем автором, который с отрочества завладел сердцем Зайцева и уже не отпускал его до самой смерти, что и отразилось в художественной и публицистической прозе писателя. Как было верно, но все же слегка преувеличенно отмечено К.И.Чуковским, "у Зайцева все герои непременно вспоминают Тургенева!" [5, с. 266]. Действительно, аллюзии и реминисценции из текстов Тургенева занимают у Зайцева едва ли не ведущее место. Тургеневский литературный мир входит в его произведения как сюжетообразующее средство и как композиционный прием, с его помощью создается психологический намек, лирически-философский подтекст и соответствующее настроение, которые образуют особенный культурный фон произведений писателя, безусловно, сближающий его с Тургеневым. В романе

Зайцева "Дом в Пасси" одно упоминание тургеневской Лизы раскрывает весь ужас униженного положения, в котором оказались русские девушки-эмигрантки в Париже. Капа и Людмила – очень разные, одна более приспособлена к жизни, другая – менее. Но отчаянное положение обеих очевидно. Они думают, как выжить. Людмила нашла себе любовника, компаньона по акционерному обществу, которое она собирается открыть. Капа, попивающая вино за столиком, слушает ее, переживая собственные неприятности: "Если бы тургеневская Лиза забрела сюда, третья?" [2, т. III, с. 289]. Чистая целомудренная Лиза, замаливающая грехи в монастыре, что могла бы она сказать этим двум заблудшим в "хмуром Париже" душам, одиноким, бедным, несчастным и тоже русским девушкам? Они давно не задают себе вопросы о моральном долге, о смысле жизни, внутренние процессы душевной жизни Капы вообще скрыты от читательского глаза с помощью известной стилистики молчания. Но ясно одно, что жизнь, которую они вынуждены вести, забывает в них тех тургеневских девушек, облик которых сразу восстает от одного упоминания имени Лизы. Так, тургеневские герои служат психологическим знаком, уводящим в литературный подтекст, способствующий глубокому проникновению писателя в душевный мир своих персонажей.

"Первая любовь" была тем тургеневским текстом, который присутствует в зайцевской прозе наиболее часто. Это объясняется причинами автобиографического характера, о чем неоднократно говорил писатель в своих мемуарах, дневниках и публицистических статьях. В частности, Зайцев писал в заметке "Похвала книге", в которой он упоминал обо всех книгах, повлиявших на его личностное становление: "Тургенев раньше других приходит: "Первая любовь" дает первые опьянения и отроку, и позже взрослому" [2, т. IX, с. 461]. Герой его автобиографической тетралогии "Путешествие Глеба" маленький Глеб читает "Первую любовь" Тургенева: "Сердце у него билось. Кто-то держал его в своей руке, сжимая и разжимая – и все это был иной мир, волшебный, такой же мучительно-сладостный, как и музыка Софьи Эдуардовны. Глеб читал неотрывно и, кончив, с мутной, но счастливой головой спустился вниз. Не мог, никак не мог усидеть. Если бы шел дождь, все равно не остался бы в комнате. Но дождь перестал. В зале играли, Глеб знал, кто играет, и это было продолжение того же, мучения-сладости книги. Он вышел на подъезд. Музыка сопровождала его, все слабая, такая же легкая и бестелесная. Но когда мимо людской и бани, калиткою он вышел в парк, она почти замерла. Капли падали с лип. Было тепло, сыровато, зелено и так укрыто, так тихо! Светлым туманом виднелся конец аллеи с малинником. Сквозь облака стало пробиваться солнце – слабо, но ласково брало лучами то тут, то

там светлое пятно. Влага над ним курилась. Капли падали острым серебром. Глеб никого и ничего не слышал" [2, т. IX, с. 99]. Зайцев рисует читателям целую образную картину, воспроизводящую философию бытия писателя, в которой все значимые для авторского сознания миры – мир природы и мир искусства, представленный поэзией литературы и музыки, сливаются воедино в божественной гармонии. Когда утихает реальная музыка, в природе начинается или продолжает звучать своя музыка, выраженная в падающих с лип каплях дождя, серебряный звук которых подчеркивает остроту и неуловимость первых предчувствий любви. Упоминание "Первой любви" Тургенева рядом со сладостной игрой гувернантки без излишних психологических объяснений раскрывает эмоциональное настроение мальчика, в душу которого вливаются первые, едва уловимые и еще не осознаваемые ощущения предвкушения любви, того мучительно-сладостного, что с ней связано. Известная любовная коллизия тургеневской повести в общих чертах соответствует искре симпатии, возникшей между отцом Глеба и его учительницей и которую не видит и не понимает мальчик. Но на подсознательном уровне, с помощью книги Тургенева и музыки гувернантки, он уплывает в тот мир эмоций и чувств, которые понятны благодаря присутствию в тексте неповторимой атмосферы влюбленности и горячности страстей, разлитых в "Первой любви" Тургенева. Так, из мимолетных мгновений любви и гениального искусства состоит жизнь человека, благодаря таким мгновениям, таким эстетическим переживаниям, оставляющим в душе человека неизгладимый след, происходит озарение души божественным светом, настраивающим ее на один лад с музыкой Вселенной.

Есть у Зайцева по-чеховски коротенький и по-чеховски глубокий рассказ под названием "Жемчуг". Житейская ситуация и настроения в нем сродни настроениям чеховских героев, переживающих одиночество и неустраивенность своей жизни. Мучительная и малорадостная любовь прошла, оставив горькое ощущение разочарования и бессмысленности, впереди нет ничего светлого и хорошего: "Мы знали, что любовь наша прошла, что ничем нельзя вернуть ее, как не остановить хода этих бледных звезд. Что оплакиваем мы нашу жизнь, – почему-то незадачливую жизнь, перегнувшуюся теперь к закату. Что ушло бессмертное, ушло" [2, т. I, с. 207]. Тут аллюзии на чеховский финал с его глубиной и недосказанностью "Дамы с собачкой" очевидны, они подчеркнуты даже интонационно. Надя и Александр Андреевич, случайно встретившись в гостях, испытывают друг к другу неприятные, злые чувства. Но голос артистки, поющей какую-то песню, проникает в душу героини, будит ее. Так язык музыки вторгается в текст, и с его

помощью писатель раскрывает те мгновенные изменения, которые происходят в сердце женщины. Для усиления психологической достоверности писатель прибегает также к включению непосредственно внутренней речи героини, прерывающей поток ее мыслей, звучащей как еще один, подсознательный, голос в ней, вступающий в диалог с уже услышанным ею: "В комнате за столовой молодая артистка запела. Ей аккомпанировали томно, ее густой, высокий голос опьянял меня. "Что это, я совсем полоумная". Горячая струя, сладостная и смертоносная, пронзала меня" [2, т. I, с. 204]. Как это привычно для Зайцева, музыка не передается словом, но чувствуется сила ее воздействия на сердце героини. Реакция публики на пение также была однозначной: "Все сидели молча, тоже замороженные. Певица кончила. Молчание. Потом вздохнули. Вздох был общий – тот, когда прекрасное является, побеждает" [2, т. I, с. 204]. Прием молчания психологически точно передает ощущения от музыки, все молчат о своем, о том непостижимом для чужого взгляда, о чем сказала каждому отдельному слушателю музыка. В Надежде она разбудила былую страсть к Александру Андреевичу, который почувствовал ее состояние, пережил, очевидно, похожее, о чем говорит его непонятный, упорный взгляд. И тогда феерия воспоминаний, забытых желаний, слез и любви оживает в их сердцах. И врывающиеся в рассказ строчки из романа "Дым" переводят его в другую, уже тургеневскую, тональность: "Кто виновен в том, что мы не были счастливы, и расстались? – Он выпил глоток. – Никто. Так было положено. Но сейчас я должен сказать вам, помните, как у Тургенева: "Только у ваших ног мог я дышать". – Это из "Дыма". – Все, что потом было, я вспоминаю как ничто" [2, т. I, с. 206]. И тургеневские строчки, и слова Александра Андреевича сразу окунают в атмосферу тургеневских "Вешних вод", "Аси", герои которых, многое пережив на своем веку, свои романтически сильные и не сложившиеся отношения с возлюбленными запомнили как самое светлое, самое прекрасное, что случилось в их жизни. Тургеневская прямая реминисценция выполняет функцию психологического знака, который понимается сразу, без лишних слов. И Надя, и Александр Андреевич чувствуют, что прошедшая их любовь прекрасна, ее нельзя вернуть, но она осталась где-то далеко в сердце. И пусть на мгновенье, но оно стоит того, можно окунуться в былое и ощутить близость когда-то дорогого человека, который знает и помнит о тебе так много, чего не знает и, может быть, больше никогда никто другой не узнает (фиалки, котлетка маршалль, жемчуг – все это и нити, крепко связывающие героев, и тонкие психологические штрихи, которыми умело пользуется писатель).

В заглавие рассказа вынесен "жемчуг", он является и символом любви двух героев, и красноречивой психологической деталью, маркирующей изменяющиеся эмоциональные настроения персонажей. Мотив жемчуга проходит через весь рассказ, и своей значимостью для судьбы героини и своей таинственностью он напоминает мистическое жемчужное ожерелье Валерии из тургеневской "Песни торжествующей любви". Старая жемчужная нить Нади, ее жемчуг, который "млел и таинственно играл голубоватыми лучами; точно мечтательно журчал о далеком, далеком – миллом" [2, т. 1, с. 198], напоминая ей о былом, вызывал у нее ощущения нежности. Выражая душу героини и подчеркивая ее настроенность на романтический лад, жемчуг живет одной с нею жизнью: когда ей горько, плачет серебряными слезками, а в минуты счастья на нем проступают "теплые, розоватые пятна" растаявшего от теплых воспоминаний сердца женщины. Обладающий способностью притягивать, он действительно привлекает внимание ее бывшего любовника, соединяет их на мгновения вновь. Подаренный Наде любящим мужчиной, он, как "таинственный амулет", нерасторжимо и навеки связывает их. С такой же непостижимой силой жемчуг Муция притягивает к нему Валерию. В даре Муция, как и в жемчужном ожерелье Нади, сокрыты все восторги и муки любви героев зайцевского рассказа и тургеневской "Песни торжествующей любви". Но у Зайцева жемчуг утрачивает тургеневский таинственно гнетущий и мучительно магический смысл, оставаясь светлым и прекрасным воспоминанием о короткой, но божественной любви: "Я верила, что, правда, этот жемчуг – самое святое, дивное, что осталось от моей жизни, моей любви. Мои слезы капали на ожерелье" [2, т. 1, с. 207]. Таким образом, писатель вступает в творческую полемику с Тургеневым, показывая иные, уже не мистически темные, возможности развития знакомой психологической ситуации.

Рассказ "Мой вечер", весь насыщенный интертекстуальными элементами, также проникнут чеховскими настроениями и тургеневскими реминисценциями и аллюзиями. В нем чувствуется атмосфера поздних рассказов А.Чехова. Жизнь убийственна своей рутинной, своей обыденностью, заботами и хлопотами, убивающими живую искру в сердцах людей, гасящими то романтически-возвышенное в них, что может делать их жизнь лучше и красивее. В то же время в рассказе звучат мотивы тургеневской повести "Ася", на которую открыто указывает героиня рассказа Наташа. Наташа жаждет развеяться, и так ей хочется "танцевать что-то пронзительное, тургеневское, старый вальс, и, танцуя, заплакать" [2, т. 1, с. 208]. Дома, собираясь на бал, она все время думает "о Тургеневе, Пушкине", с этими же романтическими настроениями она едет одна на бал, где неожиданно встречает своего мужа Андрея (здесь отчетливо присутствуют аллюзии на первый бал

Наташи Ростовой и Андрея Болконского из "Войны и мира" Л.Толстого). Андрей удивительно угадывает и проникается ее настроениями и приглашает ее на тур вальса: "в это время музыка заиграла. Это был ланнеровский вальс" [2, т. I, с. 211]. И закружились они в вальсе так, как будто были молодыми влюбленными, такими, как юная неопытная Ася и молодой и несозревший Н.Н. Персонажи Зайцева переживают схожую с героями тургеневской повести эстетическую ситуацию. В медленном полете вальса Наташа и Андрей объясняются друг другу в любви, неудержимо и полно чувствуя силу своей прежней страсти. В их души проникает светлая мелодия старого ланнеровского вальса, под звуки которого рождались чувства тургеневских героев. "Вальс <...> так и шевелит в вас все романтические струны", – отмечал Тургенев в своей повести [3, с. 168]. Тургеневский Н.Н., слушая звуки старинного вальса, "почувствовал, что все струны сердца" его "задрожали в ответ на те заискивающие напевы", и писатель так передает ощущения своего героя: "Я чувствовал себя счастливым... Но отчего я был счастлив? Я ничего не желал, я ни о чем не думал... Я был счастлив" [3, с. 169]. Потом они с Асей будут танцевать "под сладкие звуки Ланнера", воображая, что они летают и что у них выросли крылья [3, с. 185]. Так венчала героев любовь, которая всегда свята для человека. Зайцевские герои также будут замирать от счастья этого медленного полета в ланнеровском вальсе, чувствуя вернувшуюся в их сердца благоговеющую любовь [2, т. I, с. 212]. Зайцев психологически, и лирически, и философски совпадает с Тургеневым, поддерживая и продолжая его концепцию любви. В независимости от того, состоялось чувство или лишь мелькнуло в жизни людей скоротечным мигом, все же любовь прекрасна: "Да, среди невзгод и скорбей жизнь дарит нам иногда незабываемые мгновения. Верно, придет наш конец, мы вспомним о них. И если скажем: девять десятых пропало, но одна сотая вечна – то и за нее мы умрем покойно. Да будет благословенна любовь" [2, т. I, с. 213]. Так, перефразируя финал тургеневской "Аси", Зайцев психологически точно завершает и свой маленький шедевр об одном дне жизни и любви мужчины и женщины.

Литературная рефлексия прозы Зайцева обнаруживает свою генетическую связь с литературоцентричностью произведений Тургенева. Тургеневские реминисценции и аллюзии присутствуют в зайцевской художественной прозе на всех ее уровнях: композиционном, семантико-стилистическом, психологическом и лирически-философском. Они свидетельствуют о глубинном и настойчивом стремлении писателя ориентироваться на классические образцы русской классической прозы, сохраняя ее ценностные ориентиры в условиях вынужденной оторванности от родных корней в изменившихся социально-культурных условиях.

Литература

1. Драгунова Ю. А. Проза Б.К.Зайцева. 1901–1922 гг. : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.01.01 "Русская литература" / Ю. А. Драгунова. – Тверь, 1997. – 16 с.
2. Зайцев Б. К. Собрание сочинений : в 11 т. / Б. К. Зайцев. – М. : Русская книга, 1999–2001. Тексты цитируются по данному изданию с указанием римской цифрой тома, арабской – страницы.
3. Тургенев И. С. Собрание сочинений : в 10 т. / Иван Тургенев. – М. : Госуд. изд-во художественной литературы, 1962. Т. 6. – 1962. – 280 с.
4. Хатямова М. А. Формы литературной саморефлексии в русской прозе первой трети XX века : автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. филол. наук : спец. 10.01.01 "Русская литература" / М. А. Хатямова. – Томск, 2008. – 42 с.
5. Чуковский К. И. Собрание сочинений : в 6 т. / К. И. Чуковский. – М. : Художественная литература, 1969. Т. 6 : Статьи 1906–1968 гг. – 1969. – 768 с.

УДК 82.02

Н.І.Михальчук

Експресіонізм і міф: постановка проблеми

У статті аналізується основні естетичні маніфести експресіоністів. Експресіонізм розглядається як "романтичний decadence", що маніфестує необхідність реактуалізації міфопоетичної картини світу як єдино можливий шлях відродження культури на поч. XX ст. Ключові слова: імпресіонізм, натуралізм, романтизм, експресіонізм, міф, архетип, символ.

В статье анализируются основные эстетические манифесты экспрессионистов. Экспрессионизм рассматривается как "романтический decadence", который утверждает необходимость реактуализации мифопоэтической картины мира как единственно возможный путь возрождения культуры в нач. XX в. Ключевые слова: импрессионизм, натурализм, романтизм, экспрессионизм, миф, архетип, символ.

The author analyses the main aesthetic manifestos of expressionists. Expressionism is regarded as "romantic decadence" that asserts the necessity of regeneration of mythological-poetic picture of the world as the only possible way of culture renascence at the beginning of the XX c.

Key words: impressionism, naturalism, romanticism, expressionism, myth, archetype, symbol.

Як "зір без мислення" [1], що перетворював людське "Я" лише на форму зв'язку чуттєвих вражень, імпресіонізм став "завершенням класичної людини" [2]: умовною назвою феномена потужного інтелектуального і духовного "вибуху" в культурному житті поч. ХХ ст. став термін "експресіонізм". Його перші теоретики (В.Воррінгер, К.Едшмід, Г.Бар, Е.Кірхнер, В.Кандінський та ін.), намагаючись створити нову естетику, остаточно розрив з принципом "наслідування природи" обґрунтовували, спираючись на ідеалістичні філософські системи: актуалізується ідея соціального песимізму А.Шопенгауера, апологія несвідомого А.Бергсона, теорія "субстрату" Ф.Ніцше тощо. "Світ існує, повторювати його немає смислу" [3], – стверджував К.Едшмід. "Євангеліє експресіонізму" [4] – праця В.Воррінгера "Абстракція і вчуттєвлення", – будучи спрямованим проти матеріалістичної естетики ("усюди є реакція на ... плаский і зручний матеріалізм у мистецтві") [5], за основу мала агностицизм А.Шопенгауера: "Після того, як людський дух протягом тисячолітнього розвитку пройшов увесь шлях раціонального пізнання, у ньому знову просинається почуття "речі в собі" при спробі досягнути остаточної знання" [6].

Ні "фактографізм" натуралізму, ні первинні відчуття і враження, що складала першооснову художнього образу в імпресіонізмі, були не в змозі відобразити катастрофічну хаотичну реальність поч. ХХ ст. "Людське "Я" не може бути врятоване" [7], – наполягав Е.Мах, один із найвідоміших мислителів доби імпресіонізму, а Е.Толлер, полемізуючи з прихильниками натуралізму, наголошував, що "експресіонізм хотів більшого за фотографію. Реальність повинна бути пронизана світлом ідеї" [8].

Намагаючись виразити всю гостроту і силу емоційного переживання людини, яка живе в дисгармонійному світі, він став справжньою стихією суб'єктивізму, а відтак змістом творчості мав, насамперед, суб'єктивно значуще переживання дисгармонійної дійсності. Емоційний протест як природна реакція людини на жорстокість світу (машинної цивілізації, індивідуалістичної культури і, в результаті, тотального відчуження) набув в експресіоністів глобального масштабу. Рятуючи свою душу, людина у мистецтві починає кричати: "цей крик і є експресіонізм" [9]. Світ у його суті, а саме так його сприймає експресіоніст, – тотальне ірраціональне зло. Для вираження межового відчаю важливе не відображення, а вираження дійсності-як-досвіду контакту з цією суттю, реакцією на який може бути тільки крик (звідси жанри: "драма крику", "спазматичний монолог" (А.Шенберґ). Як романтичний

decadense, експресіонізм долає романтичне прагнення до гармонії між "думаю" і "почуваю", не залишаючи щодо цього жодних ілюзій. Конфлікт "Я і світ" – імпульс для романтичної колізії – ускладнюється, заглиблюючись у людську психіку. У потенційну злагоду між індивідуальністю і світом вклинюється третя ланка – "світ-в-мені" і робить її неможливою. Романтична самотність уже не гарантує цілісності Его: "експресіонізм – це кошмар світу-в-собі" [10]: "Я" розколоне на ворожі один одному і конфронтуючі з "Я" пласти свідомого і підсвідомого. Експресіоністична трагедія свідомості розгортається між полюсами Еросу і Танатосу, тому дослідники пропонують кваліфікувати експресіонізм навіть не як художньо-стильову систему, а як виняткову, елітарну культурно-психологічну тенденцію (К.Косенкова, Н.Осеєва).

Водночас "тоска" за неподільним буттям (а вона, на думку теоретиків експресіонізму, є основним "настроєм" усякого мистецтва), насправді ж – підсвідоме бажання подолати танатичні інтенції, поєднати психіку й життя (К.Юнг), зумовили бажання експресіоністів досягти абсолютної сутності: для цього напряду характерна крайня ідеологічність та установка на пошук істини.

Загалом Європа в к. XIX – на поч. XX ст. побачила швидке відродження незчисленних "образів" думки – догм, філософських концепцій, ідеалів – способів пояснити світ, які увиразнювали агонію європейської душі. Експресіонізм її причину вбачав у кризі духу, тому до нього апелює.

В черговий раз заперечується взаємозв'язок мистецтва і дійсності, вони обоє – породження духу, що є креаційною силою. Тому художник не тільки виражає біль, спричинений недосконалістю світу, він медіум, який творить світ не з себе, а через себе. Авторське "Я" в експресіонізмі утверджується як першореальність, яка створює світ: "Реальність повинна бути створена нами. Ми повинні дійти до сутності предмета" [11], – наполягав К.Едшмід (водночас це остаточна відмова від принципу реальності). Тільки своєю творчою інтуїцією митець як суб'єкт може досягнути пізнання та надати вираження, тобто експресії, абсолютному – духовному, цій справжній реальності, що є прихованою сутністю поза зовнішньою видимістю явищ і речей: "не реальність, а дух" [12] – така основна теза естетики експресіонізму. Інтуїція в черговий раз проголошується основним методом естетичного пізнання: "Тепер не губляться в релятивізмі окремих станів, але інтуїтивно фіксують чисту, абсолютну сутність" [13], – стверджував М.Пікар. Тим самим експресіоністи маніфестують потребу в причетності до основ буття, що зумовило бажання повернутися до першопочатків, "першофеномена", а відтак, до цілого. Це дасть можливість знищити ієрархію високого й низького, прекрасного й потворного, культурного й дикого,

адже все належить єдиному органічному космосу. Прагнення до синтетичності привернуло увагу до першопочаткового синкретизму, тому знову стає значущою (реактуалізується) міфопоетична картина світу.

Міф традиційно сприймається як позачасовий духовний орієнтир та еталонний вид творчості, спроможний втілити істинне і цілісне уявлення про універсум, як "певна містка структура, яка здатна втілити найбільш фундаментальні риси людського мислення і соціальної поведінки" [14]. Актуалізується поняття "мыслечувствование" (Н.Чистякова), коли оточення не оцінюється раціонально, а спонтанно переживається як повністю освоєна реальність. Міф стає актуальним з точки зору пояснення і легітимації соціальних норм: відповідна міфічна версія санкціонує певний природний порядок. Мета експресіоністів – знайти спільне для всіх у сфері духовного: "Не індивідуальне, а властиве всім людям, не таке, що розділяє, а таке, що об'єднує" [15].

В українській літературі найкраще це вдалося В.Стефанику. На інтуїтивне розкриття універсального в індивідуальному в новелах В.Стефаніка вказувала Леся Українка, геніально апелюючи до категорії "живого": "Всі його герої мають однакову психологію. Цим я не хочу сказати, що типи Стефаніка шаблонні, позбавлені індивідуальності, ні, вони такі подібні між собою, як живий лист з одного дерева, а не як штучні, вибиті по шаблону в одному розмірі" [16].

"Універсальним в індивідуальному" К.Юнг називає архетипи "колективного несвідомого". Відмінність його ідей від фрейдівських полягала, загалом, у розумінні поняття "життя". Якщо у З.Фрейда психіка і життя – боротьба непримирених протилежностей, то в К.Юнга – утрачена першопочаткова єдність: свідомість і підсвідомість повинні взаємно доповнювати одна одну.

На поч. XX ст. Європа втратила зв'язок з "колективним підсвідомим", що стало результатом багатьох століть "розчакловування світу" (К.Юнг): з метою підкорення реальності він рухався шляхом розвитку екстравертивного логічного мислення (наука, техніка, індустрія – головні засоби) і не брав до уваги досвіду архетипів. Відокремлення свідомості зумовило втрату рівноваги і бажання компенсату з боку підсвідомого: виникла загроза вторгнення архетипів у свідомість у найпримітивніших формах – на поч. XX ст. Європа переживає глобальні соціально-політичні катаклізми. Масові рухи, війни – це прояви масового психозу. Вихід – у пошуках шляхів адаптації до образів підсвідомого.

Експресіонізм апелює до міфології як до первинного способу їх обробки: вона перетворювала архетипи на символи. Людина первісного суспільства тільки незначною мірою виокремила себе із "матері-природи": міркування дикуна становить, в основному, несвідому функ-

цію, воно тільки сприймає результат її роботи. Треба шукати класичну цивілізацію інтровертивного мислення, яке орієнтоване на пристосування до колективного підсвідомого: "Всі творчі сили, які сучасна людина вкладає в науку і техніку, людина первісна присвячувала своїм міфам" [17]: інтровертивне мислення встановить рівновагу з силами підсвідомого. Рух від міфу до логосу, на думку експресіоністів, – виродження духу в інтелект, звідси сумніви, що сучасна європейська культура, яка виросла на традиціях античності й Ренесансу, переважає інші, та інтерес до духовних досягнень неєвропейських народів.

Крім міфології, інтровертивне мислення властиве мистецтву, тому експресіонізм вважає себе межею між механістичним минулим і органічним майбутнім – ерою єдності духу і життя. Так виявляє себе вітальність експресіонізму. Дух як рушійний фактор психічних феноменів (К.Юнг), а відтак, самого життя, адже це вищий принцип активності психіки, здатний до немотивованого відтворення архетипних образів, незалежно від чуттєвого сприйняття, і до маніпуляції ними. Не людина створює дух, а дух робить її творцем, постійно продукуючи ідеї, наповнюючи ентузіазмом і натхненням. Духовна сутність первісної людини являється ззовні, а в ході розвитку займає місце в свідомості і стає підпорядкованою – втрачає незалежний характер, тому міфопоетична картина світу в експресіонізмі реконструюється на основі ірраціональної символіки сновидінь, галюцинацій, марення, адже людина зливається зі справжнім у собі, стає ним лише в момент максимального напруження і концентрації, які вище від рівня звичайної свідомості. Саме в цих джерелах можуть бути знайдені архаїчні структури, які несуть інформацію про первісне сприймання світу. Такі стани, як страх, безумство, відчай покликані поглибити "Я" художника. З них повинно початися експресіоністичне перетворення. Тому автори-експресіоністи – "надчутливі інтелектуальні невротики" (Е.Блох), а шлях до сутності – це, загалом, "катування деформацією" (Ю.Борев). Таким чином, обов'язкова для авангардизму деструкція у варіанті експресіонізму креативний потенціал мала у можливості відродження культури через синтез міфологічного, яке повертається, з художнім досвідом невротика. Епістолярій В.Стефаніка, що, на думку А.Білої, виконує функцію автокреаційного відруху, свідчить, що особливості його творчого процесу, який супроводжувався ексцесивним станом ("Не пиши так, бо вмреш"), мають глибоку психотичну мотивацію. Він "виявляє схильність до депресивного ракурсу бачення дійсності", – наполягає дослідниця, – у кризові періоди це "загрозувало стрибком у параноїдално-шизофренічний стан" [18]. Звідси – потреба подолання психотичного процесу творчістю і більше того: "психотичні процеси стають матеріалом творчості" [19]. Дослідниця посилається на К.Ясперса, який

відверто говорить про шизофренію як "умову достовірності". У текстах експресіоністів бажане "втілюється криком, ... сліпим прагненням до примітиву і навіть ворожістю до культури". Це є "істинно і прозоро в окремих шизофреніках" [20]. Філософ пропонує обрати такий тип митця за "критерій творчої ідентичності". На думку А.Білої, К.Ясперс у такий спосіб натякає на спробу історичного авангарду "асимілювати художній досвід божевільних і примітиву" [21]. Це шлях знову відкрити "потенціал сакрального".

У потрактуванні деяких дослідників (див., наприклад, Руднев В. Шизофрения в культурі ХХ століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://webcache. Googleusercontent. Com](http://webcache.googleusercontent.com)) з поч. ХХ ст. міфотворчість стає шизофренічною, а модерністське мислення загалом – це доба культурної шизофренії. Чи не найглибше пояснення зв'язку символічних утворень у текстах експресіоністів з мисленням шизофреніка зводиться до наступного: у шизофреніка місце причинного мислення займає магічне. Усі його символічні утворення такі, як і утворення первісних людей: у їх свідомості не буває закінченого абстрактного поняття поряд з його образною подобою, як у культурної людини. Це попередні образні стадії понять, які далі не утворюються. Чуттєвий синтез образів, який у здорової культурної людини здійснюється за абстрактним поняттям, при шизофренії займає місце абстрактного поняття в центрі духовного поля зору (Эрнст К. Умственные процессы при шизофрении и экспрессионизм. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www. Psychiatry. Ru/book](http://www.Psychiatry.Ru/book)).

Отже, заперечуючи "високу" західноєвропейську культуру поч. ХХ ст., експресіонізм виявляє інтерес до культури "примітивних" (нецивілізованих) народів. Саме вона мислиться як результат креативної духовної сутності. Людина "примітивної" культури дає надію на відродження. Саме так покладається надія на дух, як на "річ у собі", а в літературу знову повертається ідеалізм.

Література

1. Литературно-эстетические концепции в России конца XIX – начала XX века. – Москва, 1975. – С. 254.
2. Там само.
3. Экспрессионизм : сборник статей. – М. : Наука, 1966. – С. 18.
4. Там само. – С. 26.
5. Современная книга по эстетике : Антология / [сост. Мелвин Рейдер ; пер. с англ. под ред. А.Егорова]. – М., 1957. – С. 459.
6. Там само. – С. 470.

7. Боречевский Е. Философия экспрессионизма / Е. Боречевский / Русский экспрессионизм : Теория. Практика. Критика / Е. Боречевский / [сост. В.Терехина]. – М. : ИМЛИ РАН, 2005. – С. 448.
8. Экспрессионизм : сборник статей. – М. : Наука, 1966. – С. 89.
9. Боречевский Е. Философия экспрессионизма / Е. Боречевский / Русский экспрессионизм: Теория. Практика. Критика / [сост. В. Терехина]. – М. : ИМЛИ РАН, 2005. – С. 453.
10. Осеева С. Арнольд Шенберг: начало и конец экспрессионизма / С. Осеева. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://daysbell.wordpress.com/2010/09/27>.
11. Эдшмид К. Экспрессионизм в поэзии / К. Эдшмид // Экспрессионизм. – М. : Наука, 1966. – С. 36.
12. Чистякова Л. Зарождение экспрессионизма и его традиции в послевоенной немецкой литературе / Л. Чистякова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://webcache.googleusercontent.com>.
13. Экспрессионизм : сборник статей. – М. : Наука, 1966. – С. 108.
14. Мелетинский Е. Поэтика мифа / Е. Мелетинский. – М. : Наука, 1976. – С. 287.
15. Экспрессионизм : сборник статей. – М. : Наука, 1966. – С. 69.
16. Василь Стефаник у критиці та спогадах : статті, висловлювання, мемуари. – К., 1970. – С. 128.
17. Юнг К. Архетип і символ / К. Юнг / [сост. и вступ. статья А. Руткевича]. – М. : Ренессанс, 1991. – С. 241.
18. Давидова-Біла Г. Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки / Г. Давидова-Біла. – Донецьк, 2004. – С. 289.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.

УДК 904.4(477.4) "653"

В.Б.Звагельський

Путивль та його округа в епоху "Слова о полку Ігоревім"

У статті розглядаються історико-географічні аспекти досліджень походу сіверських полків у Половецький Степ навесні 1185 р. Акцентовано увагу на розлогій історіографії вивчення давньоруського Путивля та його округи. Розглянуто варіанти локалізацій деяких об'єктів, що згадуються у "Слові о полку Ігоревім", зокрема – м.Пліснеск, р.Руса, "Поле".

Ключові слова: "Слово о полку Ігоревім", Путивль, історична географія.

В статье рассматриваются историко-географические аспекты исследований похода северских полков в Половецкую Степь весной 1185 г. Акцентируется внимание на обширной историографии изучения древнерусского Путивля и его округи. Рассмотрены варианты локализации некоторых объектов, упоминаемых в "Слове о полку Игореве", в том числе – г.Плиснеск, р.Руса, "Поле".

Ключевые слова: "Слово о полку Игореве", Путивль, историческая география.

Historical and geographical aspects of researches of Northern Slavic regiments campaign against Polovetskaya Steppe in the spring 1185 are considered. The attention is focused on an extensive historiography of studying Old Russian Putivl and its district. Variants of localization of some objects mentioned in "The song about Igor's campaign", including t.Plisnesk, r.Rusa, "Pole" are considered.

Key words: "The song about Igor's campaign", Putivl, historical geography.

У зв'язку з дослідженням подій походу Ольговичів 1185 р., опіваному у "Слові о полку Ігоревім", за останні два століття виник цілий напрямок гуманітарних досліджень, який дістав дещо умовну назву "Словознавство". Його надбанням є з'ясування спірних питань, розкриття багатьох "темних" місць "Слова о полку Ігоревім". Втім, низка історико-географічних питань ще залишається слабо розробленою, а деякі взагалі далекі від розв'язання. До таких питань належить

локалізація географічних об'єктів, зокрема Шеломяні, річок Сальниці, Сюурлія та Каялі. Також не все вирішено з реаліями, пов'язаними з відповідним ударом ханів Гзи і Кончака, коли вони після перемоги на Каялі вдерлися на Посулля та Посеймя, або, як влучно висловився автор, "по Рсі и по Сули гради поделиша" [1, с. 9–16].

Таким чином, спроба вирішення деяких з цих питань є актуальною і становить мету даної статті.

Головним містом Посеймя у другій половині XII ст. був Путивль. В історичному сенсі йому пощастило: він досить часто згадується у давньоруських літописах, а головне – його імені торкнулося віще слово Генія:

Комони ржуть за Сулою –
Звенить слава в Києве!
Трубы трубятъ в Новеграде,
Стоять стязи в Путивле.

Це рядки безсмертного "Слова о полку Ігоревім". Великий автор доніс до нас велич і трагедію княгині Ярославни, яка заклінала-молилася на заборолі Путивля за спасіння свого чоловіка – новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та його воїв. Було це навесні 1185 р.

Через Середнє Посеймя проходила низка сухопутних і водних шляхів, що використовувалися з давніх часів. Тут перехрещувалися численні комунікації, що вели на Волгу, Дон і далі – на південь та схід. У цьому значенні й назва міста досить красномовна – від давньоруського путь, тобто шлях, дорога, хоча переважна більшість дослідників виводять назву міста або від антропоніма – імені якогось Путяти, Пустомисла, або від місцевого ручая Путивлька, який є настільки маленьким, що, без сумніву, його назва є вторинною [2, с. 144–145; 3, с. 112]. Іменники путь, путій у XI–XII ст. часто вживалися й у значенні "військовий похід".

Вперше Путивль згадується в Іпатіївському літописі під 1146 р. Тоді містом володів новгород-сіверський князь Святослав Ольгович, але в ході міжусобної боротьби воно було оточене військами великого князя Ізяслава Мстиславича та його союзників. Після тривалої облоги городяни відкрили ворота. Переможці пограбували князівський двір: "И ту двор Святославль раздели на четыре части, и скотници, бретьяници, и товар, иже бе не мочно двигнуть, и в погребях было 500 берковсков меду, а вина 80 корчаг; и церковь святого Вознесения всю облупиша, сосуди серебряния, и индитьби, и платы служебные, а все шито золотом, и кадильници две, и кацеи, и евангелие ковано, и книги, и колоколы, и не оставуза ничтоже княже, но все раздаша, и челяди семь сот" [4, стб. 333–334].

Як видно з цього детального опису, путивльський князівський двір був вельми багатим. Святослав Ольгович відійшов до Новгород-Сіверського, і Путивль на кілька років підпав під владу чернігівських князів.

З 1149 р. містом знову володіють Ольговичі – Святослав та його нащадки. У 1152 р. біля Путивля вперше з'явилися половці.

23 квітня 1185 р. з Новгород-Сіверського у степ вирушили сіверські дружини на чолі з Ігорем Святославичем. Цей похід детально описано в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах, а також поетично оспівано у "Слові о полку Ігоревім". Останній твір, окрім надзвичайно високих художніх якостей, являє собою ще й першокласне історичне джерело.

У травні 1223 р. путивльські дружини брали участь у битві на річці Калці, де разом з іншими руськими полками були розгромлені військами Чингізхана. На підставі археологічних знахідок з'ясовано, що під час навали монгольських військ у 1239 р. Путивль було зруйновано [5, с. 310–314].

Старожитностями Путивля ще у XIX ст. цікавилися місцеві краєзнавці І.Левицький та І.М.Рябінін, а у 1910 р. в центрі міста було випадково знайдено скарб з 24 срібними монетними гривнами, загорнутими у бересту, дві з яких мали написи "Матфей" та "Павла". На жаль, з часом ці речі були втрачені, а стисла інформація в "Отчете Императорской археологической комиссии" [6, с. 206, 256] дивним чином оминула увагу дослідників. Лише нещодавно археолог І.Т.Черняков згадав про цей скарб, але не точно прочитавши повідомлення, вирішив, що написи були на бересті [7, с. 22]. Аби трапилося саме так, то це була б перша подібна знахідка в межах України.

Професійні археологічні дослідження у Путивлі були вперше проведені лише у 1947 р. Д.Т.Березовцем. Дослідник зазначав, що культурний шар киеворуського часу на дитинці древнього міста – Городку – повністю відсутній: "Зважаючи на відсутність такого шару та форму городища, що наближається до укріплень пізнішого часу, є всі підстави твердити, що літописний Путивль містився в іншому місті". Вчений припускав, що це місце знаходилося на схід від Городка, де "за 400–500 м є останець, дуже подібний до городища, з потужним шаром XI–XIII ст." [8, с. 242–250]. Очевидно, Д.Т.Березовець мав на увазі територію біля Мовчанського монастиря. Тоді ж на Нікольській гірці (нині пагорб на захід від Городка, де встановлено пам'ятник С.А.Ковпаку) дослідник виявив матеріали роменської культури та давньоруського часу [8, с. 244].

Наступним кроком у вивченні древнього Путивля стали дослідження 1959–1961 рр., які проводив В.А.Богусевич. Ним було розко-

пано кілька жител і 9 господарських ям-погребів, викладених берестом. Було знайдено багато різноманітних речей, переважно XII ст.: залізні ножі, серп, ключі і замки, підковки від чобіт, дужки від відер, кінські вудила, кільця, пряжки; уламки скляних браслетів та перстень, буси; шиферні пряслиця. Серед досить рідкісних знахідок – бронзовий енкалпійон, ножиці шевця, фрагмент стремена, голосник. Вчений вважав, що ця територія Городка була господарчим сектором князівського двору XII ст. [9, с. 4–11].

Також В.А.Богусевичем у південній частині Городка було виявлено вимостку площею 5х5 м із великих буличних каменів, на яких збереглися шари рожевої цем'янки, типової для давньоруського зодчества. Дослідник припускав, що ці камені було взято з якоїсь мурованої споруди домонгольського часу, зруйнованої ще у давні часи. Також ученим було відкрито підмурки давньоруського храму [10, с. 165–174]. Про це мова піде дещо нижче.

У 1965 р. у Путивлі проводив археологічні розкопки Б.О.Рибаків. З метою деяких уточнень ним знову були розкриті підмурки храму, законсервовані В.А.Богусевичем, та розкопані: житло-майстерня ювеліра, де знаходився набір тигельків та шматки мідного шлаку; понад 10 будівель-погребів з посудом, господарчим інвентарем, кінським спорядженням, прикрасами; кілька поховань. Тоді ж Б.О.Рибаківим у північній частині Городка у насипу валу було виявлено залишки дубових зрубів-городень 2-ї половини XII ст. [11, с. 154–155].

Дослідження Путивля та його околиць у 1979–1983 рр. проводила Лівобережна слов'яно-руська експедиція Інституту археології АН України під керівництвом О.В.Сухобокова. Було проведено розкопки на городищах біля сіл Ігорівка, Лухтівка, Волинцеве [12, с. 3–147]. Особливо детально обстежувалася територія Путивля [13, с. 342–343; 14, с. 312–313; 15, с. 323].

Неподалік залишків храму було виявлено древнє поховання, характерні риси якого свідчать про те, що це братська могила оборонців Путивля 1239 р. Під похованням знаходилася спалена напівземлянка, в ній – запаси червоної вохри, невеличкі посудини, що дає змогу припустити, що це – житло-майстерня художника. Поруч було розкопано ще одне спалене житло, де в господарчій ямі – невеличкому погребі – знайдено кістяк дитини, яка, ймовірно, намагалася сховатися і загинула.

У 2006 р. у зв'язку з планованою реконструкцією Городка у його північній частині було проведено археологічні дослідження, під час яких виявлено уламки кругових горщиків XIII–XIV ст., фрагменти скляних браслетів, ножі, точильний брусок та ін. Окрім уламків цегли, цей шар відкладень містив незначну кількість фрагментів кругових посудин XII–

XVII ст. Тоді ж були знайдені противокіннотний шип, вістря стріли, вістря піки, уламок леза шаблі, підкову з чобота, точильний брусок з пісковика, залізний предмет. Як можна встановити, це – частина пізньосередньовічного насипу, утвореного рештками зруйнованих будівель більш раннього часу. Він слугував свосереднім фундаментом під час будівництва оборонних споруд у XV–XVIII ст. Аналогічний насип виявлено в ході археологічних розкопок 1979–1980 рр. у північно-західній частині Городка.

Таким чином, знайдені під час археологічних досліджень 2006 р. археологічні матеріали належать до пізнього періоду існування фортеці в ур. Городок – від XIV до XVIII ст. Поодинокі знахідки уламків кераміки давньоруського часу виявлені у перевідкладеному стані, в напластуваннях доби пізнього середньовіччя. Можливо, відсутність відкладень домонгольського періоду на цій ділянці городища пов'язана з неодноразовим переплануванням проїзду під час реконструкції фортифікаційних споруд у XV–XVIII ст. [16].

Підсумовуючи цю частину нашої розвідки можемо дійти висновку, що на тому місці, де в кінці X ст. виник Путивль, у VIII–X ст. існувало кілька городищ роменської культури. Поселення роменської культури та давньоруського часу існували також і в інших частинах міста (район Мовчанського монастиря, маслозаводу, на Коптевій горі). Посад давньоруського Путивля археологи ще не досліджували, але під час земельних робіт часто трапляються рештки речей різних часів – від періоду неоліту до пізнього середньовіччя. Спостереження і невеликі розкопки останніх років на нижніх терасах міста дозволяють говорити про наявність і нижнього міста – Подолу, де виявлено культурний шар XII–XIV ст. [17, с. 229].

При цьому слід констатувати, що археологічно місто вивчено вкрай недостатньо: площа дитинця вивчена на 15%, інші ж ділянки майже не досліджувалися, проте навіть виявлені матеріали дають підстави стверджувати, що давньоруський Путивль був значним торговельним центром на східних околицях Київської Русі.

Тепер повернемося до давньоруського храму, відкритого В.А.Богусевичем. На думку істориків архітектури, цей храм є яскравим зразком культури епохи "Слова о полку Ігоревім". У період надзвичайно напруженої міжусобної князівської боротьби та загальної для усіх половецької загрози, що характеризують останні три десятиліття XII ст., особливо гостро й актуально пролунав заклик автора "Слова о полку Ігоревім" про консолідацію: і у Києві, і у Володимирі, і на Галичині воскресають ідеї часів Ярослава Мудрого. Саме така, за змістом консолідуюча, об'єднуюча архітектура, на думку багатьох дослідників, повністю відповідає ідеї "Слова о полку Ігоревім".

Головна риса цих храмів – пірамідально-ступінчаста композиція, тобто з нижніх рівнів, що складаються зі складних, багатоелементних частин, будівля поступово переходить до одного рівня – верхнього.

Втім, кожен князь-ктитор, тобто замовник будівництва, по-своєму прагнув виразити свої уподобання та амбіції. Так, київський князь, двоюрідний брат Ігоря Святославича, Святослав Всеволодич збудував у 1190 р. Благовіщенський храм у Чернігові. Це був час, коли дуумвіри-співправителі Святослав Всеволодич та Рюрик Ростиславич в черговий раз посварилися. Зрозуміло, що і останній князь у своєму доменіальному Овручі теж зводить у 1192 р. храм, але принципово відмінний, оригінальний – Васильєвський.

За таких умов наприкінці XII ст. й Ігор Святославич будує Спасо-Преображенський собор у своєму стольному Новгороді-Сіверському. Приблизно в цей же час зводиться і церква у Путивлі. Щоправда, тут треба зробити застереження – Б.О.Рибakov, який проводив розкопки підмурків путивльського храму у 1965 р., через відсутність штукатурки датує час зведення споруди саме передднем монгольської навали, тобто 30-ми роками XIII ст., оскільки, на думку вченого, її не було добудовано [11, с. 154–155].

Відсутність штукатурки може мати й інше пояснення: довгострокова перерва у будівництві (або й взагалі його зупинка) могла статися через переїзд Ігоря Святославича до Чернігова у 1198 р., а згодом його синів – до Галича. У 1202 р. князь Ігор помирає, а його сини вплутуються у політичні чвари, що зрештою призводить до трагічних наслідків. Далі приходять неспокійні часи роздробленості. За таких обставин говорити про ктиторську багатовитратну діяльність навряд чи можливо.

Отже, скоріше за все, Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському будував Ігор Святославич, а путивльську церкву – його син Володимир Ігорович. Спільність багатьох рис обох споруд приводить до спільності композицій, а отже – і до спільності самої архітектурної концепції. Все це наводить на думку, що будівництво велося однією артіллю майстрів і, цілком імовірно, під керівництвом одного й того ж зодчого.

На думку Г.К.Вагнера, і новгород-сіверський, і путивльський храми відрізняються новаторством. Зокрема, в усій домонгольській давньоруській архітектурі лише вони є пентаконхами, тобто мають по 5 апсидних напівкіл (на думку деяких дослідників, таким міг бути і храм у Трубчевську) [18, с. 312].

Автор графічних реконструкцій цих храмів Г.Н.Логвін пояснює це архітектурне новаторство тим, що на відміну від могутніх князів, які утримували великі і потужні столи, а отже, мали величезні матеріальні ресурси і могли собі дозволити зводити грандіозні споруди, їхнім

конкурентам (а Ігор Святославич дійсно був конкурентом київським князям, а його сини – ще й галицьким) – володарям більш скромних, якщо не сказати бідних, земель це було не під силу [19, с. 193–198]. Графічну реконструкцію новгород-сіверського храму, створену Г.Н.Логвіним, було опубліковано у 1980 р. [19, с. 135], де храм зображено з прямокутними притворами, а у 1981–1982 рр. розкопками В.П.Коваленка встановлено, що споруда мала бокові напівкруглі апсидіоли, що робило її ще більш схожою на путивльську церкву [18, с. 314, 320–321; 20, с. 370].

Таким чином, маємо підстави говорити про виникнення нової архітектурної школи – сіверської, еволюційний розвиток якої був перерваний монгольською навалою. Саме це відхилення від сталих традицій дещо дивувало дослідників і донедавна не мало однозначного і переконливого пояснення. Лише після того, як у 2003 р. О.Є.Черненко та А.Л.Казаковим у Новгороді-Сіверському було відкрито фундаменти і залишки стін мурованої споруди, ситуація, на наш погляд, стала дещо прояснюватися. Як виявилось в ході археологічних досліджень, це був князівський терем-палац великих розмірів, зруйнований під час монгольської навали [21, с. 194–201]. Його розміри, місцезосташування на високому березі Десни, коли усі, хто плив річкою, обов'язково мали бачити його велич і красу, – все свідчить про князівську амбітність і силу Ольговичів, і очевидно, певну незалежність від стольних Чернігова та Києва. Час зведення цього палацу точно поки що не встановлено, але, виходячи з вищенаведених міркувань, він теж припадає на кінець XII – початок XIII ст.

Усі три монументальні споруди (церква у Путивлі, церква та палац у Новгороді-Сіверському) були покликані наявно продемонструвати певну князівську гідність і гордовитість, що були притаманні неспокійній вдачі представників "гнізда Ольгова", найбільш яскравим серед яких і був Ігор Святославич Сіверський – головний герой "Слова о полку Ігоревім".

Таким чином, обстоювана багатьма дослідниками ідея про консолідуєчу функцію "Слова" – заклик до об'єднання усіх руських земель – в архітектурі 2-ї половини XII ст., не знаходить об'єктивного підтвердження, принаймні на Сіверщині.

Тривалий час розташування Путивля, що згадується в переконливому географічному контексті десятки разів у давньоруських літописах і чотири рази у "Слові", не викликало сумнівів, доки у 1961 р. М.В.Шарлемань не опублікував статтю під характерною назвою "Где был Путивль, упоминаемый в "Слове о полку Игореве"?" Питання, винесене у заголовок, вимагало відповіді, яка зводилася до спроби довести, що Путивль "Слова" – це Путивськ на Десні неподалік від

Новгорода-Сіверського [22, с. 327]. Аргументація дослідника полягала у тому, що рядки твору "Трубы трубятъ в Новеграде – стоятъ стязи в Путивле" немов свідчать, що військо розтягнулося на 100 км – відстань від Новгорода-Сіверського до Путивля – що, звичайно ж, є нереальним. А, мовляв, якщо йдеться про Путивськ, який знаходиться за 5–6 км від Новгорода-Сіверського, то це можливо. І Ярославна, на думку М.В.Шарлеманя, "плакала" саме у Путивську "на заборолі" [22, с. 328].

Посилаючись на М.О.Максимовича, автор цитує його спогади про те, що він, М.О.Максимович, разом з М.В.Гоголем у Сівську "недалеко от Новгорода-Северского" чули голосіння двох дівчаток, які оплакували свою матір. Вони зверталися до вранішнього сонця: "Солнышко ты мое красное!", і тим нагадали М.О.Максимовичу "Ярославну, плакавшую рано "Путивлю городу на забороле" [22, с. 328]. У зв'язку з цими думками М.В.Шарлеманя виникає одразу кілька заперечень.

По-перше, не слід буквально розуміти рядки художнього твору, в яких, скоріше за все, йдеться про момент зборів і виходу у похід: у Новгороді труби оголошують збір, а у Путивлі прапори-стязі вже "стоять" підняті, оголошуючи, що військо готове до походу.

По-друге. Сама назва Путивськ, звичайно, має те саме походження, що й Путивль – там же поблизу Путивська знаходилася Путивльська переправа, пізніше відома під назвою Пирогівська від назви села, розташованого на протилежному березі Десни [23, с. 19–20].

По-третє. Літописний Сівськ (до річч, від нього до Новгорода-Сіверського і до Путивля майже однакова відстань) входив до центральних районів Сіверщини, через нього пролягав древній шлях з Путивля на Болдиз, Кром, Спаш тощо, отже, немає нічого дивного, що у ньому голосили дівчата – так само вони могли голосити у будь-якому стародавньому місті.

І останнє. На час виходу статті М.В.Шарлеманя у Путивлі ще не проводилися систематичні археологічні роботи Д.Т.Березовцем, В.А.Богусевичем, Б.О.Рибаковим, О.В.Сухобоковим, про які ми згадували вище і про які, зрозуміло, вчений не міг знати наперед, що свідчили про значні оборонні споруди, наявність і валу, і рову, і заборол.

Наприкінці статті М.В.Шарлемань зазначає, що відкриття В.А.Богусевичем у Путивлі фундаментів давньоруського храму, яке сталося незадовго перед цим, "не может поколебать нашего убеждения, что Путивль "Слова" это Путивск на Десне" [22, с. 328]. Як нам здається, саме відкриття мурованого храму є яскравим свідчення значущості міста.

На викладену версію М.В.Шарлеманя, очевидно в силу її неспроможності, відгуків майже не було, лише академік М.М.Тихомиров відгукнувся на неї негативно [24, с. 111–112].

Здавалося б, питання закрите, але через чверть століття історик Р.Іванова у спеціальній статті "У якому Путивлі плакала Ярославна?", опублікованій у великотиражному науково-популярному журналі [25, с. 69–71] і у газетній публікації [26], знову повернулася до гіпотези М.В.Шарлеманя. Без посилань на попередника дослідниця повторила його основні положення, додатково підкріпивши їх власними спостереженнями.

Так, Р.Іванова пише, що половці розгромили "саме укріплення – острог Путивля, а значить, поруйнували й спалили його вали за заборолою" [25, с. 71]. Тут автор плутає специфічні фортифікаційні терміни – дитинець з посадом. Останній, огорожений дерев'яними стінами, якраз і є острогом. Отже, половці міста як такого не взяли, а поруйнували лише його околиці.

Стосовно ж згадуваного Р.Івановою скарбу, відкритого у 1878 р. під с.Горбове, що складався з 30 монетних гривен і який, на думку автора, свідчив про "високий достаток власників цього поселення" [25, с. 71], то, по-перше, треба довести, що нинішнє с.Горбове і Путивськ у XII ст. разом носили назву останнього. По-друге, це не може бути вирішальним фактором, оскільки, у Путивлі теж було відкрито аналогічний скарб, про що ми вже згадували вище.

Проблему Путивля/Путивська намагався філологічними методами вирішити П.П.Охріменко [27, с. 47–53] та деякі інші дослідники. Але найбільш аргументовано на статтю Р.Іванової відгукнувся археолог В.П.Коваленко. Зокрема, вчений зазначав: "Ні в Путивську, ні в його ближчих околицях давньоруські городища-фортеці науці не відомі... Ярославна не могла плакати на заборолох (так називалась верхня частина фортечних стін, вкрита спеціальним навісом – забралом) у Путивську вже хоча б тому, що їх тут ніколи не було" [28, с. 71].

Отже, Путивль "Слова", давньоруських літописів і нині існує городище в центрі одноіменного міста на Сеймі є одним і тим же об'єктом.

Тепер зупинимося на окрузі Путивля, зокрема на питанні щодо місцезнаходження річки Рось, що згадується у фразі "Слова" стосовно половців, які після перемоги на Каялі "По Рсі і по Сули гради поделиша". Як сповіщає Іпатіївський літопис, між ханами відбулася невелика "котора" – Кончак пропонував йти на "Киевскую сторону, где суть избита братья наша и великий князь нашъ Боняк", а Гза – на Сейм, де залишилися лише жінки і діти і де, мовляв, для половців "полон собран. Емлем же городы без опаса" [4, с. 646].

Так і вчинили: Кончак напав на Посулля, очевидно плануючи захопити Переяслав і рушити далі на Київ; Гза, розраховуючи на легку

здобич, – на Посеймя, але взяти Путивль не зміг, лише спалив його острог.

Досить детально описує це В.М.Татищев. Він подає цінну інформацію про те, що після невдачі під Путивлем, втративши багато воїнів, Гза послав військо у Посеймя. Але направлені на допомогу русичам син Святослава Київського Олег і воєвода Тудор, хоча й мали менше військо, перемогли половців, захопивши великий полон. Де саме відбувалися ці події, В.М.Татищев не вказує, зазначаючи, що бій йшов "об реку" і що Олег та Тудор могли половців "через реку не пустить", але Тудор "вшед в лес меж болоты /.../ обошед, сзади напал" [29, с. 138].

Таким чином, маємо дві зони бойових дій: Посулля і Посеймя. Стосовно Сули тут дані "Слова", літописів, В.М.Татищева і географічні чинники узгоджуються – Кончак дійсно напав на міста, розташовані у Посуллі.

Стосовно ж "Рси" – це питання потребує більш детального аналізу. З географічного контексту виходить, що вона знаходилася десь у Посеймі, адже жодне джерело й аналіз географії рейду Кончака не дають підстав говорити про якісь дії у районі річки Рось – правої притоки Дніпра. Втім, саме так розглядають місцезнаходження цієї річки усі дослідники і коментатори. "Словарь-справочник "Слова о полку Игореве" теж подає розташування р.Рось однозначно як притоку Дніпра [30, с. 60–61].

Єдиним вченим, якого певний час не задовольняла така локалізація, був Б.О.Рибаков. Знавець історичної географії, який присвятив аналізу Ігорєвого походу низку ґрунтовних праць, без коментувань вніс пояснення у рядок "Слова": "По Рси (притока Сейму) и по Сули", зазначивши, що половці грабували села "по верхнему течению Сейма" [31, с. 263]. Отже, Б.О.Рибаков вважав, що р.Рось знаходилася десь вище Курська, що й було графічно показано на картосхемі в його книзі [31, с. 261].

Втім, в одній з наступних праць академік змінив свою точку зору і з деяким сумнівом писав, що Кончак, який оволодів Лівобережжям, "очевидно, по Зарубинскому броду проникшему на правый, киевский берег: "по Рси и по Сули гради поделиша" [32, с. 52].

У подальшому вчений взагалі відмовився від такої локалізації і повернувся до традиційного тлумачення, згідно з яким р.Рось – це права притока Дніпра [33, с. 19, 115–116, 119].

Останнім, хто висловив деякий сумнів щодо дій Кончака на правому березі Дніпра, є О.В.Творогов, який стосовно аналізованої фрази "Слова" зазначив, що вона "может быть понята лишь в самом общем смысле: ни о каких захватах половцами городов на Р. (Роси – В.3.) во

время событий 1185 летопись не сообщает и, судя по летописному рассказу, Кончак вообще не переправлялся через Днепр" [34, с. 138].

Окрім випадку, що розглядається у цій статті, найбільш давні згадки про лівобережну р.Руса містять матеріали XVI–XVII ст. "Книга Большому Чертежу" сповіщає: "А ниже Рыльска, с правые стороны Семи по Путивльской дороге пала в Семь речка Руса; от Рыльска до Русы 25 верст. А на усть речки Русы пал в Семь колодезь Колодежь, а по Путивльской дороге Колодежи от речки от Русы отдались прочь 5 верст" [35, с. 106].

Інший список "Книги Большому Чертежу" цю ж саму річку називає Русана і доповнює: "Русана протоку 20 верст" та що місця впадіння Русани і Колодежів у Сейм знаходяться близько одне від одного [35, с. 106 (прим.)].

Отже виходить, що і Руса, і Колодежі впадають у Сейм або зовсім поруч, або зливаючись, разом. Останнє цілком імовірно – ця ділянка Середнього Сейму звивиста, з великою кількістю проток, рукавів, стариць, озер та боліт. Згадуються р.Руса та озеро Руса на території Колодезької волості Путивльського повіту і у переписних книгах кінця XVI – початку XVII ст. [36, с. 106].

За останні десятиліття введено до наукового обігу ще два документи, в яких згадується гідронім Руса. У першому з них точно вказується її географічне положення у межах Колодезької волості Путивльського повіту: "Да в Путимском уезде Колодезская волость по речке по Колодезю /.../ да речка Руса от устья до верху во всю волость" [37, с. 145]. Грамота датується 1551 р., отже, є найбільш давньою згадкою про р.Руса серед відомих нам на сьогодні матеріалів пізнього середньовіччя.

Друга грамота 1633 р., де йдеться про розмежування земель, містить менше географічної інформації. У ній згадується озеро Руса, розташування якого не викликає особливих сумнівів: "речка Выжилица /.../ две речки Молчи, да речка Семица с озерко, да Свята с озерко Мочулищи, с озерко Велесовица, озерко Белое, с озерко Руса" [38, с. 120; 39, с. 10–12]. Мочулищі, Молчанське болото, Велесовиця – гідроніми, що піддаються однозначній локалізації в тому ж районі, де знаходилася і р.Руса.

Така деталізація нам необхідна для того, щоб якомога точніше з'ясувати місцезнаходження цієї річки. Це, як випливає з документів, була невелика річка (20 верст), що протікала від Рильська на відстані 25 верст. Її перетинала Путивльська дорога, що, без сумніву, активно використовувалася і раніше – це найкоротший, майже прямий шлях з Путивля до Рильська. Озерце Руса і річка Руса нині не простежуються. Але район, де вони знаходилися, окреслюється досить надійно – біля

сіл Уруси та Колодежі Глушковського району Курської обл. Російської Федерації [40, с. 196].

При аналізі інформації В.М.Татищева виникає питання – чому половці наполегливо намагалися перейти якусь невеличку річку? Відповідь ми бачимо лише в одному – в цьому місці її перетинала Путивльська дорога, якою ворог намагався рухатися далі. Це була єдина річка, яку треба було переходити на шляху з Путивля до Рильська, гарнізон якого, як і частина чоловічого населення навколишніх сіл, поліг на Каялі. Такий варіант розвитку подій, на нашу думку, є логічним поясненням "бою об реку": половцям необхідно було вдертися у беззахисний район Рильська (а можливо, і рушити далі – на Курськ), нашим же воїнам – будь-якою ціною перешкодити цьому.

Стосовно зміни голосної (Рось–Руса), то це звичайне явище, пояснень якому може бути кілька. По-перше, правопис цього іменника (у даному разі гідроніма, у більшості випадків – етніоніма або топоніма) не був стабільним. У давніх письмових джерелах часто зустрічаються варіанти Роусь, роуськіє і т.ін. [3, с. 117–124]. По-друге, давні переписувачі, не розібравшись з географією маршруту Гзи, могли розуміти це місце тексту так, як і дослідники XIX–XX ст., маючи на увазі правобережну р.Рось, і свідомо написати гідронім через "о".

І останнє. У першому виданні 1800 р. було дещо сумнівне "Рсії", що теж не виключає можливість невдалої кон'єктури, внесеної першими видавцями.

Таким чином, виходячи з наведених спостережень, слід дійти висновку, що у фразі "Слова о полку Ігоревім" "по Рсі" йдеться про р.Руса пізньосередньовічних джерел – це одна і та ж річка, що протікала приблизно посередені шляху від Путивля до Рильська. Це знімає протиріччя між інформацією писемних джерел, географічними реаліями та логікою руху хана Гзи під час грабіжницького рейду у Посеймя.

До цих же подій відноситься фрагмент "Слова", який дослідники відносять до таких, що складно читаються. Він міститься у відомому "мутному", тобто темному, незрозумілому сні великого київського князя Святослава: "Всю ночь съ вечера босуви врани възгряху у Плесньска на болони, беша дебрь Кисаню и не сошлю къ синему морю".

Щоб з'ясувати, де відбувалися ті події, які князь бачить уві сні, треба встановити, де розташовувався Пліснеськ. Погляди на це питання досить суперечливі: від упевненої локалізації на конкретній території до іншого словоподілу тексту, в результаті якого зникає сама назва і з'являються інші слова. Такі різні погляди авторів загалом уже згрупувалися і тепер відкривається можливість на їхній основі сформулювати 3, нині існуючі, гіпотези – галицьку, київську і третю, яку ми вважаємо доцільним назвати путивльською.

Перша – галицька, що є досить поширеною. Вже перші видавці у 1800 р., з посиланням на В.М.Татіщева, у примітках зазначають: "Город Галичского княжества, смежный с Владимирским на Воляне". З деякими варіаціями та уточненнями до цієї точки зору приєдналися М.М.Карамзін, П.П.Вяземський, О.М.Огоновський, М.П.Барсов, Р.Заклинський, В.Щурат [41, с. 83–84; 42, с. 116–118].

Ця гіпотеза обумовлена згадкою Пліснеська в Іпатіївському літописі під 1188 р., де йдеться про те, що волинський князь Роман Мстиславич, готуючись до походу на Галич, направив своїх воїв до Пліснеська (в інших списках літопису назву подано: Пресньск, Преснеск, Пленск). Взяти місто не вдалося – військо Романа було відбито уграми та галичанами. Ще одна літописна згадка датується 1232 р. [4, с. 662, 770].

Літописний Пліснеськ пов'язується багатьма істориками з городищем поблизу с.Підгірці Бродівського району Львівської області. Особливо послідовно упродовж багатьох років обґрунтовував цю точку зору М.П.Кучера. Зокрема, дослідник підкреслював, що ототожнення городища біля с.Підгірці з давньоруським м.Пліснеськ цілком відповідає літописним даним щодо місцеположення цього "города", оскільки до 1946 р. тут знаходився монастир, що раніше звався Плесницький, а нині хутір, розташований на городищі, зветься Пліснесько. Тому "можна думати, що "Плеснеск" "Слова" – это древнерусский город Плеснеск" [43, с. 115].

Також важливим аргументом на користь галицької гіпотези є те, що частина Пліснеського городища і нині зветься, як зазначає М.П.Кучера, "Кисарки (Кицарки)". На його думку, "в современной "Кисарке" следует усматривать один и тот же корень, что и в древней "Кисани" "Слова" [43, с. 116].

Виходячи з наведених даних, виникає закономірне питання, що складається з двох частин: чи є згадуване городище дійсно залишками літописного Пліснеська і чи правомірно ототожнювати останній з тим об'єктом, що згадується у "Слові"?

Важливі матеріали для вирішення цього питання містять результати археологічних розкопок. Городище біля с.Підгірці і розташований поруч могильник досліджуються з початку ХІХ ст., особливо активно з середини ХХ ст. Археологічні розкопки тут проводили І.Д.Старчук, В.К.Гончаров, М.П.Кучера. Спорадично проводяться дослідження і в наш час [44, с. 328–333].

Археологами було виявлено багатий речовий матеріал і з'ясовано, що на пам'ятнику простежуються 9 ліній валів з ровами і це городище слід ототожнювати з літописним Пліснеськом, а останній, в свою чергу, – з Пліснеськом "Слова о полку Ігоревім". Від цього об'єкта, за даними

М.П.Кучери (стаття написана у 1959 р.), "сохранилось до наших дней большое древнерусское городище площадью около 160 га" [43, с. 115] і "во второй половине XII в. город, очевидно, имел уже широкую известность /.../ Мощные оборонительные сооружения города, от которых сохранилось одиннадцать линий валов, вполне объясняют, почему он стал объектом воинской тематики "Слова" [43, с. 116].

Останнє твердження щодо потужних укріплень з 11 ліній валів (у роботі 1986 р. цей же автор називає 9 рядів валів з ровами [45, с. 323]) та величезної площі, з нашої точки зору, зовсім не пояснює, чому ця назва міста згадується у "Слові". Ця повна невідповідність гігантських розмірів об'єкта із зовсім скромною його згадкою у літописі є надзвичайно дивною: менші у 40–80 разів тогочасні міста-гради, тобто площею у 2–4 га, згадуються у літописах по 2–3 і більше разів.

На цю невідповідність звернув увагу П.О.Раппопорт, який зауважував: коли вважати, що давньоруський Пліснеськ складався з дитинця і одного окольного града, то площа його укріпленої території буде близько 4 га [46, с. 96]. При цьому він зазначає, що Пліснеськ "Слова", цілком імовірно, не має жодного стосунку до галицького міста Пліснеськ [46, с. 93–94].

Щоправда, у своїй останній ґрунтовній монографії (вийшла друком у 1999 р.) М.П.Кучера в спеціальній примітці зазначив, що великі розміри городища Пліснеська пояснюються їх походженням з ранньозалізного віку [47, с. 172].

Головне ж, що викликає особливо скептичне ставлення до галицької локалізації Пліснеська "Слова", – це абсолютна відсутність будь-якої географічної прив'язки до подій, пов'язаних з походом Ігоря Святославича або з відповідними ударами половців. Таким чином, єдиним аргументом на користь ототожнення Пліснеська "Слова" з городищем біля с.Підгірці залишається згадка майже ідентичного топоніма у літописі і така ж назва хутора.

Згідно з другою, київською, гіпотезою, Пліснеськ слід шукати десь у районі Києва або навіть у самому місті. В.В.Капніст висловив "здогадку", що Пліснеськ знаходився на околиці Києва [48, с. 375]. Через 100 років, незалежно від В.В.Капніста, аналогічної думки дійшов А.В.Лонгинов [49, с. 70]. Особливо активно її обстоював М.В.Шарлемань. З ним погоджувався, додаючи власні аргументи, Б.О.Рибаков, який вважав, що з багатьох варіантів таке тлумачення є одним з найбільш прийнятних [31, с. 264]. З київською локалізацією Пліснеська також погоджуються Д.С.Лихачов та Л.А.Дмитрієв [42, с. 118]. Спочатку приєднався до київської гіпотези і Л.Є.Махновець, який у 1983 р. писав: "Пліснеськ – місцевість у подільській частині Києва, урочище Плоске, чи Пліске" [50, с. 211]. Через 6 років у ґрунтовній монографії, присвяченій

встановленню імені автора "Слова о полку Ігоревім", яким, на думку Л.Є.Махновця, був князь галицький Володимир Ярославич, він змінив свою позицію і погодився з галицькою локалізацією Пліснеська [51, с. 203]. Ці гіпотези суперечать одна одній і, головне, – позбавлені логічної прив'язки до географії подій весни 1185 р.

Втім, деякі спостереження дослідників тепер відкривають можливість говорити ще про одну гіпотезу – путивльську. У 1961 р. С.І.Котков серед кількох лексичних паралелей до "Слова" у документах XVI–XVII ст. у Путивльській писцовій книзі 1594 р. зустрів гідронім Плесна, де розташовувався "ухожей бортной в Городецкой волости на речке на Плесне". Вчений зазначав, що назви старих міст, які походять від назв річок з допомогою суфікса -ьск, є звичайною справою і таким чином побудова "Плесньск" від "Плесни" є закономірною. Наведений приклад не є поодиноким, що можна було б пояснити помилкою документа, цитованого С.І.Котковим. Але він наводить ще один випадок з Белєвських книжок 1614 р., де згадується річка з такою ж назвою та "плесненские отвершки" [52, с. 67–68].

Ця інформація є надзвичайно важливою, оскільки наочно підтверджує правильність лінгвістичного моделювання. Виходить, що на початку XVII ст. (а документ, звичайно, фіксує вже сталу для свого часу форму, отже, функціонування гідроніма можна хронологічно відсунути на більш ранній час) конструкція "плесна" – "плеснеськ" була звичайною. Неважко помітити, що "Плесньск" тексту "Слова" ідентичний назві "отвершков", наведеній у документі, – "плесненские"(!).

Але, як видно, С.І.Котков опрацював лише окремі матеріали відповідного фонду і не звернув уваги на ще одне важливе місце, де згадуються бортні угіддя у Печерський волості на р.Плесна (рос. – Плесна) [53, с. 118]. Межі цієї волості Путивльського повіту окреслюються досить надійно – вона знаходилася на південний схід від Путивля за 20–40 км [54, с. 136, 217].

Відомий дослідник "Слова о полку Ігоревім" В.І.Стелецький зазначав, що неясно, де була "местность" Пліснеськ, і, посилаючись на С.І.Коткова, підкреслював, що "скорее всего название ее происходит от названия речки Плесны", і далі – "Речек с таким названием было много, одна из них, возможно, была где-то около Путивля" [55, с. 257].

Проблему з локалізацією об'єкта було б легко розв'язати, якби йшлося про один-два топоніми з відповідним коренем. Але справа значно складніша, тому що маємо дуже великий кількісно і широкий географічно ареал поширення схожих назв.

Переважна більшість дослідників одностайна в тому, що топоніма плес-/плесн- є похідною від слов'янського географічного терміна "plesъ", відомого у різних варіантах майже в усіх слов'янських

мовах, а іменники з цією основою означають відкриту широку ділянку ріки без поворотів, коліно ріки між луками, розширене і вільне від рослинності місце річки між поворотами, де вода тече повільно, майже стоїть [2, с. 140; 56, с. 102; 57, с. 439].

Взагалі схожих назв, що несуть в собі ознаки плеса, у Східній Європі, і зокрема на Лівобережжі, – десятки. Отже, ідентифікувати певний історичний об'єкт на підставі лише назви в даному випадку не вдається.

Основою третьої, путивльської, гіпотези ми вважаємо думку про те, що сумний, страшний сон князя Святослава був пов'язаний з відповідним ударом половців, котрі "По Рсі и по Сули гради поделиша".

Річка Руса, як зазначалося вище – права притока Сейму, знаходилася на півдорозі від Путивля до Рильська. Посеймя внаслідок походу залишилося без захисту. Про це прямо повідомляє Іпатіївський літопис: "Возмятошоя городи Посемьские и бысть скорбь и туга люта, яко же николи же не бывала во всем Посемьи /.../ Князи изымани и дружина изымана, избита" [4, с. 645–646].

Отже, очевидно, що Пліснеськ "Слова" мав знаходитися десь у районі р.Руса. Серед багатьох давньоруських городищ ми повинні розглядати ті, що входили до зони бойових дій русичів з половцями. Неподалік привертає увагу городище з місцевою назвою Городок, розташоване поблизу с.Горки Путивльського району Сумської області, поруч з місцем впадіння у Сейм невеличкої річки з красномовною назвою Плюсква. Ця місцевість знаходиться за 30 км від Путивля, що дорівнює середньому денному переходу. Городище має вали та рови. Неподалік проходить єдиний найкоротший шлях з Путивля до Рильська – Путивльська дорога, рухаючись якою і треба було переправлятися через р.Руса. Дослідник цієї пам'ятки Ю.Ю.Моргунов зазначає, що, рухаючись від с.Горки до Путивля, неможливо оминати Городок і розташоване неподалік урочище з характерною назвою Кесарів Сад. В останньому урочищі теж розташоване давньоруське поселення. Ю.Ю.Моргунов, виходячи з топографічних особливостей рельєфу, припускає, що цей об'єкт міг бути укріпленим [59, с. 24].

Звичайно, назви Плюсква і Кесарів Сад, незважаючи на їхню фонетичну схожість з лексемами "Слова" Пліснеськ та Кисань, слід також сприймати критично, як і аналогічні біля с.Підгірці та у Києві. Але тут ми нарешті маємо ситуацію з географічною прив'язкою. Окрім аргументів, наявних у галицькій та київській гіпотезах, де відсутній головний чинник – зв'язок з аналізованими подіями, – у путивльській цей аргумент існує, тобто йдеться про конкретний район р.Руса, де відбувався бій з половцями. Якби їм вдалося перетнути цю річку, то шлях на Рильськ і далі на Курськ фактично залишився б відкритим.

Саме це і могло турбувати Святослава Київського, що метафорично й зображено в його сні.

Підсумуємо. Путивль, що оспівується у "Слові о полку Ігоревім", це саме той город, що згадується і у літописах – це підтверджується і матеріалами археології, і писемними та географічними даними. Разом з тим запропоновані у цій статті локалізації географічних об'єктів (р.Русь, м.Пліснеськ), зрозуміло, не є остаточними. Окремі положення слід уточнювати і додатково аргументувати.

Втім, у сукупності, як нам здається, наведені матеріали дають досить цілісну і логічну картину стосовно ситуації з обороною Середнього Посейм'я під час нападу половців, очолюваних ханом Гзою, влітку 1185 р.

Література

1. Текст "Слова о полку Игореве" // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". – СПб. : Дмитрий Буланин, 1995. Тут і далі текст першодруку "Слова о полку Игоревім" наводиться за цим виданням без зазначення сторінок.

Т. 1. – 1995. – С. 9–16.

2. Нерознак В. П. Названия древнерусских городов / В. П. Нерознак. – М. : Наука, 1983. – 208 с.

3. Путивль // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К. : Наукова думка, 1985.

4. Полное собрание русских летописей. – М. : Издательство восточной литературы, 1962.

Т. 2. Ипатьевская летопись. – 1962. – 938 стб.

5. Сухобоков О. В. Путивль / О. В. Сухобоков // Археология Украинской ССР. – К. : Наукова думка, 1986.

Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды – 1986.

6. Случайные находки и приобретения // Отчет Императорской археологической комиссии за 1909 и 1910 года. – СПб. : Типография Главного управления уделов, 1913.

7. Черняков І. Т. Путивль: на роздоріжжях історії України і Росії / І. Т. Черняков. – К. : Оптима, 2005. – 232 с.

8. Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області / Д. Т. Березовець // Археологічні пам'ятки УРСР. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1952.

Т. III : Ранні слов'яни і Київська Русь. – 1952.

9. Богусевич В. А. Путивльський княжеский двор и дворец XII в. III – 1960 г. / В. А. Богусевич // Сумський обласний краєзнавчий музей, ф. 117/060, 16 с.

10. Богусевич В. А. Розкопки в Путивльському кремлі / В. А. Богусевич // Археологія. – К., 1963.

Т. XV. – 1963.

11. Рыбаков Б. А. Раскопки в Путивле / Б. А. Рыбаков // Археологические открытия 1965 г. – М. : Наука, 1966.

12. Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований) / О. В. Сухобоков. – Путивль : Путивльский государственный историко-культурный заповедник, 1990. – 152 с.

13. Сухобоков О. В. Новые исследования древнерусского Путивля / О. В. Сухобоков // Археологические открытия. 1979 г. – М. : Наука, 1980.

14. Сухобоков О. В. Раскопки в Путивле / О. В. Сухобоков // Археологические открытия. 1980 г. – М. : Наука, 1981.

15. Сухобоков О. В. Исследования Левобережной славяно-русской экспедиции // Археологические открытия. 1981 г. – М. : Наука, 1983.

16. Роботи проводилися А.Л.Казаковим, В.В.Рижим, О.Є.Черненко та автором під науковим керівництвом О.В.Сухобокова. Матеріали готуються до друку.

17. [Звагельський В. Б.] Нижній город у Путивлі / [В. Б. Звагельський] // Сумська старовина. – 2001. – № VIII–IX.

18. Вагнер Г. К. Архитектура эпохи "Слова о полку Игореве" и ее заказчики / Г. К. Вагнер // "Слово о полку Игореве" и его время. – М. : Наука, 1985.

19. Логвин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль / Г. Н. Логвин. – М. : Искусство, 1980.

20. Асеев Ю. С. Монументальная каменная архитектура / Ю. С. Асеев // Археология Украинской ССР. – К. : Наукова думка, 1986.

Т. 3 : Раннеславянский и древнерусский периоды. – 1986. – 576 с.

21. Черненко О. Є. Давньоруське поселення на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря / О. Є. Черненко, А. Л. Казаков // Сумська старовина. – 2005. – № XV.

22. Шарлемань Н. В. Где был Путивль, упоминаемый в "Слове о полку Игореве"? / Н. В. Шарлемань // Труды отдела древнерусской литературы. – Л. : Наука, 1961.

Т. XVII. – 1961.

23. Григорьев А. В. Об одном участке пути из Новгорода-Северского в Путивль / А. В. Григорьев // Древнерусский город Путивль. – Путивль, 1988.

24. Тихомиров М. Н. Новое о "Слове о полку Игореве" / М. Н. Тихомиров // Новый мир. – 1957. – № 1.

25. Иванова Раїса. У якому Путивлі плакала Ярославна? / Раїса Иванова // Наука і суспільство. – 1987. – № 10.

26. Иванова Раїса. У якому Путивлі плакала Ярославна? / Раїса Иванова // Сільські вісті. – 1987. – 9 жовтня.

27. Охрименко П. П. Где плакала Ярославна? / П. П. Охрименко // Актуальные проблемы "Слова о полку Игореве" : тез. докл. и сообщ. науч.

конф., посвященной 800-летию "Слова". – Сумы : Сумский педагогический институт им. А. С. Макаренко, 1983.

28. Коваленко В. П. Путивль і Путивськ. До питання про "помилки" автора і переписувачів "Слова о полку Ігоревім" / В. П. Коваленко // Проблеми хронології і авторства "Слова о полку Ігоревім" у сучасному трактуванні : тези доп. та повідом. третьої наук. конф. учасників семінарію з проблем вивчення "Слова". – Суми : Сумський педагогічний інститут ім. А. С. Макаренка, 1992.

29. Татищев В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. – М. ; Л. : Наука, 1964.

Т. III. – 1964. – 334 с.

30. Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". – Л. : Наука, 1978. Вып. 5. – 1978.

31. Рыбаков Б. А. "Слово о полку Игореве" и его современники / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1971.

32. Рыбаков Б. А. Перепутанные страницы. О первоначальной конструкции "Слова о полку Игореве" / Б. А. Рыбаков // "Слово о полку Игореве" и его время. – М. : Наука, 1985. – 296 с.

33. Рыбаков Б. А. Петр Бориславич. Поиски автора "Слова о полку Игореве" / Б. А. Рыбаков. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 288 с.

34. Творогов О. В. Рось / О. В. Творогов // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". – СПб. : Издательство "Дмитрий Буланин", 1995.

Т. 4. – 1995.

35. Книга Большому Чертежу. – М. ; Л. : Наука, 1950. – 196 с.

36. Анпилов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рылским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) / Г. Н. Анпилов // Советская археология. – 1964. – № 4.

37. Русіна О. Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) / О. Б. Русіна // Український археографічний щорічник. – К., 1993.

Вип. 2. – 1993.

38. Німенко Н. А. Грамота XVII ст. щодо землеволодіння у Путивльському повіті / Н. А. Німенко, В. Б. Звагельський // Сумська старовина. – 2001. – № VIII–IX.

39. Звагельський В. Б. Річка Рось у "Слові о полку Ігоревім" / В. Б. Звагельський // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2003.

Вип. XVI. – 2003.

40. Звагельський В. Б. До питання про історико-географічні реалії Ігорєвого походу / В. Б. Звагельський // "Слово о полку Ігорєвім" та його епоха. – Київ ; Суми ; Путивль, 2000.

Вип. I. – 2000.

41. Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". – Л. : Наука, 1973.

Вып. 4. – 1973.

42. Творогов О. В. Плеснеск / О. В. Творогов // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". – СПб. : Дмитрий Буланин, 1995.
Т. 4. – 1995.
43. Кучера М. П. "Плеснеск" "Слова о полку Игореве" и древнерусский город Плеснеск / М. П. Кучера // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – К., 1960.
Вып. 9. – 1960.
44. Филипчук М. Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську в 2001, 2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К., 2004.
Вип. 6. – 2004.
45. Кучера М. П. Плеснеск / М. П. Кучера // Археология Украинской ССР. – К., 1986.
Т. 3 : Раннеславянский и древнерусский периоды. – 1986.
46. Раппопорт П. А. К вопросу о Плиснеске / П. А. Раппопорт // Советская археология. – № 4. – 1965.
47. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – К. : Інститут археології НАН України, 1999. – 252 с.
48. Бабкин Д. С. "Слово о полку Игореве" в переводе В.В.Капниста / Д. С. Бабкин // "Слово о полку Игореве" : сборник исследований и статей. – М. ; Л. : Наука, 1950.
49. Лонгинов А. В. "Слово о полку Игореве": Источники и мифология "Слова". Его научное и воспитательное значения / А. В. Лонгинов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1911.
Т. 29. – 1911.
50. Махновець Леонід. Примітки / Леонід Махновець // Слово о полку Ігоревім. – К. : Дніпро, 1983. – 226 с.
51. Махновець Л. Є. Про автора "Слова о полку Ігоревім" / Л. Є. Махновець. – К. : Видавництво при Київському державному університеті, 1989. – 262 с.
52. Котков С. И. Из старых южновеликорусских параллелей к лексике "Слова о полку Игореве" / С. И. Котков // Труды отдела древней русской литературы. – М. ; Л. : Наука, 1961.
Т. XVII. – 1961.
53. Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. / Г. Н. Анпилогов. – М. : Издательство Московского университета, 1967. – 530 с.
54. Русіна Олена. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / Олена Русіна. – К. : Інститут історії України НАН України, 1998. – 244 с.
55. Стеллецкий В. И. Комментарий / В. И. Стеллецкий // Слово о полку Игореве : древнерусский текст и переводы. – М. : Советская Россия, 1981. – 288 с.

56. Масенко Л. Плесьньськ / Л. Масенко // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К. : Наукова думка, 1985.

57. Мурзаев Е. М. Словарь народных географических терминов / Е. М. Мурзаев. – М. : Мысль, 1984.

58. Нерознак В. П. Названия древнерусских городов / В. П. Нерознак. – М. : Наука, 1983.

59. Моргунюв Ю. Ю. "Полю ворота" по археологическим данным / Ю. Ю. Моргунюв // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина : тезисы докладов и сообщений областной историко-краеведческой конференции, посвященной 800-летию "Слова о полку Игореве". – Путивль, 1986.

УДК 93:658.8.036.5(477.5)"1906/1914"

О.С.Сидорович, А.М.Хоменюк

Особливості спілкового будівництва споживчої кооперації Лівобережної України в роки столипінської аграрної реформи

Стаття присвячена аналізу особливостей спілкового будівництва споживчої кооперації Лівобережної України в роки столипінської аграрної реформи. Висвітлюються проблеми спілкового будівництва регіону, а також причини їх виникнення.

Ключові слова: споживчий кооператив, спілкове будівництво, Лівобережна Україна.

Статья посвящена анализу особенностей союзного строительства потребительской кооперации Левобережной Украины в годы столыпинской аграрной реформы. Освещаются проблемы союзного строительства региона, а также причины их возникновения.

Ключевые слова: потребительский кооператив, союзное строительство, Левобережная Украина.

The article analyzes the characteristics of union construction consumer cooperatives Left-Bank Ukraine in the years of Stolypin's agrarian reforms. The problems of union construction in the region, as well as their causes. highlighted..

Key words: consumer cooperative, union building, left-bank Ukraine.

Споживча кооперація на сьогодні є найбільш потужним сектором кооперативного руху в нашій країні, який має свої давні традиції, але переживає важкий період трансформацій і оновлення. В даному контексті доречним, на нашу думку, буде звернення до витоків форму-

вання системи споживчої кооперації у вигляді спілок на початку ХХ ст. для вироблення більш адекватного бачення зазначеної проблеми.

Серед робіт, де увага приділяється спілковим об'єднанням в кооперації Лівобережжя, слід відмітити перш за все монографії В.М.Половця та І.А.Фаренія [23; 36]. Проте в цих та інших працях предметом дослідження не є спілкове будівництво суто споживчої кооперації, а – кооперативного руху в цілому.

У період 1906–1914 рр. в Лівобережній Україні з'явилась критична маса споживчих кооперативів, подальший розвиток яких вимагав утворення спілкових організацій. Об'єднання товариств у спілки було необхідне, перш за все, для організації більш вигідних гуртових закупівель, а також для сприяння у створенні і розвитку нових товариств, які часто банкрутували через невдалі закупівлі і відсутність знань про ведення торгових операцій. Відчуваючи потребу в спілкових об'єднаннях, самі товариства Лівобережжя ініціювали створення споживчої спілки. Так, у 1901 р. до Петербурзького відділу Комітету сільських, ощадно-позичкових і промислових товариств надходить заява від правління Золотоніського товариства (Полтавська губ.) про допомогу в організації "Союзу Южно-Руських Споживчих Товариств", але ця ініціатива так і залишилась на папері [4, с. 90]. На початок століття саме Золотоніський повіт із 40 товариствами був лідером за кількістю споживчих кооперативів у губернії. І тому повітова земська управа 5 липня 1909 р. скликала з'їзд споживчих кооперативів повіту, де обговорювалося питання про необхідність споживчої спілки чи закупівельного об'єднання. Було вирішено створити при земстві посаду інструктора із споживчої кооперації, який би займався також і організацією закупівель товариств [11, с. 915]. У 1908 р. в Україні з'являється перша спілкова організація споживчої кооперації – Київська споживча спілка, яка формально повинна була бути регіональним об'єднанням, тобто діяти лише в межах Київської губернії. Але вже у 1909 р. 25,8% краму Спілки забирали товариства Лівобережної України: 15% – товариства Чернігівщини і 10,8% – Полтавщини [2, с. 153]. На жаль, через низку об'єктивних причин в 1911 р. Київська спілка збанкрутувала і припинила свою торгову діяльність, а в 1913 р. остаточно передала свої справи МСПО [3, с. 30].

Деякі споживчі кооперативи вирішували проблему відсутності спілкових об'єднань шляхом об'єднання власних закупівель. Так, окремі товариства Менського та Сосницького повіту Чернігівської губернії в 1910 р. вирішили робити свої закупівлі через Менське споживче товариство, на яке було покладено роль закупівельного об'єднання для 5-ти споживчих товариств [16, с. 5–6; 33, с. 5–6]. І хоча Менське об'єднання не мало функцій повноцінної спілки, все ж воно відіграло певну роль

для здешевлення закупівель відносно окремої групи споживчих товариств. Створювалося це об'єднання за сприяння Сосницького повітового земства, і через певний проміжок часу спільні закупівлі товариств цього повіту припинились [38, с. 6]. В 1912 р. Щастновське споживче товариство із Козелецького повіту на Чернігівщині вирішило робити свої закупівлі через Бобровицьке споживче товариство. Для цього внесло пай у розмірі 300 крб. і стало його повноправним членом [32, с. 310]. Спроба створити щось на зразок закупівельного об'єднання мала місце в цьому ж Козелецькому повіті. Тут Старо-Басанське споживче товариство намагалось організувати спільну випуску товарів разом із сусідніми товариствами [30, с. 524–525]. А члени споживчого товариства із містечка Оршиця Лубенського повіту Полтавщини визнали, що прийняли рішення про вступ до МСПО лише через те, що не було створено місцевої районної спілки [13, с. 83]. В 1913 р. Лубенське споживче товариство намагалось у своєму повіті створити об'єднання споживчих товариств. Але переговори із сусідніми споживчими товариствами виявилися невдалими, і цей задум не був здійснений. Про цю невдачу Т.Добрянський у своїй доповіді загальним зборам Лубенського споживчого товариства зазначав: "З районним об'єднанням місцевим працівникам доведеться почекати до того часу, поки окремі товариства споживачів і більшість членів їх будуть мати рішучість вести своє торгове життя відповідно до кооперативних заповідей" [7, с. 21].

У 1910 р. питання про споживчу спілку піднімалось також на Полтавському з'їзді кооперативних товариств. З цього питання були виголошені доповіді Н.Н.Волкова "Про союз споживчих товариств в Полтавській губернії" та Ю.Ю.Соколовського "Про порайонне об'єднання споживчих товариств в Полтавській губернії". У дебатах проглядалися в основному дві точки зору: одні делегати були за співпрацю полтавських споживчих товариств із Київською спілкою, інші – за утворення Полтавської спілки або ж дрібнорайонних спілкових організацій. У цілому ж, з'їзд ухвалив постанову про утворення губернської спілки, проте рішення так і не було втілено в життя аж до 1914 р [1, с. 6–7]. 2–3 травня 1910 р. на з'їзді кооперативних установ Переяславського повіту була вироблена резолюція, в якій висловлювався намір створити спілку споживчих товариств Переяславського повіту, але він теж не був втілений у життя [14, с. 13–14].

Отже, слід зазначити, що досвід створення дрібнорайонних повітових споживчих спілок на Лівобережній Україні в період 1906–1914 рр. не можна назвати повністю успішним, особливо, якщо порівняти із Правобережною Україною, де вже до початку Першої світової війни діяли Ямпільське, Вінницьке, Жмеринське, Проскурівське, Мурованно-

Куриловецьке дрібнорайонні споживчі об'єднання [19, с. 5–6]. Причому деякі із цих об'єднань функціонували напрочуд успішно [26, с. 12–13].

Таким чином, до 1912 р., коли в Харкові було створено ПОЮР (Товарищество потребительных обществ Юга России), на Лівобережній Україні діяла лише одна спілкова організація споживчих товариств – це МСПО (Московский союз потребительных обществ). Слід відзначити, що дана організація, яка була утворена у 1898 р., у рік запровадження нормального статуту, хотіла бачити себе єдиною спілковою установою споживчої кооперації Російської імперії з відділами-філіями в регіонах [25, с. 370]. Членами МСПО в 3-ох Лівобережних губерніях України (Чернігівській, Полтавській і Харківській) було 13 споживчих товариств із 364, які існували в той час у досліджуваному регіоні [8, с. 100–134]. Таким чином, товариств, об'єднаних у спілку, на Лівобережній Україні було всього 3,6% [8, с. 100–134]. У 1912 р. членами МСПО на Лівобережжі були вже 27 товариств [9, с. 250–263], в 1913 – теж 27 товариств [10, с. 36], в 1914 – відповідно 39, а в 1915 – 50 кооперативів [10, с. 157]. Але річ у тім, що свої закупівлі через МСПО здійснювали не тільки товариства – члени цієї організації. У 1910 р. при кількості 13 товариств – членів МСПО на Лівобережжі, закуповували крам через згадану організацію ще 15 споживчих товариств нечленів: 6 – з Чернігівської губернії, 1 – з Харківської і 8 – з Полтавської [8, с. 30–31]. Так, Старо-Санжарівське споживче товариство на Полтавщині замовляє свої товари через МСПО і безпосередньо із фабрик. Це товариство з 1912 р. має головну крамницю в центрі містечка і відділення в сусідньому хуторі за 5 верст. Воно виступало регулятором цін на місцевому ринку, не дозволяючи крамарям їх завищувати [20, с. 427]. В цілому ж загальна сума грошового обігу МСПО на Лівобережній Україні з товариствами не членами склала 13,3% порівняно з товариствами членами цієї організації [8, с. 30–31]. Зазначимо, що МСПО на Лівобережжі не відкривав своїх філій-агентур. В Україні ця організація мала на 1914 р. всього 3 відділи: Київський, Білоцерківський та Одеський [20, с. 29]. Саме тому в 1912 р. в Харкові засновується перша спілкова організація споживчої кооперації на Лівобережжі – ПОЮР. Вибір саме цього міста для заснування споживчої спілки був не випадковим. На початок ХХ ст. Харків стає великим торговим і промисловим центром, який у 1914 р. нараховував 400 тис. населення [28, арк. 94]. В економічну орбіту Харкова, крім Лівобережжя, були втягнені ще губернії Півдня України та сусідні губернії Росії. Споживчі товариства з цих регіонів дуже часто здійснювали свої закупівлі в Харкові. Характерно те, що в самій Харківській губернії споживчих товариств порівняно з іншими губерніями Лівобережжя було вже не так і багато. На 1911 р. тут нараховувалося 42 споживчих кооперативи [35,

с. 1360], тоді як у Полтавській губернії в цьому ж році було 300 споживчих товариств, в Чернігівській – 113 [31, с. 33, 35]. Іншою причиною того, що споживча спілка була створена саме в Харкові, крім економічної, можна назвати наявність у цьому місті певних організаційних сил, які взялися за цю справу [27, с. 179]. Такою організаційною силою в Харкові був Комітет допомоги сільській кооперації при Харківському Товаристві сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Ця установа здійснювала в основному консультаційно-дорадчу діяльність у вигляді відповідей на письмові запити про те, як організувати і налагодити роботу споживчого товариства [15, с. 20]. Відмітимо, що географія цих запитів не обмежувалась лише Харківською губернією, а й поширювалась на сусідні. Для споживчих товариств при Комітеті була створена посада інструктора-закупника, який консультував представників споживчих кооперативів, що приїжджали до Харкова, де і за якою ціною найкраще робити свої закупівлі. Деякі споживчі товариства Харківщини робили свої закупівлі через харківське споживче товариство "Труд", яке краще орієнтувалось у різноманітті харківських оптовиків. У 1910 р. через це товариство свої закупівлі робили: Вовчанське, Мартовське, Мерешанське і Лучанське споживчі товариства [24, с. 26].

Таким чином, з часом Комітет приходить до висновку про необхідність об'єднання закупівель споживчих товариств, які здійснюються в м.Харкові і створення для цієї мети споживчої спілки. Варто відзначити, що до такого висновку прийшли не тільки працівники Комітету, а й представники окремих споживчих товариств, які усвідомлювали всю вигідність об'єднання закупівель. Восени 1911 р. в Комітет прийшов представник Шандригайлівського споживчого товариства (Ізюмський повіт, Харківська губернія) А.Н.Головчанський і заявив про необхідність і своєчасність об'єднання споживчих товариств губернії в спілку та просив Комітет взяти на себе ініціативу організації цієї спілки [6, с. 4]. Ще раніше, в 1908 р., на одному із засідань Харківського Комітету було заслухано доповідь представника Славгородського споживчого товариства із Харківщини І.Ф.Франца, в якій зазначалося, що із збільшенням кількості споживчих і сільськогосподарських товариств у Харківській губернії та недосвідченості споживчих товариств у початковий період своєї діяльності виникла необхідність у створенні спілкового об'єднання кооперативів. У своїй доповіді він зазначив, що новостворена спілка мала виконувати два основні завдання: організовувати спільні закупівлі та організаційно і методично допомагати новим споживчим товариствам [18, с. 44]. Вважаючи це питання важливим, Харківський Комітет негайно розпочав розробку цього питання. З цією метою було розіслано запити у всі споживчі і сільськогосподарські

товариства губернії для того, щоб з'ясувати потреби у розміщенні закупівель і умови їх здійснення. Також було намічено ряд робіт з підтримки новостворених споживчих товариств у вигляді влаштування правильного рахівництва і рекомендацій із організаційних питань [18, с. 45]. А в 1912 р. Валковське споживче товариство активно зайнялось питанням створення споживчої спілки на Харківщині, вивчаючи при цьому потреби в закупівлях споживчих товариств регіону шляхом анкетування [12, с. 427]. Тому І.Витанович помиляється, коли зазначає, що споживча спілка в Харкові була заснована заходами МСПО, адже ця організація взагалі була проти заснування незалежних споживчих об'єднань у регіонах [5, с. 134]. Харківська кооперативна громадськість була не проти того, щоб у місті існувала філія-агентура Московської спілки. З цього приводу навіть велися переговори, але керівництво МСПО висунуло умови, на які харківські кооператори не погодились. У першу чергу, це підпорядкованість керівництва центру та об'єднання капіталів у Московській спілці [34, с. 8].

Отже, виходячи із наявних джерел, ми вважаємо, що ідея створення споживчої спілки в Харкові ініціювалась із низів, від самих споживчих товариств, а його створення відбулось за організаційного сприяння Харківського Комітету допомоги сільській кооперації.

20 лютого 1912 р. після ряду консультацій, проведених Комітетом, відбулось підписання угоди, за якою створювалось Товариство споживчих товариств Півдня Росії (російська аббревіатура – ПОЮР); угоду підписали 23 уповноважених від кооперативних установ [36, с. 78]. Засновники ПОЮР не сподівалися, що Міністерство внутрішніх справ затвердить статут спілкового об'єднання. У царському уряді негативно ставились до об'єднувчих тенденцій у кооперативному русі, як і до громадської ініціативи взагалі, вбачаючи в них прояви революційних тенденцій. Саме тому засновники обрали форму нотаріального договору, затвердити який можна було на місці. В основу цього договору було покладено "товариство на вірі", що передбачало головну фінансову відповідальність в особі засновника, який ніс відповідальність усім своїм майном, а інші вкладники відповідали в потрібному розмірі свого основного вкладу, що дорівнював 50-ти карбованцям. Перше засідання загальних зборів товариства відбулося 29 квітня 1912 р. Членами правління на установчому засіданні були обрані Б.С.Одер та П.Г.Плаксіонов. Після цих організаційних кроків Товариство з середини травня розпочало практичну діяльність, яка мала односторонній характер. Вона включала в себе налагодження зв'язків з оптовими фірмами і комісійні операції за дорученням окремих споживчих товариств. Більш активна робота почала здійснюватись ПОЮР з середини липня 1912 р. У журналі "Потребитель", що видавався

споживчим товариством "Труд", ПОЮР мало свій торговий відділ, де повідомлялися назви товарів і фірм, з якими були укладені угоди. У першому такому випуску містились 42 назви товарів, на які були укладені угоди, причому 20 назв товарів відносились не до харківських, а до фірм з інших міст. Тут же друкувались і умови, на яких споживчі товариства могли здійснити закупівлі цих товарів [22, с. 22].

Варто відмітити, що діяльність споживчої спілки на Харківщині справляла позитивний вплив на функціонування споживчих товариств губернії. Для підтвердження цієї тези слугує збільшення кількості споживчих товариств на Харківщині після відкриття тут ПОЮР. Г.Пелипенко у своїй статті в журналі "Хлібороб" зазначав: "В сприятливому положенні знаходяться товариства, які виникли у другій половині 1912 р., так як вони були створені за сприяння ПОЮР і користувались його послугами... Часто закупники від товариств, які приїжджали в Харків, узнавали в ПОЮР, що деякі товари було вигідніше купувати в повіті, ніж в Харкові. А потрапили б вони до гуртовика, він не став би їм давати таких порад. Не менше значення має ПОЮР і для товариств вже існуючих. Воно уклало угоди більш ніж із 60 фабричними та великими гуртовими фірмами, які відпускають йому товар на таких умовах, які дрібному споживчому товариству були б недоступні через маленькі замовлення" [21, с. 499–500]. На кінець 1912 р. членами ПОЮР було вже 57 споживчих товариств. Всього до 1 січня 1913 р. були укладені угоди з 52 фірмами, торгові відносини проводились із 101 фірмою, закуповували ж товари через ПОЮР 61-не споживче товариство. Взагалі ж, за перший операційний рік ПОЮР зробило 59.789 крб., 44 коп. грошового обігу, що в середньому на 61-не товариство дає 1.000 крб. на кожного покупця [6, с. 23]. Така закупівля є надзвичайно малою, якщо взяти до уваги той факт, що кожне товариство в середньому робило закупки в рік на значно більшій сумі. У перший же рік своєї діяльності Товариство здійснило закупівлю картоплі в кооперативних установах і кооперативним установам її ж і продало. І хоча ця спроба для ПОЮР виявилася збитковою, вона свідчить про прагнення керівництва організації до якомога тіснішої співпраці саме з кооперативними установами [17, с. 72, 73].

В цілому, дивлячись на перші три роки діяльності ПОЮР, 1912, 1913 і 1914 рр., варто відзначити, що даний період був найважчий в історії розвитку цієї установи. За період 1912–1914 рр. товариство завершувало операційні роки зі збитками. У 1914 р. вони склали 614 крб. 99 коп [6, с. 25]. Дуже повільними темпами зростав пайовий капітал, обіги товариства та інші показники. Товариство трималося на плаву лише завдяки кредитам, які воно отримувало в МНБ (Московський Народний Банк), у губернській земській касі дрібного кредиту, в

Харківському товаристві взаємного кредиту торговопромисловців і в МСПО та завдяки самовідданій праці співробітників, які розуміли надзвичайну необхідність в існуванні споживчої спілкової організації в регіоні. Відзначимо, що за кредитом товариство зверталось і до інших установ, але безрезультатно. А ті кредити, які все-таки вдавалося отримати, буквально "вибивались" після численних звертань до цих установ. Звичайно ж, і кредитодавців можна було зрозуміти, адже баланс товариства був негативний і показував збитки.

Але причина невдач товариства полягала не тільки в непрофесійному керівництві ПОЮР, хоча й цього не бракувало. Річ у тім, що самі товариства, члени ПОЮР, чи просто товариства-клієнти дуже часто неакуратно розраховувалися за поставлені товари, які висилались їм за системою накладних платежів. Через це ПОЮР хронічно відчував нестачу в обігових коштах і тому потребував кредиту. Фінансових збитків Товариство зазнавало від недосвідченості керівництва організації. Так, у 1914 р. ПОЮР видало представнику однієї фірми аванс на закупівлю вугілля, а потім, не отримавши вугілля, не змогло ні повернути аванс, ні розшукати саму фірму. Справа настільки погіршилась, що в 1914 р. на одному із зібрань навіть піднімається питання про ліквідацію Товариства. Але з часом ситуація налагоджується, ПОЮР набирається досвіду, покращуються і його фінансові показники. А розквіт діяльності цього спілкового об'єднання припадає вже на період Першої світової війни. Хоча і до цього, незважаючи на певні невдачі, ПОЮР вдалось дещо змінити ситуацію із розвитком споживчої кооперації, у першу чергу в Харківській губернії. В 1911 р. на Харківщині було всього 30 споживчих товариств, до першого січня 1913 р. їх стало вже 69, а до першої половини цього ж року – 103 [21, с. 499].

Таким чином, до початку Першої світової війни спілкове будівництво споживчої кооперації на Лівобережній Україні розвивалось дуже слабо. Це розуміла і кооперативна громадськість, вважаючи, що відсутність міцних спілок споживчих товариств є слабким місцем у розвитку споживчої кооперації. Об'єктивною причиною у відсутності достатньої кількості спілок, на нашу думку, була в першу чергу відсутність законодавчої бази для створення таких організацій у Російській імперії, що створювало додаткові перешкоди для їх юридичної реєстрації; суб'єктивною – недосвідченість кооперативних діячів, що займалися цим питанням.

У цілому, перспективи подальших розвідок у даному напрямку можуть полягати як у розширенні подібних досліджень на всю Україну, так і в дослідженні з подібною метою інших її регіонів.

Література

1. А.Г. Крестьянские общественные организации, в Ахтырском уезде // Хлебороб. – 1908. – № 9. – С. 41-42.
2. Височанський П. Історія Київського Споживчого Союзу / П. Височанський // Праці Науково-дослідної кафедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В. Я. Чубаря. – 1928. – Кн. IV. – С. 105–114.
3. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Харків : Друкарня-літографія "Червоний шлях", 1925. – 52 с.
4. Височанський П. Ф. Начерк розвитку української споживчої кооперації. – Катеринослав : Книгоспілка, 1925.
Ч. 1 : Дорадянська доба. – 1925.
5. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
6. Гречко А. М. Товарищество потребительских обществ Юга России / А. М. Гречко. – Харьков : Изд. Областного союза Потребительных кооперативов Юга России (ПОЮР), 1919. – 199 с.
7. Добрянський Т. Доклад Обществу Собранию Лубенского потребительного Общества / Т. Добрянський // Наше дело. – 1913. – № 7. – С. 20–23.
8. Ежегодник МСПО 1911 г. – М. : Изд. МСПО, 1911. – 143 с.
9. Ежегодник МСПО 1912 г. – М. : Изд. МСПО, 1912. – 275 с.
10. Ежегодник МСПО. Выпуск IV, 1914 г. – М.: Изд. МСПО, 1916 г.
11. И. Г. У. и З. Съезд представителей потребительных обществ // Хуторянин. – 1909. – № 27. – С. 915.
12. Ковалевский Н. З. Объединение потребительных обществ / Н. З. Ковалевский // Кооперативная жизнь. – 1912. – № 9–10. – С. 426–435.
13. Кононенко М. С. Кооперативы Лубенского уезда. Отчёт земского инструктора по кооперации за 1913 г. / М. С. Кононенко. – Лубны : Типография Б. З. Дубинского, 1914. – 285 с.
14. Кооперативный съезд в г. Переяславе // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1910. – № 22. – С. 13–14.
15. Кузнецов С. М. Деятельность Харьковского Комитета Содействия Сельской Кооперации / С. М. Кузнецов // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – № 14. – С. 19–20.
16. Лихневич А. К вопросу о районных организациях / А. Лихневич // Наше дело. – 1910. – № 17. – С. 5–6.
17. Меркулов А. Кооперативное движение в России. Союзное движение в русской потребительной кооперации / А. Меркулов // Вестник Кооперации. – 1913. – № 3. – С. 72–73.
18. Об объединении кооперативных обществ // Хлебороб. – 1908. – № 23–24. – С. 44–45.
19. Объединение закупок обществ потребителей Константиноградского уезда // Южно-русский Потребитель. – 1915. – № 9–10. – С. 26.
20. Орлов А. С. Кооперация в России накануне и во время войны / А. С. Орлов. – М. : Издание и печать Т-ва И. Н. Кушнарёв и К., 1915. – 71 с.

21. Пелипенко Г. Значение Товарищества потребительных обществ Юга России для потребителей Харьковской губернии / Г. Пелипенко // Хлибороб. – 1913. – № 12. – С. 498–501.

22. П-енко Гр. Споживча кооперація в Миргородському повіті на Полтавщині / Гр. П-енко // Наша кооперація. – 1913. – № 9. – С. 16–18.

23. Половец В. М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861–1917) / В. М. Половец. – Чернігів : Редакційно-видавничий комплекс "Деснянська Правда", 1996. – 204 с.

24. Потребительное дело в Харьковской губернии // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1910. – № 36–37. – С. 26.

25. Прокопович С. Н. Кооперативное движение в России: его теория практика / С. Н. Прокопович. – М. : Издание М. и С. Шабашниковых, 1913. – 456 с.

26. Районные объединения. Учредительное собрание Винницкого о-ва потребителей оптовых закупок // Наше дело. – 1912. – № 3. – С. 12–13.

27. Сидорович О. С. Наукові принципи розбудови союзних установ споживчої кооперації в Україні на початку ХХ ст. / О. С. Сидорович // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : зб. наук. пр. – К. : Інститут історії України НАНУ. – 2005.

Випуск спеціальний. – 2005. – С. 176–190.

28. Списки уездов Харьковской губернии с указанием кредитных и потребительных обществ, населенных пунктов и количества населения в них // ЦДАК, ф. III, оп. 1, од. зб. 402, арк. 94–95.

29. Список обществ потребителей входящих в состав МСПО на 1 янв. 1913 г. (Распредел. о-в по 20 районам). – М. : Изд. Союза, 1913.

30. Старо-Басанское общество потребителей, Черниговской губернии, Козелецкого уезда // Селянин. – 1911. – № 17. – С. 524–525.

31. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні: спроба історико-статистичного начерку / Б. Стопневич. – Полтава : Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. – 123 с.

32. Т. Наша товаристська крамниця // Рілля. – 1912. – Ч. 11–12. – С. 309–311.

33. Тамаренко Л. В Мене / Л. Тамаренко // Наше дело. – 1910. – № 2. – С. 5–6.

34. Тихомиров И. Вокруг районных объединений / И. Тихомиров // Наше дело. – 1912. – № 11. – С. 5–9.

35. Трубужанин. По нашему Югу. Харьковские кооперативы / Трубужанин // Хлибороб. – 1911. – № 23. – С. 1357–1361.

36. Фареній І. А. З історій становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 144 с.

37. Хроника кооперативного дела // Хуторянин. – 1913. – № 14. – С. 427.

38. Шевченко Е. П. Земство и кооперация / Е. П. Шевченко. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1916. – 16 с.

Barbara Januszkiewicz

Polska mniejszość narodowa, czy Polonia? Polacy na Ukrainie

Стаття присвячена питанню термінологічного визначення спільноти/спільнот поляків України. При цьому основна увага автором приділена дискусії польських науковців щодо вживання термінів "Полонія" й "польська національна меншість", а також порівняння їх сутнісних характеристик.

Ключові слова: Полонія, польська національна меншість, польськість, діаспора, асиміляція.

Статья посвящена вопросу терминологического определения общины/общин поляков Украины. При этом основное внимание автор сосредоточил на дискуссии польских ученых относительно употребления терминов "Полония" и "польское национальное меньшинство", а также сравнению их определяющих характеристик.

Ключевые слова: Полония, польское национальное меньшинство, польскость, диаспора, ассимиляция.

The article deals with terminological definition of Poles communities in Ukraine. The author herewith pays the main attention to the Polish scientists' deliberation concerning the use of the terms: "Polonia" and "Polish national minority", to comparison of their determining characteristics.

Key words: Polonia, polish national minority, polish ways, Diaspora, assimilation.

Obecne terytorium Ukrainy Polacy zamieszkują od setek lat, a fakt istnienia ludności polskiej na tych ziemiach jest niepodważalny. Wzrost zainteresowań naukowych problematyką polonijną oraz dostrzeganie przemian i procesów wśród społeczności polonijnej na świecie sprawiły, że sens pojęcia *Polonia* nabrał nowych znaczeń, a w gronie badaczy powstały różnice terminologiczne określające ludność polską żyjącą poza granicami kraju.

Wcześniejsze polskie wpływy cywilizacyjne, kulturowe i polityczne na dalekich Kresach Wschodnich jako długotrwałe procesy umocniły polskość wśród społeczności nie tylko genetycznie polskiej, dlatego walka z polskością również wymagała czasu. Usilny proces wynaradawiania stosowany przez władze, zarówno w okresie carskim, jak i radzieckim, wywołał negatywne zjawisko – utratę polskiej tożsamości. Ponadto np. polska biedota wiejska uległa procesowi asymilacji ze strony społeczeństwa ukraińskiego, tracąc nie tylko znajomość języka, ale i polski folklor.

Zróżnicowanie polskiej ludności na Ukrainie, represje władz bolszewickich oraz jej stopień świadomości narodowej, spowodowały pośrednio utrudnienie w zakresie wyrażnych ram pojęcia Polonia [4].

Jak zauważył W.Miodunka *wśród badaczy zawsze istniała świadomość różnic genetycznych między "Polonią zachodnią", rozumianą jako zbiorowość, która powstała w wyniku procesu emigracji, a "Polonią wschodnią", rozumianą jako polska mniejszość narodowa.*

M.Iwaniw, rozważając ewentualność zastosowania pojęcia *Polonia*, twierdzi, iż *w stosunku do większości radzieckich Polaków o wiele trafniejsze byłoby określenie: polska mniejszość narodowa w ZSRR. Termin Polonia można, jego zdaniem, przyjąć tylko w bardzo ograniczonym zakresie.* Iwaniw ponadto uważa, że względu na prowadzoną intensywną politykę sowietyzacji właściwsze jest używanie terminu *Polonia radziecka*. Na uzasadnienie używania tego pojęcia pisze, że pod wpływem silnej indoktrynacji ideologicznej w duchu stalinowskim ukształtował się *szczególny, dominujący typ Polaka radzieckiego, który swój uczciwy i patriotyczny stosunek do historycznej ojczyzny mógł ze względów bezpieczeństwa wyrazić jedynie w kręgu rodzinnym.*

Należy podkreślić, że w innym kontekście pojawia się określenie *Polak radziecki* u K.Sierockiej, która napisała: *Młode pokolenie, wzrosłe i wykształcone na tamtych terenach, nie posiadało jasno skryształizowanego poczucia przynależności narodowej. Usiłując rozwiązać ten problem, posługiwało się często terminem radziecki Polak.* W tym drugim znaczeniu określenie to było używane przez polskich komunistów lub aktywistów młodzieżowych i oznaczało nie tylko pewien stopień wynarodowienia, ale wręcz sowietyzacji [4].

Termin *Polonia* według badacz Andrzeja Palucha może oznaczać tylko agregat, czyli zbiór jednostek wyróżnionych ze względu na pewną przysługującą im cechę. *Można mówić o zbiorowościach, o grupach polonijnych – pisze A.Paluch – ale nie o zbiorowości polonijnej, czy o Polonii jako jednej grupie* [3]. Rzeczywiście Polacy rozsiani na terytorium Ukrainy stanowią mozaikę grup, mających polski i nawet – w małżeństwach mieszanych niepolski rodowód, różniących się od siebie stopniem asymilacji i integracji w społeczeństwie ukraińskim, pozycją ekonomiczną, aktywnością polityczną, poziomem dobrobytu. Charakteryzują się również specyficznymi stereotypami duchowego stosunku do Polski. Jednak jak zauważa M.Iwanow zakres posługiwania się terminologią zaproponowaną poprzez A.Palucha jest dość ograniczony. Polacy na terenach byłego ZSRR zajmują bowiem wśród Polonii światowej szczególne miejsce. Bardziej uzasadnione naukowo byłoby stosowanie terminu: *poliska mniejszość narodowa* – ze względu na to, że przeważająca ich większość należy do autochtonicznej

miejscowej ludności, mającej bogate tradycje kulturalnej i psychologicznej dominacji na tych ziemiach [2].

Nieco inny charakter ma pojęcie *Polonia*, które pojawiło się w Polsce w drugiej połowie XIX w. na określenie wychodźców polskich do krajów zachodnich. Z czasem tym pojęciem zaczęto określać także polskie mniejszości narodowe w krajach ościennych.

W okresie międzywojennym pojawiło się również określenie *Polacy z zagranicy*, które miało między innymi oznaczać, iż emigracja polska jest częścią składową narodu polskiego. Posługiwano się również terminem *wychodźstwo polskie*, co niejako eliminowało polską ludność rodzimą za wschodnią granicą, w ZSRR. Podjęto próbę odpowiedzi na pytanie: *Polacy czy polskiego pochodzenia?* W rezultacie wyciągnięto wniosek, że w wyniku nieuchwytnego procesu asymilacyjnego powstaje typ *Amerykanina czy Francuza polskiego pochodzenia*. T.Łepkowski, który zaproponował, by ze względu na różny stopień asymilacji podzielić ludzi ze skupisk emigracyjnych na następujące kategorie: a) emigrant polski, b) emigrant polski zamieszkały w kraju innym, c) Polak z zagranicy, d) Polak-Francuz, Polak-Amerykanin itp., e) potomek Polaka z zagranicy, f) Francuz, Amerykanin itp. Polskiego pochodzenia, g) Francuz, Amerykanin itp. częściowo polskiego pochodzenia.

J.Byczkowski określa terminem mniejszości narodowe *wszystkie grupy etniczne i narodowościowe, i odłamy narodowe nie posiadające na obszarze omawianego państwa własnej formy państwowości, a charakteryzujące się rozwiniętym poczuciem odrębności etniczno – grupowej i dążące do jej zachowania, co znajduje swój wyraz w pielęgnowaniu języka i tradycji wierzeń oraz różnych formach czynnego podkreślania i demonstrowania tej odrębności* [4]. W.Wachowska formułuje nazwanie *Polonii*, w tym na Ukrainie następująco: *Polonię stanowią zbiorowości etnicznie polskiej ludności i nie tylko, osiadłej poza granicami Polski, których członkowie nie utracili poczucia związku z polskością lub przynajmniej zachowali świadomość polskiego pochodzenia, czemu dają niekiedy zewnętrzny wyraz*.

Natomiast M.M.Drozdowski zaprezentował współczesne zastosowanie pojęcia *Polonia* w formie poszerzonej, dla oznaczenia następujących zjawisk społecznych: 1) określenie całości polskiej grupy etnicznej (Polacy emigranci i ich potomkowie, osoby polskiego pochodzenia) w danym państwie lub jego części niezależnie od miejsca urodzenia i przynależności państwowej członków tej grupy; 2) określenie osób urodzonych w Polsce lub ich potomków mieszkających na stałe poza Polską; 3) określenie grupy polskiego pochodzenia mieszkającej na stałe poza Polską, manifestującej swą więź kulturową z Polską (subiektywne poczucie narodowości, język ojczysty); 4) określenie grupy społecznej, mieszkającej na stałe poza

Polską, niezależnie od pochodzenia etnicznego manifestującej więź kulturową z Polską.

J.M.Kupczak napisał *przy porównaniu pojęć Polonia i mniejszość narodowa widać, że mniejszość narodowa jawi się jako bardzo stabilna grupa, zarówno jak i pod względem struktury, jak i liczebności, którą łączy nieustannie więź etniczno-grupowa, a w dalszej kolejności kulturowa. W przypadku Polonii mamy do czynienia z mniej ostrym kryterium przynależności do niej, co niejako ułatwia zaliczenie do Polonii wielu różnych zbiorowości polonijnych na danym terenie, które najczęściej łączy więź kulturowa (nie w każdym przypadku językowa). W porównaniu z pojęciem mniejszość narodowa, które ma swe odpowiedniki w innych językach: Minderheit, minority, nacjonalnye mienszynstwa itd., pojęcie Polonia jest pojęciem polskim używanym raczej przez osoby polskiego kręgu kulturowego (w tym polskich badaczy). Na forum międzynarodowym często utożsamia się je z mniejszością narodową. Jak zauważył badacz J.M.Kupczak z punktu widzenia naukowego niewłaściwym jest używanie pojęcia Polonia radziecka. Ze względu na określenie geograficznego usytuowania Polonii właściwsze jest mówienie o Polonii w Związku Radzieckim, Polonii na Ukrainie, Rosji itp. lub o Polonii ukraińskiej, rosyjskiej itp.*

Należy pamiętać, że pojęcie *Polonia radziecka* ma wymowę socjopolityczną i powstało w atmosferze propagandy agitacji bolszewickiej na rzecz akceptacji wszystkiego co radzieckie np. naród radziecki, kobieta radziecka, człowiek radziecki itd. W ZSRR planowano w stosunku do ludności polskiej ukształtowanie nowego typu Polaka radzieckiego, czyli takiego, który uległ sowietyzacji. Określenie *Polonia radziecka*, czy sowiecka wydaje się być krzywdzące i niewłaściwe w stosunku do społeczności polskiej zamieszkującej tereny byłego ZSRR. Większość ludności przeciwstawiała się procesowi bolszewizacji i pomimo represji nie zatraciła swoje tożsamości narodowej [4].

Polaków zamieszkujących obszary obecnej Ukrainy możemy podzielić na dwie grupy:

- 1) stanowiące polskie mniejszości narodowe powstałe w wyniku zmiany terytorium i statusu międzynarodowego państwa polskiego;
- 2) diaspora wytworzona pod wpływem trwających od połowy XVIII wieku przemieszczeń (z reguły niedobrowolnych) ludności polskiej na tereny byłego ZSRR (Ukrainy).

Mniejszości narodowe różnią się od diaspor emigracyjnych pod wieloma względami. Przede wszystkim różni je sposób zasiedlenia zajmowanego poprzez siebie terytorium. Pierwsza grupa Polaków zamieszkała tereny na wschód od polskiej granicy państwowej po II wojnie światowej. To nie oni przekroczyli granicę swego terytorium państwowego, lecz granice w wyniku ustaleń międzynarodowych i umów dwustronnych

przecięły ich habitat, rozdzielając ojczyznę ideologiczną od prywatnej. Są to zbiorowości autochtoniczne wobec terytorium poprzez nie zamieszkiwanego, a nie rodowodowo napływowe, o kulturze wytworzonej przez stulecia na tych ziemiach, a nie po prostu przeniesionej z innych mateczników. Są to mniejszości narodowe, a nie diaspory powstałe pod wpływem procesu emigracyjno-osadniczego. Różni je stopień koncentracji przestrzennej – duży w przypadku mniejszości i mniejszy w przypadku diaspory. Oba typy zbiorowości odmiennie odnoszą się do procesów asymilacyjnych. Mniejszości z zasady bronią się przed tymi procesami – diaspory są na nie bardziej otwarte. Inaczej reagują na kraj, w którym mieszka większość narodu. Mniejszości narodowe występują wobec tego narodu – państwa jako wspólnoty oczekujące wsparcia i ochrony [1].

We współczesnej literaturze naukowej można rozróżnić trzy główne drogi powstawania grup mniejszościowych o charakterze etnicznym, spowodowane przyczynami historycznymi, politycznymi i socjologicznymi. W wielu wypadkach różne czynniki składowe tych trzech zasadniczych dróg wzajemnie się przeplatają i przenikają, a często nawet występują wspólnie.

Jak można zaobserwować niektórzy badacze za Polskę uznają tylko polską emigrację, nie określając tym mianem osób mieszkających na terenach, które po 1939 r. przestały wchodzić w skład państwa polskiego i ich potomków. Argumentem za takim stanowiskiem jest stwierdzenie, że ludzie ci nie wyjechali z Polski, tylko zmieniły się granice kraju i to ojczyzna ich *opuściła*. Oni sami też uznają się za Polaków, a nie za Polonię.

Literatura

1. H. Kubiak Polacy i Polonia w ZSRR: kwestie terminologiczne, periodyzacja, rozmieszczenie przestrzenne, szacunki ilościowe [w:] Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR, pod red. H. Kubiaka, T. Paleczego, J. Rokickiego, M. Wawrykiewicza, Zakład Narodowy Ossolińskich, Kraków 1992. – S. 17–18.

2. M. Iwanow Stan i potrzeby badań nad polską mniejszością narodową w Związku Radzieckim [w:] Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR, pod red. H. Kubiaka, T. Paleczego, J. Rokickiego, M. Wawrykiewicza, Zakład Narodowy Ossolińskich, Kraków 1992. – S. 37–38.

3. K. Paluch Inkluzywne i ekskluzywne rozumienie terminu Polonia [w:] Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi, pod red. H. Kubiaka, A. Palucha, Wrocław 1976. – S. 50–59.

4. W. Wachowska, Polska mniejszość narodowa i Polonia, Polska mniejszość narodowa i Polonia w ideologii komunistycznej [w:] Krynica. Pismo mniejszości polskiej na Ukrainie, nr 65, 2009. – S. 12–15.

**Антирелігійна пропаганда в системі народної освіти в УСРР
в 1920–1930-х рр.: механізм упровадження та наслідки**

На основі архівних матеріалів, історичної літератури, публікацій періодичних видань досліджується участь Спілки войовничих безвірників України у проведенні антирелігійної роботи в навчальних закладах, серед учителів, дітей та молоді; аналізуються механізм та наслідки впровадження в систему народної освіти антирелігійних переконань.

Ключові слова: Спілка войовничих безвірників, релігія, школа, виховання, антирелігійна пропаганда.

На основе архивных материалов, исторической литературы, публикаций периодических изданий исследуется участие Союза воинствующих безбожников Украины в проведении антирелигиозной работы в учебных заведениях, среди учителей, детей и молодежи; анализируются механизм и последствия внедрения в систему народного образования антирелигиозных убеждений.

Ключевые слова: Союз воинствующих безбожников, религия, школа, воспитание, антирелигиозная пропаганда.

On the basis of archival documents of historical literature and published works in the periodical press the activities of the Militant Atheists' Union in Ukraine in the realization of the anti-religious work in educational institutions, with teachers, children and young people. The mechanism and results of inculcation of the anti-religious convictions in the system of public education analysed.

Key words: Militant Atheists' League, religion, school, education, anti-religious propaganda.

Поразка національних сил у розбудові власної української державності та підпорядкування України московському більшовицькому центрові зумовили глибокі перетворення в усіх сферах людської діяльності. Для церкви це означало становлення системи войовничого державного атеїзму, що призвело до далекосяжних наслідків – повної ліквідації церковних структур, тривалого й послідовного переслідування духовенства та віруючих, загального занепаду релігійного, а отже, і духовного життя.

Правляча партія більшовиків поставила собі за мету побудову суспільства, в якому засадничо не передбачалося місця для релігії. Стратегія й тактика Комуністичної партії в досягненні цієї мети були спрямовані проти церкви як соціального інституту задоволення релігійних потреб населення та відзначилися відверто атеїстичним спрямуванням, особливо в 20–30-х рр.

З огляду на трагізм і катастрофічність наслідків реалізації політики державного атеїзму, що неухильно здійснювалася в Україні впродовж її радянського минулого, для держави, церкви й духовного життя народу необхідним є вивчення, критичне осмислення та узагальнення цього негативного досвіду з метою запобігання його повторення в майбутньому.

Питання антирелігійної та антицерковної політики державно-партійних органів України міжвоєнного періоду у вітчизняній історіографії є ґрунтовно вивченим. Проте окремі аспекти проблеми, зокрема дослідження методів та характеру впливу на громадськість у насадженні войовничого атеїзму, аналіз змісту та форм діяльності Спілки безвірників у різних сферах тодішнього суспільства, у тому числі й у навчальних закладах, потребують чіткішого окреслення, сучасного осмислення. Саме цим і пояснюється вибір теми даного дослідницького пошуку.

З установленням радянської влади на всій території України почала запроваджуватися нова, радянська, система освіти, ідейні засади та принципи якої мали відповідати б меті й завданням нового суспільства – виховання громадянина соціалістичної держави, будівника комунізму з новою комуністичною мораллю. А оскільки моральним Комуністична партія вважала все те, що сприяло революційним перетворенням, а аморальним те, що перешкоджало їм, то до останніх належала також і релігія. Тому вже в перших декретах і постановвах школа та виховання підростаючого покоління оголошувалися світськими.

Ще 11 грудня 1917 р. Раднарком видав спеціальну постанову про передачу справи виховання й освіти з духовного відомства у відання Наркомату освіти. Негативне ставлення до церкви та релігійного виховання було закріплено Декретом про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, який був підтверджений низкою законопроектів Наркомату освіти УСРР. Серед них – постанова "Про релігійні обряди і викладання Закону Божого в радянській школі" (4 лютого 1919 р.), яка забороняла здійснення у школах релігійних обрядів та викладання Закону Божого, постанова "Про духовні училища і семінарії" (15 лютого 1919 р.), за якою навчальні заклади, що перебували в духовних відомствах, переходили до НКО, а також постанова

"Про вилучення з приміщень вищих шкіл республіки символів релігійних культів та необов'язковість викладання предметів релігійного характеру" (11 квітня 1919 р.) [20, с. 41–42, 44–46].

Деякі роз'яснення щодо застосування на практиці Декрету про відокремлення церкви від держави давала інструкція Наркомюсту УСРР від 10 листопада 1920 р. Документ, що узгоджувався з Наркоматами внутрішніх справ та освіти, забороняв викладання релігії в державних, громадських та приватних навчальних закладах, позбавляв викладачів релігійного віровчення будь-якого грошового забезпечення, закривав усі кредити на викладання релігії в школі [1, арк. 138].

У спеціальному декреті, прийнятому ВУЦВК у листопаді 1922 р., а також у §29 Кодексу законів про народну освіту в Україні було записано: "Викладання віровчення в навчально-виховних закладах – учням, а також у церквах, молитовних будинках і приватних будинках – особам, що не досягли 18-річного віку, забороняється" [21, с. 32].

Отримавши перемогу в питанні обмеження релігійного навчання, більшовицька влада на чолі з Комуністичною партією розпочала послідовну атеїстичну пропаганду серед дітей та молоді, активно залучаючи до цього осередки Спілки войовничих безвірників.

Протягом декількох років на шпальтах газет і журналів, учительських з'їздах точилася боротьба між прихильниками антирелігійного й безрелігійного виховання. Потрібно зазначити, що більшість учителів позитивно поставилися до розмежування навчального процесу й релігії та ратувала за так зване безрелігійне (арелігійне) виховання, розуміючи, що: 1) насадження антирелігійної пропаганди в школі призведе до конфлікту з віруючими батьками, яких у країні ще була велика кількість; 2) антирелігійне виховання лише нашкодить, наштотує дітей на релігію; 3) учительство ні на теоретичному, ні на методичному рівні не підготовлене до такої роботи; 4) для виховання свідомих атеїстів досить матеріалістично витриманих шкільних програм. Наркомат освіти також до певного часу притримувався такої позиції, і тому до 1928 р. навчально-методична література та програмовий матеріал були позбавлені питань антирелігійної пропаганди [22, с. 44–45].

Але партійні органи, які покладали на систему народної освіти велику роль у справі атеїзації населення, не були задоволені таким станом справи і неодноразово наголошували на необхідності поживлення й поліпшення виховної роботи серед молоді. Зручною формою атеїзації школи й виховання підростаючого покоління в дусі войовничого безвірництва була Спілка безвірників, яка 2 березня 1928 р. провела спеціальну нараду щодо цього питання й визнала за необхідне посилити антирелігійну роботу в школі. Для розробки конкретних заходів із цього питання створювалася спеціальна комісія, а більш

детально питання антирелігійного виховання в школі планувалося опрацювати в на засіданні АПВ ЦК ВКП(б) [13, с. 86].

Саме завдяки зусиллям Спілки безвірників прихильникам антирелігійного виховання вдалося "подолати" опір педагогів, котрі виступали за безрелігійне виховання, і запровадити в навчальних закладах систему антирелігійної роботи. Необхідність нововведення мотивувалася тим, що свідомість дітей уже "забруднена" релігією їхніх віруючих батьків, а діти з родин безвірників дуже часто потрапляли під релігійний вплив через оточення товаришів, сусідів, вулиці. При цьому на місцях керувалися поясненням О.Ярославського: "... Школа, відділена від церкви, повинна бути не просто нейтральною по відношенню до релігії, не просто займатися "безрелігійним" вихованням, при якому 40–50% дітей знаходяться під впливом церкви. Школа повинна просякнути все виховання дітей елементами антирелігійності" [25, с. 268].

СВБ була ініціатором постановки питання антирелігійного виховання в Наркомосі, у пресі та серед широких мас учительства. Ось які факти на підтвердження вищезазначеного наводив голова Спілки безвірників СРСР О.Ярославський. За ініціативою СВБ у 1927 р. у Центральному будинку освіти й преси була проведена дискусія з теми "Антирелігійне чи безрелігійне виховання", журнал "Антирелигиозник" із 1927 р. систематично вміщує ряд статей у спеціальному відділі "Антирелігійне виховання в школі", під такою ж назвою опубліковано збірник і готується до друку ще два такої ж тематики, разом із Наркомосом видана збірка "Просвещенец на антирелигиозном фронте", інструкція щодо організації шкільних піонерських секцій при радах СВБ, укладена програма для занять антирелігійних шкільних гуртків, разом із соцвихом розроблено цілий ряд постанов і методичних листів про те, як необхідно проводити антирелігійне виховання в школі, випущена збірка "Мы – безбожники", намічено програму видання "За безбожную детвору" [24, с. 73]. При Центральній раді СВБ України для керівництва антирелігійною роботою серед молоді було спеціально створено шкільний відділ, що узгоджував свою діяльність із Наркомосом УСРР і ЦК ЛКСМУ, при районних і окружних радах СВБ діяли дитячі секції.

Розуміючи, що багато вчителів у той час просто не вмiли вести відповідну роботу, II Всесоюзний з'їзд СВБ у резолюції "Про постановку антирелігійної роботи в установах народної освіти" вимагав створити при республіканських інститутах підвищення кваліфікації під керівництвом ЦР СВБ центральні антирелігійні курси для вчительського активу та інспектури, щоб тим самим сформувати кадри місцевих керівників для роботи над підвищенням антирелігійної кваліфікації освітян. Аналогічні курси передбачалося створити при обласних і

районних просвітах, інших закладах, щоб якомога швидше підготувати необхідну кількість пропагандистів.

Слід зазначити, що віруючі вчителі потрапили в складні умови, оскільки за ігнорування антирелігійної пропаганди в школі їм загрожувало звільнення з роботи та подальші переслідування. Як наслідок, штат освітніх установ постійно поновлювався: на місця досвідчених методистів приходили малокомпетентні співробітники, які бездумно й формально виконували вказівки вищих державних і партійних органів і, зрозуміло, були негативно налаштовані щодо релігії та церкви. Такі заходи дали можливість під час перевірки роботи методичних комітетів ряду окружних відділів освіти зробити висновок: "Майже все вчительство втягнуто в безвірницьку роботу". Але при цьому зазначалося, що не всі вчителі однаково активні, а є багато таких, "які проводять роботу не на "совість", а на "страх" [2, арк. 197].

У 1931 р. голова ЦР СВБ О.Ярославський на зустрічі із зарубіжними безвірниками заявив, що у вищу школу не приймають навіть дітей священників, якщо вони не зреклися своїх батьків.

За офіційними матеріалами Наркомату освіти, антирелігійні питання були включені до програм вищих навчальних закладів, курсів перепідготовки вчителів, уносилися корективи до шкільних програм. У зв'язку з всеукраїнським оглядом антирелігійної роботи НКО в грудні 1928 р. видав методичний лист, який остаточно проголошував лінію антирелігійного виховання й окреслював загальні завдання всіх освітніх установ у плані боротьби з релігією. Зверталася увага працівників освіти на не вирішеність проблеми щодо шкільних канікул, які здебільшого припадали на Різдво та Великдень [6, арк. 76–77]. По сектору масової комуністичної освіти антирелігійну роботу на 1931 р. було забезпечено в програмних виданнях: "Антирелігійна робота в школі соціалістичного виховання. Доповнення до методичного листа №4 Наркомату освіти УСРР, 1929 р.", "Програма курсів підготовки антирелігійного активу", "Програма для низового антирелігійного гуртка", "Методлист про антирелігійне виховання (німецькою мовою)", "Про антирелігійне виховання в школі" [3, арк. 3]. Таким чином, атеїстичне (насправді, антирелігійне) виховання ставало обов'язковим принципом для всіх радянських шкіл, що зобов'язував кожного вчителя не тільки бути атеїстом, але й вести активну боротьбу проти релігійного впливу, в якій би формі він не виявлявся. Ініціувальна, організуюча і контролююча функції у вирішенні цього питання належали Спілці безвірників, для реалізації якої мала виконуватись одна умова – всі вчителі та учні мали бути членами СВБ.

У квітні 1929 р. питання про антирелігійну роботу серед освітан обговорювалося на Президії профспілкової організації. Відмітивши

"примиренське ставлення" значної частини освітян до релігії, по лінії РОБОС для усунення такого явища планувалися заходи: а) розгорнути роботу щодо залучення освітян, зокрема вчительства, до Спілки безвірників під лозунгом "Жодного освітянина поза Спілкою безвірників"; організувати гуртки й осередки "Безвірник"; мати повний контакт із СБ; підтримувати ініціативу щодо роботи в традиційні свята, проводячи цим самим боротьбу за реформу календаря; б) під керівництвом учителя розгорнути дитячі гуртки безвірників, секції антирелігійної роботи серед дітей та підлітків; в) максимально використувати дітей як борців проти релігійних забобонів у родині й упливати таким чином на доросле населення [4, арк. 60–61].

Учитель мусив здійснювати антирелігійну роботу не тільки на уроках, а й у позаурочний час, зокрема у гуртках, та працювати з віруючими батьками, виголошуючи доповіді, проводячи бесіди й диспути, організовуючи вечори й екскурсії антирелігійного характеру. Це мотивувалося тим, що деякі питання антирелігійної пропаганди шкільними програмами не охоплювалися, а тому їх необхідно було поглиблювати й опрацьовувати додатково. Тому основною формою проведення антирелігійної роботи були гуртки юних безвірників, шкільні осередки СББ, які не без примусу насаджувалися в школах. За повідомленням газети "Войовничий безвірник", із 1930 по 1932 рр. кількість ЮВБ (Юні войовничі безвірники) зростає з 200 тисяч до 700 тисяч осіб [16, с. 2].

Форми роботи гуртків юних безвірників пропонувалися найрізноманітніші: антирелігійні семінари, популярні лекції, переважно науково-природничого та суспільно-історичного характеру, улаштовувалися куточки безвірника, при яких працювала бібліотека, випускалася стінгазета, присвячена певним кампаніям, проводилися художні вечори, організовувалися вистави антирелігійного змісту. "Гуртки та групи юних безвірників, – писала газета "Войовничий безвірник" у січні 1930 р., – мусять бути не вузькими навчальними, а масовими громадськими організаціями, що ведуть практичну роботу, масову роботу з батьками, у школі, серед неорганізованих дітей". При цьому наголошувалося, що "основний зміст роботи – не лише природознавство та ні в якому разі не порпання в біблейському мотлохові, а викриття класового ества релігії, практична допомога СББ" [15, с. 3]. Але в більшості випадків, як зазначала періодика, безвірницькі дитячі організації працювали слабо, обмежуючись роботою тільки під час антиріздвяних та антипасхальних кампаній.

За новим статутом Спілки безвірників, затвердженого в 1929 р. II Всесоюзним з'їздом СББ, із метою залучення до антирелігійного руху молоді був знижений віковий ценз членів Спілки з 18 до 14 років,

оскільки, на думку Ф.Олещука, є абсолютно абсурдним, "коли 14-річний комсомолец, будучи безвірником за комсомольським статутом, не має права бути в Спілці Безвірників, щоб тут поповнювати свої знання й вести боротьбу з релігією серед оточуючої молоді" [17, с. 21]. А для дітей віком 8–14 років статут передбачав утворення осередків юних безвірників, які повинні були працювати безпосередньо під керівництвом товариств СБ, але в той же час зберігали деяку організаційну самостійність: мали свій значок, облікову картку, право виборності в межах своїх організацій і т.ін. [23, с. 26].

Значна увага приділялася піонерським та комсомольським організаціям, які мали бути основними центрами безвірницької роботи серед дітей та молоді й допомагати педагогам локалізувати та конкретизувати антирелігійну роботу в школі. Газета "Безбожник" (№35 за 15 серпня 1929 р.) у зв'язку з Всесоюзним піонерським зльотом опублікувала "антирелігійний наказ" юним піонерам, у якому, зокрема, говорилося: "Піонер бореться проти п'янства й хуліганства, піонер бореться проти релігійного дурману. Піонер, ти зобов'язаний брати участь у роботі Спілки воєвничих безвірників. Ти мусиш боротися проти релігії, релігійних звичаїв, свят, релігійної їжі.

Піонерзагони! Беріть повсюди участь у боротьбі за закриття церков!

В усіх школах I та II ступенів організуйте групи й осередки юних безбожників. В усіх школах-семирічках організуйте антирелігійні гуртки для підготовки активу безвірників.

До боротьби з п'янством, хуліганством, із релігійним дурманом, юний піонере, будь готовий!" [14, с. 1].

Озброївшись таким закликом, юні безвірники разом із дорослими активно включалися у виконання всіх господарсько-політичних кампаній: збирали добровільні внески, допомагали проводити хлібозаготівлі, посівні, реалізовувати позику, передплачували й поширювали безвірницьку пресу, повідомляли про факти шкідництва куркулів та попівщини. Зокрема, в Кременчуцькій окрузі був зафіксований випадок, коли діти "викрили" "контрреволюційну" роботу попа, який, скориставшись ходінням по хатах із хрестом, проводив серед батьків агітацію проти радянської влади. Наступного дня діти поставили це питання на обговорення всього шкільного колективу та свою постанову надіслали до відповідних інстанцій. У результаті піп потрапив до в'язниці [2, арк. 197].

Із 1928 р. в антирелігійну пропаганду силоміць утягують молодь, яка вже з дитинства потрапляла під своєрідний ідеологічний прес. Піонерська організація, комсомол, школа, газети та книжки формували систему світосприйняття, обмежену марксистськими догмами та

більшовицькими гаслами, що не могло не позначитися на психології юнаків і дівчат, їхньому ставленні до суспільно-політичного життя. Але те, що юнаки й дівчата чули на зборах або читали в газетах, часто не збігалось з їхнім життєвим досвідом та повсякденними враженнями. До того ж, незважаючи на демонстративне заперечення більшовиками авторитету батьків та сім'ї, останні, не дуже симпатизуючи більшовикам, продовжували впливати на формування молодих людей. Ось у такому оточенні й у таких складних суперечливих умовах зростало й формувалося молоде покоління [19, с. 203]. "Революційний романтизм" згодом змінився розчаруванням і духовною деградацією, а позитивні зміни чергувалися з негативними явищами. Зокрема, керівництво ДПУ УСРР звертало увагу на те, що "такі явища, як пияцтво, хуліганство, релігійні забобони, шовінізм, антисемітизм, стали тією чи іншою мірою масовими" в середовищі молоді, що свідчило про те, що "ні школа, ні комсомол, ні хата-читальня не користуються в молоді авторитетом" [8, арк. 46].

Відзначаючи вкрай низькі результати антирелігійної роботи серед комсомольців, 7 червня 1927 р. ЦК ЛКСМУ надіслав на місця секретну директиву "Практичні пропозиції щодо посилення антирелігійної роботи ЛКСМУ", яка, націлюючи на активний антирелігійний характер роботи комсомольської організації та рішучу відмову від "антирелігійної нейтральності", намічала такі заходи: пов'язати всю антирелігійну роботу з товариством "Безвірник", а на місцях, де таке товариство ще не створене, взяти ініціативу почину в свої руки; підготувати кадри організаторів антирелігійної роботи; рішуче проводити лінію воєвничого безвірництва серед членів комсомольської організації, відраховуючи з комсомолу за будь-який прояв релігійності, використовуючи при цьому сам факт відрахування для антирелігійної агітації. Із цієї причини тільки за 1928 р. із лав ЛКСМ України було відраховано 410 осіб [7, арк. 75], а журнал "Безвірник" у 1929 р. повідомляв, що тільки в Сталінській окрузі за релігійні вчинки було відраховано з комсомолу 11,5%, а за виконання релігійних обрядів – 25% членів молодіжної організації [18, с. 5]. Постанова вимагала проведення відповідної роботи комсомольців серед членів своїх родин та сприяння популяризації серед комсомольців антирелігійної літератури [11, арк. 2–3]. Проте вже в жовтні 1927 р. на засіданні Бюро ЦК ЛКСМУ з приводу доповіді Агітпропу ЦК ЛКСМУ "Про антирелігійну роботу комсомолу" зазначалося, що попередня директива про посилення антирелігійної роботи не виконана, а місцеві організації виявили щодо цього повну бездіяльність [9, арк. 67].

Доповіді про роботу Спілки безвірників та участь у ній комсомольців регулярно заслуховувалися на засіданнях АПВ ЦК ЛКСМУ, Бюро ЦК

ЛКСМУ, де окреслювались основні завдання молоді у проведенні антирелігійних кампаній [10, арк. 2; 11, арк. 6, 32–34].

Незважаючи на певні досягнення в боротьбі з "релігійним дурманом", вище партійне керівництво республіки змушене було визнати, що ця "робота мала хаотичний характер" [5, арк. 2]. При цьому варто відзначити двояку оцінку антирелігійних дій молоді. З одного боку, центральні комсомольські органи турбував той факт, що навіть та антирелігійна робота, яка проводиться СВБ, не знаходила достатньої підтримки серед комсомольських організацій; з іншого – серйозне занепокоєння окремих партійних працівників викликав "комсомольсько-молодіжний" стиль тогочасної антирелігійної пропаганди. Зверталася увага на поведінку більшості сільських комсомольських осередків, які під виглядом антирелігійної роботи назагал вдавалися до хуліганських витівок, брутальної наруги над почуттями віруючих. Так, у с.Миколаївці Кам'янського району комсомольці влаштували вечірку перед Великоднем, украли в церкві приготоване для причастя вино та випили його. У селі Романенкові того ж району комсомольці під час пасхального свята взагалі спалили церкву [12, арк. 20–21]. Подібних фактів молодіжних антирелігійних заходів архівні матеріали та періодична преса тих часів наводить дуже багато.

Надмірна політизація й ідеологізація школи, яка, до того ж, ґрунтувалася на класових принципах, зумовила насильницьку атеїзацію дітей та юнацтва, що, фактично, суперечило проголошеному принципу свободи совісті. Держава, а зокрема школа, не повинна доводити беззаперечність істинності тієї чи іншої ідеології, релігії чи атеїзму, а надавати людині на основі глибоких знань і високої моралі право вільного вибору [22, с. 65]. Але в умовах радянського тоталітаризму вся розгалужена система виховання ґрунтувалася на витворенні з підростаючого покоління не активних членів суспільства з правом вільного вибору, як твердила офіційна пропаганда та її безпринципні апологети, а слухняних і покірних виконавців волі партійних та державних органів. При цьому велике значення надавалось Спілці безвірників, яка, маючи всебічну підтримку держави, була не тільки ініціатором і виконавцем, а й фактично контролюючим органом виконання соціального замовлення тоталітарної держави: виховання юної комуністичної ідеологічно витриманої зміни.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 8, оп. 1, спр. 1216.
2. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 116.
3. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 19, спр. 378.

4. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 920.
5. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1842.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2917.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3019.
8. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 164.
9. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 195 (а).
10. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 277.
11. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 392.
12. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 737.
13. Антирелигіозник. – 1928. – № 3.
14. Безбожник. – 1929. – 15 серпня.
15. Войовничий безвірник. – 1930. – 1 січня.
16. Войовничий безвірник. – 1932. – 6 березня.
17. Олещук Ф. Новый устав Союза воинствующих безбожников / Ф. Олещук // Антирелигіозник. – 1929. – № 7. – С. 20–24.
18. Пащенко В. О. Влада і церква в Україні (перша половина ХХ ст.) : збірка наукових праць / В. О. Пащенко ; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2000. – 136 с.
19. Прилуцький В. І. Молодь у суспільно-політичному житті села в період непу / В. І. Прилуцький // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К., 2000. – С. 200–222.
20. Сборник декретов, положений, инструкций и циркуляров по НКЮ УССР в систематизированном виде. – Харьков, 1920.
Вып. 1. – 1920. – 112 с.
21. Седюлин А. Законодавство о религиозных культах / А. Седюлина. – М. : Юридическая литература, 1974. – 95 с.
22. Славута Г. Запровадження антирелігійного виховання в навчальних закладах України у 20–30-ті рр. / Г. Славута // Релігійна освіта в Україні (перша пол. ХХ ст.) : збірка наукових праць / В. О. Пащенко (відп. наук. ред.). – Полтава, 1997. – С. 42–67.
23. Союз воинствующих безбожников СССР. Устав. Принятый II Всесоюзным съездом СВБ 10–16 июня 1929 г. – М. : Акц. изд. о-во "Безбожник", 1930. – 31 с.
24. Ярославский Е. Научитесь правильно владеть оружием марксизма / Е. Ярославский // Антирелигіозник. – 1929. – № 9. – С. 65–84.
25. Ярославский Е. О религии / Е. Ярославский. – М. : Госполитиздат, 1957. – 640 с.

**Осібний (особливий) відділ Штабу гетьмана
П.Скоропадського (1918 р.)**

У статті висвітлюється структурна будова, завдання та принципи діяльності Осібного (особливого) відділу Штабу гетьмана України П.Скоропадського (1918 р.).

Ключові слова: Гетьманат, Штаб гетьмана, спецслужба, П.Скоропадський.

В статье описываются структурная составляющая, задачи и принципы деятельности Отдельного (особого) отдела Штаба гетмана Украины П.Скоропадского (1918 г.).

Ключевые слова: Гетманат, Штаб гетмана, спецслужба, П.Скоропадский.

A structural constituent, tasks and principles of activity of the Separate (special) department of Staff of hetman of Ukraine P.Skoropadskogo, is described in the article (1918).

Key words: Getmanat, Staff of hetman, special service, P.Skoropadskiy.

Осібний (особливий) відділ було створено у 1918 р. як один із структурних підрозділів особистого Штабу П.Скоропадського, який водночас був стрижневою складовою Головної квартири гетьмана України. Відповідно до Положення "Про Осібний відділ Штабу Гетьмана, компетенцію його посадових осіб і підрозділів" відділ мав завданням відстежувати різні політичні та національні течії у суспільстві щодо ставлення до особи гетьмана, розробляти заходи боротьби урядових установ з антидержавною діяльністю політичних партій, організацій та окремих осіб, інформувати про діяльність політичних партій та громадських рухів України, які могли шкідливо вплинути на внутрішню ситуацію в Українській державі та її міжнародні відносини*. Окремі агенти відділу здійснювали розвідувальні функції й за кордоном України. Осібний відділ також був зобов'язаний виконувати окремі доручення начальника Штабу гетьмана щодо галузі своєї безпосередньої діяльності [1]. Таким чином відділ фактично виконував роль політичної розвідки та контррозвідки й мав надзвичайні повноваження щодо інших офіційних установ Української Держави.

* Фактично подібні завдання та обов'язки мав і освідомчий відділ департаменту Державної варту Міністерства внутрішніх справ Української Держави.

Пропозицію щодо створення Осібного відділу при Штабі гетьмана подав П.Скоропадському у перші ж дні по перевороті державний секретар М.Гіжицький. Він, зокрема, так обумовлював потребу у подібній інституції: "Нам, пане Гетьмане, необхідно мати свою розвідку, ми нічого не знаємо. Потрібно, щоб Ви були постійно освідомлені про те, що відбувається всередині країни, отримуючи відомості не лише з Міністерства внутрішніх справ, але й від власного органу. Крім того, маса людей, які не співчують переворотові, можуть здійснити замах; врешті, може бути підготовлено переворот, а ми про це й нічого знати не будемо до останньої хвилини" [2]. Гетьман одразу ж обміркував цю справу з головою Ради міністрів і, водночас, міністром внутрішніх справ Ф.Лизогубом. П.Скоропадський, власне, вже був переконаний у необхідності створення такої структури при своєму Штабові, позаяк то були, за словами самого гетьмана, "часи мінливі" і він не хотів "бути усвідомленим винятково однією лише людиною [тобто лише міністром внутрішніх справ – П.Г.-Н.]" [3]. Було вирішено, що "уся агентурна частина буде зосереджуватися у міністерстві внутрішніх справ, проте що при штабі Гетьмана буде вестись особлива агентура у так званому "осібному відділі штаба Гетьмана", на обов'язки якого буде стежити за усіма особами та партіями, що готують замаху на мене [П.Скоропадського – П.Г.-Н.] і, взагалі, що прагнуть до перевороту" [4].

Державна влада поставилася до організації та налагодження роботи осібного відділу не зволікаючи, в тому числі й щодо фінансового забезпечення. Вже наприкінці червня 1918 р. на його потреби було виділено 184 тис. крб., з яких на залучення таємної агентури до (1 вересня 1918 р.) було витрачено 50 тис. крб., для заохочення роботи осібних службовців – 40 тис. крб., на додаткову платню співробітникам за працю у вечірні й нічні години – 30 тис. крб., на непередбачені витрати агентів і наглядачів – 10 тис. крб., на винагороди службовцям відділу – 24 тис. крб., на покриття витрат у зв'язку з дорожнечою – 30 тис. крб. [5]. З 1 вересня по 1 грудня 1918 р. на таємні видатки по осібному відділу в розпорядження начальника Штабу гетьмана було виділено 348 тис. 752 крб. [6]. 15 листопада 1918 р. в розпорядження начальника гетьманського Штабу для охорони державної безпеки було таємно асигновано 10 млн. крб. [7].

Інтенсивно формувався й штат осібного відділу. Начальника Осібного відділу призначав і ніс за це персональну відповідальність особисто начальник Штабу гетьмана. В своїх правах очільник цього відділу дорівнювався до командира армійського корпусу і визначалися Дисциплінарним військовим статутом, а також мав чин державного рангового [8]. Усі працівники Осібного відділу (як військові, так і цивільні) вважалися на дійсній військовій службі з відповідними пра-

вами та належними пільгами. За посадові ж злочини чи службові провини цивільні службовці відділу підлягали відповідальності на загальних підставах для визначених посадових осіб [9].

Начальником Осібного відділу було призначено колишнього товариша прокурора окружного суду Д.П.Бусло, в чесності якого гетьман не мав сумнівів [10]. Статський радник (XII-м класом) і вчений-правознавець *Дмитро Петрович Бусло* (1873–1918) був випускником Імператорського училища правознавства (56 випуск від 1 травня 1895 р.) і з того часу (1895 р.) працював у системі судового відомства: з 1903 р. товаришем прокурора окружного суду м.Рига, а з 1906 р. – Петербурзького окружного суду. В вересні 1911 р. він був прикріплений до комісії сенатора М.І.Трусевича, а протягом 1911–1917 рр. служив товаришем (заступником) прокурора в Одеській судовій палаті, після чого (у 1918 р.) став начальником Осібного відділу Штабу гетьмана всієї України П.Скоропадського. В грудні 1918 р. був вбитий у Одесі.

В осібному відділі також несли службу помічник начальника відділу, особи для спеціальних доручень, 7 штаб-офіцерів (ад'ютантів), 8 районних офіцерів, а також службовці юридичного та інформаційного відділень, канцелярії та ексектор. Урядовці юридичного відділення займалися перевіркою оперативних матеріалів і після з'ясування обставин справи через начальника відділу всі листи передавали на розслідування старшому прокурору Апеляційного суду або прокурорам Військового чи Морського судів [11]. Інформаційний відділ комплектувався з його начальника, 4 штаб-офіцерів для розробки і класифікації оперативних матеріалів, агентів зовнішнього нагляду (за окремим штатом), спеціального діловода і друкарки з дозволом роботи з таємними документами. Зовнішнім наглядом керував призначений завідуючий, якому підлягали агенти Києва та відряджені у провінцію. Всі агенти поділялися на три розряди (за розміром оплати): вищий (15 чол. за штатом), середній (20 чол.) і молодший (15 чол.).

Канцелярія відділу займалася реєстрацією і збереженням таємних документів та речових доказів. Вона складалася з начальника, його помічника, трьох діловодів, перекладача, архіваріуса і журналіста. Ексектор завідував приміщеннями, майном і коштами відділу. У його розпорядженні були помічник, два старші і два молодші водії, два телефоністи. Водії та телефоністи відбиралися з числа унтер-офіцерів інженерних військ [12].

Повноваження осібного відділу були практично необмеженими. Класні урядовці за наказом начальника або його помічника мали право робити арешти в порядку, визначеному розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 30 травня 1918 р., яке ґрунтувалося на Законі Тимчасового уряду від 2 серпня 1917 р. Їм також надавалися права

військових цензорів. Усі державні і цивільні установи, посадові особи, а також військові частини і військовослужбовці зобов'язувалися надавати допомогу і виконувати вимоги службовців Особливого відділу. Невідкладно і точно всі розпорядження особистів гетьмана повинні були виконувати урядовці підрозділів загальної і карно-розшукової варти, митники, прикордонники, залізничні охоронці і лісові сторожі, а про факти будь-яких антидержавних діянь терміново їм доповідати. Урядовці дипломатичних установ також мали сприяти діяльності особливого відділу і беззаперечно приймати пакети для відправки зі своїми кур'єрами, не вдаючись до якихось роз'яснень. Крім того, їм належало пересилати до особливого відділу газетні статті, які висвітлювали "відношення урядових, суспільних і парламентських кіл до Ясновельможного Пана Гетьмана всієї Української Держави і її Уряду". Банківські і кредитові установи на вимогу начальника осібною відділу повинні були надавати необхідні йому довідки. Урядовці відділу мали право "відвідувати всі місця замкнення в Україні і робити допити в'язнів, а також викликати для допитів до себе всіх заарештованих, за ким би такий не рахувався". Справи і витрати особливого відділу були державною таємницею. Переверити їх мав право лише начальник Штабу гетьмана або особа за його дорученням. Приміщення відділу охороняла окрема варта, яка входила до складу загальної залогової варти [13]. Службовці Осібною відділу були вправі відвідувати в'язниці та допитувати заарештованих. Усі справи та бюджет відділу становили сувору державну таємницю [14].

Кошти на утримання особливого відділу відпускалися за кошторисом Штабу гетьмана з Державної скарбниці наперед кожного місяця до 5 числа й підпадали під гриф "таємно". Відділ мав свою гербову печатку і печатку для пакетів. Для майна, яке відбирали при обшуках і конфіскаціях, була спеціальна сургучна печатка. Урядовці відділу, крім наглядових агентів, носили формений одяг, встановлений для Штабу гетьмана. Як і всі військовослужбовці Головної квартири, вони носили мазепинки з гетьманськими кокардами у вигляді тризуба і коротенькі кітелі, підперезані паском чи шовковим поясом. Погони на кітелях були з плетінням і зірками. Форма мала сіро-синій колір. На шароварах у старшин був краповий кант [15].

Осібний відділ працював досить плідно. Зокрема, відомі його рапорти про контрреволюційні вірші М.Левітського, про діяльність директора Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ та інших осіб, спрямованих проти гетьманського режиму, а також пропозиції щодо заходів боротьби з ними [16]. Д.Бусло також відповідним рапортом повідомляв П.Скоропадського, й у просоціалістичних переконаннях начальника Генерального штабу О.Сливинського та про

наміри останнього усунути (і навіть убити) головнокомандувача Румунським фронтом генерала Д.Щербачова, чому, до речі, гетьман не повірив [17]. Судячи зі "Спогадів" П.Скоропадського, утворення, діяльність і сфери роботи цієї установи в багатьох державних інституціях не викликали розуміння. Сам гетьман вважав, що такі спеціальні підрозділи є каменем спотикання усіх урядів і що навіть "такий геній, як Наполеон, на ньому провалився врешті решт" [18].

2 серпня 1918 р. за наказом Осібного відділу було заарештовано одного з відомих отаманів Вільного Козацтва М.Ковенка (до кінця 1917 р. – український соціал-демократ, потім – соціаліст-самостійник), який був звинувачений, щоправда, без якихось суттєвих доказів, у підготовці протигетьманського повстання [19]. Очевидно, спецвідділ Штабу гетьмана був занепокоєний надмірною активністю М.Ковенка в навколокозацьких справах у Києві та губернії та у його неприхованому прагненні потрапити до складу нової Козачої Ради, яку намагався створити П.Скоропадський. У Лук'янівській в'язниці М.Ковенко пише листа до німецького командування, в якому запевняє у своїй німецькій орієнтації та стверджує про своє членство в партії хліборобів-демократів [20], що, вочевидь було неправдою. Як наслідок, вже 8 серпня його було звільнено з в'язниці. Це не лише ще раз свідчить про вагу окупаційної влади у внутрішньому житті України у 1918 р., але й спонукає до думки, що більшість тогочасних арештів було здійснено з візії німецьких та австро-угорських окупаційних властей (як-от короткочасні арешти вільнокозацьких отаманів І.Луценка, С.Гризла, М.Ковенка, М.Малашка, О.Чорнобая, Г.Горобця та інших [21]), а їхня нетривалість – про профілактично-заклякувальну мету таких дій та прагнення зберігати внутрішню напругу в Українській Державі й, відтак, можливість смикати за військово-політичні мотузки нестабільне й наелектризоване українське суспільство, а надто – тримати у підвішеному стані самого гетьмана та його оточення.

У вересні 1918 р. було успішно закінчено агентурну операцію, в результаті якої заарештували колишніх червоногвардійців О.Сухарева, В.Демиртаєва, Г.Дудмера, Ф.Садовського, І.Олександрова, Ф.Денисенка, М.Дергаманчика, В.Курпатового, М.Курпатового, М.Усаєва, Б.Дем'янюка, П.Білоусова, Д.Грицаря, котрі у січні 1918 р. розстрілювали російських офіцерів і українських козаків. Під час попереднього слідства урядовці юридичного відділення довели провинність заарештованих [22]. 7 листопада начальник особливого відділу повідомив начальника гетьманського Штабу, що "в найближчому часі має намір видаватися нова газета "Трибуна", в якій будуть брати участь міністр праці Славинський під псевдонімом Стависький, міністри Стебницький під псевдонімом Смутке [очевидно – Смуток – П.Г.-Н.] і Лотоцький під псевдонімом

Білоус" [23]. Осібний відділ був також проінформований і про "анти-урядову діяльність" Січових стрільців та вояків Запорозької дивізії (рапорт ад'ютанта Штабу гетьмана від 2 серпня 1918 р.) [24]. Отже, Осібний відділ Штабу гетьмана провадив тотальне стеження й аналіз діяльності не лише усілякого роду та спрямувань партій і організацій, а й державних службовців вищого урядового та військового рангу й іноземних агентів.

Таким чином, можна зробити висновок, що Штаб гетьмана відіграв одну з ключових ролей у державотворчій роботі за часів гетьманування П.Скоропадського і являв свого роду службу безпеки, розвідки, контррозвідки та охорони голови держави водночас. Надзвичайну роль свого роду особистої розвідувальної структури мав у ньому Особливий (осібний) відділ. Цілком імовірно, що через такі широкі (особливо силові) повноваження Гетьманської квартири взагалі і Штабу гетьмана зокрема П.Скоропадський намагався створити власний уряд і, за сумісництвом, силову структуру, які (в тіснішому полі найближчих і довірених йому особисто осіб) надав би гетьманові можливості діяти більш самостійно в управлінні державою, уникаючи тотального контролю окупаційної німецької влади та політичних галасів своїх противників. Втім, сили Штабу гетьмана не могли замінити армії, а відтак, передбачаючи антигетьманський заколот, об'єктивно не могли протистояти переважаючим силам Директорії в листопаді–грудні 1918 р.

Література

1. ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 44–45.
2. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – Київ ; Філадельфія, 1995. – С. 206–207.
3. Там само. – С. 207.
4. Там само. – С. 207.
5. ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 4, арк. 7, 4.
6. Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 92, арк. 23.
7. Там само, арк. 17.
8. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 89, арк. 100.
9. ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 45–48.
10. Скоропадський П. Спогади. – С. 207.
11. ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 45–48 зв.
12. Там само, арк. 46, 47 зв. – 49 зв., 78–78 зв.
13. Там само, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 45–54 зв.
14. Там само, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 48–49.
15. Армія. – 1918. – 1 грудня.
16. ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 7, спр. 5.
17. Скоропадський П. Спогади. – С. 181.
18. Там само. – С. 206.

19. Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозачий рух в Україні 1917–1918 рр. / В. М. Лободаєв. – К. : Темпора, 2010. – С. 220.

20. ДАКО, ф. Р.2793, оп. 1, спр. 407, арк. 7–13 зв.

21. ЦДАВО України, ф. 2207, оп. 1, спр. 504, арк. 5–5 зв.; спр. 550, арк. 2–3; спр. 1164, арк. 3–3 зв.; Вперед (Катеринослав). – 1918. – 13 червня; Амосов И. Под сапогом немецкой оккупации / И. Амосов // Борьба за Советы на Екатеринославщине : сб. воспоминаний и статей. – Днепропетровск, 1927. – С. 239.

22. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 87, арк. 12–25, 38–46.

23. Там само, арк. 100.

24. ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 5, арк. 1, 2–6.

УДК 94(477.54):666.642.1]

Н.В.Отрох

**Будянська фаянсова фабрика Товариства М.С.Кузнєцова.
Удосконалення технологічного процесу,
розширення асортименту і пошуки ринків збуту**

Розглядається раціональне використання сировинних та матеріально-технічних ресурсів, удосконалення технологічного процесу та ефективності роботи менеджменту керівництва у сфері реалізації готової продукції на Будянській фаянсовій фабриці Товариства М.С.Кузнєцова.

Ключові слова: Товариство М.С.Кузнєцова, фаянсова фабрика в м.Буди, технологічний процес, асортимент фабрики, ринок збуту.

Рассматривается рациональное использование сырьевых и материально-технических ресурсов, усовершенствование технологического процесса и эффективная работа менеджмента руководства в сфере реализации готовой продукции на Будянской фаянсовой фабрике Товарищества М.С.Кузнєцова.

Ключевые слова: Товарищество М.С.Кузнєцова, фаянсовая фабрика в г.Буды, технологический процесс, ассортимент фабрики, рынок сбыта.

The work deals with the rational use of raw materials, material and technical resources, the improvement of technical process and the effective work of management in the realization of ready-made products in Budiansky Faience Factory of Kuznetsov Company.

Key words: M.S.Kuznetsov Company, faience factory in Budy town, technical process, factory's product line, sales market.

Функціонування промислових підприємств у сучасних ринкових умовах характеризується наявністю значних невідповідностей між кінцевими результатами їх діяльності та господарськими витратами. З огляду на такий стан речей актуальним є фундаментальне вивчення історичного досвіду реалізації потенціалу вітчизняних промислових підприємств, у тому числі порцеляно-фаянсових, в умовах різних економічних систем. Адже у часи жорстких ринкових відносин європейські спеціалісти високо цінували продукцію українських виробників фарфору та фаянсу.

Стаття підготовлена відповідно до теми дисертаційного дослідження "Розвиток фаянсового виробництва в Україні наприкінці XVIII – початку XX ст. (на прикладі Києво-Межигірської та Будянської фаянсових фабрик)".

Метою дослідження є вивчення функціонування Будянської фаянсової фабрики Товариства М.С.Кузнєцова упродовж 1887–1918 рр.

Відповідно до окресленої мети, були поставлені такі завдання: розглянути використання сировинних та матеріально-технічних ресурсів на Будянській фабриці, модернізацію та удосконалення процесу виробництва, проаналізувати політику Товариства М.С.Кузнєцова у сфері реалізації готової продукції та пошуків ринку збуту.

У 1887 р. Матвій Сидорович Кузнєцов, відомий на той час підприємець, заснував фаянсову фабрику в містечку Буди поблизу Харкова. Оцінюючи важливі чинники, які обумовили створення Будянської фабрики, може здатися, що ідея створення такого підприємства саме в Будах була недостатньо продумана і в діловому відношенні необґрунтована. До такої точки зору, щонайменше, можна прийти, якщо дивитись на справу тільки з виробничого боку. Принцип промислового підприємства на підставі достатньо міцного паливного та сировинного фундаменту не був тут наявний.

Доставка основних видів сировини та палива в середньому складала від 90 до 100% вартості, а в окремих випадках сягала 170% і навіть 375% [1, с. 42]. Зрозуміло, що транспортування на фабрику основних матеріалів з далеких місць видобування значною мірою збільшувало ціну сировини. Якщо б основні матеріали видобувались у місцевості біля фабрики, ці витрати значно зменшувались.

Тим не менше, в умовах, у яких створювалась фабрика, виробничі фактори не відігравали головної ролі. В той час майбутнє будь-якого підприємства визначалося чималим переліком чинників, з яких основні мали комерційний та торгівельний характер. До речі, доцільно буде згадати, що всі інші фабрики, які знаходились тоді у власності товариства Кузнєцова, розташовані були на значних відстанях від великих

торгових та міських центрів і тільки одна Ризька фабрика знаходилась у самій Ризі.

Ще декількома перевагами нового наміченого місця, селища Буди, стала вигідна пропозиція про купівлю дешевих земельних маєтків разом із винокурним заводом пана Котляра, можливість найму з близьких сіл дешевої робочої сили, наявність поблизу від запланованого місця будівництва великих лісових масивів, що давало змогу вирішити паливне питання, нарешті, прокладення через Буди залізниці Мерефа–Люботин.

Таким чином, у 1883 р. почалась перебудова під фаянсове виробництво винокурного заводу Котляра та добудова необхідних за планом нових корпусів фабрики. Ці ремонтно-будівельні роботи були завершені в кінці 1887 р., тоді фабрика за наявності 400 робітників частково почала роботу. Офіційне відкриття відбулося лише 1 жовтня 1888 р. З цього моменту фабрика почала своє життя як самостійне підприємство з виробництва господарського фаянсу, за наявності всіх робітничих цехів, з місячною виробничою потужністю в 12000 пудів посуду, 7 круглих горнів та 800 робітників. Більшу частину робітників склали росіяни, до яких належали всі майстри та кваліфіковані працівники, рядові ж робітники набиралися з українців. Характерно, що на той час зручним визнавався спосіб територіального поповнення цехів працівниками – кожен цех обслуговувався робітниками, які були з одного села.

Завойовуючи ринок, розширюючи збут та залучаючи нових клієнтів, фабрика, зрозуміло, збільшувала й обсяг виробництва, нарощуючи випуск готової продукції. Разом з тим з'являлась необхідність збільшувати й виробничі площі, а також збільшувати потужність, удосконалювати засоби виробництва. Для цієї мети будувались нові корпуси, збільшувались уже існуючі та встановлювалось нове обладнання, яке повинно було, з одного боку, збільшити виробничу потужність підприємства, а з іншого – тією чи іншою мірою вплинути на раціоналізацію та вдосконалення виробничого процесу в цілому.

На Будянській фабриці спочатку виготовляли тільки напівфаянс, потім у 1892 р. розпочали виготовляти фаянсовий посуд, а з листопада 1894 р. у новому цеху налагодили виготовлення фарфору, вироби з якого не поступалися в міцності, прозорості і витонченості виробам багатьох старих фабрик, що використовували дорогий закордонний матеріал. Будянська фабрика виготовляла більше 1000 зразків посуду й різних інших предметів на суму до 500 000 крб. щорічно [14, с. 3]. Протягом року на фабрику доставлялось не менше 1 000 вагонів, тобто 610 000 пудів сирого матеріалу і, крім того, 1200 вагонів кам'яного вугілля. Складовими сировини були мінеральні породи, що використо-

увалися для виготовлення різних мас або сумішей, які йшли на виготовлення різного посуду й на інші потреби фабрики (форми, моделі тощо). Серед них переважали каолін, кварц, шпат, кремій, вапняний камінь, алебастр [14, с. 5].

Глина у великому об'ємі використовувалася для основного фарфоро-фаянсового виробництва. Цей матеріал доставляли на фабрику частково з маєтку господаря підприємства, які знаходився у Єлисаветградському повіті Харківській губернії, а частково із земель площею 12000 десятин, що орендувалися фабрикою у громади села Великої Михайлівки, Александрівського повіту Єкатеринославської губернії. Розробку і добування мінеральних порід в орендованих маєтках брали на себе самі ж селяни – власники цієї землі, за що щорічно отримували з фабрики особливу плату, окрім орендної. З 1902 до 1907 рр. вісім селян здавали фабриці в оренду землю, що знаходилась при селі Полошки Глухівського повіту Чернігівської губернії для добування фарфорової глини [2, с. 110–111, 136]. Постачанням глин і іншої сировини для Кузнецових також займався цілий ряд вітчизняних та іноземних фірм. Глини купували у Вузневолоцькому повіті Тверської губернії, у Ольховського сільського товариства, у Воронежського товариства, Боровичеського заводу Товариства "Вахтер і К°", із станції Часів–Яр – у акціонерного товариства М.А.Ковальовського, а також – із станції Атна. Всі ці глини були другого сорту і використовувалися як домішки для складання маси і як основа для капсельних мас. Вітчизняних глин або не вистачало, або вони були недостатньо високої якості. Тому везли сировину з-за кордону, тим паче, що це обходилося дешевше. Заявки на сировину фабрика зазвичай робила завчасно через правління Товариства.

Великі закупівлі Товариство робило у "Западно-англійського товариства виробництва фарфорового каменя і глин". Купували у нього високоякісні сорти глин: "екстра", "1с", "А", "57", а також шпат і кварц [3, с. 57; 1, с. 10, 23, 46].

Шпат, кварц, як правило, замовляли в Норвегії і Фінляндії. Шпат купували у Шварца з доставкою до Санкт-Петербурга (у 1910 р. – 400 тис. пудів), у Торгового дому "А.Цехової і К°", а також у німецьких і французьких фірм "К.Арнольдт", "Ж.Браун", "Вундерліх і К°". Шведський шпат і кварц отримували від фірми "В.Ек" [4, с. 44]. Крейду, камінь везли з Кам'янця-Подільського, алебастр отримували з Костромської губернії біля села Хрестового, пісок привозили із Зубцовська. Крейда надходила з півдня Росії і України. Рідке золото, фарби, кобальт, бура, сурик, в основному, були імпортними. Їх замовляли на фірмі "В.Адольф і К°". Золото і фарби для розпису фарфору були від німецьких і французьких виробників: "Гайтнер", "Мокель", "Предігер", "Едліх Вейс",

"Марре", "Боннен і Лебель", Торговий дім "Лерх і Брандт", "А.Дессауер", "А.Лакруа і К^{ом}", "Шпан" та ін. [5, с. 115].

У будь-якому виробництві існує зворотний зв'язок. Розширення ринків збуту, на яке були потрібні додаткові засоби, приносило прибуток і давало можливість переоснащувати виробництво, і цей процес був нескінченний.

Технічне оснащення виробництва, впровадження нових технологічних процесів допомагали підняти якість продукції, збільшити випуск виробів і значно зменшити їх вартість.

Формування збуту товарів було тісно пов'язане з різноманіттям асортименту, якого вимагав ринок і який фабрика на той час самотужки виробляти не могла. Тому доводилося постійно мати на складах у достатній кількості продукцію інших фабрик товариства, головним чином фарфор, який йшов виключно як підсортовка до дешевого Будянського фаянсу. Зменшення витрат на зайві й дорогі перевезення призвело до відкриття при фабриці у 1894 р. фарфорового відділу при наявності 2 горнів та 300 робітників з виробництвом господарського фарфору на суму 200 000 карбованців на рік.

Однак міркування щодо можливої та непотрібної для інших фабрик товариства з боку Буд конкуренції змусили її виробляти лише дешевий фарфор третього сорту, ціна якого у продажу не лише не виправдовувала виробничих витрат, але й з року в рік приносила збитки. У 1904 р. нерентабельність фарфорового відділу була встановлена остаточно і у цьому ж році він був ліквідований.

Керівництво надавало великого значення технічному переоснащенню підприємства. Силову установку, що не відповідала вимогам правильного устаткування, було приведено до ладу встановленням у 1904 р. потужної парової машини "Компаунд" системи Гоппера в 750 кінських сил. У 1910 р. було встановлено горн системи Фужерон. У наступному році були прибудовані виробничі площі до 7-го, 11-го горнів та фабричного корпусу. У 1913 р. було встановлено локомотив фірми "Лянц" потужністю в 250 к.с. До того фабрика працювала за наявності двоциліндрової парової машини, яка була знята після переобладнання силової станції.

Найбільшим досягненням фабрики в процесі її розвитку було встановлення тунельного горну безперервної дії, будівництво якого було завершено у 1911 р. Можна сміливо стверджувати, що саме введення в дію тунельного горну призвело до цілого ряду переворотів у тепловому господарстві фабрики, докорінно змінивши існуючі до того виробничі можливості.

Слід відмітити ще одну обставину, яка відіграла важливу роль у справі посилення темпів розвитку фабрики. Це порівняно часті та

великі пожежі, що в 1901 та 1903 рр. знищили дерев'яні корпуси, які не були обладнані системами пожежогасіння. Отримані після пожежі значні страхові винагороди дали можливість переобладнати та розширити виробництво. Водночас при фабриці було засновано власне пожежне депо, на яке витрачалося 26 крб. 28 коп. на рік [10, с. 4]. Після цього Будянська фабрика міцно посіла провідне місце з прибутковості серед усіх фабрик Товариства М.С.Кузнецова [6, с. 4].

Фабрики Кузнецових зробили доступними напівфаянсові, фаянсові та фарфорові вироби для усіх верств тодішнього суспільства. Продукція, яку виробляв Будянський завод, вирізнялась різноманітністю: намагаючись монополізувати ринок, на фабриці створювали і традиційний трактирний, селянський товар, і вузуканий модний посуд – для заможних покупців. При цьому якість і трактирної миски, і парадного столового сервізу була відмінною. Прейскуранти фабричної продукції і сьогодні вражають великим асортиментом: блюдця цукорні, блюда гранчасті, блюда гланчасті, банки для варення, банки для ікри з кришкою, аптечні банки, бочки, відра, горщики, гірчичниці, губочниці, столові жбани закордонного фасону з кришкою, жбани гвинтом, глеки для води без кришки, глеки для умивання, кружки з кришкою, кружки без кришки, коробки для оселедця у формі риби, коробки для сардин, лотки гранчасті, лотки гладенькі, лотки з кантом, маслянки (овальна, кругла, у формі риби, гриба, барана, качки, голуба, горщика, яблука, дині, дулі, мандарина, горіха, курчати, маку, винограду, квочки, корови), мильниці (лоточком, гранчаста з сіткою, з решіткою, туалетна, стінна), полосківнички, попільнички, напівкружки, напівчашки, порошокниці, підливочники, піддони, прибори, рюмки, сливочники, салатники, соусники, цукорниці (у вигляді винограду, купідона, дині, дулі, яблука, апельсина, ананасу), солонки, стакани, тарілки (гранчасті, гладенькі, з кантом, для ікри, кондитерські, у вигляді бузку, віяла, конвалії, айстри, фіалки, маку) тощо [11, с. 37].

Фаянс став прекрасним матеріалом для декоративних ваз, футлярів для годинників. Багато таких виробів на підприємствах Товариства було виконано в стилі модерну. Всі властивості матеріалу "працювали" на його стилістику. Текучі форми під переливами глазури, тонкі і одночасно складні, чарівливі колористичні відтінки підглазурних пігментів, велика кількість ліплення на поверхні предметів декору, яке переходило в затухаючий рельєф, робили пошуки художників безмежними, а їх роботи привабливими для сучасників.

У фаянсовому виробництві Кузнецових використовувалася різна техніка декорування – літографський друк, що відрізнявся високою якістю малюнка, рельєф, декалькоманія, покриття глазуру і, нарешті, ручний розпис.

Крім посуду, Товариство намагалося розширити асортимент за рахунок виготовлення сантехнічного фаянсу. На Будяньській фабриці виготовляли тази для умивання, урильники, біде, умивальні набори тощо [12, с. 1]. За даними Державного архіву Харківської області, відомо, що на 1903 р. Будяньське виробництво М.С.Кузнєцова випускало досить широкий набір сантехнічних фаянсових керамічних виробів: клозети, урильники (нічні горщики), тази для умивання, ванни з двома ручками (слідом за Межигірськими, очевидно лазаретні, та/або дитячі), біде, щіточниці та мильниці [15, с. 19].

Товариство М.С.Кузнєцова постійно контролювало роботу фабрик як щодо фінансово-економічних питань, так і щодо мистецької, художньої діяльності. Регулярно проводилися збори людей, відповідальних за певну частину роботи, з усіх фабрик Товариства. Так, 4 грудня 1911 р. в Дулево відбувся з'їзд відповідальних за живопис, на якому були розглянуті питання щодо декорування виробів за допомогою техніки декольмані. На зборах представники фабрик доповідали за 11 місяців 1911 р. з приводу використання малюнків (вітчизняних або закордонних), листів, про ціни, розмір листів, закордонні зразки декольмані, демонстрували фабричні альбоми закордонних малюнків, повідомляли, які малюнки з альбомів виходять погано і що слід змінити.

Працювати в умовах зростаючої конкуренції Кузнєцови готувалися ґрунтовно. Система вивчення споживчого попиту налагоджувалася паралельно із становленням виробництва і розширенням збуту продукції. Організатором і координатором такої діяльності виступало правління Товариства. Воно мало в своєму розпорядженні і тримало в жорсткому режимі роботи групу довірених прикажчиків, які працювали в торгових представництвах ("торгівлях") у різних регіонах, що володіли досвідом і знанням своєї справи. До підбору таких кадрів Кузнєцови ставилися особливо уважно [7, с. 5]. У їх обов'язки входило вивчення споживчих смаків на місцевих ринках, цін на товари конкуруючих фірм, аналіз їх асортименту. Правління підтримувало з прикажчиками постійний зв'язок, отримуючи від них звіти про збут товару і потреби ринку, оперативно коректували постачання продукції зі складів або фабрик. Створювався ланцюжок: торгівля (прикажчик) – правління – фабрика, що передбачав швидкий зворотній зв'язок.

Прикажчики з місць торгівлі передавали дуже важливі відомості, пересилали преїскуранти конкуруючих фірм (наприклад, Зусьмана), де проставляли і свої ціни на аналогічні вироби. З їх повідомлень ставала зрозумілою ситуація, в якій оберталася продукція фабрик Товариства [7, с. 32].

Ці ж прикажчики, знаючи ринковий попит, опосередковано впливали на технічну якість виробів і їх художнє рішення. Наприклад, у

1914 р., вивчаючи ринок та асортимент товарів конкурентів, прикажчик писав керівництву Будянської фаянсової фабрики, що всі покупці, як міські, так і не міські жителі, говорять, що посуд Будянської фабрики із зображенням букетів вони не хочуть купувати, оскільки фарба виходить досить бліда, у Зусьмана та інших польських фабрикантів букет виходить яскравим, тому на нього більший попит. Фабриці було надано пораду вжити заходів, щоб букет став яскравішим [13, с. 59]. Відомий також інший випадок зміни зовнішнього вигляду продукції фабрики у зв'язку з ініціативою прикажчика: "На Будянській фабриці в конкуренцію тверському товару не слід працювати одним відведенням по краю, як: золотом, синьою, кораловою і бірюзовою фарбою, а працювати на відміну від тверського товару другий вусик: золотим відведенням і фарбою, оскільки будянський товар дуже білий і фасон гранований, такий же, як на Тверській, фабриці, а тому дуже важко продавати тверський товар порівняно з будянським, необхідна яка-небудь відмінність", – радив М.Демін – прикажчик з Ростова-на-Дону [7, с. 81]. Саме за рішенням південних прикажчиків Товариством було вирішено виробляти на Будянській фабриці напівфаянс [7, с. 56, 78–80].

У кузнєцовській справі особлива увага приділялася питанням збуту. Програмно розширюючи своє виробництво, Кузнєцови піклувалися про реалізацію товару, який вимагав широкого ринку. Вже сам вибір місць розташування фабрик передбачав наявність місцевих і регіональних ринків і зручне сполучення з пунктами збуту водним або сухопутним шляхом. Кузнєцови торгували в багатьох містах країни і, в першу чергу, в Москві і Петербурзі, де вони мали магазини і оптові склади.

У значних розмірах Кузнєцови забезпечували своєю продукцією Україну, Південь і Захід країни. Основне навантаження на цьому напрямку брали на себе Будянська і Слов'янська фабрики, звідки фарфор і фаянс йшов до Могильова, Бердичева і Гомеля, хоча в чималих об'ємах товар надходив і з інших кузнєцовських підприємств. Постійні торгові представництва Кузнєцових у цьому регіоні розташовувалися в Києві, Харкові, Ростові-на-Дону, Одесі, Слов'янську, Варшаві та Ризі.

Вибір міст для постійної торгівлі був надзвичайно вдалий. Через одні проходили залізничні магістралі, що зв'язували центр Росії і її столиці з глибинними куточками країни, інші були річковими або морськими портами. Такими містами були Рига, Одеса, а також розміщені в гирлах річок Астрахань і Ростов-на-Дону. Вони швидко росли, багатіли, маючи великі перспективи в зовнішній торгівлі. У них була особливо жвава торгівля. Майже у всіх названих містах Кузнєцови мали роздрібні магазини і оптові склади, що розташовувалися у власних або орендованих будинках.

Кузнецових дуже цікавив східний ринок. Вони вивчали його особливості і не випускали з поля зору всі процеси, що відбуваються на його просторі. Це була не тільки територія, що включала мусульманське населення від Поволжя до Китаю на Сході, але і Персію в Передній Азії.

У 1910 р. Товариство взяло участь у торговій експедиції московських фабрикантів для вивчення ринку Монголії.

Починаючи з 1901 р., були налагоджені судноплавні рейси з Одеси в порти Персидської затоки. Правління "Товариства М.С.Кузнецова" отримало подяку міністра фінансів "За енергійну і успішну участь Товариства в справі, що так рельєфно виявилось у вдалому виборі особи, якій був доручений продаж товарів, що доставляються в Бушер..." Була також виражена "упевненість, що і надалі така корисна і серйозна діяльність Товариства в тому ж напрямі в сильній мірі сприятиме успіху російської справи в Персії" [8, с. 514, 26].

У 1904 р. Урядом Росії була організована експедиція до Персії для дослідження її торгових ринків. До складу експедиції входили Лука Кононович Виноградов від "Товариства М.С.Кузнецова" [8, с. 83–89].

На 1914 р. товари Будянської фабрики реалізувались у таких містах: Астрахань, Баку, Батум, Бушир, Варшава, Воронеж, Маріуполь, Іркутськ, Казань, Черкаси, Сухум, Нижній-Новгород, Полтава, Саратов, Тифліс, Севастополь, Херсон, Одеса, Кривий Ріг, Грозний, Владикавказ, П'ятигорськ, Ярославль та в багатьох інших [9, с. 120].

Поступово кузнецовські заводи перетворювались на технічно оснащені передові виробництва, де економічні показники зростали не тільки за рахунок інтенсифікації ручної праці, традиційної для підприємств художнього профілю, а завдяки умінню раціонально вести справу, використовуючи всі сучасні досягнення техніки і технологій, а також ефективній роботі менеджменту керівництва у сфері реалізації готової продукції.

Література

1. Музей Баранівського фарфорового заводу ТОВ, м. Баранівка, Житомирська обл.

Бюлетень укрфарфортреста 7 листопада 1927 р. № 1/5/ спеціальний номер до п'ятиріччя роботи треста. – 120 с.

Центральний історичний архів Москви, ф. 337, оп. 2.

2. Спр. 84. 1900–1906 рр., 104 арк.
3. Спр. 22. 1904–1908 рр., 207 арк.
4. Спр. 32. 1909–1918 рр., 217 арк.
5. Спр. 227. 1914–1917 рр., 170 арк.
6. Спр. 58. 1910 р., 46 арк.
7. Спр. 420. 1894–1897 рр., 230 арк.
8. Спр. 150. 1900–1907 рр., 265 арк.

9. Спр. 265. 22 вересня 1909 – 8 березня 1918 рр., 121 арк.

Державний архів Харківської області, ф. 634, оп. 2.

10. Спр. 54. 1901–1903 рр., 24 арк.

11. Спр. 145. 1917 р., 37 арк.

12. Спр. 30. 168 арк.

13. Спр. 100. 17 липня 1914 р., 166 арк.

14. Дорошенко Т. Описание фарфоро-фаянсовой фабрики Товарищества М.С.Кузнецова, находящейся в селе Буды Харьковской губернии и уезда / Т. Дорошенко. – Х., 1895. – 15 с.

15. Безрукова Т. Буды – фаянсова столиця України: Краєзнавчі замальовки, присвячені 350-річчю Харкова / Тетяна Безрукова. – Х. : Торнео, 2005.

УДК 94 (477.51) "1932/1936"

М.В.Горох

Невідомі керівники ніжинського "Торгсину"

У даній статті автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає невідомі раніше сторінки з історії функціонування "Торгсину" в Ніжині. Особлива увага приділена поновленню імен керівників Ніжинського універмагу.

Ключові слова: система "Торгсин", універмаг, директор, біографія.

В данной статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает неизвестные ранее страницы из истории функционирования "Торгсина" в Нежине. Особое внимание уделено восстановлению имен руководителей Нежинского универмага.

Ключевые слова: система "Торгсин", универмаг, директор, биография.

In this article author using the wide circle of archived documents examines previously unknown pages from history of functioning of "Torgsin" in Nizhyn. The special attention is spared to renewal of the names of leaders of the Nizhyn department store.

Key words: system of "Torgsin", store, director, biography.

Досліджуючи будь-яку історичну подію, ми чітко усвідомлюємо, що за нею стоїть та чи інша людина або група людей. Проте не завжди їхні імена стають відомі широкому загалу. Тим паче, якщо вони були частиною такої організації, як "Торгсин". І якщо прізвища керівників всесоюзного або республіканського рівнів тією чи іншою мірою є відомими, то регіональний – це своєрідна "terra incognita" для науковців та краєзнавців.

Провідними дослідниками "Спеціальної контори з торгівлі з іноземцями на території СРСР" (скорочено – "Торгсин") є О.Осокіна [27; 29], В.Марочко [21; 23] та І.Павлова [30]. Діяльністю окремих обласних контор в Україні, крім вищезгаданого В.Марочко [20; 22], різною мірою займалися Т.Демченко [19], О.Мельничук [24; 25], С.Сергєєва [31]. Незважаючи на широкий спектр питань, що розглядалися вищеназваними дослідниками, в них фактично не представлені біографії окремих працівників об'єднання. В науковий обіг на сьогодні введено лише біографії керівників Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР та Всесоюзного об'єднання "Торгсин" [26]. Останнім присвячено окремі розділи в єдиній на сьогодні монографії: "Золото для індустріалізації: "Торгсин", автором якої є О.Осокіна [28].

Метою даної наукової розвідки є спроба реконструкції біографій керівників Ніжинського універмагу "Торгсин". Об'єктом дослідження є директори відділу "Торгсин" в Ніжині, а предметом – життєвий шлях, соціальне походження, національність, освіта та їхня діяльність на керівній посаді. Дослідження ґрунтується на широкому колі архівних матеріалів Чернігівської обласної контори "Торгсин", Ніжинського відділення Всесоюзного об'єднання "Торгсин", Наркомату зовнішньої торгівлі, Всеукраїнської контори "Торгсин" та Міністерства державного контролю. Хронологічні рамки обмежуються часом існування торгової точки в Ніжині (1932–1936 рр.) [10].

Філія Ніжинського відділення "Торгсин" з'явилася в місті ще у серпні 1932 р. Сам же універмаг відчинився 8 жовтня 1932 р. в складі Київської облконтори [6, арк. 56]. З утворенням Чернігівської області та відповідно Чернігівської облконтори він (разом з торговими точками в Чернігові та Конотопі) ввійшов до складу новоствореної контори [9, с. 81]. Ліквідувати ж його (згідно з телеграфним розпорядженням голови об'єднання М.Левенсона від 13 грудня 1935 р.) мали до 20 грудня 1935 р. [18, арк. 20].

Дане регіональне представництво було одним із найпотужніших в області. Так, у березні 1933 р. на Ніжин припадало 14,8% всіх валютних надходжень Чернігівської обласної контори [12, арк. 13]. Крім того, Ніжину підпорядковувалися філіали в Бобровиці та Носівці.

Згідно з наказом №1 по Ніжинському відділенню "Торгсин" першим завідувачем філією з 21 серпня 1932 р. було призначено Поливка Івана Миколайовича [3, арк. 1]. В його підпорядкуванні перебувало 14 працівників. Серед них: заступник директора (він же завідувач промисловою групою та завідувач крамницею), завідувач продуктивним відділом (він же заступник завідувача крамницею), робітник прилавку промислового відділу, два робітники прилавку продовольчого відділу, бухгалтер та

його помічник, приймальник золота, касир, робітник у крамниці, учень, кур'єр-прибиральниця, а також два вартових [3, арк. 3 та зв.]

Народився перший завідувач у 1901 р. в Ніжині та за національністю був українцем. Освіту він здобув середню. Працювати почав з тринадцяти років. З 1922 до 1924 р. Іван Миколайович проходив військову службу в лавах Червоної армії, перебував у партизанських загонах. Свої професійні вміння йому вдавалося демонструвати не лише в рідному Ніжині, а й у Києві та Кременчуці. З 1928 р. він уже значився серед членів КП(б)У [13, арк. 28–29].

Саме на нього і ліг увесь тягар періоду становлення філіалу. Протягом підготовчого періоду склалися всі передумови для відкриття універмагу "Торгсин" у Ніжині. Робочий день у новоствореній крамниці мав тривати з дев'ятої ранку до о пів на шосту вечора [3, арк.4 та зв.]. Не минуло і два тижні від моменту появи торгової точки в місті, а Поливко вже виступав на нараді торгового колективу співробітників Ніжинського агентства "Торгсин" з пропозицією розширення мережі за рахунок утворення кіоску на колгоспному базарі райцентру з торгівлі м'ясом, промисловими товарами та овочами [1, арк. 6 зв.].

Проте налагодити діяльність ввіреної йому організації він так і не зумів. Особливо яскраво негаразди почали проявлятися на початку 1933 р., коли торгова мережа об'єднання почала стрімко збільшуватися, а до крамниць ринув потік зголоднілих людей. Одночасно з посиленням голоду почали з'являтися й систематичні нарікання на його роботу. 5 лютого 1933 р. Івану Миколайовичу було оголошено догану з попередженням за ненадання облконторі оперативних відомостей за третю декаду січня [11, арк. 50]. Через тиждень обстеження універмагу виявило відсутність у торгочці плану роботи, а торговий план не пророблявся на нарадах. Не було й чіткого окреслення обов'язків кожного робітника, а сам директор не зміг пояснити місцевим організаціям, що об'єднання, яке він представляє, займає особливе місце серед інших організацій країни. В результаті цього його досить часто мобілізували на різні громадські роботи, а крамниця залишалася без керівника. Це вилилося у більш ніж місячне відставання у звітності, недоукомплектування штату бухгалтерії, невиконання завдання відкриття передбачених філіалів, видачу авансом пайків та відсутність їхнього оформлення [11, арк. 67 та зв.]. Тому не є дивним, що обласне керівництво бажало звільнити такого директора. Тим паче матеріали на нього було передано до відповідних органів з метою притягнення І.М.Поливка до кримінальної відповідальності.

Передача всіх справ наступнику відбулася 12 березня 1933 р. [5, арк. 50]. Змінив його на посаді директора Ніжинського універмагу Борисов Гурій Михайлович [3, арк. 16 зв.]. Народився він у 1895 р. в

Іванівській області та за національністю був росіянином. Початкову освіту здобув у школі, а далі займався самоосвітою. Пізніше – закінчив вечірні партійні курси (до лав КП(б)У влився у 1919 р.). Служив майбутній директор спочатку в царській армії, а потім у Червоній армії [13, арк. 6–7].

Проте щось змінити в діяльності Торгсину в Ніжині йому не судилося. 1 квітня 1933 р. до Чернігівської обласної контори надійшла телеграма з повідомленням про смерть директора [5, арк. 58].

Наказом по Чернігівській облконторі від 19 квітня 1933 р. керівником Ніжинського універмагу було затверджено Скрипку Федора Васильовича [4, арк. 101]. Біографічні дані його мало чим відрізнялися від попередників. Народився Федір Васильович в 1892 р. Освіту здобув початкову. Як і Борисов, у партію вступив у 1919 р. [5, арк. 105]. За його керівництва штат торгової точки збільшився до 16 чол. Крім того, ще 6 робітників працювало в приймальній касі та приймальному пункті [3, арк. 20–21]. Схожість його з попередниками простежується і в короткочасності перебування на посаді. Вже в кінці травня 1933 р. комісія з перевірки апарату "Торгсин" відзначала той факт, що директор Ніжинської крамниці з роботою не справляється. До всього додавалося й звинувачення в пияцтві [35, арк. 312]. 3 липня 1933 р. облконтора підняла питання про зняття Ф.Скрипки з посади та притягнення його до відповідальності за розкрадання експортних фондів. Федора Васильовича звинувачували в тому, що він видавав пайок приймальникам цінностей та допускав заміну харчів, що відпускалися в складі пайка [4, арк. 116]. Останнє було грубим порушенням, адже заміна товарів суворо заборонялася [2, арк. 369].

Враховуючи кількість та тяжкість порушень, на звільнення чекати довго не довелося. На підставі відрядження Ніжинського райпарткому від 13 липня 1933 р. виконувати обов'язки директора Ніжинського універмагу було доручено Ковальчуку Олексію Опанасовичу [3, арк. 29]. Лише четвертому керівнику місцевої філії вдалося затриматися на своїй посаді.

Народився О.Ковальчук в с.Андріяшівка Крижопільського району Вінницької області в 1906 р. [33, арк. 145]. За національністю був українцем. Стосовно його соцпоходження в документах є деякі розбіжності. Якщо в переліку номенклатурних працівників Чернігівської облконтори значилося робітниче походження [32, арк. 6], то в особистій анкеті – з селян (батьки хлібороби-колгоспники) [33, арк. 145]. Освіту здобув середню. З 1929 р. навчався в Ніжинському інституті соціального виховання на історичному факультеті, але не закінчив його [32, арк. 352]. П'ять років працював слюсарем [32, арк. 6].

Окрім володіння українською та російською мовами, Олексій Опанасович знав німецьку (розмовляв, читав та перекладав зі словником) [32, арк. 354; 33, арк. 146]. З 1924 р. він перебував у ВЛКСМ, з 1928 р. – в лавах КП(б)У [32, арк. 352; 33, арк. 145].

В листопаді 1933 р. О.Ковальчук перебував на курсах Торгсину. На них його характеризували як добре підготовленого, дисциплінованого, ідеологічно витриманого, з авторитетом та гарним ставленням до занять [32, арк. 353]. Схожу характеристику давав на Олексія Опанасовича і керівник Чернігівської облконторою Е.Рудаєв. Він відмічав, що Ковальчук проявив себе на посаді директора Ніжинської крамниці чесною, сумлінною людиною, яка цілком забезпечує виконання дорученої роботи [15, арк. 17]. Не дивно, що за наявності схвальних відгуків директор отримував і матеріальне стимулювання. Так, 16 липня 1934 р. Е.Рудаєв пропонував уповноваженому зовнішторгу М.Полонському надати Ковальчуку премію в 200 крб. за "культурну постановку справи", досягнення в зниженні витрат та енергійну роботу [16, арк. 48]. За місяць наказом по Чернігівській облконторі за охайність у крамниці, зразковий порядок та відсутність черг його нагородили премією в 150 крб., а також асигнували в його розпорядження 200 крб. для заохочення кращих робітників торгової мережі [17, арк. 1].

Подальша його доля достеменно невідома. Принаймні з упевненістю можна стверджувати, що до вересня 1934 р. О.Ковальчук залишався на своїй посаді. 8 вересня 1934 р. він організував пункт "Торгсину" з роз'їзної торгівлі в с.Комарівка Ніжинського району. Та точка виявилася нерентабельною (за період з 8 до 15 вересня в ній було реалізовано товарів та прийнято цінностей на суму не більше 40 крб.). Тому він звернувся до Чернігівської облконтори з пропозицією перекинути торгову точку до Макіївки чи Бобровиці [8, арк. 15].

В архівних документах зустрічаються згадки про ще одного директора крамниці в Ніжині. 22 листопада 1934 р. до Чернігівської обласної контори Торгсин надійшов лист про стан охорони крамниць від тимчасово виконувача обов'язків директора Ніжинського "Торгсину" Кацевича Самуїла Наумовича [8, арк. 19]. У звітах же особливої інспекції за січень 1935 р. він уже значився директором крамниці [34, арк. 178].

Народився С.Кацевич у 1903 р. Походив він з сім'ї робітників, а за національністю – євреїв. Освіту здобував у вищому початковому училищі. За фахом був товарознавцем. З 15 грудня 1932 р. значиться завідувачем продовольчою групою в Ніжині [14, арк. 111 та зв.]. На дану посаду Самуїла Наумовича рекомендував районний комітет комсомолу [7, арк. 6].

16 липня 1934 р. за сумлінне та культурне ставлення до справи, чистоту у відділі та ініціативу управляючий облконторою пропонував

нагородити його премією в 150 крб. [16, арк. 48]. Як і попередники, уникаючи критичних зауважень йому не вдавалося. Так, у січні 1935 р. особливий інспектор І.Прусс, який провів обстеження Ніжинської крамниці, відмічав відсутність контролю за роботою пункту скуповування [17, арк. 10]. Подальша доля С.Кацевича невідома. Цілком можливо, що він пропрацював до самої ліквідації крамниці.

Таким чином, на сьогодні достеменно відомо п'ять імен директорів Ніжинської крамниці "Торгсин". Їхні біографії є подібними та відповідали основним принципам кадрової політики, яку провадило об'єднання. Головним у виборі кандидатури директора залишалося соціальне походження та вірність принципам партії (бажаним було й перебування в лавах Комуністичної партії). А ось рівень освіти далеко не завжди був визначальним фактором у виборі кандидатури.

Голодні 1932–1933 рр., з одного боку, були "золотим часом" Торгсину, з іншого – важким випробуванням для керівників філій. На них покладалася відповідальність не лише за виконання валютного плану та плану реалізацій, але й необхідність уміти швидко перебудуватися, миттєво реагувати на найменші зміни. Все це тяжким тягарем лягало на плечі директорів. Тому не є дивним, що за 1933 р. у крамниці на керівній посаді встигло попрацювати аж чотири людини. Лише О.Ковальчуку та С.Кацевичу вдалося втримуватися на керівній посаді щонайменше по року. Проте зоряний час об'єднання минув.

Дане питання навряд чи можна вважати вичерпаним. Залишається нез'ясованою подальша доля керівників Ніжинського універмагу. Уточнення та доповнення потребують і їхні біографії.

Література

1. Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-1379, оп. 1, спр. 6, арк. 7.
2. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 14, арк. 491.
3. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 17, арк. 57.
4. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 21, арк. 205.
5. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 25, арк. 348.
6. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 41, арк. 96.
7. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 58, арк. 37.
8. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 63, арк. 20.
9. Горох М. Становлення торгової мережі Торгсину на Чернігівщині (1932–1936 рр.) / М. В. Горох // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 78–95.

Вип. 15. – Ч. 2. – 2009. – С. 78–95.

10. Горох М. В. Створення та діяльність Ніжинського універмагу "Торгсин" (1932–1936 рр.) / М. В. Горох // Література та культура Полісся. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. Вип. 58. – 2010. – С. 147–160.
11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-1369, оп. 1, спр. 6, арк. 339.
12. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 42, арк. 26.
13. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 56, арк. 59.
14. ДАЧО, ф. П-1369, оп. 1, спр. 57, арк. 241.
15. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 113, арк. 44.
16. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 330, арк. 291.
17. ДАЧО, ф. Р-5599, оп. 1, спр. 88, арк. 59.
18. ДАЧО, ф. Р-5599, оп. 1, спр. 124, арк. 79.
19. Демченко Т. П. Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині : [навч. посібник / Т. П. Демченко]. – Чернігів : ВАТ "РВК "Деснянська правда", 2007. – 72 с.
20. Марочко В. І. Діяльність торгсинівської системи міста Києва / В. І. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 18. – 2008. – С. 163–175.
21. Марочко В. І. "Торгсин": золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В. І. Марочко // Український історичний журнал – 2003. – № 3. – С. 90–103.
22. Марочко В. І. Торгсини Києва: хліб за золото / В. І. Марочко // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ / [відп. ред. В. І. Марочко]. – К. : Фенікс, 2008. – С. 58–59.
23. Марочко В. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / В. І. Марочко // Український історик: Журнал українського історичного товариства. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.
24. Мельничук О. Номенклатура системи "Торгсину" в УСРР (на матеріалах Київської області) / О. Мельничук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвідомчий збірник наукових праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 19: в 2 ч. – Ч. 2. – 2010. – С. 99–105.
25. Мельничук О. Ю. Селяни і "Торгсин": система заготівель побутового золота в УСРР (1932–1936 рр.) / О. Ю. Мельничук // Український селянин : зб. наук. праць / [за ред. А.Г. Морозова]. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. Вип. 12. – 2010. – С. 282–284.
26. Осокіна Е. А. Борець валютного фронту Артур Сташевський (1890–1937) / Е. А. Осокіна // Отечественная история. – 2007. – № 2. – С. 33–47.
27. Осокіна Е. А. За зеркальной дверью Торгсина / Е. А. Осокіна // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104.

28. Осокина Е. А. Золото для индустриализации: "Торгсин" / Е. А. Осокина. – М. : РОССПЭН, 2009. – 592 с. – (История сталинизма).
29. Осокина Е. А. Маслины для голодных / Е. А. Осокина // Родина. – 2009. – № 8. – С. 131–133.
30. Павлова И. В. Торгины в Западно-Сибирском крае / И. В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169.
31. Сергеева С. Голодні 1932–1933 роки у Чернігові / С. Сергеева // Скарбниця української культури : збірник наукових праць. – Чернігів : Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2009. Вип. 11. – 2009. – С. 59–68.
32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 33, арк. 392.
33. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 125, арк. 207.
34. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 150, арк. 224.
35. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 180, арк. 320.

УДК 94(477+497.2)"19"

О.М.Каковкіна

Регіональний вимір українсько-болгарських відносин: історико-методологічний аспект

Розглядається регіональний вимір українсько-болгарських відносин у новітній час у контексті історичних змін, визначаються особливості регіональних зв'язків у радянському та пострадянському форматах, розкриваються можливості використання нових методологічних підходів у дослідженні регіонального чинника у відносинах України і Болгарії.

Ключові слова: регіональний, регіон, Україна, Болгарія, відносини, історія, методологія.

Рассматривается региональное измерение украинско-болгарских отношений в новейшее время в контексте исторических изменений, определяются особенности региональных связей в советском и постсоветском форматах, раскрываются возможности использования новых методологических подходов в исследовании регионального фактора в отношениях Украины и Болгарии.

Ключевые слова: региональный, регион, Украина, Болгария, отношения, история, методология.

Regional measurement of the Ukrainian and Bulgarian relations during the newest time in a context of historical changes is considered, peculiarity of regional communications in the Soviet and Post-Soviet formats are defined, possibilities of using new methodological approaches in studying regional factor in relations between Ukraine and Bulgaria are revealed.

Key words: regional, region, Ukraine, Bulgaria, relations, history, methodology.

Період ХХ ст. в українсько-болгарських зв'язках, починаючи з встановлення дипломатичних відносин між Україною та Болгарією за умовами договору в Брест-Литовську у 1918 р., демонструє у них значну динаміку змін, зважаючи на їх розвиток у різних, іноді кардинально протилежних державних, ідеологічних форматах. Одним із вимірів у взаєминах двох держав і народів, який, на наш погляд, недостатньо висвітлений в узагальнюючих розвідках вітчизняних болгаристів (з-поміж яких насамперед варті уваги дослідження П.С.Соханя [27–28], В.В.Павленко [21] та Ю.О.Тимошенка [31]), але має значні перспективи дослідження, є регіональний. На сьогодні маємо значний доробок фахівців – вітчизняних і зарубіжних – з проблем історичного регіонознавства, регіоналістики [3; 16; 26], а також різних проблем місця регіону у міжнародних відносинах, зовнішній політиці [11; 17; 25; 30; 32]. Вчені підкреслюють багатовимірність поняття регіону, зокрема у контексті історичних студій. Особливістю пропонованих ними підходів є полідисциплінарність, яка дозволяє з'ясувати цю багатовимірність і яка є нагальною потребою для сучасних історичних розвідок.

Проблема, пропонована у цій статті, полягає у спробі визначення основних історико-методологічних засад у з'ясуванні ролі регіону, регіонального чинника в історії міжнародних відносин на прикладі українсько-болгарських, зосередивши увагу на часах так званої соціалістичної співдружності – існування тоталітарних режимів з домінуванням СРСР і наступного періоду української незалежності і болгарської трансформації суспільства.

Відзначимо, що одними з перших узагальнили досвід регіонального співробітництва радянської доби, а саме 50–80-х рр. ХХ ст. політологи – автори монографії, присвяченої розвитку регіонального співробітництва України в контексті європейської інтеграції [25]. У праці визначено 3 етапи міжрегіонального співробітництва нашої держави з країнами Центральної та Південно-Східної Європи у 50–80-х рр.: 1) з середини 50-х рр. до початку 60-х рр. відбувалося зародження і становлення контактів між регіонами; 2) на початок 60-х – першу половину 80-х рр. значно розширилась географія співробітництва, склались його основні форми; 3) середина – кінець 80-х рр. – на початку цього етапу відбулось суттєве розширення прямих контактів між підприємствами, організаціями та установами поріднених областей, зумовлене процесами перебудови в СРСР та інших країнах соціалістичного табору, чому сприяли відповідні постанови радянського уряду [25, с. 5]. Наприкінці ж 80-х рр. відбувся обвал, оскільки зв'язки поріднених регіонів, як, власне,

і всі взаємозв'язки соціалістичних країн, базувалися на міжпартійному співробітництві правлячих комуністичних партій. Вказуючи на ідеологізацію співробітництва, його підконтрольність верхівці влади, вчені підкреслюють і можливості використання досвіду, який "містить багато корисного, передусім з точки зору системного підходу до організації та управління процесом розвитку контактів між регіонами" [25, с. 6]. Погодимось з деякими висновками вчених, та зауважимо і на їх поверховості, що можна пояснити – жодної новітньої розвідки, яка б розкривала усі боки та особливості зв'язків у межах соцтабору, немає. Саме історики мають докласти зусиль у дослідженні цього етапу взаємин між народами, звернувшись не тільки до загальносоюзної статистики, а до власне регіонів і їх мешканців, не чекаючи, коли виникне нагальна потреба шукати респондентів – сучасників подій – діячів партійної еліти і пересічних громадян. Науковці начебто віддали на відкуп радянській історіографії проблеми регіональних зв'язків, вважаючи, мабуть, на їх некон'юнктурність.

Свого часу важливість регіонального підходу у дослідженні відносин між державами була підкреслена П.С.Соханем у відомій монографії "Нариси історії українсько-болгарських зв'язків" [27]. Автор відзначає, що "велике значення, зокрема, у процесі співробітництва країн соціалізму, як свідчить історичний досвід країн соціалізму, має і врахування особливостей економічного, науково-технічного і культурного розвитку окремих регіонів, структури і розташування виробничих сил, що в них склалися, а також їх історичних традицій, взаємозв'язків, впливу географічних та інших чинників. У всебічному співробітництві Радянського Союзу з Болгарією регіональні особливості Української РСР відіграють суттєву роль" [27, с. 5]. Звичайно, бачення регіонального чинника зумовлене існуючими у радянській історичній науці засадами, і дослідник ставить завдання "висвітлити історію становлення і розвитку сторічних дружніх зв'язків українського і болгарського народів як складової частини загальних історичних зв'язків народів Росії і Болгарії від їх зародження до установлення нових, соціалістичних взаємозв'язків між Радянським Союзом і Народною Республікою Болгарією" [27, с. 5]. Характерною рисою досліджень, присвячених українсько-болгарським відносинам, стає визнання беззаперечного позитивного висхідного взаємовпливу у відносинах, що, з одного боку, складно заперечити, з іншого – відсутність критичного погляду не дає підстав беззаперечно апелювати до висновків учених, як українських [28–29, с. 33], так і болгарських [18].

Отже, маємо досвід українсько-болгарських відносин у контексті радянсько-болгарських, що ґрунтувався, зокрема, на засадах побратимства або поріднених регіонів – явищі не суто радянського

походження [15]. Його особливістю у радянському варіанті стала масштабність – мова йшла не тільки про окремі міста чи села – про області України та округи Болгарії, де порідненість міст стала складовою цього рівня відносин. А позитивним його наслідком для історичної науки стала поява праць, у яких із традиційних підходів осмислювався регіональний досвід співробітництва [1; 4; 5; 8; 13; 14]. Першими регіонами-побратимами України стали Одеська область і Варненський округ, які задокументували свої відносини у 1962 р. Протягом наступних двох десятиліть побратимами стали Житомирська, Кіровоградська, Кримська, Луганська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Тернопільська, Хмельницька, Рівненська області та відповідно Михайловградський, Толбухінський, Русенський, Пернікський, Велико-тирновський, Відінський, Шуменський, Сілістрінський, Врачанський, Сливенський округи. Поряд з Польщею та Югославією Болгарія була лідером цих зв'язків. М.В.Знаменська надає такі цифри щодо масштабів роботи Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби на 1987 р., яке охоплювало 11 обласних, 32 міських, близько 100 районних і понад 1400 первинних організацій. В НРБ на початку 80-х років в її округах, поріднених з 11 українськими областями, налічувалося 135 комітетів та 1126 клубів болгарсько-української дружби [8, с. 220].

Принцип всеохоплюваності побратимства в СРСР подолав кордони проживання компактної болгарської діаспори. Та, власне, і не передбачав цієї зумовленості. Так, лідерство Одеси і Варни пояснювалось історичними зв'язками [1]. Не називаємо тут численні брошури, присвячені побратимству окремих регіонів чи міст, історико-пропагандистського змісту, які виконували і популяризаторську функцію.

Теза про провідну роль партії у міжнародних зв'язках не викликає заперечень, та варто розкрити прояв цієї координації на місцевому рівні. Цікавим прикладом щодо останнього є історія створення творчого колективу "Горлиця" у м.Охтирка на Сумщині. За розповіддю його художнього керівника І.І.Кандаурова, у жовтні 1989 р. секретар міському партії у розмові з ним оголосила про необхідність створення ансамблю пісні і танцю для поїздки в Болгарію у місто Кнежа, яке було побратимом Охтирки, навесні 1990 р. [2]. Культурну програму мав гідно презентувати художній колектив, який і було створено на основі існуючого танцювального гурту "Горлиця". Ансамбль пройшов успішну апробацію на святкових місцевих концертах, мав надзвичайний успіх, відзначений Сумським обласним керівництвом, зважаючи на швидкі темпи підготовки. Та поїздка до Болгарії не відбулась, а самодіяльний творчий колектив залишився і став гордістю Охтирки та Сумщини, лауреатом багатьох конкурсів самодіяльності всеукраїнського рівня.

Регіональні контакти знайшли відображення у топоніміці та назвах установ міст: вулиця Великотирновська у Полтаві, Миколаєві та Єлена у Пирятині, Варненська в Одесі і Миколаєві, магазин "Свіштов" у Кременчуці, кафе "Добрич" та "Болгарія", селище Димитрове під Олександрією у Кіровограді, парк і центр відпочинку "Кнежа" в Охтирці, район Шумен з вулицями, названими на честь відомих болгар – Г.Димитрова, Д.Благоєва, І.Вазова [6], лікарня "Добруджа", кінотеатр "Шумен" у Херсоні і, відповідно, житловий масив Херсон і торгівельний центр з такою ж назвою в болгарському Шумені тощо.

Звернемо також увагу на співробітництво за межами побратимських зв'язків – між окремими колективами чи підприємствами, а також розвиток радянсько-болгарських зв'язків, де з Болгарією мали зв'язки інші республіки СРСР. На думку російського дослідника В.А.Круглова, Росія була лідером у міжнародному партнерстві з Болгарією у 50–80-х рр. за усіма показниками [12, с. 36–37]. І зараз, зважаючи на активність російської влади та громадськості, відбувається інтенсивний розвиток відносин. Нагадаємо, що у радянсько-болгарському форматі Росія і Болгарія мали близько 30 пар побратимів, а сьогодні їх більше 50. Звичайно, як і в Україні, існують проблеми відродження зв'язків (за роки української незалежності підписали домовленості близько 10 пар міст, загалом на сьогодні їх 36). Особливість відродження втрачених контактів – нерівноцінна зацікавленість українців та болгар. Зважаючи на відсутність державних субсидій у розвиток добросусідських взаємин, не всі міські громади готові подолати труднощі міжнародного спілкування, пов'язані з фінансуванням проектів. Насамперед це стосується малих міст, яким складніше їх реалізувати [10]. У цьому сенсі радянсько-болгарський період відрізняється – координація на вищому рівні передбачала не тільки ідеологічне, а і матеріальне забезпечення міжнародних зв'язків.

Визнаючи вагомість доробку радянської історіографії, маємо звернути увагу на необхідність, методологічні можливості переосмислення регіонального змісту українсько-болгарських відносин. Навіть за умови тотального контролю московського партійного центру розвитку побратимства сучасні українські регіони шукають витоки міжнародного співробітництва у цьому періоді [8; 20]. Історія відновлення побратимських зв'язків, поява нових дозволяє говорити про їх значущість для українсько-болгарського діалогу на регіональному рівні. Хоча двадцятиріччя української незалежності та болгарського оновлення суспільства демонструють складність процесу реалізації можливостей регіонів [31]. Безперечною умовою відновлення старих відносин є гарантована законодавством самостійність місцевої влади у розвитку міжнародного співробітництва. Зрозуміло, що саме Північне Причорномор'я та Приазов'я, де мешкає більша частини болгар України, стали лідерами українсько-болгарського діалогу, особливістю якого є нарощування

інтенсивність протягом останнього десятиліття, коли поряд з гуманітарним співробітництвом формуються тісні економічні зв'язки. Можна говорити про значну роль діаспори в розвитку співробітництва, де регіональний вимір є найбільш ефективним. Та зауважимо, що тривалі історичні зв'язки, етнічна, конфесійна єдність України і Болгарії, можливості найбільшої болгарської діаспори у світі у міжнародних відносинах залежать від не менш вагомого чинника – державного інтересу, що засвідчує, наприклад, проблема навколо "Південного потоку" у відносинах України, Росії і Болгарії.

Питання, яке варте більш глибокого дослідження, – не тільки зміст побратимства з суспільно-політичного погляду, його ідеологічного, економічного сенсу, а і зміни у самому регіоні, спричинені ними, так би мовити зворотній зв'язок. Драматичний злам межі 80–90-х рр. призвів до глибоких змін у економічній структурі регіонів, стагнації, втраті контактів, що вимагає більш ретельного аналізу. Регіональний вимір українсько-болгарських відносин дозволяє з'ясувати особливості його прояву у різних площинах і аспектах – повсякденності, індивідуальних, зокрема шлюбних зв'язках, стереотипах щодо болгар та українців, образу зарубіжжя у провінції тощо. Наприклад, історія наукових зв'язків у регіональному вимірі спонукає більш глибоко осмислити процес формування болгарознавчих осередків України. Болгарські громади Одещини чи Запоріжжя стали предметом наукового вивчення та водночас спілкування з болгарськими колегами, їх національне відродження поряд з науковою діяльністю формує обличчя регіону, особливо це важливо на рівні села чи містечка. Так, провінційний Приморськ Запорізької області внаслідок діяльності болгарського товариства створює не тільки позитивний імідж регіону, але отримує нові можливості для розвитку усієї міської громади [23].

Отже, дослідницька проблема полягає у визначенні змісту українсько-болгарського діалогу на регіональному рівні з урахуванням нових методологічних засад, розвідок і джерел, переглянутих сторінок історії взаємин СРСР з країнами співдружності, де Україна і Болгарія посідали особливе місце. Історики мають реконструювати цей період, відмовившись від спрощених схем розуміння міжнародного співробітництва з тотальним партійним контролем, і вписати його як органічну складову у загальну історію взаємин двох народів і держав, окремих міст, містечок чи сел, громад, родин і осіб. Новий формат правових відносин України і Болгарії з початку 90-х рр. створив умови і для якісно нових можливостей регіонів, що апелюють до своєї історичної пам'яті. Насамперед це стосується болгарської діаспори, яка активно змінює соціокультурне, економічне життя регіонів, їх обличчя і ментальність населення.

Література

1. Бачинский А. Д. Истоки: Очерки исторических связей Одессы и Варны / А. Д. Бачинский, М. В. Дыхан, К. С. Стоянов. – Одесса, 1990.
2. Бильченко А. Мастера сцены. Двадцать лет спустя. Ахтырский городской портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.okhtyrka.net/content/view/3077/200/
3. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К., 2003 ; її ж: Поняття "регіональна історія" як структурна модель територіальних досліджень // Регіональна історія України. – К., 2008. Вип. 2. – 2008. – С. 9–28.
4. Виднянский С. В. Научные и культурные связи киевлян с коллективами стран социалистического содружества / С. В. Виднянский. – К., 1982.
5. Жук В. Н. На Шипці народжена / В. Н. Жук, М. С. Кушнір. – Х., 1975.
6. Захаров А. Болгарские имена херсонських улиц / А. Захаров // Гривна. – 2009. – № 43 (772). – 22 октября. – С. 33.
7. Знаменська М. В. Дружба миллионов / М. В. Знаменська. – К., 1974.
8. Знаменська М. В. Розвиток і зміцнення українсько-болгарських побратимських зв'язків / М. В. Знаменська // Дорогами дружби: Дослідження і спогади / [упоряд. : Л. Л. Горіловський, Ц. Генів]. – К. ; Софія, 1989. – С. 217–231.
9. Інформація щодо розвитку партнерських стосунків з містами-побратимами м.Суми // Сумська міська рада. Офіційний сайт. – [Електронний ресурс], режим доступу: www.meria.sumy.ua»Сумська міська рада»sumy/city_friends
10. Каковкина О. Н. Малые города в украинско-болгарских отношениях / О. Н. Каковкина // Современные малые города: проблемы и перспективы развития : междунар. науч.-практ. конф. (26 января 2010 г.) : сб. статей. – Ярославль-Ивантеевка, 2010. Ч. II: Проблемы и перспективы экономического развития малого города / под ред. Л. Дубаневич. – 2010. – С. 58–61.
11. Кіш Є. Регіональний вимір зовнішньої політики України / Є. Кіш // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 105–109.
12. Круглов В. А. СССР и Болгария: социально-экономические и политические взаимоотношения (1944–1980 гг.) : автореф. дисс. ... докт. ист. наук / Круглов В. А. – Владикавказ, 2009.
13. Кулинич И. М. Киев и города-побратимы / И. М. Кулинич. – К., 1981.
14. Куценко О. П. Дружат міста – дружать народи / О. П. Куценко. – К., 1989.
15. Международная Ассоциация "Породненные Города" [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.twin-cities.ru
16. Методология региональных исторических исследований : материалы международного семинара. – СПб., 2000.

17. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво : монографія / Н. Мікула. – Л., 2004.

18. Манев М. Българо-съветската дружба – движуща сила на нашето общественно развитие / М. Манев. – София, 1964, Пописаков Г. Экономические отношения между Народной Республикой Болгарией и Советским Союзом. – М., 1969 ; Младенов П. Интеграция и сближаване икономиката на НРБ и СССР / П. Младенов. – София, 1973 ; Рупчева Г. Българо-украински връзки и сътрудничество през 60-те и 70-те години. – София, 1983 ; Българо-украински връзки през вековете. – София, 1983 ; Летопис на дружбата. – София, 1984.

19. На магистралах дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966–1970) / [відп. ред. І. Н. Мельникова]. – К., 1974.

20. Ніколаєнко І. Старе нове побратимство / І. Ніколаєнко // Кременчуцька панорама. – 2009. – № 35 (220), 27 серпня. – С. 1.

21. Павленко В. В. Українсько-българські взаємини. 1918–1939 рр. / В. В. Павленко. – К., 1996.

22. Павленко В. В. Участь Української РСР у радянсько-българському співробітництві / В. В. Павленко. – К., 1985.

23. Приморская интернет-газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

primorsk.in.ua

24. Породненные социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма / [отв. ред. И. Н. Мельникова]. – К., 1980.

25. Прокопенко Л. Л. Розвиток регіонального співробітництва України в контексті європейської інтеграції / Л. Л. Прокопенко, О. М. Рудік, І. Д. Шумляева. – Д., 2008.

26. Регионы и регионализм в странах Запада и России. – М., 2001.

27. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей / П. С. Сохань. – К., 1976.

28. Сохань П. С. Социалистический интернационализм в действии (Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. 1944–1965 гг.). – К., 1969 ; його ж: Экономическое, научно-техническое и культурное сотрудничество СССР и НРБ и участие в нем Украинской ССР (1944 – 1970) : дисс. ... д-ра ист. наук. – К., 1972.

29. Сохань П. С. Шляхом братерського співробітництва і соціалістичної економічної інтеграції / П. С. Сохань, В. А. Черній // Дорогами дружби: дослідження і спогади / [упоряд.: Л. Л. Горіловський, Ц. Генюв]. – К. ; Софія, 1989. – С. 167–185.

30. Студенніков І. В. Транскордонне співробітництво в новітній історії України: проблеми дослідження / І. В. Студенніков // Записки історичного

факультету. Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2001.

Вип. 11. – 2001. – С. 136–142 ;

його ж: Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку // Регіональна політика в країнах Європи: уроки для України / [за ред. С. Максименка]. – К., 2000. – С. 138–70.

31. Тимошенко Ю. О. Українсько-болгарські відносини в 90-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Тимошенко Ю. О. / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. – К., 2004.

32. Тодоров І. Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти / І. Я. Тодоров. – Донецьк, 2006.

33. Черний А. И. Советско-болгарское интернациональное сотрудничество / А. И. Черний. – К., 1989.

УДК 94(477)"1939–1941"

Ю.М.Давиденко, А.А.Жмака

Боротьба тоталітарних режимів проти польського Костьолу 1939–1941 рр.

Стаття присвячена боротьбі тоталітарних режимів СРСР та Німеччини проти Римо-католицького Костьолу в 1939–1941 рр. На підставі аналізу історіографії та наявної джерельної бази проаналізовані заходи окупаційних урядів щодо польського релігійного інституту, досліджені основні засади політики радянської влади, спрямованої проти духовенства.

Ключові слова: *Римо-католицький костьол, тоталітаризм, окупація, репресії.*

Статья посвящена борьбе тоталитарных режимов СРСР и Германии против Римско-католической церкви в 1939–1941 гг. На основании анализа историографических работ и документальной базы проанализированы действия оккупационных правительств по отношению к польскому религиозному институту, исследованные основные шаги политики советской власти, направленные против духовенства.

Ключевые слова: *Римско-католическая церковь, тоталитаризм, оккупация, репрессии.*

This article is dedicated to the struggle of totalitarian regimes of the USSR and Poland against the Roman Catholic Church in 1939–1941. The activity of occupation powers against Polish religious institution are analysed on the

basis of historiographical research and wailable documental basis, the main steps of Soviet rule against clergy are examined.

Key words: *the Roman Catholic Church, totalitarianism, occupation, repression.*

Друга світова війна стала подією, що визначила майбутнє Європи та світу на багато десятиліть, тож не дивно, що досі вона залишається актуальною темою не лише для істориків, але й для світової громадськості.

Розпочата 1 вересня 1939 р. німецько-польська війна, що переросла через два дні в Другу світову, стала трагічною віхою в історії польського народу. Оголошення війни Німеччині з боку Великої Британії та Франції сповнювало оптимізмом і впевненістю у швидкій перемозі над агресором. Проте союзники реальної військової допомоги Польщі не надали, а сили останньої не можна було порівняти з військовою могутністю рейху.

Польську оборону остаточно дезорганізувало розпочате 17 вересня 1939 р. вторгнення радянських військ загальною чисельністю в 1 млн. чол. Ця акція, в цілковитій відповідності з пактом Молотова–Ріббентропа і погоджена з гітлерівським командуванням, проводилася під приводом захисту "єдинокровних українців та білорусів". Насправді, метою даної акції було приєднання території Західної Білорусії, Західної України до території СРСР.

В ході військових дій Радянського Союзу була окупована польська територія загальним обсягом 201 тис. км, з 13,4 млн. населенням, з яких 8,7 млн. українців, білорусів, литовців, євреїв та 4,7 млн. поляків. 27 листопада 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР надала всім мешканцям даних земель радянське громадянство [1, с. 48].

Процес інкорпорації західних польських земель проходив швидко і в атмосфері психологічного тиску і репресій. Початковий етап супроводжувався мародерством, вбивствами, грабунками, руйнаціями. Траплялися випадки, в яких при вступі Червоної армії до міста чи села військові влаштовували масові вбивства цивільного населення. Загалом подібного роду акції відбулися в близько 20 містах та селах. Було вбито 1,7 млн. осіб, близько 1,2 млн. депортовано, 140 тис. поляків відправлені до концтаборів [5, с. 127].

Другий етап характеризувався процесом русифікації: ліквідовувалася польська мова в державних установах, ЗМІ, бібліотеках, театрах, радіомовленні. У школах запроваджувалася радянська система навчання. Найбільшого удару було завдано споконвічним національним традиціям. Відповідно до ідеології комунізму, відкидалися будь-які моральні цінності польського народу. Тому закономірно, що істотну

перешкоду до експансії становив Костьол, який радянська влада мала не меті знищити. Радянська антирелігійна політика поставила перед каральними НКВС завдання викоринити з життя поляків усе, що було пов'язане з вірою та релігією. З цією метою репресіям піддавалося все духовенство: капеланів, ксьондзів вбивали, катували, вивозили до концтаборів, костьоли піддавалися пограбуванням та руйнуванню [4, с. 28].

Історії боротьби радянської влади проти католицького духовенства та Костьолу як головного релігійного осередку в Польщі в період 1939–1941 рр. присвячена значна кількість радянської, польської, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури. Досліджуючи проблематику боротьби ідеологічного апарату Радянської Росії проти Костьолу, слід відмітити, що специфіка її зумовлена переважанням історичних розвідок, присвячених більше періоду 20–30-х рр. ХХ ст., а тому період радянської окупації залишається малодослідженим.

Слід відмітити, що умовно історіографію розробки зазначеного питання можна поділити на два хронологічні періоди. Перший охоплює 40-ві – кінець 70-х років ХХ ст., а другий розпочався з кінця 80-х років і триває дотепер. Масив робіт досить значний, тому праці науковців можна виокремити в декілька груп. Першу групу складають роботи, написані вітчизняними науковцями радянської доби 40–60-х рр. ХХ ст. Зазначимо, що до них слід ставитися критично, оскільки питання про становище релігійного інституту в період 1939–1941 рр. розглядався епізодично, а основний наголос робився на звинуваченнях католицького кліру в антирадянській пропаганді та шпигунстві на користь польського уряду. Так, Ф.Зуєв при дослідженні боротьби польського народу проти фашизму порівнює політику Радянської Росії з заходами Німеччини, здійснюваними на території Польщі [5, с. 128].

До другої групи належать наукові праці, написані вченими та дослідниками в період з початку 70–80-х рр. ХХ ст. Певний інтерес становить праця А.Ф.Носкової, яка, використовуючи значний масив архівних джерел, висвітлюючи селянський політичний рух, зачіпає проблему взаємовідносин католиків з політичним режимом на теренах країни [6, с. 67].

До наступної групи належать наукові праці, що з'явилися в період 90-х рр. ХХ ст. – 2000 р. ХХІ ст., коли відбувся поступовий відхід від ідеологічних догм, почалась переоцінка старих поглядів і висновків. Ці процеси суттєво вплинули на висвітлення питань, пов'язаних з репресивними заходами, які застосовувалися проти активних релігійних діячів. Уваги заслуговує праця "Влада і Костьол в Радянській Україні", опублікована на основі раніше не оприлюднених документів Державного архіву Служби безпеки України та інших маловідомих документів і

матеріалів, які розповідають про становище Римо-католицької Церкви в умовах більшовицько-комуністичної системи, що протягом XX ст. силою утверджувалася в Україні. В ній розкривається використання владою органів державної безпеки як головного інструменту реалізації репресивної політики стосовно священнослужителів РКЦ – однієї з найпоширеніших церковних конфесій і важливого чинника релігійно-духовного життя в Україні у перші десятиліття XX ст. Значну увагу надано висвітленню багатьох постатей з числа католицького духовенства, які виявилися головними обвинуваченими за низкою кримінальних справ і судових процесів, організованих владою з метою політичної і моральної дискредитації та штучного усунення РКЦ з контексту розвитку українського суспільства.

Доволі вагомий внесок у вивчення зазначеної проблематики зробили і польські дослідники. Праці істориків можна умовно поділити на кілька груп. До першої відносяться наукові дослідження, що з'явилися у першій половині 40–80-х рр. XX ст. Так, Б.Фіяковська, висвітлюючи відносини між партією та Костьолом католицьким, розкриває сутність тих політичних заходів в 30–40-ті рр., які вплинули на подальші взаємовідносини з радянською владою [9, с. 77].

Другу групу робіт складають праці польських учених періоду кінця 80-х рр. XX ст. – початку XXI ст. Протистояння між владою і католицькою церквою в окупаційний період, відносини з Ватиканом розкривають у своїх працях Я.Жарін та А.Дудек. Роль Костьолу в Русі опору та насадженні комуністичного режиму, ідейні витоки й наслідки протистояння між церквою, польською владою в еміграції та окупантами досліджують А.Полчак, Т.Шарота [14, с. 154].

Особливості становища католицьких інститутів в окупованій Польщі характеризували й іноземні дослідники, серед яких німецький історик Х.Карп. Порівнюючи заходи церкви щодо дотримання прав і свобод людини та спроби духовенства вберегтися від репресій у період окупації та в часи сталінського режиму, автор наголошує, що церква зуміла, попри всі утиски і заборони, залишитися єдиним осередком опору, об'єднавши навколо себе свідомо налаштованих поляків [6, с. 57].

Варто відмітити, що існує достатньо великий комплекс джерел щодо питання боротьби радянського ідеологічного проти апарату Костьолу католицького. Це постанови, декрети видані еміграційним урядом, а також звіти польського кардинала А.Хлонда.

Ситуацію Костьолу католицького на території Польщі під радянською окупацією докладно висвітлюють матеріали та документи, які надходили до канцелярії А.Хлонда, який по вибуху Другої світової війни виїхав до Рима і там проводив пропагандистські акції на користь

Польщі. Матеріали, які потрапляли до його рук, репрезентували ситуацію Костьолу не лише під німецькою окупацією, але й під радянською. Володіючи фактами, він міг інформувати європейську спільноту про становище католиків.

У травні 1940 р. в інтерв'ю А.Хлонда з журналістом "Народовця" кардинал висвітлював становище головного релігійного інституту і зазначав, що "до вступу радянських військ на територію Польщі Костьол знаходився на етапі розквіту: діяли 2 латинські митрополії, 1 російська, 1 вірменська з загальною кількістю 10 епархій. На землях тих було 19 біскупств, 5,5 тис. світських ксьондзів, 500 ксьондзів законних, близько 4 тис. парафій з 8,5 млн. віруючих, з яких 5 млн. було латинського обряду, 3,5 млн. інших обрядів". Примас наголошував, що "Костьол католицький дійсно мав величезний динамізм, про що свідчить стрімкий ріст кількості віруючих, ксьондзів, костьолів та монастирів. ...захопивши Польщу, – продовжував свою думку Хлонд, – більшовики продовжували проводити пропаганду проти релігії з гаслом "Релігія – опіум для народу" [11, с. 253]. Головним елементом існування радянського режиму є боротьба з релігією загалом, а з католицизмом особливо. Доказом цього став той факт, що на теренах краю під контролем НКВС не проводилися католицькі меси.

Щоб зрозуміти ситуацію Костьолу під радянською окупацією, слід згадати про два моменти, на які спиралася радянська антирелігійна кампанія: метою є винищення католицизму; застосовувати репресивні та ідеологічні методи, які приведуть до бажаного результату.

Варто зазначити, що "методологія боротьби з Богом пройшла в Радянській Росії свій еволюційний шлях: від репресій, вбивств духовенства до методів уникнення створення у суспільній думці образу релігійних мучеників". Ідеологічна база більшовицької антирелігійної політики була розроблена ще В.І.Ленінім, який перетворив загальновідомий вислів К.Маркса "Релігія – опіум для народу" на фундамент радянської антирелігійної пропаганди. "Релігія і комунізм не сумісні ані теоретично, ані практично", – писали у 1925 р у своїй роботі відомі ідеологи комунізму М.Бухарін і Є.Преображенський, додаючи, що "боротьба з релігією має два напрямки: по-перше, знищення церкви і, по-друге, викорінення релігійних забобон у масах" [11, с. 36]. У часи більшовицького правління Римо-католицька церква (РКЦ) переслідувалася жорстокіше, ніж будь-коли: була повністю зруйнована її ієрархічна структура, а більшість священників загинула мученицькою смертю. Отже, більшовицька ідеологія була покликана до боротьби з будь-якими релігіями і з релігійністю як такою.

Одним з найпоширеніших методів боротьби з духовенством були репресії та ідеологічний тиск. На початковому етапі окупації акції

фізичного знищення духовних осіб не проводилися. Траплялися лише поодинокі вбивства ксьондзів. Проте, натрапивши на опір, радянське керівництво розпочало втілення в життя практики "лагідного переконання". Ксьондзів та ченців висміювали, забороняли викладати в навчальних закладах, закривали монастирі. Радянська влада прагнула націоналізувати все майно духовенства. Свої дії відділ НКВС розпочав з конфіскації церковних маєтків і позбавлення кліру будь-яких засобів до існування. Відбиралися навіть найменші фільварки, а приміщення конфісковувалися на користь радянської влади. Єпископи позбавлялися права проживати у раніше наданих їм приміщеннях, а за оренду житла духовенство мало сплачувати подвійний торг. Нормальний чинш становив 60 коп. за 1 м. кв. для осіб, що працюють при парафіях, а для ксьондзів така плата становила 4,5 крб. Ця ситуація призводила до того, що єдиним засобом до існування духовенства були пожертвування віруючих. Репресії застосовувалися не лише до духовенства нижчого рангу, але й до вищого. Зі Львова єпископа Б.Твардовського було вислано, архієпископів Полісся та Волині відправили вглиб СРСР і лише біскупові А.Шептицькому дозволили залишитися у місті. Загалом політика СРСР щодо католицького духовенства була відображена в інструкції до Людового комісаріату внутрішніх справ, де зазначалися методи боротьби з духовенством та Костьолом. Зокрема, в ній містилося кілька положень: все духовенство в регіоні поставити під жорсткий контроль; знайти та виявити лідерів католицьких організацій та громад; отримувати від агентів інформацію про деканати та костьольні представництва у вашому регіоні; завербувати ксьондзів, які наближені до організаторів і мають відношення до релігійних осередків, з них створити таємних агентів [12, с. 44].

Політика комуністів в період 1939–1941 рр. прагнула перетворити Костьол на інституцію, яка б здійснювала виховання нового покоління в дусі атеїзму, і відокремити релігію від освіти. Даного роду заходи беруть свій початок в 20-х рр. ХХ ст. Підписана 24 серпня 1918 р. наркомом юстиції РСФРР Д.І.Курським інструкція про відокремлення церкви від держави і школи від церкви відбирала й ті доволі обмежені права і свободи, що надавалися віруючим і духовенству. Згідно з цим документом, місцевим органам влади у стислі терміни наказувалось припинити діяльність освітніх установ та організацій при церквах [3, с. 123].

Схожа ситуація відбувалася і в період радянської окупації. Так, при реорганізації Львівського університету був скасований теологічний відділ, конфісковані всі книги, закритий будинок духовної семінарії. У каплиці університету було поставлене погруддя Й.Сталіна. У Львові окупанти спробували перетворити духовні семінарії, парафіяльні

будинки при костьолі св. Миколая на громадські заклади. Влада доклала всіх зусиль, і 22 жовтня 1939 р. було заборонено викладання релігії. Саме тому на території країни не існувало жодної школи чи вищого навчального закладу, в якому б викладалися релігійні дисципліни, що викликало незадоволення та опір у населення.

Важливим для СРСР елементом боротьби з Костьолом була пропаганда, на яку виділялися значні кошти. Одночасно розпочали процес ідеологічного впливу на молодь. Агітували вступати до комсомолу, а далі ставилася альтернатива: заслання або зречення віри.

Однак усі заходи не давали бажаного результату і, як свідчить А.Хлонд, "крім зруйнування кліру, висміювання релігії та ксьондзів, деморалізації молоді, костьоли залишалися все ж переповненими. Людність, незважаючи на всілякого роду заборони, таємно відвідувала меси" [2, с. 48]. Про високий моральний та етичний рівень польського народу свідчить той факт, що люди не брали участі у грабунках, поділу здобичі церковного майна. Навпаки, у міру можливості, вони намагалися сховати речі, які належали ксьондзам, монастирям, щоб потім повернути їх у власність. Населення надавало всілякого роду допомогу священикам, які були позбавлені будь-яких засобів до існування. Ксьондзи, зі свого боку, незважаючи на небезпеку, продовжували виконувати свої обов'язки, часто під час мес проголошували антирадянські гасла. Польський народ ставав на захист своїх релігійних закладів. Так, у Чорткові під кінець жовтня 1939 р. радянські війська хотіли знищити костьол домініканців. Завдяки зусиллям місцевого населення духовенство виплатило кошти за збереження цілісності костьолу. Подібна ситуація мала місце і в Коломиї, де окупанти хотіли пограбувати і вбити єзуїтів, але місцеве населення, ставши на захист, врятувало представників духовенства.

Розглядаючи становище католицької церкви під час окупації 1939–1941 рр., слід відмітити, що політика німецької влади щодо даної релігійної установи була неоднозначною. Не існувало єдиного напрямку, а були лише відмінності у методах його ведення в різних частинах держави. У Генерал-губернаторстві дії гітлерівців щодо Костьолу католицького були дещо м'якшими. Це пояснюється тим, що німці хотіли використати польських ксьондзів для впливу на польське населення та боротьби з лівими силами. Так, Департамент Внутрішніх Справ Делегатури зазначав: "Спроби німців повернути духовенство до акції боротьби з більшовиками та пропаганди серед польського населення не дали результатів... Католики неодноразово відхиляли пропозиції гітлерівців, які сприяли б реалізації їх планів" [14, с. 62]. Єдиним винятком у цьому плані була співпраця з ворогами ксьондза професора Люблінського університету Кручинського. Саме тому в

1939 р., здійснюючи репресії проти багатьох священників, Люблінський єпископат не чіпають.

Фактично фізичне знищення духовенства розпочалося з перших днів окупації і тривало до 1944 р. Найтрагічнішими були вересень – листопад 1939 р., оскільки загинуло близько 524 релігійні особи. Протягом самого вересня було вбито 89 ксьондзів, 34 клеритики, 12 ченців та 53 сестер милосердя, в обороні Варшави полягло 8 капеланів, 22 черниці та 20 сестер милосердя. Жовтень – листопад став трагічним для Хелмської єпархії. До серпня 1939 р. в даній релігійній установі налічувалося 701 священник, але вже в ході Танненберзької операції загинуло 215 осіб [15, с. 256].

Крім фізичного знищення ксьондзів, окупанти проводили і масові арешти. Захоплення священників і відправлення їх до концтаборів відбувалося в декілька етапів. Перша серія арештів припала на жовтень – листопад 1939 р. Так, у Вроцлавському воєводстві було заарештовано близько 100 капеланів, які були відправлені до таборів у Дахау, Сашсенхаузені. Друга відбулася у січні – березні 1939 р. у познанському та гнезенському архієпископствах. До Бухенвальду, Дахау було вислано 284 священника, а єпископ В.Дем'як був залишений у Познані під домашнім арештом. У серпні відбулося заслання ще 260 католицьких священнослужителів. Ще одна серія арештів припала на квітень 1941 р.

Загалом під час окупації було заарештовано 90% духовенства, кількість загиблих становила 2801 особу, з яких 6 єпископів, 1863 капеланів, 152 клеритики, 287 ченців, 208 братів та 289 сестер милосердя, що становить 28% від усього польського духовенства [13, с. 44].

Вся ця ситуація, пов'язана з окупаційним режимом, змушувала духовенство шукати міжнародної підтримки. Головним об'єктом у даному разі міг би стати Ватикан, позиції якого і відстоювали єзуїти. Проте його бачення становища католицизму й можливі варіанти допомоги слов'янській державі були невизначеними. Хоча було офіційно визнано еміграційний уряд у Франції, а потім у Лондоні, Папа Пій XII не зайняв офіційної позиції щодо польської церкви. Керівники не один раз зверталися до Риму з проханням відреагувати на політику окупаційного режиму в країні, але реакції Пія XII не було. Всупереч наполягання церковних ієрархів і еміграційного уряду позиція Ватикану була непохитною. Папа на міжнародних форумах дотримувався тактики замовчування справ польського Костьолу. Така позиція була продиктована наступними факторами: проблемою винищення євреїв, участю Італії у війні, неясністю політичної ситуації по закінченню агресії. Крім того, він докладав всіх зусиль, щоб Ватикан і Рим тримався як айдалі від лінії фронту.

Єдине, що зробив Пій, – це надав можливість кардиналу А.Хлонду двічі виступити в радіоефірі з доповіддю про напад німців на Польщу та злочини, здійснювані на її землях. Після інтервенції 27 січня 1940 р. радник при німецькому посольстві у Ватикані Ф.Менсхаусен заборонив радіотрансляції. Від цього часу спілкування ґрунтувалися лише на поздоровленні поляків під час релігійних свят. Існує теорія, що своєрідна політика Ватикану була продиктована, з одного боку, справою становлення Костьолу як цілісної структури, з іншого – небажанням поширення комунізму. Але байдуже ставлення до трагедії польського народу підірвало його авторитет у суспільстві. Крім того, його пасивне ставлення пояснювалася ще й тим, що німецька адміністрація не рахувалася з думкою Ватикану і тому, можливо, відкрита діяльність призвела б до масових репресій і посилила б демографічні і матеріальні втрати, а так вдалося зберегти хоча б часткову церковну організацію [4, с. 61].

Отже, католицька церква в окупованій Польщі в період 1939–1941 рр. користувалася значним авторитетом. Важливу роль відіграли спільні страждання духовенства та пастви. Таємна допомога священників населенню становила якоюсь мірою видимою ознаку присутності сили Костьолу. Окупація Польщі та введення на її території військового стану загалом несло зростання релігійності, помітно примножуючи лави священнослужителів та віруючих.

Література

1. Вторая мировая война 1939–1945 гг. : военно-исторический очерк. – М., 1958. – 640 с.
2. Григорянц Т. Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше (1939–1945) / Т. Ю. Григорянц. – М., 1975. – 280 с.
3. Дем'яненко Б. Релігія та церква в тоталітарній державі / Б. Дем'яненко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : матеріали І Всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ, 2001. – С. 123–126.
4. Дурачинский Э. Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX ст. / Э. Дурачинский. – М., 2004. – С. 24–36.
5. Зуев Ф. Г. Польский народ в борьбе против фашизма / Ф. Г. Зуев. – М., 1967. – С. 126–130.
6. Карп Х. Церковное руководство в Третьем рейхе в Польше периода сталинизма: церковь перед лицом тоталитарного вызова / Х. Карп // Вопросы философии. – 2001. – № 5. – С. 56–61.
7. Носкова А. Ф. Крестьянское политическое движение в Польше / А. Ф. Носкова. – М., 1987. – С. 76–83.
8. Нюрнбергский процесс : сборн. матер. : в 7 т. – М., 1959. Т. 6. – 1959. – С. 125–131.

9. Dudek A. Panstwo i Kosciol w Polsce. 1945–1970 / A. Dudek. – Warszawa, 1995. – S. 7.
10. Fijaikowska B. Partia wobec religii i Kosciola w PRL. 1944–1955 / B. Fijaikowska. – Olsztyn, 1992. T. 1. – 1992. – S. 77.
11. Grott B. Katolicyzm w doktrynach ugrupowań narodowo-radykalnych do roku 1939 / B. Grott. – Kraków, 1987. – 422 s.
12. Łętocha R. Katolicyzm ta idea narodowa. Miejsce religii w myśli obozu narodowego lat okupacji / R. Łętocha. – Lublin, 2002. – S. 27–54.
13. Tarnogrodzki T. Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939–1945 / T. Tarnogrodzki, R. Tryc // "Wojskowy Przegląd Historyczny" z 1966 r. nr 4. – S. 44–56.
14. Zaryn J. Kosciol wobec wladzy komunistow w Polsce (1945–1953) // Policy wobec przemocy. 1944–1956. – Warszawa, 1996. – S. 184.
15. Tryc R. Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939–1945 / R. Tryc // Wojskowy przeglad historyczny. – 1966. – № 4. – S. 256.
16. Wegielnski J. Lwowska konspiracja narodowa i katolicka 1939–1946 / J. Wegielnski. – Krakow, 1994. – S. 47–48.

УДК 34.07+340.0

О.С.Дудченко

Правові засади створення та діяльності обласної колегії при представнику Президента України в Чернігівській області в першій половині 90-х рр. XX ст.

Розглянуто організаційно-правові засади створення й функціонування обласної колегії при представнику Президента України в Чернігівській області в першій половині 1990-х рр. Проаналізовано повноваження, структуру та форми діяльності обласної колегії при представнику Президента України в Чернігівській області.

Ключові слова: колегія, колегіальність, консультативно-дорадчі органи, місцева державна адміністрація.

Рассмотрены организационно-правовые основы создания и деятельности областной коллегии при представителе Президента Украины в Черниговской области в первой половине 1990-х гг. Проанализировано полномочия, структуру и формы деятельности областной коллегии при представителе Президента Украины в Черниговской области.

Ключевые слова: коллегия, коллегиальность, консультативно-совещательные органы, местная государственная администрация.

Legalorganizational grounds of formation and functioning of the regional board under the representative of the President of Ukraine in the first half of the 1990-s in Chernihiv region are considered. The authority, structure and activity types of the regional board under the representative of the President of Ukraine in Chernihiv region are analyzed.

Key words: board, collective leadership, consultative-deliberative bodies, the local state administration.

Розвиток України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави потребує нових підходів до побудови та діяльності органів державного управління загалом та колегій як консультативно-дорадчих органів при органах виконавчої влади зокрема. У зв'язку з цим важливе значення має вивчення історичного досвіду функціонування колегій місцевих державних адміністрацій України. У 1992 р. при представниках Президента України в області, районі, місті створювалися колегії як консультативно-дорадчі органи. Правові засади функціонування колегій місцевих органів виконавчої влади в українській юридичній науці є мало досліджуваними. Окремі аспекти даного питання розглядалися в працях А.М.Колодія, А.Ю.Олійника, Н.Р.Нижник, В.С.Журавського, О.Н.Ярмиша, В.О.Серьогіна, С.Г.Серьогіної, В.С.Калиновського, В.А.Яцюка, В.І.Тимцуника, В.М.Князева, Ю.П.Лебединського [1] та інших науковців. Проте в зазначених працях аналіз організаційно-правових засад створення та функціонування колегій мав вибірковий, несистемний характер і здійснювався в контексті розгляду структури і повноважень місцевих державних адміністрацій.

Метою цієї статті є дослідження правових засад становлення та діяльності обласної колегії при представнику Президента України в Чернігівській області в першій половині 1990-х рр. Завдання наукового пошуку наступні: дослідити правові засади утворення колегії при представнику Президента України в Чернігівській області; проаналізувати її повноваження, кількісний та персональний склад, виокремити види організаційно-правової форми діяльності обласної колегії при представнику Президента України в Чернігівській області.

Інститут представників Президента України запроваджено в 1992 р. Законом України "Про Представника Президента України" від 5 березня 1992 р. №2167-XII. Відповідно до цього Закону представник Президента України призначається головою місцевої державної адміністрації відповідно в області, містах Києві, Севастополі, районі, районах міст Києва і Севастополя. Згідно з Указом Президента України від 23 березня 1992 р. В.В.Мельничук був призначений представником Президента України в Чернігівській області [2]. Відповідно до Закону України "Про представника Президента України" від 5 березня 1992 р. №2167-XII до повноважень представника Президента України на

відповідній території належало: забезпечення реалізації законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, інших актів законодавчої і виконавчої влади; координація діяльності відповідних органів внутрішніх справ, національної безпеки, оборони, статистики та інших органів, підпорядкованих міністерствам, іншим центральним органам державної виконавчої влади; здійснення контролю за додержанням органами державної виконавчої влади, органами місцевого і регіонального самоврядування, а також підприємствами, організаціями і установами, незалежно від їх підпорядкування та форм власності, іншими юридичними особами, Конституції і законів України, указів Президента України, інших актів законодавчої і виконавчої влади. Крім того, представник Президента України мав право вимагати припинення, а в разі необхідності зупиняти дії посадових осіб, що суперечили законодавству; зупиняти дію актів адміністрації підприємств, організацій і установ, інших юридичних осіб, що суперечили Конституції і законам України, указам Президента України, іншим актам законодавства, звертатися до суду з позовом про визнання їх недійсними; представляти в межах своїх повноважень інтереси держави у судах та органах місцевого і регіонального самоврядування; входити з поданням до відповідних органів про звільнення з посад керівників підприємств, організацій і установ у разі порушення ними Конституції і законів України, указів Президента України, інших актів законодавчої і виконавчої влади; створювати відділи, управління, інші служби місцевої державної адміністрації, призначати їх керівників, за винятком керівників місцевих органів міністерств, державних комітетів, інших центральних органів державної виконавчої влади; організувати розробку проектів бюджету, програм економічного і соціального розвитку відповідної території, місцевих екологічних програм, подавати їх на затвердження відповідної Ради, забезпечувати виконання бюджету і цих програм та ін. [3]. Таким чином, як стверджують українські вчені Н.Р.Нижник, В.С.Калиновський, В.І.Тимцуник, повноваження представника Президента України на відповідній території обмежувалися переважно контрольно-наглядовими функціями [4].

Державна виконавча влада в областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах міст Києва і Севастополя здійснювалася місцевими державними адміністраціями, що утворювалися представниками Президента й підпорядковувалися Президентові та Кабінету Міністрів України [5]. На виконання Закону України "Про представника Президента України" від 5 березня 1992 р. та Указу Президента України "Про Положення про місцеву державну адміністрацію" від 14 квітня 1992 р. було видано розпорядження представника Президента України в Чернігівській області від 4 травня 1992 р. №23. Згідно з цим розпоря-

дженням у зв'язку з утворенням Чернігівської обласної державної адміністрації припинялася діяльність виконавчого комітету обласної Ради народних депутатів. Чернігівська обласна державна адміністрація визнавалася правонаступником виконавчого комітету Чернігівської обласної Ради народних депутатів щодо прийнятих ним рішень, взятих зобов'язань та покладених на нього законодавством обов'язків в тій їх частині, які не суперечать Закону України "Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування". Відповідно до п.4 Постанови Верховної Ради "Про порядок введення в дію Закону України "Про представника Президента України" від 5 березня 1992 р." майно виконавчого комітету Чернігівської обласної Ради народних депутатів та майно, що належало до комунальної власності області, переходило в розпорядження Чернігівської обласної державної адміністрації [6].

Відповідно до ст.19 Указу Президента України "Про Положення про місцеву державну адміністрацію" від 14 квітня 1992 р. №252 із змінами та доповненнями від 24 липня 1992 р. №394/92 (далі – Положення...) при представниках Президента України в області, містах Києві та Севастополі, районі, районі у містах Києві та Севастополі створювалися відповідно обласні, міські, районні колегії як консультативно-дорадчі органи. Згідно з розпорядженням Представника Президента України в Чернігівській області від 22 червня 1992 р. №104 при представнику Президента України в Чернігівській області утворювалася колегія як консультативно-дорадчий орган.

Колегія утворювалася на строк повноважень представника Президента України та очолював її представник Президента України в області, районі, містах Києві та Севастополі. До складу колегії входили перші заступники, заступники голови місцевої державної адміністрації, секретар місцевої державної адміністрації, керівники органів, що входили до місцевої державної адміністрації, представники органів регіонального і місцевого самоврядування та інших державних і громадських органів та організацій [7]. Так, відповідно до розпорядження представника президента України в Чернігівській області від 22 червня 1992 р. №104 до складу колегії входили: В.В.Мельничук – представник Президента України в Чернігівській області (голова колегії); В.Ф.Кухар – секретар обласної державної адміністрації (секретар колегії) та члени колегії, зокрема Б.І.Суховірський – перший заступник голови обласної державної адміністрації; Г.М.Авраменко – заступник голови обласної державної адміністрації, голова комітету комунального майна, роздержавлення і приватизації; М.П.Донець – заступник голови обласної державної адміністрації; В.І.Рибальченко – заступник голови обласної державної адміністрації; В.Ф.Савченко – заступник голови обласної

державної адміністрації, голова комітету економіки та ринку; В.Ю.Сарана – заступник голови обласної державної адміністрації; А.К.Чайка – заступник голови обласної державної адміністрації, начальник управління сільського господарства та продовольства; М.К.Бондар – завідувачий державно-правовим відділом обласної державної адміністрації; М.Д.Верес – завідувачий організаційно-контрольним відділом обласної державної адміністрації; В.О.Гущенко – начальник фінансового управління обласної державної адміністрації; В.А.Косих – голова Чернігівської міської Ради народних депутатів і міськвиконкому; В.П.Попов – генеральний директор Чернігівського виробничо-торговельного текстильно-швейного об'єднання, голова комісії по промисловості, транспорту і зв'язку обласної Ради народних депутатів; В.І.Свинарьов – начальник управління внутрішніх справ обласної державної адміністрації; П.Т.Сердюк – голова федерації профспілкових організацій області, депутат обласної Ради народних депутатів; В.Д.Ткачук – голова правління облспоживспілки; П.І.Яковенко – начальник державної податкової інспекції обласної адміністрації [8].

Таким чином, аналіз кількісного та персонального складу колегії Чернігівської обласної державної адміністрації у першій половині 1990-х рр. дозволяє стверджувати, що до колегії переважно входили працівники відповідної держадміністрації, які включалися до складу колегії за посадою, керівники силових структур відповідного регіону (за їх згодою) та керівники територіальних відділів центральних органів виконавчої влади (за їх згодою). При цьому варто зазначити, що незначний відсоток кількісного складу колегії становили представники громадських організацій та представники приватних підприємств регіону.

Організаційні та правові засади діяльності Чернігівської обласної державної адміністрації на поч. 90-х рр. ХХ ст. визначалися Регламентом Чернігівської обласної державної адміністрації, затвердженим розпорядженням Представника Президента України в Чернігівській області від 29 червня 1992 р. №120 (Далі – Регламент... 1992 р.) [9]. Регламент... 1992 р. також регулював процедуру підготовки та проведення засідань колегії при Представнику Президента України в Чернігівській області. Зокрема, відповідно до Регламенту... 1992 р. засідання колегії скликалися і проводилися представником Президента України, а в разі його відсутності – першим заступником глави адміністрації в міру необхідності. За підготовку матеріалів на засідання колегії відповідали заступники голови і секретар адміністрації відповідно до розподілу обов'язків. Матеріали колегії повинні були кваліфіковано підготовлені, з коротким викладанням суті питання, визначенням конкретних заходів, строків та виконавців, осіб, що, здійснювали контроль. Підготовлені на розгляд обласної колегії матеріали переда-

валися в протокольну групу, яка їх розмножувала і подавала Представнику Президента України, першому заступнику, заступникам голови і секретарю адміністрації не пізніше як за два робочі дні до засідання [10].

У засіданнях колегії брали участь керівники управлінь, відділів, інших служб обласної державної адміністрації з питань, що стосувалися окремих районів і міст, запрошувалися представники Президента України в районах, голови міськвиконкомів (міст обласного підпорядкування). Доповідали на засіданнях, як правило, заступники голови обласної державної адміністрації, керівники комітетів, управлінь, відділів, інших служб адміністрації. Обов'язковою вимогою щодо проведення засідання колегії було його протоколювання. Протокол оформлявся протягом двох днів після засідання.

Відповідно до Положення... на засіданнях колегії розглядалися питання економічного, соціального та екологічного розвитку території, організації виконання актів законодавчої та виконавчої влади, інші питання місцевого життя. Аналіз протоколів засідань обласної колегії дозволяє конкретизувати коло питань, які обговорювалися та вирішувалися на її засіданнях. Серед них варто назвати питання соціально-економічного розвитку регіону, зокрема здійснення управління майном, що належить до комунальної власності області (засідання колегії 22 липня 1992 р.) [11]; хід реалізації Законів України "Про колективне сільськогосподарське підприємство" та "Про селянське (фермерське) господарство" у Коропському та Варвинському районах; проект обласної Програми приватизації майна (засідання колегії 2 вересня 1992 р.) [12]; стан економічної роботи, фінансової дисципліни, обліку і звітності на підприємствах, в установах і організаціях м.Прилуки (засідання колегії 28 вересня 1992 р.) [13]; програма приватизації комунального майна області (засідання колегії 19 жовтня 1992 р.) [14]; хід виконання в області програми капітального будівництва, передбаченої першочерговими заходами із захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС; організаційна робота обласної спілки "Чернігівплодоовочпром" із заготівлі і закладці на зимове зберігання плодоовочевої продукції і картоплі для забезпечення населення міста Чернігова; стан забезпечення області нафтопродуктами (засідання колегії 9 листопада 1992 р.) [15]; проект індикативного плану економічного і соціального розвитку області на 1993 р. (засідання колегії 14 грудня 1992 р.) [16]; стан природоохоронної роботи в області (засідання колегії 28 грудня 1992 р.) [17]; хід реалізації заходів по стабілізації економіки (засідання колегії 25 січня 1993 р.) [18]; про дотримання підприємствами торгівлі, незалежно від форм власності, правил торгівлі та якості товарів, що реалізуються (засідання колегії 22 лютого 1993 р.) [19]; стан забезпеченості господарств області добри-

вами та засобами захисту рослин під урожай 1993 року і заходи із поліпшення агрохімічного обслуговування сільськогосподарського виробництва (засідання колегії 5 квітня 1993 р.) [20]; хід роботи із укладання договорів контрактації на поставку продукції в організаціях і підприємствах агропромислового комплексу області (засідання колегії 23 квітня 1993 р.) [21]; стан торговельного обслуговування населення області (засідання колегії 6 червня 1994 р.) [22]. Крім того, чільне місце у діяльності колегій місцевих державних адміністрацій займало заслуховування звітів керівників управлінь та відділів адміністрації, обговорення плану роботи колегії та плану діяльності місцевої державної адміністрації. Наприклад, на розширеному засіданні колегії при представнику Президента України в Чернігівській області за участю голів районних державних адміністрацій, голів Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького виконкомів міських рад народних депутатів та керівників обласних управлінь було розглянуто та обговорено план роботи обласної державної адміністрації [23].

Отже, нормативно-правові акти, які регламентували діяльність колегій у зазначений період, визначали повноваження колегії лише в загальних рисах, що на практиці давало можливість представникам Президента України на власний розсуд визначати коло питань, які мали розглядатися на засіданнях колегії. Це, в свою чергу, призводило до того, що часто на засіданнях обговорювалися незначні, другорядні питання, які не потребували колегіального вирішення. Наприклад, на засіданнях колегії при представнику Президента України в Чернігівській області від 24 липня 1992 р. обговорювалися заходи в області, присвячені святкуванню Дня незалежності України, та від 3 вересня 1992 р. – хід підготовки та порядок святкування 1300-річчя міста Чернігова [24].

Як правило, засідання колегії проводилося кожного місяця. Наприклад, у 1993 р. в Чернігівській облдержадміністрації відбулося 11, в Ніжинській райдержадміністрації – 12, в Прилуцькій – 14, в Ічнянській – 11 засідань колегії [25].

Проаналізувавши протоколи засідань обласної колегії та матеріали до них, ми можемо виокремити організаційно-правові форми діяльності колегії при Представнику Президента України в Чернігівській області. Засідання колегії поділяються на: 1) планові та позапланові; 2) прості і розширені. Наприклад, на розширеному засіданні колегії при представнику Президента України в Чернігівській області 7 грудня 1992 р. обговорювався проект індикативного плану економічного і соціального розвитку області на 1993 рік [26].

Прийняті колегією рішення проводилися в життя розпорядженнями Представника Президента України.

В обласних державних адміністраціях колегії також створювалися і в управліннях адміністрації, склад та повноваження яких визначалися Представником Президента України. Наприклад, розпорядженням Представника Президента України в Чернігівській області від 16 липня 1992 р. №169 затверджувався склад колегії управління соціального забезпечення обласної державної адміністрації, до якого входили П.І.Кулініч – начальник управління соціального забезпечення, голова колегії; М.П.Уложенко – перший заступник начальника управління, заступник голови колегії; В.І.Барбаш – провідний інспектор з кадрів і спецроботи управління, секретар колегії; та члени колегії: Б.П.Горбатюк – заступник начальника управління, начальник відділу обслуговування ветеранів війни, праці і соцустанов; В.А.Лісковець – заступник начальника центру з нарахування та виплати пенсій і допомог; Г.П.Савченко – начальник планово-фінансового відділу управління; А.М.Скоков – керівник відділу обласного фонду захищення інвалідів; М.І.Черниш – начальник центру з нарахування та виплати пенсій і допомоги Л.Б.Чернотицька – головний бухгалтер управління [27].

Таким чином, колегії при представниках Президента України відповідно в місті, районі та області були першим досвідом функціонування колегій як консультативно-дорадчих органів на місцевому рівні. Їх діяльність регламентувалася Положенням... 1992 р., яке визначало загальні засади створення та діяльності колегій місцевих державних адміністрацій. На місцевому рівні організаційно-правові питання діяльності колегій, як правило, вирішувалися представниками Президента України на відповідній території. Така система організації виконавчої влади на місцях проіснувала недовго. З лютого 1994 року Верховна Рада прийняла Закон України "Про формування місцевих органів влади і самоврядування", відповідно до якого інститут місцевих державних адміністрацій та інститут представників Президента України скасовувалися, а функції місцевих органів державної влади в повному обсязі знову переходили до обласних та районних рад. А відтак припинили свою роботу і колегії як консультативно-дорадчі органи при представниках Президента України.

Література

1. Колодій А. М. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 276–278 ; Виконавча влада в Україні / [за заг. ред. Н. Р. Нижник]. – К. : Видавництво УАДУ, 2002. – 127 с. ; Журавський В. С. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні / В. С. Журавський, В. О. Серьогін, О. Н. Ярмиш. – К. : Концерн "Видавничий дім "Ін Юре", 2003. – 672 с. ; Державне будівництво і місцеве самоврядування в

Україні / [за ред. С. Г. Серьогіної]. – Х. : Право, 2005. – 256 с. ; Регіональна виконавча влада України: історія і сучасність / за заг. ред. В. В. Рибака, А. В. Толстоухова, В. Г. Яцуби [автор. кол. : Н. Р. Нижник, В. С. Калиновський, В. І. Тимцуник, В. А. Яцюк та ін.]. – К. : Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2007. – 409 с. ; Організація роботи голови районної державної адміністрації / [за ред. В. М. Князєва, Ю. П. Лебединського]. – К. : Вид-во РВПС України НАН України, 2003. – 391 с.

2. Деснянська правда. – 1992. – 24 березня (№ 50 (24225)). – С. 1.

3. Закон України "Про Представника Президента України" від 5 березня 1992 року № 2167-XII // ВВР України. – 1992. – № 23. – С. 335.

4. Регіональна виконавча влада України: історія і сучасність / [Н. Р. Нижник, В. С. Калиновський, В. І. Тимцуник, В. А. Яцюк та ін.]; за заг. ред. В. В. Рибака, А. В. Толстоухова, В. Г. Яцуби. – К. : Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2007. – 409 с. – С. 91.

5. Указ Президента України від 14 квітня 1992 року "Про Положення про місцеву державну адміністрацію" № 252 // Збірник указів Президента України від 30.06.1992. – 1992 р. – № 2 ; Указ Президента України від 14 квітня 1992 року "Про Положення про місцеву державну адміністрацію" № 252 // Збірник указів Президента України від 30.06.1992. – 1992. – № 2 ; Указ Президента України від 24 липня 1992 р. "Про внесення змін і доповнень до Положення про місцеві державні адміністрації" // Збірник указів Президента України від 30.09.1992. – 1992. – № 3.

6. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 1, арк. 39.

7. Указу Президента України "Про Положення про місцеву державну адміністрацію" від 14 квітень 1992 р. № 252 із змінами та доповненнями від 24 липня 1992 р. № 394/92.

8. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 2, арк. 101–102.

9. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 2, арк. 142–158.

10. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 2, арк. 148.

11. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

12. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 5.

13. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 9.

14. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 15.

15. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 17.

16. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 26.

17. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 29.

18. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 2.

19. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 6.

20. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 11.

21. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 17.

22. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 15.

23. Передова // Деснянська правда. – 1993. – 31 грудня. – С. 1.

24. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 1, 5.

25. Чернігівська обласна державна адміністрація, ф. 5036, оп. 1, спр. 48 ; Ніжинська районна державна адміністрація, ф. 272, оп. 1, спр. 17 ; Поточний архів Прилуцької районної державної адміністрації. Папка "Протоколи засідання колегії при представнику Президента України в Прилуцькому районі за 1993 рік" ; Поточний архів Ічнянської районної державної адміністрації. Папка "Протоколи засідання колегії при представнику Президента України в Ічнянському районі за 1993 рік".

26. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 11, арк. 25–26.

27. Поточний архів Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. 5036, оп. 1, спр. 30, арк. 75.

УДК 94:37.017(477)"18"

Б.А.Гальчинський

Микола Лисенко та український національний рух у I пол. 60-х рр. XIX ст.

У статті досліджується участь Миколи Лисенка в українському національному русі I пол. 60-х рр. XIX ст., аналізуються джерела, що засвідчують зв'язок Миколи Лисенка з Київською студентською Громадою, діяльність якої була спрямована на розвиток освіти українського народу.

Ключові слова: Київська студентська Громада, національна свідомість, народна освіта, український народ, український національний рух, I пол. 60-х рр. XIX ст.

В статье исследуется участие Николая Лысенко в украинском национальном движении I пол. 60-х гг. XIX ст., анализируются источники, которые свидетельствуют о связи Николая Лысенко с Киевской студенческой Громадой, деятельность которой была направлена на развитие образования украинского народа.

Ключевые слова: Киевская студенческая Громада, национальное сознание, народное образование, украинский народ, украинское национальное движение, I пол. 60-х гг. XIX ст.

The participation of Mykola Lysenko in the Ukrainian National Movement of the first half of 60th years of XIX century and his relations with the Kiev Student's Hromada, the activity of which was directed to development of public education of the Ukrainian people, are analysed in the article.

Key words: Kiev Student's Hromada, National Consciousness, public education, Ukrainian National Movement, Ukrainian people, the first half of 60th years of XIX century.

Миколу Віталійовича Лисенка традиційно розглядають як талановитого композитора, диригента, основоположника української класичної музики. Мало дослідженою залишається його громадська діяльність в контексті українського національного руху II пол. XIX ст.

Історики, музикознавці, педагоги в своїх наукових дослідженнях, побіжно висвітлювали деякі напрямки діяльності М.Лисенка. Проте на

сьогоднішній день не існує окремого детального дослідження присвяченого вивченню просвітницького, наукового, етнографічного педагогічного напрямків діяльності видатного композитора. Фактично не дослідженими залишаються перші роки його громадської діяльності.

Саме в цей період відбувається знайомство М.Лисенка з українським рухом та його входження до гуртка прогресивної молоді, в основному студентства та інтелігенції, що обрала за мету своєї діяльності – пробудження національної свідомості українського народу.

Мета даної статті – прослідкувати участь М.Лисенка в українському національному русі в I пол. 60-х рр. XIX ст.

Хронологічні межі даного дослідження охоплюють період з II пол. 1860 – до II пол. 1867 рр. – час від переїзду М.Лисенка до Києва, навчання у Київському університеті та до його від'їзду за кордон для навчання в Лейпцизькій консерваторії. Саме в цей період відбувається становлення М.Лисенка як громадського діяча.

Інформацію про участь М.Лисенка в громадському русі поч. 60-х рр. XIX ст. знаходимо в працях істориків різного часу, дослідників Київської студентської Громади: Г.Житецького [6], В.Міяковського [14], А.М.Катренка [11], Н.С.Побірченко [15], Л.Г.Іванової та Р.П.Іванченко [8].

Деяку інформацію про педагогічну, просвітницьку та фольклористичну діяльність Миколи Лисенка в перші роки перебування у Києві надають дослідження музикознавців Л.Б.Архімович і М.М.Гордійчука [2], В.П.Дяченка [5].

Важливим джерелом у дослідженні перших років громадської діяльності М.Лисенка є спогади його сучасників, Михайла Драгоманова [3; 4], Олени Пчілки (Ольги Косач – сестри Михайла Драгоманова – *авт.*) [16], Софії Русової [17]. Ключове місце серед спогадів про М.Лисенка займає стаття Михайла Старицького, двоюрідного брата, друга та соратника упродовж усього життя, що була опублікована у часописі "Киевская старина" у 1903 р. з нагоди 35-річного ювілею творчої діяльності композитора [18].

Перші спрямовані кроки в педагогічній, просвітницькій та етнографічній діяльності М.Лисенка пов'язані зі студентською організацією поч. 60-х рр. XIX ст., відомою як Київська [її ще називали – студентська або Українська – *авт.*] Громада.

Офіційні документи, які б доводили приналежність М.Лисенка до цієї організації на сьогоднішній день невідомі. Однак мемуарні джерела, залишені сучасниками тих подій, прямо та опосередковано свідчать про тісний зв'язок Миколи Віталійовича з прогресивним студентським рухом.

Відсутність архівних документів пояснюється тим, що історія виникнення Київської студентської Громади залишається однією з найтемніших сторінок українського національного руху ХІХ ст.

Одне з перших підтверджень про те, що М.Лисенко входив до громадівського руху знаходимо у спогадах С.Русової, яка розповідаючи, що з 1867 р. громадське життя у Києві поживавлюється, говорить, що знову збираються цікаві люди, "Старі Громадяни", серед яких називає і М.Лисенка [17, с. 174]. І хоча ніяких документальних доказів того, що М.Лисенко був громадівцем до 1867 р. не знайдено, є підстави твердити, що він входив до складу цієї організації, починаючи із перших днів її існування.

Для з'ясування ролі М.Лисенка в діяльності студентської Громади міста Києва в І пол. 60-х рр. ХІХ ст., детальніше зупинимося на історії виникнення Громади та її діяльності в перші роки свого існування.

Що стосується часу її виникнення, існують різні точки зору не лише у дослідників, а й безпосередньо у тих, хто стояв біля витоків цієї організації. Наприклад, М.Драгоманов відносить час виникнення цієї організації до 1862 р. [3, с. 47], В.Міяковський – до І пол. 1861 р. [14, с. 132], Г.Житецький – до ІІ пол. 1861 р. [6, с. 98].

Як зазначають біографи М.Лисенка [2; 18], він переїхав до Києва навчатися у ІІ пол. 1860 р., а отже на час формування Громади Микола Віталійович перебував серед студентів Київського університету.

Більшість дослідників, серед яких Г.П.Житецький, А.М.Катренко, Н.С.Побірченко, вважають, що формування Київської Громади пов'язане з об'єднанням хлопоманівського гуртка, що відокремився від студентських товариств – гмін, основу яких складала польська молодь і студентів – вихідців із Лівобережної України, серед яких були М.Драгоманов, П.Чубинський, брати Синьогуби.

М.Лисенко із перших тижнів свого перебування в університеті увійшов до гуртка студентів, що приїхали на навчання з лівобережних областей країни. Зі спогадів М.Старицького, ми дізнаємося: "З товаришів харківських у Лисенка ні одного не знайшлося в Києві, а з моїх з полтавських виявилось душ десять. Микола Perezнайомився з ними і примкнув, звичайно, до полтавського гуртка" [18, с. 461]. Гуртки, в які об'єднувалась молодь з Лівобережної України, суттєво відрізнялися від польських гмін. Останні формувалися за принципом земляцтва і мали свої власні керівні органи, власну бібліотеку, касу, їдальню [11, с. 23].

Володимир Антонович у своїх спогадах наголошував, що студенти – вихідці з Лівобережжя, котрі опинилися між польського студентства у Києві, мимохідь почували себе малоросами, й без жодної організації сходилися у гуртки просто як земляки з Полтавщини, Чернігівщини тощо [10, арк. 1].

Так званий "полтавський гурток", куди увійшов і М.Лисенко, виокремлювався серед інших гуртків студентської молоді з Лівобережжя. Цей гурток в основному складався із випускників Полтавської гімназії. Той же В.Антонович помітив, що ті, хто виховувався у Полтавській гімназії під впливом українських етнографів і фольклористів Амвросія Метлинського і Левка Боровиковського, були, певною мірою, свідомі українці [10, арк. 1]. Крім того, в Полтавській гімназії тривалий час працювали кирило-мефодіївці Василь Білозерський, Дмитро Пильчиков, майбутній філософ, соціолог, публіцист, педагог Олександр Стронін [9, с. 80]. Вони формували у своїх вихованців демократичні погляди, прищеплювали інтерес до української історії та етнографії. Серед найбільш відомих випускників Полтавської гімназії був Михайло Драгоманов.

Дехто із сучасників, серед яких Олена Пчілка [16, с. 34], Філарет Колесса [12, с. 5], Федір Шешко [13, с. 3] вважали, що на входження М.Лисенка до Громади, як і загалом на його формування, мав великий вплив М.Драгоманов. Скоріш за все Микола Лисенко познайомився з М.Драгомановим саме в "полтавському гуртку". Спеціального наукового дослідження про контакти цих двох видатних особистостей не має. Єдина наукова розвідка музикознавця Ф.Шешка "Лисенко і Драгоманов", на жаль, не збереглася. Інформація про цю статтю подана в часописі "Краківські вісті" (1943 р.) [13, с. 4]. У ній ідеться про вплив М.Драгоманова на становлення особистості Миколи Лисенка, на зближення його з членами Київської Громади [13, с. 4].

Автор цього дослідження вважає, що ця думка має сенс. Взаємини між М.Лисенком і М.Драгомановим найвірогідніше розпочалися в Київському університеті, в якому обидва навчалися майже в один і той же час. М.Драгоманов в університеті з 1859 р. навчався на історико-філологічному факультеті, М.Лисенко з 1860 р. – на природничому. М.Лисенко міг потрапити під вплив М.Драгоманова, який, як зазначено в працях дослідників, Т.Г.Андрусяка [1], Л.Г.Іванової [8], П.М.Федченка [19], ще задовго до університету визначився зі своїми народницькими вподобаннями.

В перший рік свого навчання у Києві у М.Лисенка зав'язуються тісні дружні відносини із ще одним видатним майбутнім громадівцем – Павлом Чубинським. Достеменно невідомо, коли і за яких обставин вони познайомилися, проте вже на зимові канікули 1860–1861 рр. М.Лисенко їздив до П.Чубинського додому, у місто Бориспіль, гостювати і збирати етнографічний матеріал [16, с. 84].

Отже, виглядає маловірогідним, що М.Лисенко, який після переїзду до Києва, з таким натхненням захопився народницькими ідеями, будучи у тісних дружніх відносинах з активістами студентського, гро-

мадівського руху, як-от: М.Драгоманов, П.Чубинський, П.Житецький, Б.Познанський та ін., стояв осторонь громадських ініціатив київського студентства та інтелігенції. Про зв'язок М.Лисенка з студентською громадою опосередковано свідчать й інші факти. В.Міяковський зазначає, що "зовнішнім признаком відокремлення від гмін нового... гуртка була зміна польського костюма простою селянською свитою із домотканого сукна і заміна польської мови українською" [14, с. 134].

У спогадах М.Старицького, що відносяться до осені 1860 р., знаходимо інформацію про те, як на ці зміни відреагував М.Лисенко: після чергових зборів студентської молоді, які часто відвідували Микола Лисенко і Михайло Старицький, "прийшовши додому [Микола Лисенко – *авт.*]... почав радитися зі мною, який би замовити нам одяг, і ми після довгих і серйозних дебатів вирішили, що на перший раз треба завести хоч би два костюми: для буднів – чумарку з темно-коричневого драпу, оздоблену шкірою, і шаровари сірі, а для свят – суконні жупани, оксамитові темно-сині шаровари і шовкові шалі для поясів" [18, с. 464]. "Незабаром і малоросійські, і великоросійські студенти одяглися в свої національні костюми; маси студентів і в університеті і на Хрещатику представляли живописну картину" – відзначає М.Старицький [18, с. 465].

Однак носіння студентами національного одягу тривало не довго. Те, що частина молоді почала носити український народний одяг, а інша вдягалась у національний польський – викликало обурення царської адміністрації і пострах місцевих, польських поміщиків, які боялися бунтів селян. Досить швидко ця вольність в одязі була заборонена урядом. У березні 1861 р. Київський генерал-губернатор підписав наказ попечителєві Київського навчального округу про заборону носіння національного одягу, оскільки студенти надають цьому політичне значення, що проявляється в заяві про національність [8, с. 32]. Це суперечило політиці уряду, адже в царській Росії усі інші національності могли тільки "благоденствувати", але не заявляти про себе як про окрему категорію населення відмінну від російської. У квітні 1861 р. Київський генерал-губернатор знову звернувся до попечителя навчального округу – Миколи Пирогова, з обуренням, дорікаючи, що студенти продовжують носити національне вбрання. Університетська адміністрація під розписку оголосила студентам про заборону носити національні костюми – інакше це буде вважатися "доказом небажання залишатися в університеті" [8, с. 32].

Поява студентів, які одягалися в народний костюм стало зовнішнім проявом, що від польських гмін відділився окремий хлопоманівський гурток, який невдовзі після цього об'єднався із студентським гуртком з

Лівобережжя, що стало початком формування Київської студентської Громади.

Як бачимо, перші кроки в утворенні Громади припадають на II пол. 1860 – поч. 1861 рр. У цей час М.Лисенко вже навчається у Києві і входить до складу полтавського гуртка студентів-лівобережців, який згодом сформує ядро цієї студентської організації.

Зі спогадів М.Старицького також дізнаємося, що М.Лисенко часто відвідував різні студентські збори, на яких лунали заклики об'єднати зусилля для спільної діяльності в розвитку української культури. М.Старицький пише: "... одного разу зібралося у квартирі студента, єврея Г... з полтавців, відомого згодом публіциста, нас земляків досить багато... [один з присутніх – *авт.*] почав розвивати ... думку, що зараз, в момент піднесення духу й симпатії до меншого брата [простого люду – *авт.*], вся краща ... культурна громадськість пішла в народ – вивчати його, навчати його, злитися з ним для боротьби з темними силами, що гальмують розвиток і загальне благо. Що малороси, хоч і беруть участь у загальному русі і працюють у недільних та інших школах для освіти народу проте не дивляться свідомо в корінь і не баряться з іншою силою, яка намагається денационалізувати тутешній край. Адже у вас, панове, є своя славна історія; ... мова у вас багата і дзвінка ... чекає тільки на літературний розвиток ... За політичними і соціальними ідеалами ми друзі, а по ярму – брати рідні. То як же нам, товариші, не об'єднатися, коли на наших очах полонізують і древньоруське місто і науку і народ. Заявіть же й ви, панове, що вважаєте увесь цей Південно-Західний край Малоросією, і що обстоюєте свій народ, свою національність, свою старовину і свою мову. Поляки надягли кунтуші і проповідують свій катехізіс; надягнімо ж і ми свої косоворотки сорочки, жупани й свити... і проповідуємо своє *credo!* А наше *credo* – свобода розвитку усіх національностей без насильства й утисків інших, демократизм, розвиток гуманітарних засад, автономії і свободи" [18, с. 463].

За свідченнями М.Старицького, це засідання мало великий вплив на М.Лисенка. Після цих зборів "Лисенко просто переіменювався і почав доводити, що нам усім не тільки з народом, а й між собою треба розмовляти по українському, щоб зробити цю мову культурною і своєю..." [18, с. 463].

Наведені вище факти дають можливість стверджувати, що М.Лисенко стояв біля витоків Київської студентської Громади.

Ще одним мало дослідженим питанням є структура Київської студентської Громади. А.М.Катренко, Л.Г.Іванова, Н.С.Побірченко досліджуючи історію громадівського руху в Україні, дійшли висновку, що ця організація в перші роки свого існування не мала чіткої, а головне постійної організаційної структури, так само як вона не мала писаних

статутів, обов'язкових для виконання усіма їхніми членами. Найімовірніше це були гуртки національно свідомої молоді, яка була об'єднана спільними морально-етичними, соціальними і національними ідеалами, проте в середині кожний гурток був зацікавлений у своєму напрямку діяльності.

На думку автора статті, Київська Громада поч. 60-х рр. не була монолітною організацією, а являла собою певну кількість гуртків об'єднаних загальною назвою та спільною метою, але різними поглядами на шлях упровадження її в життя. Це підтверджує і М.Старицький: "Одні займалися етнографією – записували перекази, казки, прислів'я, забобони, обряди; другі стали збирати матеріали для майбутнього малоросійського словника; треті узялися за складання популярних книг для народу; четверті стали вивчати малоросійську мову" [18, с. 465].

Додатковим підтвердженням того, що на поч. 60-х р. Громада не була цілісним об'єднанням, є те що громадівці одночасно видавали кілька рукописних періодичних органи, часто критикуючи один одного в цих виданнях. Так, з квітня 1861 р. почали випускати журнал "Самостійне слово". Видавали його Олександр Стоянов, Каленик Шейковський, М.Константинович, Олександр Лашкевич та ін. [6, с. 137]. На поч. вересня 1861 р. з'явився перший номер рукописної газети "Громадниця". Її видавали Володимир Антонович, Кость Михальчук, Павло Житецький, Борис Познанський, Тадей Рильський та ін. [6, с. 139]. Наприкінці 1863 р. – поч. 1864 р. частина київських громадівців видавала сатиричний рукописний журнал "Помийниця" [6, с. 140].

Слід зауважити, що в перші роки свого існування Громада, радше за все, не була тією законспірованою організацією з таємним прийняттям в члени і лише тільки тих, хто вже закінчив університет. Такою Київська Громада стане згодом. На поч. 60-х рр. Київська студентська Громада складалася з 200–300 чоловік різного віку, суспільного класу і навіть різною градацією інтересів [14, с. 134].

Крім того, склад Громади постійно змінювався: одні приєднувалися до неї, інші залишали її. Тільки найбільш діяльні її члени регулярно відвідували зібрання, на яких розв'язувалися питання теоретичного й практичного планів, згуртовано виступали з тими чи іншими акціями [11, с. 7]. Громади не мали також писаних політичних програм (за винятком деяких молодіжних осередків 80–90-х рр.) [11, с. 7]. Важко повірити, що така чисельна організація мала чітку структуру, правила тощо. Набагато легше погодитись зі свідченнями В.Карлюка, що проходив у справі Василя Синьогуба "в так звану Малоросійську Громаду, як гурток... що не має ніякої організації, мав право входити будь-хто, кого цікавило те чи інше питання, що стосується українського народу" [14, с. 141].

Теж саме підтвердив і В. Антонович, що проходив у тій самій справі: "Сходки відбувалися таким чином, що кожен бажаючий зайнятися певним предметом, чи написавши рукопис, скликав своїх знайомих і пропонував їм зайнятися поправкою чи оцінкою його праць; на сходки ці могли заходити всі люди, які займалися або цікавилися даним предметом [14, с. 141].

Ще одне підтвердження знаходимо в статтях Д. Мороза "Записки про університетське життя", він сам був задіяний у громадському житті Києва, і свідчить, що сучасні йому громадські зібрання: "мали вигляд сімейних вечірок, куди могли приходити люди, що цікавилися справами зібрання, під умовою знайомства з хазяїном квартири" [6, с. 115].

Напрями суспільної праці українців-патріотів, об'єднаних у громади, були різноманітними. Діяльність Громади виявлялась кількома десятками творів українською мовою; до того ж члени гуртка ще й пильно збирали етнографічний матеріал, працювали над складанням українського словника, збирання технічних термінів, оброблення музики українських пісень. Здебільшого ця робота мала просвітньо-культурний характер. Однак А.М. Катренко в своєму дослідженні стверджує, що діяльність громад, у тому числі і Київської громади, слід трактувати як діяльність політичну. Дослідник аргументує свою точку зору тим, що в умовах протидії самодержавної системи українському національному відродженню, діяльність Громад набула загальної політичної спрямованості. Крім того, продовжує А.М. Катренко, діяльність була політичною і за змістом, бо значна частина громадівців ставила своїм завданням різними шляхами вибороти національні права українському народу, здобути Україні національно-територіальну автономію [11, с. 8].

На думку автора статті, в перші роки свого існування громадівці не ставили інших цілей крім освіти і вивчення свого народу. Що ж стосується членів Київської студентської Громади, вони голосно відкидали всі звинувачення в сепаратизмі, чи переслідуванні якихось інших цілей. У цьому контексті слід пам'ятати, що громади складали представники різних національностей, а тому їхня робота носила не стільки національний аспект, скільки соціальний – покращення умов життя народу шляхом його розвитку, освіти, самоусвідомлення.

Отже, вищевикладений матеріал дозволяє підсумувати, що в І пол. 60-х рр. XIX ст. відбувається становлення М. Лисенка як громадського діяча.

Після переїзду до Києва Микола Лисенко знайомиться з українським рухом. Він входить до гуртка прогресивної молоді, в основному студентства та інтелігенції, що обрала за мету своєї діяльності – пробудження національної свідомості українського народу, стає учасником українського національного руху.

Громадівці мали плани різноманітної практичної діяльності, спрямованої на реалізацію української національної ідеї. Визначивши мету своєї роботи, прогресивне студентство Київського університету розпочало практичну реалізацію цієї мети. Насамперед це була культурно-просвітницька робота серед простого народу. М.Лисенко був активним учасником ініціатив київських громадівців.

Література

1. Андрусяк Т. Шлях до свободи (М.Драгоманов про права людини) / Т. Андрусяк. – Львів, 1998. – 192 с.
2. Архімович Л. Лисенко. Життєвий і творчий шлях / Л. Архімович, М. М. Гордійчук. – К., 1992. – 256 с.
3. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М. П. Драгоманов. – К., 1873.
Т. I. – 1873. – 531 с.
4. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М. П. Драгоманов. – К., 1970.
Т. 2. – 1970. – 485 с.
5. Дяченко В. Микола Віталійович Лисенко. Життя і діяльність / В. Дяченко. – К., 1968. – 117 с.
6. Житецький І. П. Київська Громада за 60-х років / І. П. Житецький // Україна. – 1928.
Кн. 1. – 1928. – 324 с.
7. Іванова Л. Г. Державницька ідея в громадському русі 60-х років XIX ст. / Л. Іванова // Україна в XX столітті: Уроки, проблеми, перспективи. – К., 2001. – С. 234–247.
8. Іванова Л. Г. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія / Л. Г. Іванова, Р. П. Іванченко. – К., 1999. – 125 с.
9. Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. XIX ст. / Л. Г. Іванова. – К., 2008. – 304 с.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф.1 – № 47081, арк. 1. ІР НБУ ім. В.І.Вернадського – Ф.1.
11. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. / А. М. Катренко. – К., 1999.
Ч. II. – 1999. – 189 с.
12. Колесса Філарет. Спогади про Миколу Лисенка. – Львів, 1947. – 65 с.
13. Лисенко М. і Драгоманов М. // Краківські вісті. – Львів, 1943. – Ч. 2. – С. 6–8.

14. Мияковский В. В. Киевская Громада (Из истории украинского общественного движения 60-х годов) / В. В. Мияковский // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 127–150.

15. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття : у 2 кн. / Н. С. Побірченко – К., 2000.

Кн. 1. – 2000. – 307 с.

16. Пчілка О. Микола Лисенко (Спогади і думки) / О. Пчілка // Літературно-науковий вісник. – К., 1913.

Т. 61. – Кн. 2. – 1913. – С. 12–27.

17. Русова С. Мої спомини (1861–1879 рр.) / С. Русова // За сто літ: матеріали з громадського і літературного життя України XIX століття / за ред. академіка Михайла Грушевського. – 1928.

Кн. 2. – 1928. – 268 с.

18. Старицький М. К биографии Н.В.Лисенка / М. Старицький // Киевская старина. – К., 1903. – № 12. – С. 441–481.

19. Федченко П. М. М. Драгоманов: Життя і творчість / П. М. Федченко. – К., 1991. – 368 с.

УДК 930.85(477.53).004.68:929.7(477).091

М.М.Будзар

**До проблеми реконструкції культурної історії
дворянської садиби за родовими спогадами
(садиба Кантакузіних-Сперанських на Полтавщині)**

У статті розглянуто проблему використання мемуарної літератури XIX – поч. XX ст., передусім родових спогадів, задля реконструкції культурної історії дворянських садиб в українських землях з метою поглиблення уявлень про регіональні та індивідуальні особливості цього історико-культурного феномену.

Ключові слова: дворянська садиба, історія роду, сімейні мемуари, історико-соціальний контекст.

В статье рассмотрена проблема использования мемуарной литературы XIX – нач. XX веков, прежде всего, родовых воспоминаний, для реконструкции культурной истории дворянских усадеб в украинских землях с целью углубления представлений о региональных и индивидуальных особенностях этого историко-культурного феномена.

Ключевые слова: дворянская усадьба, история рода, семейные мемуары, историко-социальный контекст.

The article deals with the problem of memoirs of the XIX – early XX centuries, above all, family memories, to reconstruct the cultural history of the manorial estates in the Ukrainian lands to deepen the idea of regional and individual peculiarities of the historical and cultural phenomenon.

Key words: manorial estate, family memories, historical and social context.

Тема функціонування дворянських (шляхетських чи панських) сільських садиб в українських землях протягом "імперського періоду", передусім від останньої третини XVIII – поч. XX ст., користується сталим попитом у вчених, котрі спеціалізуються у споріднених сферах гуманітарних наук, зокрема загальнонаціональної, регіональної, соціально-економічної історії, історичного та географічного краєзнавства.

Одним із перспективних напрямків реконструкції історико-культурної біографії сільських садибних помешкань української еліти у реаліях позаминулого століття є аналіз блоку мемуаристики, передусім особових родових спогадів, першочергово тих, що присвячені історії однієї сім'ї впродовж значного часового відрізка. Застосування такого підходу передбачає поглиблене дослідження приватного життя, вивчення долі окремої особистості або історії кількох поколінь в одному маєтку. Акцентування "людського фактору" тим доцільніше, що однією з показових ознак феномену дворянської садиби є особистісний фактор.

У наукових розвідках останніх десятиліть панські сільські маєтки все частіше репрезентуються як оригінальний історико-культурний феномен, самодостатній у економічному, соціальному, духовному аспектах [15].

Доцільність застосування мемуаристики як значущого джерела для реконструкції "культурної біографії" садиб підтверджується умовиводами вітчизняних істориків, зокрема О.П.Реєнта, за словами якого історія роду "... виступає конструктивним засобом дослідження соціальної та культурно-інтелектуальної історії України XIX – поч. XX ст." [12, с. 229]. Оприлюднення впродовж останніх десятиріч низки мемуарів відновило інтерес до цього масиву інформації як до такого, де відобразились "... події та явища, специфіка відносин і настроїв описуваного часу, які не мають належного висвітлення в інших джерелах" [9, с. 229].

Не менш значущим є зростання попиту на розвідки у галузі мікроісторії, що, за висновком Я.В.Вірменич, визначило "... нове місце джерел особового походження, допомагаючи розумінню міри свободи індивіда у заданих історико-політичних, етнокультурних та інших обставинах" [2, с. 159].

Важливе також те, що розквіт мемуаристики припадає саме на ХІХ–ХХ ст. Деякі з таких мемуарів – Л.М.Жемчужникова, Г.О.Лазаревського, О.О.Лазаревського, С.В.Скалон (Капніст), П.П.Скоропадського, М.В.Стороженка, І.Л.Шрага – вже неодноразово використовувалися як джерельна база, хоча далеко не завжди для вивчення саме панських садиб [5].

Родові спогади дозволяють здійснити багатоаспектне дослідження феномену садиби, вивчаючи його як середовище для формування суспільних умонастроїв, як художній центр, що, впливав на культурний ландшафт провінції, як "родове гніздо", де виховувалися ті, чиїми зусиллями було розпочато процес українського національного відродження [1, с. 7].

Саме тому є цікавим простеження розбудови родової садиби за текстом спогадів, у яких детально висвітлюється історія однієї родини протягом століття її існування, та на матеріалі такої сімейної історії визначення специфічних прикмет, притаманних дворянській садибі як явищу культури.

Особливий інтерес у плані реконструкції історії сімейного володіння становлять спогади князя Михайла Сергійовича Кантакузіна, графа Сперанського, створені на основі поєднання нотаток кількох представників цього аристократичного роду з Центральної Європи.

Маєток Кантакузіних-Сперанських у селі Велика Бурімка Золото-нішського повіту Полтавської губернії (зараз – Чорнобаївський район Черкаської області) розташовувався у такому регіоні, де були представлені всі основні типи садиб (представницькі резиденції, сільсько-господарські економії, "родові гнізда", "культурні гнізда"), а також мало місце розмаїття генеалогічних контактів, тому що соціальна група дворян-землевласників Полтавській губернії була етнічно неоднорідною. Основну частку в ній складали нащадки козацької старшини періоду Гетьманщини, але досить численними були представники російських дворянських сімей, потомки європейської аристократії (Балкани, Франція, Швейцарія, Німеччина), представники знатних грузинських родів.

Розташоване на мису, тобто трикутному виступі у болотисту долину річки Сули, село Велика Бурімка до ХІХ ст. мало давню історію, що характерно для поселень Полтавської губернії. Полтавський історик-архівіст Л.В.Падалка на поч. ХХ ст. характеризував його як "старовинне козацьке село Задніпровської колонізаційної хвилі" [8, с. 192]. Бурімка була вказана вже на карті Боплана та в описі тарифу поземельної податі Київського воєводства 1631 р. [13, с. 368]. Сучасні дослідники вважають, що його назва походить від давньоруського городища Римів, пізніше Буромль, фортечного укріплення часів

Київської Русі, а в XVI ст. – козацького містечка, одного з форпостів на Сулі [3, с. 192]. Його залишки, за свідченням автора спогадів, увійшли до садибного ансамблю та зберігалися тут до останньої третини XIX ст." [4, с. 112]. Такі давні комплекси залишилися у багатьох селах і містечках Полтавської та Чернігівської губерній (наприклад, у маєтку родини Забіл у селі Монастирище Ніжинського повіту).

Населення Великої Бурімки за даними на 1859 рік, згідно з відомостями "Списку населених місць Полтавської губернії", становило 1059 осіб чоловічої статі та 1231 особу жіночої статі [10, с. 217]. У першій третині XIX ст. землі навколо села належали сімейству Лобанових-Ростовських, у яких були викуплені 1828 року Михайлом Михайловичем Сперанським (1772–1839). З цього моменту до 1918 року садиба у селі Велика Бурімка перебувала у володінні нащадків Єлизавети Михайлівни Фролової-Багреєвої (1798–1857), дочки М.М.Сперанського від шлюбу з Єлизабет Стівенс.

М.С.Кантакузін-Сперанський говорить про М.М.Сперанського як про "найбільш цікавого" зі своїх предків [4, с. 27], хоча тільки за період з XIX до поч. XX ст. завдяки шлюхам ця гілка роду Кантакузінх (Кантакузен) породнилася з багатьма дворянськими сімействами. Внаслідок одруження Є.М.Сперанської та чернігівського губернатора, згодом поважного чиновника міністерства фінансів А.А.Фролова-Багреєва (1875–1845), сина бригадира А.П.Фролова-Багреєва, котрий був власником родової садиби у селі Савинці Миргородського повіту, встановилися родинні зв'язки з сімействами Безбородьків і Кочубеїв. Через М.А.Околічани-Околічна і Ліпто (1885–1868), дружину С.М.Кантакузіна-Сперанського (1884–1953), кровні відносини пов'язали Кантакузіних з І.П.Паскевичем (1782–1856), Воронцовими-Дашковими, Лобановими-Ростовськими, угорським дипломатом А.Околічани-Околічна і Ліпто, який, за легендою, вів свій рід від Єлизавети Баторій. Але пам'ять про М.М.Сперанського, людину неаристократичного походження, благоговійно зберігалася у сімействі: у бібліотеці садибного будинку, як реліквії, переховувалися "... гіпсова посмертна маска графа, а також бронзові зліпки його рук, великих і пухких" [3, с. 27].

За всіх реконструкцій у маєтку старий будинок, у якому жив М.М.Сперанський з кінця 1820-х до кінця 1839-х років, не був знесений, а, навпаки, був перебудований та розширений, до поч. XX ст. він використовувався як будинок управляючого [4, с. 49]. Розширювався та впорядковувався старовинний садибний парк, єдине, що залишилося від садиби у наш час. Вже до кінця XIX ст. до паркової композиції входило кілька алей: тополева, горіхова, каштанова, осокорова та осикова. Зокрема, автор спогадів згадує алею ломбардних тополь, посаджених М.М.Сперанським: "... я добре її пам'ятаю, і пам'ятаю, як

під час денних наших прогулянок намагався перестрибнути довгу тінь цих високих дерев" [4, с. 43]. Ця алея згодом з'єднала садибу з парафіяльною церквою. Також до кінця XIX ст. Кантакузіни зберігали старовинний екіпаж М.М.Сперанського або "Золоту Карету", як називали його домашні [4, с. 67], що довгий час використовувалася для сімейних виїздів.

Такі "меморіальні" атрибути є визначальними для дворянської садиби як феномену культури, хоча варто відзначити те, що шанувалося ім'я державного службовця, але людини незначної, котра підвищила соціальний статус власними заслугами.

Вступивши у володіння маєтком після смерті батька, Є.М.Фролова-Багреєва спробувала упорядкувати господарство великого, але занедбаного маєтку. До 1861 року її дочці Марії належало у Золотоніському повіті 19 тис. десятин землі, з близько трьох тисяч дворянських родин повіту тільки дев'ятеро сімей володіло більше ніж трьома тисячами десятин, Кантакузіни посіли у цьому списку друге місце [13, с. 412]. Єлизавета Фролова-Багреєва (Сперанська) була непересічною особистістю. Нащадок описує її як "... чудово освічену, тонку і інтелігентну жінку, до того ж нещасливу в шлюбі" [4, с. 48], але не згадує про її захоплення літературною творчістю, хоча, живучи після 1850-го року майже постійно в Австро-Угорщині, Є.М.Фролова-Багреєва опублікувала кілька романів французькою мовою, знаних у Європі [14, с. 72]. При Є.М.Фроловій-Багреєвій, у I пол. 1840-х рр., у маєтку було зведено новий панський будинок, але не за проектом професійного архітектора, що теж певною мірою характеризує стан садибного будівництва. Автор спогадів згадував, що все робили кріпаки, проте будинок вийшов чудовий, з просторими кімнатами, дерев'яні підлоги, зроблені з різних порід дерева, було інкрустовано перламутром [3, с. 49]. Судячи з опису будівлі, до основного її об'єму входила оранжерея, а з тильного боку тераса з'єднувала фасад будинку із парковою зоною, де зустрічали гостей та влаштовували чаювання. У цей час у селі була побудована лікарня для селян, розташована у невеликому парку (споруда не збереглася до XX ст.). Тобто до середини XIX ст. загальна композиція садиби у селі Велика Бурімка набула вигляду, характерного для утворень такого ґатунку, коли за висновком Л.В.Расказової, садибна повсякденність обумовлювалася, у першу чергу, станом розвиненості господарчої та культурно-релігійної зон – оранжереями та теплицями, майстернями, амбрами, будинками управляючих, а також лікарнями, школами [11, с. 104].

Другий етап перебудов у маєтку припав на середину 1880-х рр., коли нововведеннями зайнялися М.П.Кантакузін-Сперанський (1847–1894) і його дружина, уроджена Сікард. Їхній правнук розповідав, що у цей час була добудована чотириповерхова вежа зі сторони бальної зали та розширений старий будинок шляхом збільшення кількості

кімнат та зведення навколо нього веж-прибудов [4, с. 94]. Усі роботи завершилися до кінця літа 1887 року. На цьому етапі реконструкція також проводилася на непрофесійному рівні, можливо, тому особняк у Бурімці виглядав імпозантно, але не мав цілісного вигляду, складаючись з кількох об'ємів, що не цілком органічно поєднувалися між собою.

Для облаштування інтер'єрів садибного будинку були використані предмети із зібрання Р.М.Кантакузіна, що створювалося в основному за часів перебування його в Німеччині (Дрездені) та інших країнах Західної Європи. Сам Родіон Миколайович, вихований у традиціях елітарної дворянської культури кінця XVIII – поч. XIX ст., захоплювався живописом, у садибній бібліотеці зберігалися "... кілька альбомів з його малюнками і досить непоганими портретами" [4, с. 52]. Інтер'єри будинку, перш за все "Великий Салон", бібліотека, поповнилися колекцією камей, європейськими мініатюрами і творами китайського живопису, зразками мейсенської порцеляни [4, с. 102]. Уявлення про зовнішні форми та парадні кімнати панського будинку можна скласти за світлинами, представленими в альбомі Дж. Феррана, створеного за фотоархівами дворянських родин [16]. У цей же час був оновлений парк, наприклад, з Верони був привезений і встановлений перед верандою басейн рожевого мармуру у формі мушлі [4, с. 156].

Для характеристики господарського життя маєтку важливо відзначити, що в період 1840–1900-х рр. керівництво ним здійснювали управляючі, наприклад, в 1850–1870-х рр. згадуваний у мемуарах "мсьє Гішар", що залишався у маєтку до кінця 1890-х рр. [4, с. 58]. Хоча тут треба зазначити, що активну участь у справах маєтку завжди брали жінки з роду Кантакузіних-Сперанських, насамперед, М.А.Кантакузіна, що перебувала тут постійно з 1855 року до 1887 року.

На останньому етапі існування садиби в селі Велика Бурімка, з 1910 до 1918-го рр., веденням господарства займався Сергій Михайлович Кантакузін-Сперанський (Гіша, як звали його у сім'ї, 1884–1953). Керуючись текстом спогадів, можна виділити основні напрямки господарської діяльності у садибі на поч. XX ст.: вирощування зернових та соняшнику, утримання кінного заводу, свинарство.

Ставши "практикуючим поміщиком", С.М.Кантакузін-Сперанський активно займався справами Полтавського земства, одного з найвпливовіших на Лівобережній Україні. Автор мемуарів пише: "... мій батько вступив у земський союз нашої губернії в Золотоноші та разом з другими його членами багато зробив для того, щоб створювані тоді селянські кооперативи стали дійсно важливими економічними суб'єктами" [3, с. 106]. До речі, така поведінка була типовою для великої кількості лівобережних поміщиків, можна згадати хоча б твердження М.В.Стороженка з його автобіографії про те, що він сумлінно виконував

обов'язки земського діяча, відчуваючи, що його діяльність поступово набуває форм реальних корисних справ [9, с. 106].

Одним з успішних проєктів діячів Полтавського земства 1900–1910-х рр. стало збереження традицій національних ремесел та розвиток їх у нових економічних умовах. Ця сфера також була представлена в діяльності четвертого покоління Кантакузіних-Сперанських, про що можна судити з уривків спогадів Марії Олександрівни Кантакузіної (уродженої Околічани-Околічна і Ліпто), цитованих її сином. М.О.Кантакузіна-Сперанська писала, що за дорученням земства "... об'їжджала наші села, відвідуючи відомих <...> господинок-майстринь. Деякі з них створювали чудові речі, вузівки, в яких використовувались стародавні слов'янські орнаменти та символи Сонця, Місяця і Землі" [4, с. 111]. За розвідками В.М.Ханка, тільки на землях Полтавщини за період з 1878–1917 рр. у дворянських садибах (не рахуючи повітових містечок) було відкрито чотирнадцять художньо-виробничих майстерень з [7, с. 56–84], серед яких була й майстерня у садибі Кантакузіних-Сперанських.

Таким чином, бачимо, що еволюція садибного комплексу у селі Велика Бурімка за період з 1830 – до поч. ХХ ст. була типовою для такого типу володінь. Садиба розвивалася від феодального господарства, що базувалося на праці кріпаків, до сільськогосподарської "економії" нового ґатунку, орієнтованої на швидкі процеси капіталізації економіки, характерні для суспільних процесів пореформеного часу. Відмітимо, що М.Р.Кантакузін-Сперанський, будучи єдиним спадкоємцем, вибрав кар'єру державного службовця та маєтком безпосередньо не опікувався, тоді як його син, С.М.Кантакузін, молодший у родині, віддав перевагу справі господарювання у маєтку перед кар'єрою державного службовця. Також традиційною прикметою "садибного побутування" можна назвати залежність дворянського сімейства від обставин ведення господарства: коли влітку 1912 року врожай зернових було знищено внаслідок погодних умов, сім'я залишилася на зимовий сезон у маєтку, але ця вимушена затримка у спогадах представлена як незабутній час: "... Це була зовсім інша Бурімка, вона захоплювала нас" [4, с. 528].

Характеризуючи психологічний клімат, що сформувався в садибі Велика Бурімка (вірніше, суб'єктивне сприйняття цієї атмосфери в мемуарах), форми культурної діяльності, особливості сімейного побуту у маєтку, скажемо, що володіння Кантакузіних-Сперанських і тут виявляло риси, спільні для "економічних" садиб, які частково використовувались як "родові гнізда". Благодійна діяльність власників Бурімки зосереджувалася в таких сферах, як освіта та релігійна справа. Вже 1892 року було завершено будівництво "парафіяльної церкви", що знаходилася у розпорядженні селянської громади: вона "... розташу-

валася на місці стародавнього земляного валу, і зі стін, що захищали її, можна було бачити все село Велика Бурімка і наше озеро" [4, с. 105]. 1906 року в селі почала діяти, на додаток до церковноприходської, земська школа, за роботою якої теж наглядали господарі маєтку.

Підводячи підсумок короткої реконструкції історичної долі садиби Кантакузіних-Сперанських у селі Велика Бурімка Полтавської губернії, заснованої на сімейних спогадах, відзначимо, що мемуари, тим більше ті, що належать кільком поколінням одного роду, є гарним джерелом для вивчення обставин економічного, соціального, культурного життя дворянської родини в атмосфері родового маєтку. Звернення до родових спогадів як джерельної бази відкриває перед дослідником кілька цікавих напрямків роботи: аналіз сприйняття особи власника певного маєтку різними мемуаристами, виявлення в атмосфері садиби україно-російських зв'язків та, водночас, поширення тут антиімперських ідей.

Родові спогади надають широкі можливості для "вписування" "приватної долі" окремої садиби в загальний історичний контекст XIX ст. і можуть бути базою для подальших досліджень, заснованих уже на залученні архівних, статистичних та інших джерел.

Література

1. Будзар М. М. Дворянская сельская усадьба Левобережной Украины как тема русской и украинской мемуаристики XIX века / М. М. Будзар // Альманах КГУ. Сер. "Филологические науки". – Ялта : РИО КГУ, 2006. – Вып. 8. – С. 5–11.
2. Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 156–169.
3. Іваньківа І. Ю. Село Велика Бурімка [Електронний ресурс] / І. Ю. Іваньківа. – Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua>.
4. Кантакузин-Сперанский М. С. Сага о Кантакузиных-Сперанских / Написанная кн. М.Кантакузиным, графом Сперанским / М. С. Кантакузин-Сперанский ; пер. с англ. Д. Налепиной. – М. : Рос. фонд культуры : Рос. архив, 2004. – 368 с.
5. Капнист С. В. Воспоминания / С. В. Капнист // Записки русских женщин XVIII – 1-й пол. XIX века / [сост., автор вступ. ст. и коммент. Т. Н. Моисеева; худож. В. Сергеев]. – М. : Современник, 1990. – С. 281–388. : ил. – (Серия мемуаров "Память") ; Лазаревський Г. О. Київська старовина / Г. О. Лазаревський ; [упоряд. : І. М. Забіяка, О. О. Лазаревський]. – К. : МАУП, 2007. – 618 с. : іл., [5]с. іл. – (Бібліотека українознавства ; вип. 11); Лазаревський О. М., Лазаревський М. І. Пам'яті мої: Pro domo sua / О. М. Лазаревський, М. І. Лазаревський ; [передм. І. Забіяки, О. Лазаревсь-

кого ; упоряд. І. Забіяки]. – К. : Самара : [б. в.], 2004 (ПАКС). – 197 с. [4] арк.; Полякова А. Українська аристократія XIX ст. (За мемуарами П. Ламсдорфа-Галагана). – Українознавство. – 2005. – Число 3. – К. : НДІУ. – С. 219–224 ; Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / гол. ред. Я. Пеленський – К. : Філадельфія, 1995. – 496 с. ; Стороженко М. З мого життя / Микола Стороженко / [упоряд. і вступ. ст. В. Ульяновського]. – К. : Либідь, 2005. – 432 с. ; іл. ("Пам'ятки історичної думки України").

6. Клим Ю. О. Великобурімський парк / Ю. О. Клим // Екологічна енциклопедія : у 3 т. ; А. В. Толстоухов (гол. ред.). – К. : ТОВ "Центр екологічної освіти та інформації", 2007.

Т. 1. – 2007. – С. 160.

7. Наш рідний край: (з історії освіти на Полтавщині у дореволюційний період) / [В. Н. Жук, Т. П. Пустовіт, М. А. Фісун, В. М. Ханко]. – Полтава, 1991.

Вип. 2. – 88 с.

8. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение. Исследования и материалы с картами. Издание УПАК / Л. В. Падалка. – Полтава : Товарищество печатного дела, 1914. – 240 с.

9. Пазюра Н. Микола Стороженко у світлі своїх спогадів / Н. Пазюра // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 19. – С. 229–239.

10. Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 г. – СПб. : Типография К. Вульфа, 1862. – 254 с.

11. Рассказова Л. В. "Благоустроенная жизнь и доброе хозяйство есть наилучшая служба" / Л. В. Рассказова // Русская усадьба : сб. ОИРУ / [науч. ред.-сост. М. В. Нащокина]. – М. : Улей, 2008.

Вып. 13–14. – 2008. – С. 104–116.

12. Реєнт О. П. Історія України XIX – початок XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / Олександр Петрович Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6 (477). – К. : Наукова думка. – С. 218–232.

13. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В. П. Семенова. – СПб : Изд-во А. Ф. Девриена, 1903.

Т. 7. Малороссия. – 1903. – 518 с. ; ил.

14. Студьонова Л. В. Чернігівські князі, полковники, губернатори / ред. О. В. Ткаченко. – Чернігів : РВК "Деснянська правда", 1998. – 148 с.

15. Товстоляк Н. М. Актуальні проблеми краєзнавчого дослідження українських дворянських садиб / Н. М. Товстоляк // ХНПУ ім. Г.С.Сковороди : [зб. наук. праць]. – Харків : Майдан, 2008.

Вип. 29–30 ; сер. "Історія та географія". – 2008. – С. 194–197.

16. Ferrand J. Noblesse Russe Portraits / J. Ferrand. – Paris, 1984–1996. – (Tous droits reserves pour tons pays, y comprise la Federation de Russie). – 1993.

Т. 5. – 1993. – 375 p.

Роль жінок у діяльності Чернігівської Громади

У статті досліджується громадська діяльність Софії Русової, Марії Грінченко та Віри Дейші-Коцюбинської в Чернігові кінця XIX – поч. XX ст. та їх роль у культурно-громадській роботі Чернігівської Громади.

Ключові слова: Чернігівська Громада, культурно-громадська робота, просвітницька діяльність.

В статье исследуется общественная деятельность Софии Русовой, Марии Гринченко, Веры Дейши-Котюбинской в Чернигове конца XIX – начала XX вв. и их роль в культурно-общественной работе Черниговской Громады.

Ключевые слова: Черниговская Громада, культурно-общественная работа, просветительская деятельность.

The article examines the public activity of Mary Grinchenko, Sofia Rusova and Vira Deyshi-Kotsiubynska in Chernihiv in the late XIX – early XX century and their role in cultural and public activities of Chernihiv Community.

Key words: Chernihiv Community, cultural and public activity, educational activity.

У визначальних суспільних процесах сьогодення: утвердження власної держави, збереження національно-культурних традицій, – вагома роль належить українській жінці, яка шукає своє місце в сучасному світі. Про це свідчать численні науково-практичні конференції, семінари, де обговорюються проблеми становища сучасної української жінки, її місце на сучасному ринку праці, репродуктивне здоров'я, роль у розбудові національної державності, у реформуванні освіти. Сьогодні суспільство не може заперечувати вклад жіноцтва в історію цивілізації. Питання про жінку – письменника, вченого, художника, просвітителя, громадського діяча, учителя конкретно можна розглядати в окремому контексті, як одне з основних питань жіночого руху в історії світової цивілізації.

У II пол. XIX – поч. XX ст. жінки Російської імперії прагнули і частково досягли юридичної рівності, виборчих прав, зайнятості у виробництві. Тому проста українська жінка, яка завжди звикла бути господинею дому, не могла без сторонньої допомоги усвідомити свою нову роль у суспільстві і відстоювати свої права. Потрібний був поштовх, щоб жінка вийшла з тіні і стала в одному ряду з чоловіком.

Але це був великий і довготривалий процес самоосвіти, самопізнання та самосвідомості.

У II пол. XIX – поч. XX ст. на території України з'явилися громадські організації – Громади. Проблему Громад і праці її членів порушують у своїх дослідженнях П.Побірченко "Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – початку XX століття", Ю.Русанов "Чернігівська Громада в українському національно-культурному русі другої половини XIX – початку XX століття", Л.Смоляр "Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії" (Одеса, 1998 р.), Г.Самойленко "Громадсько-культурне та літературне життя Чернігова у кінці XIX – початку XX століття" (1999) [7] та ін. Досліджуючи розвиток, формування чернігівської Громади, зустрічаємо багато фактологічного матеріалу в спогадах Софії Русової ("Мої спомини") [6] та Марії Грінченко [2]. Проте значна частина документальних матеріалів, які торкаються діяльності Чернігівської Громади та її учасників, зберігається ще в архівних сховищах і вимагає детального вивчення і опрацювання.

Громади взяли на себе роль просвітніх осередків, які дбали про національно-культурне відродження народу. У нашій статті ми зупинимось на діяльності саме Чернігівської Громади і трьох непересічних жіночих постатях, які в один і той же період розпочинали свою громадську діяльність і внесли значний вклад у культурно-освітній розвиток Чернігівщини. Софія Русова, Марія Грінченко, Віра Дейша-Коцюбинська – це ті прогресивні жінки, які зуміли залишити слід в історії України, не лише як товариші, дружини і порадиці своїх талановитих і відомих чоловіків, а й як активні члени Громади, відомі освітянки, перекладачі, письменниці, громадські діячі, вони стали взірцем для тих жінок, які прагнули змінити своє становище в соціокультурному середовищі того часу. Значущим є той факт, що вони працювали в Чернігівській Громаді в один період, їх діяльність високо цінували сучасники.

Софія Федорівна Ліндфорс (Русова), маючи шведсько-французьке походження, приєднується до українського руху ще в юному віці, коли, проживаючи в Києві, мала дружні стосунки з родинами Лисенків та Старицьких. Трохи пізніше вона стає членом Української Громади і повністю віддається культурно-освітній роботі поряд із М.П.Чубинським, В.Антоновичем, Ф.Вовком, М.Драгомановим, О.Русовим. Саме останній мав великий вплив на формування в Софії Федорівни великої любові до України. "Він перший відкрив для мене красу української народної поезії, – згадувала С.Русова, – заговорив до мене українською мовою, і без довгих промов і пояснень збудив у мені ту любов до нашого народу, що вже ніколи не покидала мого серця" [1, с. 33].

У 1871 році сестри Софія та Лідія Ліндфорс відкривають свій перший дитячий садок у Києві, вивчивши досвід усіх провідних педагогів того часу та шукаючи нові шляхи до просвітницької діяльності. Задля народу Софія Федорівна вирішує пов'язати своє життя з педагогічною діяльністю. Після одруження з О.О.Русовим, видатним статистом, великим патріотом України, знавцем української літератури і фольклору, вона остаточно пов'язала свою діяльність з українською інтелігенцією, "яка всіма можливими засобами боролася за відродження української культури, мови й освіти" [2, с. 10].

У 1876 році подружжя Русових приїздить до Чернігова, де Олександр Олександрович отримав посаду статистика в земській управі. Вони швидко ввійшли до кола чернігівської інтелігенції, у них завжди збиралися земські діячі, молодь. Приїхавши, подружжя Русових відразу ж по приїзді стає членами Чернігівської Громади. Після закордонного самотнього життя вони відразу опинилися в атмосфері гарячкової громадської праці. Громадських справ було багато. Громада турбувалася про стан просвіти українського народу. С.Русова з ентузіазмом включається в підготовку і проведення різноманітних просвітницьких заходів: організацію лекцій, вечорів. Разом із земськими діячами О.Тищинським та П.Червінським вона відкриває громадську книгозбірню, яка проіснувала протягом 30 років. Сьогодні на її базі існує обласна бібліотека ім. В.Короленка.

Як писала сама Русова, "до 1876 року не було в Чернігові ніякої публічної книгозбірні, коли не рахувати книгарні Кранца, що в ній ледве можна було якусь книжку роздобути. Отож в один зі своїх повернень із повіту статистики вирішили зорганізувати громадську книгозбірню. Скликали на збори всю інтелігенцію, обрали президію: П.Червінського – головою, мене – секретарем, Тищинського – скарбником. Різними концертами та виставами зібрали потрібні гроші, чимало книжок дістали на тимчасове користування..." [1, с. 3].

Пізніше Софія Русова організовує дитячий садок, який був закритий поліцією "з політичних підозрін".

На початку 1879 року у зв'язку з негативною реакцією на просвітницьку діяльність її членів Чернігівське земське статистичне бюро було закрито, родина Русових, залишившись без засобів до існування, змушена була виїхати з Чернігова до Києва.

Повернутись до Чернігова їм довелося знову лише у 80-х роках. Як згадує у своїх спогадах С.Русова, "Коли ми приїхали на цей раз до Чернігова, то там помітно було вже багато нових течій. Після страшної реакції 80-х років громадянство наче знову набирало сили для боротьби, звісно, тільки культурної лояльної, але боротьби" [1, с. 16].

С.Русова продовжує займатися громадською діяльністю і на цьому етапі життя. Як член Громади, вона разом із чоловіком бере участь у відкритті в Чернігові "Комітету грамотності імені Т.Шевченка", створенні системного каталогу книжок для народу. "Тоді, – згадувала С.Русова, – організувалося Учительське Товариство, намічались різні праці в народному шкільництві, складався систематичний каталог книжок для народу. У нього вписані були й українські книжки. Взагалі в учительській сфері якось зазначався український настрій, помітно було вплив Грінченка, що жив тоді в Чернігові, вплив Коцюбинського, що мав там свій власний дім. На чолі української Громади, досить численної, стояв Ілля Людвигович Шраг" [1; 3].

Як педагог, вона піклується про долю вчителів Чернігівської губернії, рівень освіти та стан навчальних закладів. Її турбує самотність, відсутність живого, взаємного зв'язку між учителями. Вона обурюється на земство, яке нічого не робить, а воно могло б організувати вчительські з'їзди, утворити вчительські курси, поставити "освітній персонал у цілком незалежне від сільської громади положення", ставитися "з більшою довірою до діяльності своїх учителів, ніж до марних наклепів на них з усіх боків" [4, с. 113].

Педагогічна праця була головною для Софії Русової, але вона все життя не полишає громадські справи: розповсюджує заборонені твори, допомагає збирати кошти для потреб Громади. У 1881 році її разом із чоловіком було ув'язнено. Відтоді, куди б не закинуло їх нелегке життя, вони постійно перебували під наглядом поліції, що не заважало подружжю Русових бути членами різних культурно-громадських та просвітницьких товариств, зокрема й Громад.

Так званий "третій період" Чернігівської Громади був пов'язаний з приїздом до Чернігова подружжя Грінченків. Марія Миколаївна Грінченко (дівоче прізвище Гладиліна) народилася в купецькій сім'ї у місті Богодухові. Після закінчення земської прогімназії вона почала працювати вчителем у народній школі. Пізніше саме ця педагогічна діяльність буде покладена в основу її публіцистичних творів про практичний бік рівня тогочасної народної освіти. У 1883 році Марія Миколаївна знайомиться з майбутнім письменником, педагогом, культурно-громадським діячем Борисом Грінченком. Після одруження вона, росіянка за походженням, переймається ідеєю національного відродження українського народу. "Жінка моя з того часу стала мені вірним товаришем у всіх моїх заходах і в багатьох важких і важних працях" [5, с. 568], – стверджував Б.Грінченко. Потрібно зазначити, що у кінці XIX – поч. XX ст. усі професійні педагоги, кого турбував культурний рівень української нації, активно шукали шляхи поліпшення якості освіти. В умовах заборони викладати в школах та друкувати підручники україн-

ською мовою особлива роль відводиться українській літературі. І в 1894 році у львівській Просвіті був виданий перший літературний твір М.Грінченко – переклад оповідання Л.Толстого "Чим людина живе", згодом з'явилися й інші. Тобто на час приїзду подружжя Грінченків до Чернігова, в 1894 р. Марія Миколаївна була уже відома в літературі під псевдонімом Марія Загріня. Вона змушена була приховувати свою літературну діяльність за цим та іншими псевдонімами: М.Чайченко, М.Доленко.

У своїй праці вона зазначала: "Я особисто знаю чернігівську Громаду з початку січня 1894 р., себто з того часу, як Б.Грінченко за допомогою І.Л.Шрага одержав посаду в Чернігівському губерніяльному земстві і ми переїхали до Чернігова. Шраг був першим, з ким ми познайомилися в Чернігові, і на першому ж побаченні нашому з ним знялася розмова про Громаду, а через день чи через два відбулися в Шрага збори Громади, на яких був уже й новий її член Б.Грінченко. Я через деякі особистості причини вступила до Громади пізніше, але з самого початку знала про все, що діялося в Громаді, бо вступаючи Грінченко до Громади сказав, що він мені ні з чим не криється, і Громада на те пристала" [2, с. 465].

Як і Борис Дмитрович, Марія Миколаївна вела активну культурно-громадську роботу. Разом з іншими громадськими справами "у Чернігові Марія Грінченко займалась перекладами творів російських та зарубіжних письменників на українську мову, зокрема Л.Толстого, І.Тургенєва, Д.Маміна-Сибіряка, Г.Ібсена, М.Твена, А.Доде та ін." [8, с. 34].

Борис Грінченко організовує видавничу справу в Чернігові, де друкувалася популярна література для народу. Аби зробити ці праці менш дорогими, подружжя власноруч переписує рукописи, править коректуру, виконує усі адміністративні функції. Завдяки цій нелегкій праці, світ побачили більше 50 книжок загальним тиражем 200 тис. примірників, серед них її прозові твори, а також просвітні брошури про визначних державних та культурних діячів та з різних соціальних і побутових питань.

Родина Грінченків активно бралася за громадську роботу, заснування земської книгарні для вчителів, упорядкування Шевченківського музею, видання українських книжок. Завдяки зусиллям Марії Миколаївни, яка допомагала своєму чоловікові, вони безкоштовно впорядковували музей українських старожитностей В.Тарновського (в ньому налічується понад 750 лише одних шевченківських експонатів), бібліотеку цього ж музею, склали каталог їх фондів.

У 1908 році до Чернігова приїздить подружжя Коцюбинських. Зі спогадів Т.Шкуркіної-Левицької тих часів дізнаємося, що дружина М.М.Коцюбинського, Віра Устимівна Дейша була з Чернігова і в юнацькі

роки брала участь у громадському житті, зокрема, в українському гуртку, який заклав 1895–1896 рр. В.Гойнич-Андрієвський. Закінчивши Чернігівську гімназію, Віра Устимівна працювала класною дамою, а в 1885 році вступила до Бестужівських жіночих курсів на фізико-математичний факультет, відділення природознавчих наук. Там же, у Петербурзі, дівчина поринула в революційну і громадську роботу. Розуміючи прогресивні можливості, які відкривалися перед нею, вона не могла лишитися осторонь суспільного життя і проблем тогочасного суспільства. Повернувшись із Петербурга до Чернігова, Віра Дейша включається в роботу Громади. Їй доручають завідувати громадською бібліотекою й читальнею. Праця в бібліотеці давала їй змогу налагоджувати дружні зв'язки з молоддю, поширювати прокламації та листівки, нелегальні твори. "У 1893 р. В.У.Дейша склала каталог книг для систематичного читання. За основу вона взяла "Каталог систематичного читання" Одеської бібліотеки за 1883 р. Вона доповнила відповідні розділи бібліотеки політичної, наукової, педагогічної, художньої літератури кращими зразками, які існували на той час. Це не пройшло поза увагою жандармів, вони заарештували В.У.Дейшу і відправили спочатку в Чернігівську, а потім до Варшавської в'язниці.

Після арешту повертається до Чернігова, у 1889 р. вона знайомиться з молодим і тоді ще невідомим письменником М.Коцюбинським. Саме в ній Михайло Михайлович знайшов той ідеал жінки, яка була йому потрібна. У спогадах їх сучасника О.Дорошенка, який мав близьке знайомство з родиною, читаємо: "... Щодо жінки, то, на думку Михайла Михайловича, під словом дружина "народ" мислить не лише жінку-коханку, а жінку-друга, яка поділяє з чоловіком усі турботи, прямує за ним до однієї мети, живе з ним одними думками, надіями, допомагає йому у боротьбі, підтримує його в тяжкі хвилини... Закінчив він своє слово так... І на моє щастя, я маю саме таку дружину" [8, с. 72].

Ставши своєму чоловікові другом, радником і товаришем, народивши чотирьох дітей, маючи постійні нестатки й борючись із тяжкою хворобою чоловіка, Віра Устимівна не полишала громадської діяльності. Захопившись ідеєю національного й культурного відродження, вона піклувалася про долю народу, проводила роз'яснювальну роботу серед молоді гімназійної інтелігенції.

Ставши членом Громади, подружжя Коцюбинських відразу включилося до активної діяльності за національне відродження, культурне і політичне самовизначення.

У цей час громадівці борються за право навчати в школах дітей своєю рідною мовою, користуватися підручниками та художньою літературою українською мовою. У Чернігові були створені гуртки самоосвіти, де лекції з історії України читали Борис Грінченко та Г.Коваленко, а з літератури – М.Коцюбинський та М.Чернявський [3, с. 38].

Не залишаючи інших громадських справ, подружжя Коцюбинських брало активну участь у створенні різних громадських організацій, які допомагали з освітою в народному середовищі у 90-х рр. XIX ст.

Широкою популярністю у прогресивної інтелігенції користувалися так звані "понеділки", які влаштовувалися в садибі Коцюбинських. Як згадує їх сучасниця П.Березняк, у 1910-х роках у Коцюбинських бували численні гості. Спочатку в цих "понеділках" брали участь члени музично-драматичного товариства м.Чернігова, а згодом – і представники "просвітянської" молоді. "Понеділки" обставлялись просто, але затишно і цікаво..." [8, с. 104].

У роки 1911–1912-й ці "понеділки" були замінені на "суботи". Ці зустрічі в родині Коцюбинських мали великий вплив на тогочасну молодь, пробуджували власну гідність, формували національну й революційну свідомість.

Яскрава особистість, освічена жінка, громадський діяч, яка дотримувалася передових прогресивних поглядів, Віра Устимівна зуміла стати незмінним помічником і товаришем свого чоловіка в його літературній та культурно-просвітницькій діяльності. Після смерті чоловіка, виховуючи 4 дітей, вона не залишила громадської діяльності: "Зараз же по скиненні самодержавства, – зазначала у своїх спогадах Персида Березняк, – Віра Устимівна приступила до запровадження в життя мрії, яку вони з Михайлом Михайловичем довго плекали – це організація дитячих закладів і шкіл на рідній мові. Вона організувала в Чернігові український дитячий майданчик, на базі якого утворилася перша українська школа. Згодом цій школі присвоїли почесне ім'я Коцюбинського" [8, с. 105].

Софія Русова, Марія Грінченко, Віра Коцюбинська належать до української інтелігенції, яка виступала як за національний розвиток українського народу, його соціальне звільнення, так і за право жінки бути активним учасником громадського руху. Кожна з вищезгаданих жінок усе життя присвятила не тільки особистому щастю, а зуміла стати для свого чоловіка товаришем і другом, підтримавши його в нелегкій праці на ниві національного просвітництва, в утвердженні ідеї національного і культурного відродження. Але і самі вони по собі залишили важливий слід в історії України. Їх життєві шляхи є орієнтиром для сучасного жіночого руху, який відроджується в нових суспільних реаліях.

Література

1. Русова Софія. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. – Київ : Либідь, 1997.

Кн. 1. – 1997. – 270 с.

2. Грінченко М. А. Чернігівська українська громада / М. Грінченко, А. Верзілов // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / за ред. М. Грушевського. – К., 1928.
3. Русова Софія. Мемуари. Щоденник / Софія Русова. – Київ : Поліграф книга. – 2004. – 544 с.
4. Коваленко Є. І. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – Ніжин, 1998. – 212 с.
5. Грінченко Б. Автобіографія. Твори : в 2 т. / Б. Грінченко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1963.
Т. 1. – 1963. – С. 600.
6. Русова Софія. Мої спомини / Софія Русова // Деснянська правда. – 1993. – № 26–37.
7. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя Чернігова у кінці XIX – початку XX століття / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1999. – С. 109.
8. Спогади про Михайла Коцюбинського. – [2-ге вид., доп.] / [упорядник, післямова і примітки М. М. Потупейка]. – К. : Дніпро, 1989. – 270 с.

УДК 94(477+460)(092)

О.О.Новікова

Іспаністи В.Піскорський та В.Балагер

У статті розкривається творча співдружність українського вченого Володимира Піскорського та іспанського історика Віктора Балагера, яка була пов'язана з дослідженням історії Іспанії.

Ключові слова: *творча співдружність, В.Піскорський, В.Балагер, історія, Іспанія.*

В статье раскрывается творческое содружество украинского ученого Владимира Пискорского и испанского историка Виктора Балагера, которая была связана с изучением истории Испании.

Ключевые слова: *творческое содружество, В.Пискорский, В.Балагер, история, Испания.*

The article deals with one of the first Ukrainian-Spanish contacts in the fields of science. The issue is being considered on an example of relations of the Ukrainian historian V.K.Piskorskiy and the Spanish historian, writer and diplomat V.Balager, who met during V.K.Piskorskiy's 2 voyages on scientific errands to countries of Western Europe, including Spain. Their correspondence suffered a sudden end with the death of V.Balager 1901. A

Ukrainian translation of V.K. Piskorskiy's article in a Spanish magazine, dedicated to the famous Spaniard, has been added to this article.

Key words: *scientific contacts, Piskorskiy, Balaguer, Ateneo, Kiev Almanach For The Benefit Of The Suffering From Poor Harvest.*

У вітчизняній та російській історіографії неодноразово підкреслювали необхідність вивчення наукової спадщини доктора всесвітньої історії Володимира Костянтиновича Піскорського (10.08.1867–3.08.1910), вихованця, а потім приват-доцента київського університету св.Володимира, професора Ніжинського Історико-філологічного інституту кн. Безбородька, Казанського університету, члена Історичних товариств Санкт-Петербургу, Нестора-літописця (Київ) та Франції, члена-кореспондента Барселонської королівської академії наук.

Хоча світ побачили вже немало праць про життя і діяльність видатного українського історика, відбулося перевидання деяких важливих праць і вперше частини епістолярної спадщини В.К.Піскорського (1997), його наукові дослідження та архів є джерелом нових розробок у царині всесвітньої історії, особливо Іспанії [1]. Ще не всі публікації Піскорського за кордоном, його листування з видатними іноземними вченими (в тому числі Едуардо Інохоса, Пі-і-Маргалем, В.Балагером, В.Гізо та ін.) відомі сучасним історіографам.

Увазі читача пропонуємо опубліковану за кордоном статтю В.К.Піскорського, присвячену пам'яті видатного іспанського історика, літератора, політичного діяча, дипломата, патріота Іспанії, особливо Каталонії, Віктора Балагера, яка вперше публікується українською мовою.

Ця стаття розкриває одну з невідомих сторінок історії наукових, культурних контактів іспанських і українських учених ХІХ ст. [2].

Знайомство В.Піскорського і В.Балагера відбулося наприкінці ХІХ ст. Молодий талановитий учений, приват-доцент київського університету св.Володимира 29-річний Володимир Піскорський для підготовки до професорського звання був відряджений на стажування в наукові заклади, університети, історичні архіви Західної Європи на період 1896–1898 рр. Піскорський прийняв участь у роботі семінарів відомих істориків Німеччини, Франції, збирав матеріали для своїх магістерської та докторської праць в історичних архівах і бібліотеках Франції, Німеччини, Англії, Іспанії. Найбільше часу вчений провів власне в Іспанії, тому що присвятив свої дослідження історії іспанських середньовічних кортесів (парламенту) і кріпосного права в Каталонії. Свою цікавість до іспанського минулого він мотивував в одній із вступних лекцій свого курсу в київському університеті: "Наукове дослідження історії держав Піренейського півострова може значно поширити поле історичних досліджень... До того ж без перебільшення можна

сказати, що зі всіх країн латинського заходу найменш дослідженою є історія Іспанії" [3].

Вперше на іспанську землю Піскорський ступив 18 березня 1896 р. Його дружина Зінаїда Захарівна, яка деякий час супроводжувала чоловіка у Франції та Іспанії, в своєму щоденнику описала те душевне хвилювання, що охопило молодого дослідника під час першої зустрічі з Іспанією. "Він ... вийшов на платформу, запалив сигару і почав жваву розмову із працівником залізниці. Мене вразило, як вільно, швидко і жваво батько розмовляв іспанською, який в нього був веселий святковий вигляд, начебто він розмовляв із своїм знайомим або росіянином після довгого розлучення із батьківщиною" [4].

Про приїзд молодого київського вченого в Іспанію писали в місцевій пресі. Мадридське і барселонське суспільство прийняло Володимира Костянтиновича доброзичливо і з великою зацікавленістю. Крім істориків, Піскорський зустрічався з іншими представниками іспанської інтелігенції, зокрема, із відомою письменницею Софією Казановою¹. Вона запропонувала представити гостя членам королівської родини. "Проте я ухилився від цієї почесної пропозиції", – писав Піскорський дружині. Значно цікавішим для нього було спілкування, наприклад, із каноніком м.Вік Джеймом Коллелем, чудовим поетом, меценатом, який захищав інтереси робітників перед місцевими фабрикантами. Це імпонувало Піскорському, члену партії конституційних демократів, який завжди виступав на захист пригноблених і обездолених. До речі, Піскорський був першим іноземним ученим, якому дозволили працювати в королівському архіві.

Наукові розвідки вченого, бесіди з ним цінували відомі іспанські історики Альтаміра-а-Кревеа, Едуардо Інохоса, Боффаруль та інші. З усіма ними у Володимира Костянтиновича встановилися дружні відносини, але головним для нього, напевно, став видатний політичний діяч, літератор, історик Віктор Балагер, автор 32 томів літературних творів, 11-томної "Історії Каталонії", 4-х томів "Історії трубадурів". Після закінчення юридичного факультету Барселонського університету Балагер спочатку працював в архіві корони Арагонської, з часом став депутатом парламенту (кортесів), сенатором, міністром іспанських колоній. Він заснував історико-літературне товариство "Атенео", відродив старовинні провансальські і каталонські поетичні змагання. Усі гроші від видання своїх праць Віктор Балагер віддав на споруду і

¹ Софія Казанова завжди жваво цікавилася історією Росії. У 1917 р. вона була захоплена жовтневою революцією і поїхала до Росії в якості журналістки. Коли зіткнулася з негативними явищами більшовизму, повернулася додому.

утримання музею і бібліотеки в м.Віллануева... Патріотизм, любов до Каталонії, колись незалежної країни, що тепер входила до складу Іспанії, бажання відродити її незалежність імпонували В.К.Піскорському, який разом із однодумцями, членами прогресивного гуртка проф. І.В.Луцицького, вболівав за долю України, що входила до складу царської імперії... Відстоювання права окремих регіонів Іспанії на хоча б самостійний духовний розвиток викликали свого часу гоніння на В.Балагера з боку влади держави.

Цікаво, що 72-річний метр, член Барселонської академії наук і красних мистецтв звернув особисту увагу на 29-річного вченого з Києва і навіть деякий час листувався із ним. Учитель Піскорського І.В.Луцицький якимось писав учню: "Отримав відгук від Балагера. Дуже для Вас гарний..." [5].

Праці знаменитого іспанця були перекладені французькою, англійською, італійською, угорською та іншими мовами.

Напевно, і Піскорський мріяв увести твори Балагера в коло читання співвітчизників. В усякому разі в його архіві є уривок з романтичної новели Балагера, що Піскорський переклав російською.

Після стажування в Іспанії і повернення на Батьківщину Піскорського іспанські газети писали: "Не так давно ми мали можливість познайомитися із молодим дослідником Київського університету В.Піскорським, любов до праці та іспанських традицій якого, в тому числі до вивчення іспанської історії, швидко завоювали симпатії не тільки корифеїв науки, але і кожної освіченої людини. Володимир Піскорський дійсно став приятелем усіх нас, тих, з якими він спілкувався, дискутував, і після від'їзду залишив по собі найкращі спогади та "багатообіцяючі" надії. І вони швидко реалізувалися... Його праці з іспаністики складаються з 4-х монографій, які викликають велику цікавість.

Ми завжди будемо вдячні таким людям, як викладач Піскорський, котрі змогли присвятити свою любов і сили питанням, які стосуються внутрішнього життя іспанського народу" [6].

Листування Піскорського з Балагером тривало не довго і не було великим за об'ємом. Через 5 років після від'їзду киянина з Іспанії 14 січня 1901 р. В.Балагер помер. Це була величезна утрата для його співвітчизників, і як виявилось, також для іноземних учених і літераторів. На його честь був виданий спеціальний меморіальний збірник, у якому ми знайшли і статтю В.Піскорського іспанською. Пам'яті В.Балагера присвячена стаття Піскорського також у вітчизняному збірнику [7].

У статті В.Піскорського "Victor Balaguer" автор нагадує факт безкорисливої участі великого іспанця у виданні Київського збірника на користь постраждалих від неврожаю (під ред. І.В.Луцицького, В.П.Нау-

менка, К., 1892), куди він надіслав свого філософського вірша про життя та смерть "La duda" ("Сумнів").

У зв'язку з тим, що стаття В.Піскорського, недоступна сучасному читачеві, подаємо її у перекладі.

Віктор Балагер

Я мав честь особисто познайомитися із знаменитим поетом під час мого перебування в Іспанії у 1896–1897 роках. І з тих пір він завжди обдаровував мене знаками своєї чесної, щирої дружби.

Усюди відоме ім'я славетного автора "Історії Каталонії", "Історії трубадурів", каталонських віршів, трагедій і інших чудових творів, перекладених іншими мовами.

Я не претендую на детальний аналіз чудових творів поета, тому що вражений цією гіркою болісною втратою. І тому також, що не зміг би висловити свої роздуми каталонською мовою, достойною творчості Балагера. Можу тільки відмітити, що вклоняюся перед щирістю і патріотизмом, цілісністю духа, могутністю таланта Віктора Балагера.

Я знав, як він усе життя боровся за свободу і добробут своєї Батьківщини; знаю, що він був одним із найголовніших ініціаторів національного літературного руху в Каталонії і відродження Флоральських ігор (De los Juegos Florales), які зробили великий внесок у розвиток культури своєї країни та обумовили новий крок у розвитку периферійних іспанських літературних течій. Водночас варто той же час слід підкреслити, що Балагер з незмінною постійністю слідував за реалізацією політичних ідеалів ліберальної партії, до якої він завжди належав як письменник 1868 р. І потім як депутат, сенатор, міністр, котрий ніколи не шкодував сил для народу.

Потім йому задали про "політичні ґрихи", в яких він, між іншим, ніколи не кається. Його вигнали за Піренеї. Тоді він повною мірою відчує, що таке сум, і в Авіньйоні написав елегію, котра, як мені здається, звучить, як зойк душі.

Віктор Балагер був великим громадянином і патріотом. Прикладом цього є проект заснування Міністерства суспільної просвіти в Іспанії, який він запропонував депутатам конгресу ще у 1883 році, котрий реалізувався усього кілька місяців тому.

Усе сказане – лише мала частина з того, що можна було б розповісти про Балагера, але і цього досить, щоб ним захоплюватися.

Крім того, дозвольте мені пригадати ще один невеличкий епізод, про який в Іспанії нічого невідомо.

Коли у 1892 р. у Росії настали голод та нестаток, у Києві вирішили з благодійницькою метою видати альманах на користь бідних. Ми запропонували Віктору Балагеру взяти в ньому участь. Він поквапився допомогти в цій "богоугодній" справі. Балагер надіслав нам неперевершений вірш "La duda" ("Сумнів"), що знову показало великодушність його серця, натури, позбавлених почуттів націоналізму і шовінізму.

Три роки потому я відвідав його на Пласа де ла Мальтад ("Площа вірності"). Я ніколи не забуду теплої гостинності, наданої мені, живу і урочу мову господаря, його серйозне обличчя, патріархальний вигляд, живі чорні очі, в яких сяяло стільки доброти і відображалася його геніальна душа.

Серед найдорожчих споминів свого життя я завжди буду зберігати пам'ять про великодушність Балагера. Про його постійну допомогу, надану мені в ознайомленні з діяльністю академій, різних наукових та літературних центрів Іспанії, які мені дуже важливо було відвідати з науковою метою.

1901, м.Київ.

Література та примітки

1. Беляева И. С. Владимир Константинович Пискорский. К 100-летию со дня рождения / И. С. Беляева // Новая и новейшая история. – 1968. – № 3. – С. 190–191 ; Ханина А. З. В.К.Пискорский (к 100-летию со дня рождения) / А. З. Ханина // Вопросы историографии всеобщей истории. – Казань, 1968. – Вып. 3. – С. 65–81 ; Москаленко А. Е. Сторінка з історії медієвістики на Україні / А. Е. Москаленко // Український історичний журнал. – 1971. – № 4. – С. 96–99 ; Дятлов В. А. Научно-педагогическая деятельность В.К.Пискорского в Нежинском историко-филологическом институте / В. А. Дятлов // Література та культура Полісся. – Ніжин. – Вип. 4. – 1992. – С. 57–59 ; Труш О. М. Науково-педагогічна та громадська діяльність В.К.Піскорського / О. М. Труш // АҚД. – К., 2009. – С. 1–16 ; Альтамира-а-Кревеа Рафаель. История Испании. – М., 1951. – С. XX ; С.Sanches B Albomoz. J-Valdeon Baruque. Wladimiro Piskorski. Las cortes de Castilla. – Barcelona, 1977.

2. W. Piskorski. Victor Balaguer-Boletin de la biblioteca museo Balaguer-Vsllanueva y geltru Enero y Febrero de MCMJNOS 109 I 110 Revista Mensual III. Epoca N 0513J14.1901. B S.24.

3. Пискорский В. К. Главные моменты в истории представительного строя Кастилии (вступительная лекция, 29 января 1894 г.) / В. К. Пискорский // Университетские известия. – Киев, 1894. – № 2. – С. 1–16).

4. Архів В.К.Піскорського (НДВР РДБ, ф. 604, м. Москва).

5. Лист В.К.Піскорському від І.Влучицького (б д) (НДВР РДБ, ф. 604, м.Москва).

6. La servidumbre rural en Cataluna. 'Revista critica de Historia y Literatura Espanolas, Portuguesas e Hispano – Americanas, t. 7, N. 11-12,В., 1902. – С. 423–431.

7. В.Стэбс и В.Балагер // Сборник Историко-филологического общества при Институте кн.Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. 4, отд. 2. – С. 27–34.

УДК 94(477)(093)"19"

Б.О.Галь

До історії полтавського дворянського пансіону (за матеріалами ДАРФ)

У статті розглянуто проект створення дворянського пансіону при Полтавській гімназії (1836).

Ключові слова: пансіон, гімназія, проект.

В статье рассматривается проект создания дворянского пансиона при Полтавской гимназии (1836).

Ключевые слова: пансион, гимназия, проект.

The article illustrates a project to create noble pension under the Poltava gymnasium (1836).

Key words: pension, gymnasium, project.

Принадгдні згадки про дворянські чоловічі пансіони раз по раз з'являються на сторінках праць з історії організації освіти на Лівобережній Україні у дореформену добу. Йдеться про проекти заснування приватних дворянських пансіонів у Ромнах (1781) і Кременчуці (1809), дворянського училища (1802), будинків для виховання бідних дворян (1804), благородних пансіонів при полтавській та чернігівській губернських гімназіях (1808, 1841) [1; 7; 6; 8; 3; 4]. Зарано вести мову про повне і точне відтворення історії цих навчально-виховних закладів, утім поступове введення до наукового обігу нових архівних джерел дозволяє дещо уточнити відомості попередників, принаймні щодо полтавського благородного пансіону.

На момент відкриття Малоросійської Полтавської губернії (1802) у новому губернському центрі функціонувало всестанове полтавське народне (т.зв. "мале") училище (із 1799 р.), учні якого проживали на приватних квартирах.

Чи не першим підняв питання про відкриття у Полтаві окремого дворянського училища (як закладу навчально-виховного) малоросійський генерал-губернатор кн. О.Б.Куракін. За його дорученням відомий поет і директор училищ Полтавської губернії В.В.Капніст склав "короткий шкіц правил для заведення дворянського училища" (1802), а полтавський губернський маршал дворянства В.І.Чарниш отримав від зборів повітових маршалів і присутніх у Полтаві дворян підтримку проекту і згоду на збір із дворян потрібної для відкриття училища суми [6; 3, с. 209].

Зрештою, якщо в подальшому роменські, полтавські, гадяцькі та косянтиноградські дворяни зголосилися асигнувати необхідні кошти (відповідно, перші – по 15 коп. із кожної селянської душі, а інші – по 50 коп.), то лубенські і хорольські дворяни забалотували проект В.В.Капніста і відмовилися виділяти під його реалізацію кошти. Компромісна пропозиція губернського маршала клопотати перед урядом про виділення зайому на відкриття училища (600 тис. крб. на 20 років без відсотків) була, в свою чергу, відкинута вже самим В.В.Капністом, – і справа зайшла в глухий кут. У листі до міністра народної освіти гр.П.В.Завадовського генерал-губернатор із жалем констатував відсутність підтримки його ініціативи з боку полтавського дворянства.

Друга (і більш успішна) спроба відкрити дворянський (цього разу, виключно виховний) заклад пов'язана із приватною ініціативою нового директора училищ Полтавської губернії (1805–1831) І.Д.Огнева, підтриманою попечителем Харківського навчального округу (1803–1817) гр.С.Й.Потоцьким.

Незадовго до відкриття полтавської гімназії, а саме 16 жовтня 1807 р. І.Д.Огнев оповістив дворян губернії, що "будучи побуждаем пользою в воспитании благородного юношества, он учредил при Полтавской гимназии пансион". У листі наводились і мотиви, що спонукали до відкриття пансіону: "Дети пробыв в учебных классах 3 часа по утру и 3 часа по полудни, прочее время, т.е. 18 часов в сутки, проводят дома, или в квартирах. Если над кем нибудь из них есть хороший надзор, то домашнее поведение и время употребляет благоразумным образом, успеваает в науках, утверждается в благонравии, образует с желанным успехом и ум и сердце. В Полтаве, благодаря человеколюбивым намерениям малороссийского губернатора кн. А.Б.Куракина, учрежден дом воспитания бедных. В то самое время, когда для воспитания детей бедного состояния открыты столь хорошие способы, дети благородных родителей теряют время на квартирах без надлежащего надзора, вследствие чего могло случиться так, что пробыв несколько лет в Полтаве они могли остаться напоследок и без знаний, приличных дворянину, и без свойственных ему навыков" [цит. за: 3, с. 205].

Офіційно пансіон було затверджено 29 лютого 1808 р., але вже на момент відкриття гімназії (2 лютого 1808 р.) у ньому проживало 14 пансіонерів, тобто повний штат. Інспектором пансіону було призначено вчителя математики полтавської гімназії Ф.І.Єфремова, а наглядачем і, водночас, завідувачем господарською частиною – наглядача полтавського повітового училища І.М.Зозуліна. Головний нагляд над пансіоном здійснював сам директор полтавської гімназії І.Д.Огнев.

Проте коштів, що їх сплачували пансіонери (250 крб. на рік), виявилось недостатньо, аби довго утримувати пансіон. Неодноразові заклики попечителя Харківського навчального округу гр.С.Й.Потоцького і директора училищ Полтавської губернії І.Д.Огнева до полтавського дворянства придбати для пансіону просторіший будинок залишались без наслідків. За словами полтавського історика В.Василевського, справа із гімназичним пансіоном вдивовижу нагадувала історію шестирічної давності із збором коштів на дворянське училище, – полтавський губернський маршал дворянства "Семен Михайлович Кочубей виявив бажання взяти на себе зобов'язання приватним чином запросити дворян Полтавської губернії для збору суми 6000 крб. Присутні дворяни і чиновники спочатку виявили згоду взяти участь у пожертві, але незабаром чомусь відмовились і вся справа розладналася" [3, с. 205].

Врешті-решт, 21 грудня 1814 р. директор І.Д.Огнев змушений був письмово заявити інспектору пансіону Ф.І.Єфремову, що "по причине возвысившихся цен на все жизненные продукты, гимназический пансион с 1-го января 1815 г. существовать уже не будет", про що останній перед святками мав повідомити батьків пансіонерів [3, с. 205].

Третьою (і найуспішнішою) спробою заснувати у Полтаві на поч. ХІХ ст. дворянський заклад (цього разу, виключно виховний і лише для дітей найбідніших дворян) став ініційований знову ж таки малоросійським генерал-губернатором кн. О.Б.Куракінім проект будинку виховання бідних дворян.

На початку 1805 р. Міністерство народної освіти затвердило надані генерал-губернатором правила майбутнього закладу, проте сам будинок виховання бідних дворян на чолі з директором (колишнім радником полтавської казенної палати) П.І.Лобановим було урочисто освячено і відкрито ще раніше – 27 червня 1804 р.

Кошти на утримання будинку частково вносились полтавським дворянством, частково відкладались із міських доходів, на що було отримано царський дозвіл. Крім того, окремі вихованці утримувались за власний кошт (100 крб. на рік), на кошти приватних пожертв (як от: Д.П.Трощинського) чи, навіть, самої полтавської гімназії.

Будинок виховання бідних дворян, що проіснував із 1804 до 1841 рр., у господарському відношенні залежав від Приказу громадської опіки, який призначав наглядача і двох його помічників, а в учбовому – від директора місцевої гімназії, до обов'язків якого входило відвідувати заклад.

Проте запропонована система утримання гімназистів-пансіонерів страждала масою недоліків, і в наступні десятиліття центральна/місцева влада і губернське дворянство декілька разів підступалися до її реформування.

Чи не найголовнішою проблемою було те, що чиновники Приказу громадської опіки не переймалися успіхами своїх вихованців у навчанні. Як результат, один із колишніх вихованців згадує, що "навчання взагалі йшло з рук геть погано: як доказ, у випускному класі гімназії зазвичай був один вихованець, рідко два, іноді жодного – з шістдесяти. Щоправда, і всього виходило щорічно не більше 8–12 учнів <включно із екстернами>" [8, с. 46].

Більше того, через відсутність належної дисципліни лихослів'я, образи вчителів, пияцтво, бійки ставали мало не нормою поведінки у будинках виховання бідних дворян, а звіди переносились і до гімназій [численні приклади див.: 4, с. 182–183]. "Дитину, що тільки вийшла з віку немовляти, везуть в губернію, віддають на руки людям, зовсім для неї чужим, часто над такими дітьми не буває ніякого ні морального, ні навчального нагляду, і закінчується тим, що з третього і четвертого, а іноді й з другого класу вони залишають гімназію, тільки почавши вчитися", – зазначає С.Л.Геєвський, учень полтавської гімназії 1820-х рр. [2, с. 427].

Частково ці недоліки мала виправити складена полтавським губернатором П.І.Могилевським і затверджена міністром народної освіти С.С.Уваровим нова інструкція директору училищ Полтавської губернії кн.М.А.Цертелеву. Ініціатива її складання належала імператору Миколі I, який проїздом через Полтаву у 1835 р. відвідав будинок виховання бідних дворян і висловив побажання, аби директор училищ мав нагляд над вихованцями не лише у самій гімназії, але й поза нею, і до того ж у всіх галузях управління будинком.

Невдовзі потому місцева влада вкотре повернулася до ідеї утворення власне благородного пансіону при губернській гімназії. Навесні 1836 р. новопризначений чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор гр.В.В.Левашов об'їхав три ввірені його управління губернії з метою "ближе узнать Губернию в главных ея частях: познать местныя обстоятельства в существенных их отношениях, обнаружить нужды и потребности, заменить средства, могущия способствовать к улучшению оной" [5, с. 177].

У недатованому рапорті на ім'я імператора Миколи I про результати обстеження Полтавської губернії, гр.В.В.Левашов серед навчально-виховних закладів згадує гімназію і два приватних пансіони, спеціально вказуючи: "В Полтаве нет Пансиона при Гимназии для благородных воспитанников; что по здешнему народонаселению кажется необходимо. Я поручил Директору Училищ, составитъ, на основании устава Учебных Заведений проэкт о сем, и полагаю, что в исполнении онаго не встретится больших затруднений" [5, с. 195].

Згаданий документ зберігається нині під назвою "Об учреждении в г. Полтаве Благородного Пансиона при тамошней Гимназии" серед родинних паперів Левашових у фонді 973 Державного архіву Російської Федерації. Оскільки на документі не зазначено дату та авторство проекту і, до того ж, включено до його складу (ймовірно, неповний) текст схожого клопотання чернігівського дворянства, припускаємо, що маємо справу із копією і чернеткою, складеною одним із канцеляристів Канцелярії чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора. Завдяки згадці у рапорті із високою долею ймовірності припустимо також, що автором проекту є кн.Микола Андрійович Цертелєв (1790–1869), знаний фольклорист, один із перших дослідників і видавців української народної поезії, а в час складення проекту – директор училищ Полтавської губернії (1831–1838).

Щодо реалізації проекту відомо, що 16 квітня 1838 р. надзвичайне зібрання полтавського дворянства зголосилося встановити збір по 2 копійки асигнаціями (4/7 копійки сріблом) із кожної селянської душі на утримання 15 пансіонерів при гімназичному пансіоні, – постанова ця була височайше затверджена 22 квітня 1841 р. Відповідно було відкрито дворянський пансіон при полтавській губернській гімназії, що проіснував до 1865 р., куди й переведено вихованців із закритого будинку виховання бідних дворян.

Наведений нижче документ друкується вперше. При публікації збережено усі лексичні і стилістичні особливості оригінальних текстів.

Додаток

Об учреждении в г. Полтаве Благородного Пансиона при тамошней Гимназии.

При Полтавской Гимназии весьма полезно бы было учредить благородный пансион. В Гимназии сей учащихся ежегодно бывает около 300; из них не более 100 живет в домах родителей, в школе чистописцев и в доме воспитания бедных дворян; остальные же живут на вольных квартирах. Из сих последних, многие именно около 80 квартируют у Учителей и родители их платят за каждого по 500 руб., не считая особенной платы за право учения танцовать и не включая

ежегодных издержек на одежду и учебные пособия; каковыя необходимы расходы, составляют в сложности около 200^р, следовательно каждый таковой ученик Гимназии стоит отцу его около 700 рублей в год, не говоря уже о тех значительных издержках, которые требуются в случае болезни дитяти.

Если же при Полтавской Гимназии открыть пансион, который по сделанному по поручению моему расчету, может взять за полное содержание и учение воспитанника 500 руб. в год, то сие заведение немедленно наполнилось бы одними своекоштными воспитанниками. Но как число таковых частных пансионеров не может быть всегда постоянно, между тем главные расходы заведения отопление и освещение зданий, плата жалованья Доктору, Учителям Искусств, Комнатным Надзирателям и служителям, с уменьшением числа пансионеров не уменьшатся, то дабы положить прочное основание Пансиону Полтавской Гимназии не обходимо иметь в оном около 30 постоянных воспитанников, то есть пансионеров Казны и Дворянства, на тот конец, дабы получаемая за них плата, обеспечивало несколько существование заведения, в случае хотя временного, но опасного для хозяйственной части уменьшения числа пансионеров своекоштных. Плату за воспитанников Казны и Дворянства можно уменьшить стою рублями, то есть положить за каждого таковаго пансионера по 400 руб. в год¹.

Зданий Гимназии по надлежащем исправлении и переделке будет достаточно для помещения Гимназии и пансиона.

Что же касается до расходов, потребных на починки и переделки в доме Гимназии, то расход сей может быть произведен, или на экономическую сумму Гимназии, которая с накопившимися на капитал процентами простирается до 35,000 рублей, или же можно употребить на сие остатки прежних годов от суммы отчисляемой ежегодно в распоряжение Полтавской Строительной Коммиссии, на устройство домов для учебных заведений. Дабы же достигнуть до совершенного успеха в учреждении сего полезнейшаго заведения, необходимо: во первых, исходатайствовать Высочайшее Его Императорского Величества соизволение на содержание в Полтавской Гимназии 15 воспитанников от Казны² со взносом за каждого по 400 руб. в год; во вторых.

¹ В Полтавском Институте благородных девиц за каждую воспитанницу казны и приказа вносится ежегодно по 700 руб.; в пансионе Киевской Гимназии платится ежегодно за каждого воспитанника по 800 руб. и сверх того вносится одновременно на обзаведение 200 рублей (**примітка автора проекту**).

² По устройству учебных заведений положено иметь при каждой Гимназии 7 пансионеров от казны, но в некоторых из них по особым Высочайшим повелениям назначено таковых пансионеров по 20^{ми} и более (**примітка автора проекту**).

отчислить суммы пожертвованной Г. Суденком на учебные заведения в Малороссии, – хотя 80.000 руб. в пользу Пансиона Полтавской Гимназии, с тем, чтобы на проценты тех 80.000 руб. было всегда воспитываемо 8. Пансионеров Г. Суденка; и в третьих Дворянству Полтавской Губернии принять на свой счет содержание 15 воспитанников в Пансионе Полтавской Гимназии со взносом за каждого по 400 руб. что составит 6.000 руб. ежегодно, то есть по пяти копеек в год с ревизжской помещицьею души.

Доставлением Пансиону Полтавской Гимназии сих 38 постоянных воспитанников, положиться незыблемое основание сему полезному заведению и оказано будет истинное благодеяние многим бедным Дворянам, дав им способ образоваться и следовательно быть полезными отечеству, престолу и собственным семействам.

Дворянство Черниговской Губернии, ходатайствует об усилении учебных средств, вызываясь даже на пожертвование для сего. Для сего самого, на первый случай полезно бы было учредить в Чернигове благородный Пансион при тамошней Гимназии. Но как в настоящее время в Гимназию сию не многие дворяне и в особенности знатные отдают своих детей, то я бы полагал сделать следующее:

1. При Черниговском Приказе общественного призрения имеется дом воспитания бедных Дворян на 60 человек.

Воспитанники сего дома не имеют ныне такого домашнего надзора, который необходим для подобных заведений, и который бы доставлял им пособия к изучению классных лекций.

Училищное Начальство имеет над ними влияние только тогда, когда они находятся в Гимназии – следствием недостаточного над ними надзора есть то, что они в обращении не вежливы, говорят дурным наречием и большая часть из них оказывают успехи в науках слабые.

Дабы иждивение Приказа общественного Призрения, могло принести истинную краю и бедному Дворянству пользу, ожидаемую Правительством, полезно бы было испросить Высочайшее Его Императорского Величества повеление, о передаче воспитанников в распоряжение Дирекции Училищ Черниговской Губернии, как это сделано в Харькове, то есть чтобы прием воспитанников, воспитание и содержание их и выпуск, – зависел от одного Училищного Начальства; а Приказ отпускал бы только положенное содержание. Училищное Начальство должно ручаться за успехи воспитанников в науках и нравственных качествах, и заведение сие достигло бы своей цели. При сем заведении можно бы было учредить и пансион. Дом занимаемый Гимназиею находится на просторной пустопорожней площади. На площади сей можно бы было построить здание близ Гимназии, для

помещения воспитанников и пансионеров, которые вероятно будут. Слух об усиленном надзоре за воспитанниками, заставит Дворянство определять своих детей в это заведение. – Средства к возведению этого заведения достаточны, ибо в Строительной Комиссии хранится огромная Строительная Училищная сумма.

(Государственный архив Российской Федерации, ф. 973. "Гр. Левашовы", оп. 1, д. 97 "Записки неизвестных лиц о желательности учреждения благородных пансионов для детей бедных дворян при гимназиях Полтавской и Черниговской (1836)". – Л. 1–5об.).

Література

1. А.Л. Предположение об открытии французского пансиона для детей в Ромне в 1781 г. // Киевская старина (далі: КС). – 1890. – Т. XXX. – Сентябрь. – С. 494–495.

2. <Багалея Д. И.> Автобиография Степана Лукича Геевского (1813–1862) / <Д. И. Багалея> // КС. – 1893. – Т. XLIII. – Ноябрь. – С. 427–443.

3. Василевский В. Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год. Очерки по архивным данным / В. Василевский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии (далі: Труды ПУАК). – Полтава, 1907.

Вып. 3. – 1907. – С. 185–272.

4. Василевский В. Полтавская 1 Мужская Гимназия. 1831–1850 г. / В. Василевский // Труды ПУАК. – Полтава, 1908.

Вып. 5. – 1908. – С. 135–199.

5. Галь Б. О. Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії середини 30-х рр. ХІХ ст. (за рапортами генерал-губернатора В.В.Левашова) / Б. О. Галь // Схід-Захід : Історико-культурологічний збірник. – Харків : ТОВ "НТМТ", 2008.

Випуск 9–10: Patria. – 2008. – С. 177–207.

6. Павловский И. Ф. К биографии В.В.Капниста. Из переписки мало-российского генерал-губернатора кн. А.Б.Куракина с В.В.Капнистом: Начертание дворянского училища / И. Ф. Павловский // Труды ПУАК. – 1915.

Вып. 13. – 1915. – С. 161–194.

7. <Павловский И. Ф.> Несостоявшийся проект учреждения в Кременчуге дворянского пансиона в 1809 г. Сообщ. И.Ф.Павловский / <И. Ф. Павловский> // КС. – 1904. – Т. LXXXV. – Апрель. – Отд. 2. – С. 3–6.

8. Черниговский воспитательный дом семьдесят лет назад // КС. – 1896. – Т. LV. – Ноябрь. – Отд. 2. – С. 46–47.

**Ніжинська інститутська гімназія
у вирі революційних подій 1917–1920 рр.**

У статті розглядається співпраця гімназії з органами місцевого самоврядування щодо впровадження українознавчих дисциплін у навчальний процес.

Ключові слова: українізація, педагогічна рада, українська революція.

В статье рассматривается сотрудничество руководства гимназии с представителями местного самоуправления по внедрению предметов украиноведения в учебный процесс.

Ключевые слова: украинизация, педагогический совет, украинская революция.

The article considers peculiarities of relations of classical school administration with local state authorities. Considerable attention is paid to highlighting peculiarities of implementation of Ukrainian studies subjects into the educational process.

Key words: ukrainization, Ukrainian revolution, pedagogical staff.

Вибір даної теми обумовлений особливістю статусу Ніжинської інститутської гімназії. Вона полягала в тому, що даний навчальний заклад належав до середньої ланки освіти, але безпосередньо перебував під контролем Ніжинського історико-філологічного інституту, конференція¹ якого вирішувала найважливіші питання щодо його діяльності. Відтак, особливе становище гімназії, її підпорядкованість інституту обумовили відсутність інтересу дослідників до історії цього навчального закладу, а зокрема, до його існування в 1917–1920 рр.

У сучасних працях з історії Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя О.Безбородька є лише часткові згадки про чоловічу гімназію, які не дають повного уявлення про роботу закладу в роки революційної стихії [1]. Досить ґрунтовне дослідження в даному напрямку здійснено П.П.Моціякою "Людина зі зброєю в руках в храмі науки: хроніка протистояння (історико-філологічний інститут князя Безбородька в 1917–1920 рр.)" [2]. Проте і в цій праці ми фактично не знаходимо відомостей про чоловічу гімназію, що діяла весь цей час при інституті й активність життя якої в умовах національно-культурного піднесення ні в чому не поступалася іншим закладам міста.

¹ Конференція – колегіальний орган інституту, на якому розглядалися всі важливі питання, що стосувалися навчального процесу закладу.

У даній розвідці автор зробив спробу визначити рівень співпраці колективу гімназії з органами місцевої влади і відтворити послідовність запровадження українознавчих дисциплін у навчальний процес.

До весни 1917 року життя навчального закладу було сповнене вирішенням поточних проблем і мало відрізнялося від попередніх років. Вже 3 березня Чернігівська духовна консисторія повідомила директора історико-філологічного інституту про відречення імператора Миколи II від престолу [3]. В Ніжині починається активізація громадян, викликана потребою створення тимчасового органу місцевого самоврядування, яким став на певний час Ніжинський Громадський Комітет (далі: НГК).

4 березня педагогічною радою гімназії був одногосно обраний представником до НГК Григорій Микитович Іваниця, заступник – Сергій Панкратович Гуринов. Проте вже 13 березня останній змінив Г.М.Іваницю, як представника гімназії. С.П.Гуринов представляв інтереси учбового закладу до 31 серпня, коли його змінив Микола Альфредович Рейхарт [4].

Таким чином, протягом усього часу існування НГК до його реформування, педагогічна рада інститутської гімназії мала там постійного представника.

Повертаючись до обставин, які призвели до швидкої зміни першого представника в НГК, слід відзначити, що тут немало роль відіграв мітинг-протест учнів 7-го класу, що відбувся 9 березня. Очевидно, учні цього класу потрапили під вплив невизначених політичних сил, які певно не погоджувалися з тим, щоб Г.М.Іваниця представляв інтереси гімназії в НГК. Саме проти цього й був організований мітинг, на якому Іваницю безпідставно було названо чорносотенцем, а також пролунали заклики стосовно заміни представника в НГК. Після з'ясування причин такої поведінки гімназистів, за участю директора інституту, завідуючого гімназією, класного наставника, представника від НГК та самого Г.М.Іваниці, "саботажники" визнали повноту влади НГК, педагогічної ради та просили вибачення у викладачів, зокрема Г.М.Іваниці, за безпідставні звинувачення. Проте цей інцидент, яскраво демонструє гостроту тодішнього часу та позицію окремих осіб. Так, коли постало питання щодо призначення нового представника в НГК члени педради один за другим відмовлялися від виконання даних обов'язків. Перш за все їх поведінка була мотивована не бажанням повторення такого прикрого інциденту. Лише після повного з'ясування всіх обставин цієї події, обов'язки представника в НГК взяв на себе С.П.Гуринов [5].

Стосунки між гімназією та НГК склалися в доволі демократичному дусі. Єдиним прикром моментом можна назвати хіба що залучення учнів 8-го класу гімназії до роботи в ніжинській громадській міліції у березні, що значною мірою порушило хід навчального процесу

і викликало відверте незадоволення педагогічного колективу [6]. Протягом 1917–1918 навчального року в своїй діяльності гімназія керувалася вказівками Київського навчального Округу, а пізніше Генерального секретаріату. Короткочасне перебування більшовиків протягом листопада 1917 р. не позначилось на нормальному ході навчання.

З постановням Української Держави П.Скоропадського робота гімназії базувалася на затверджених гетьманом розпорядженнях. Позиція, яку зайняли відтепер органи місцевого самоврядування по відношенню до навчального закладу, демонструє прояви політики нового уряду, які встановлювали чіткий контроль у всіх сферах суспільно-політичного життя.

Досить негативно на функціонуванні навчального закладу позначилась боротьба за владу, яку проводили більшовики в січні–лютому 1919 р., у зв'язку з чим навіть було припинено навчання. Закріпивши свої позиції в Ніжині, більшовики розпочали більш відчутно впливати на діяльність усіх закладів та установ міста, інститутська гімназія не стала винятком. Так, до основних нововведень, що супроводжували 1918–1919 навчальний рік слід віднести: намагання запровадження безкоштовної освіти, відокремлення церкви від гімназії, спроби реформування педагогічної ради гімназії. Щодо перших реформаторських кроків, педагогічна рада надала чітко аргументоване пояснення неможливості виконання даних завдань. У першу чергу переведення навчання на безкоштовну форму потребувало нових джерел фінансування, чого нова влада ще не була в змозі виконати. Стосовно відокремлення церкви, тут було уточнено ту обставину, що церква є не гімназійна, а інститутська, до того ж покликана задовольняти потреби своїх прихожан [7]. Що ж стосується реформування педагогічної ради, то дане завдання було виконане повною мірою. Так, з 14 квітня 1919 р. розпочав роботу оновлений орган гімназійного управління, який отримав назву – шкільна рада. До даного органу увійшли представники від учнівського виконавчого комітету, конференції інституту, революційного комітету, комісії з питань освіти. З цього часу було відмінено посаду директора гімназії, вищим керівним органом проголошено президію гімназії. Одразу ж постало завдання щодо обрання її голови. В ході проведеного голосування на цю посаду було обрано В.А.Кукаркіна (18 – голосів за, 10 – проти), товаришем голови – М.А.Живаго (21 – за, 7 – проти), секретарем – Лебеда (20 – за, 8 – проти). Слідом за цим нововведенням відбулося створення адміністративної та господарської комісій, на які покладалося самостійне вирішення всіх поточних питань, що виникали в повсякденній роботі реформованого навчального закладу. Реалізацію на практиці цих реформаційних кроків було перервано встановленням в місті денікінської влади.

Цікавим моментом залишається повна відсутність будь-яких відомостей у документації гімназії, що стосується перебування в 1919 р. у Ніжині денікінців. У даному разі можна цілком погодитись з припущенням П.П.Моціяки, яке зводиться до того, що відносини між викладачами як інституту, так і гімназії з представниками білогвардійської влади були досить лояльними [8].

З остаточним відновленням влади більшовиків пов'язане завершення реформування чоловічої гімназії. Так, на засіданні шкільної ради 18 грудня 1919 р. було заслухано і прийнято рекомендацію Ніжинського відділу народної освіти від 13 грудня про перейменування гімназії в "Ніжинську першу Радянську Школу 1-го та 2-го ступенів".

Протягом усієї доби Української революції в гімназії відбувалося запровадження дисциплін з українознавства і вдосконалення їх викладання, це вимагало розробки навчальних програм та педагогічного навантаження, підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, забезпечення україномовною літературою.

На початку 1917–1918 навчального року в гімназії було піднято питання стосовно запровадження в учбовий процес українознавчих дисциплін. Для його вирішення було створено комісію, до складу якої за згодою увійшли викладачі В.А.Кукаркін, В.А.Заболотський, В.І.Резанов, В.А.Беззсмертний, Г.М.Іваниця [9].

На комісію було покладено завдання з'ясування бажання учнів та викладачів вивчати українознавчі дисципліни, складання переліку необхідної літератури та її придбання до появи офіційного розпорядження щодо запровадження українознавства. Неформальним головою комісії став Г.М.Іваниця. Він активно доводив необхідність запровадження українознавчих дисциплін вже у 1917–1918 навчальному році. На засіданні педагогічної ради 9 грудня 1917 р. Г.М.Іваниця запропонував порядок і послідовність викладання дисциплін українознавства з першого по восьмий клас.

Погодинний розподіл українознавчих дисциплін

Клас	Загальна кількість годин	Українська мова	Українська література	Історія України	Географія України
1	4	3	–	–	1
2	2	2	–	–	–
3	3	2	–	1	–
4	3	2	–	–	1
5	3	–	2	1	–
6	3	–	2	1	–
7	3	–	2	1	–
8	2	–	1	1	–

Рішенням ради представлений ним проект був переданий для остаточного затвердження конференцією інституту [10]. Реалізація даного проекту розпочалася в другій половині навчального року і продовжувалась у наступному [11].

В світлі цих подій привертає увагу позиція конференції інституту, яка, з одного боку, тримала на контролі стан готовності до запровадження українознавчих предметів, а з іншого – гальмувала його реалізацію, мотивуючи це відсутністю офіційних розпоряджень. Тільки на черговому засіданні педагогічної ради 29 серпня 1918 р. Г.М.Іваницею було вкотре порушено питання щодо вивчення українознавчих дисциплін у зв'язку з появою ряду нових офіційних документів. На основі надісланої з МНО таблиці уроків було здійснено погодинний розподіл предметів, за яким на вивчення української мови відводилась 21 година, на російську ж мову залишалось 28 годин [12].

Що стосується забезпечення україномовною навчальною літературою, то тут справа знаходилась у гіршому стані. Це було обумовлено дефіцитом україномовних підручників. Г.М.Іваниця навіть у Києві не зміг придбати необхідну кількість літератури, бо їх просто не було. Придбану незначну частину підручників він запропонував розмістити в гімназійному клубі, доповнивши нову бібліотеку вже наявними книжками. Його пропозиція була прийнята, а завідування бібліотекою покладалось на самого Г.М.Іваницю. Зазначимо, що і педагогічна рада, і конференція інституту намагалися сприяти придбанню україномовних книг. Окрім учбової літератури закуповувалися й окремі номери україномовних періодичних видань, що мали безпосереднє відношення до освітянського життя [13].

Безперечно, головну роль у запровадженні українознавчих дисциплін посідала професійна і громадянська позиція самих викладачів. Для першопочаткових спроб викладання дисциплін нового циклу викладачів гімназії цілком вистачало. Перш за все, це були члени комісії з питань запровадження українознавства. Для покращення якості викладання нових предметів викладачі гімназії відряджались на українознавчі курси до Києва та Харкова. Всі заявки викладачів гімназії задовольнялися повною мірою, включаючи й надання матеріальної допомоги, необхідність якої була викликана тяжкими умовами в бурхливий революційний період [14].

Таким чином, незважаючи на вир революційних подій 1917–1920 років, керівництву та педагогічному персоналу гімназії вдалося забезпечити нормальний хід навчального процесу.

Література

1. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2005 ; Ростовська О. В. Участь викладачів і студентів Ніжинського історико-філологічного інституту князя

Безбородько в національно-демократичних перетвореннях 1917 р. // Література та культура Полісся. – 1995.

Вип. 6. – 1995. – С. 136–139.

2. Моціяка П. П. "Людина зі зброєю в руках в храмі науки: хроніка протистояння (історико-філологічний інститут князя Безбородькав 1917–1920 рр.) П. П. Моціяка // Література та культура Полісся. – 2009.

Вип. 48. – 2009. – С. 112–125.

3. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі: ВДАЧО), ф. 1367, оп. 1, спр. 2845, арк. 7.

4. Там само, арк. 6.

5. Там само, спр. 2902, арк. 109.

6. Там само, спр. 2903, арк. 1–2.

7. Там само, спр. 2962, арк. 78.

8. Моціяка П. П. Назв. праця.

9. ВДАЧО, ф. 1367, оп. 1, спр. 2961, арк. 13.

10. Там само, арк. 47.

11. Там само, арк. 88.

12. ВДАЧО, ф. 1367, оп. 1, спр. 2962, арк. 17.

13. ВДАЧО, ф. 1367, оп. 1, спр. 2961, арк. 32.

14. Там само, арк. 83.

УДК 94(477.51)

Д.В.Дедович

Технікуми Чернігівщини на поч. 20-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена становищу технікумів Чернігівщини на поч. 20-х рр. ХХ ст. На прикладі навчальних закладів Чернігівської губернії автор доводить, що освіта, яку надавали технікуми, не відповідала рівневі вищих навчальних закладів.

Ключові слова: *технікум, освіта, фінансування, вищий навчальний заклад.*

Статья посвящена положению техникумов Черниговщины в начале 20-х гг. XX века. На примере техникумов Черниговской губернии автор доказывает, что образование, которое давали техникумы, не соответствовало уровню высших учебных заведений.

Ключевые слова: *техникум, образование, финансирование, высшее учебное заведение.*

The article is devoted to the state of technical schools in Chernihiv region in the early 20th of the XX cnt. The author proves in terms of the technical

schools of Chernihiv hubernia, that the education provided by them did not correspond to the level of higher educational establishments.

Key words: *technical school, education, funding, higher educational establishment.*

Система освіти України протягом ХХ ст. зазнавала змін багато разів. Особливо радикальними та частими змінами в освітній сфері характерні 20-ті рр. ХХ ст. Це були роки експериментів радянської влади на шляху вироблення оптимального варіанту системи освіти. Радянська влада, ліквідувавши університети, натомість дуже активно заходила створювати технікуми усіх вертикалей на поч. 20-х рр. ХХ ст.

Зазначимо, що сьогодення ставить нові завдання перед державою, і у першу чергу це підготовка спеціалістів відповідної кваліфікації для різних галузей економіки. Технікуми є важливою ланкою у цьому процесі, але, на жаль, з поч. 90-х рр. ХХ ст. спостерігається падіння їх престижності та значне скорочення їхньої мережі. На нашу думку, важливо проаналізувати становище технікумів на Чернігівщині.

Вивченням історії технікумів та підготовки у них спеціалістів займаються такі вчені, як М.С.Лисенко, В.М.Гололобов. І.Я.Щупак у своєму дисертаційному дослідженні показав процес реорганізації технікумів з вищих на середні технічні навчальні заклади у ході уніфікації системи освіти наприкінці 20-х рр. ХХ ст. [1, с. 128]. Серед дослідників історії освіти на Чернігівщині не простежується інтерес до вивчення історії технікумів, тому ми спробуємо заповнити цю прогалину.

У статті здійснено спробу проаналізувати мережу технікумів Чернігівщини, умови, у яких вони існували та відповісти на питання: чи були технікуми вищими навчальними закладами у 20-ті рр. ХХ ст. і навіщо їм було надано цей статус.

Більшовикам у спадок від Російської імперії дісталася 38 вищих шкіл, розташованих на території України. Влада мала на меті "пролетаризувати" вищі навчальні заклади, застосовуючи "принцип відчинених дверей", тобто декларуючи рівні можливості для усіх абітурієнтів. Це суттєво знизило рівень вищих навчальних закладів. 1920 р. університети взагалі було ліквідовано.

Було встановлено 2 типи вищих навчальних закладів – інститути та технікуми. У системі освіти, яка існувала у Російській імперії, технікуми зараховувалися до середніх навчальних закладів [2, с. 738].

Різниця між технікумами та інститутами як вищими навчальними закладами полягала у тому, що саме технікуми готували спеціалістів вузької спеціалізації, а інститути – більш широкої (управлінців та організаторів). Основною різницею між ними був різний обсяг теоретичних та практичних знань. Частина колишніх професійних шкіл було

перетворено на технікуми. Що стосується сільськогосподарських технікумів, то майже усі вони виникали на базі колишніх сільськогосподарських шкіл [2, с. 739].

1920 р. університети взагалі було ліквідовано за вказівкою В.Леніна. На Всеросійській нараді працівників політосвіти 1920 р. В.Ленін поставив завдання "побороти весь опір капіталістів, не тільки воєнний і політичний, але й ідейний, найглибший і наймогутніший". З метою виконання такого завдання в Україні було ліквідовано університети з метою "усунення цитаделей ворожої буржуазно-кадетської професури" [3, с. 417].

Усього в УСРР у 1921 р. було 145 технікумів, у 1922 р. – 298, у 1923 р. – 195, у 1924 р. – 151, у 1925 р. – 145 технікумів. Курс навчання у технікумах варіювався від 3 до 5 років, але на Чернігівщині фактично в усіх технікумах він тривав 3 роки [2, с. 745].

Колегія Головного управління професійної освіти УСРР на засіданні 16 липня 1920 р. прийняла Положення про технікуми. За цим положенням "технікуми є спеціальні навчальні заклади, що мають на меті: передавання спеціальних технічних знань у певній області особам, які пройшли не менше 2 років навчання у школі II ступеня або отримують відповідну підготовку, а також робітникам та особам, зайнятим на фабриках, заводах та інших підприємствах, які можуть за своїм розвитком слідувати за курсом, розвиток та поширення наукових та практичних знань у галузі застосування техніки серед населення району, будучи культурно-просвітницьким центром" [4, арк. 17].

У примітках до Положення про технікуми зазначалося, що "за наявності відповідного обладнання та персоналу, спеціалістів високої кваліфікації, технікуми відносять до вищих навчальних закладів. За оплатою праці це фіксується Головпрофосвітою у кожному окремому випадку". Отже, технікуми було віднесено до вищих навчальних закладів. Висококваліфікований персонал складався цілковито зі спеціалістів "старої школи", а обладнання у технікумах практично не було [4, арк. 17].

Статус технікумів як вищих навчальних закладів та специфіку підготовки спеціалістів у них було підтверджено на засіданні колегії Народного комісаріату освіти УСРР 2 березня 1925 р.: "Технікуми, являючись вищими навчальними закладами, переслідують мету дати державі висококваліфікованих спеціалістів тієї чи іншої галузі народного господарства (банкова, страхова, комунальна, кооперативна справа, внутрішня та зовнішня торгівля і т. ін.), при чому у всіх випадках тут мається на увазі глибоке вивчення саме вузької спеціальності" [5, арк. 358].

Лише 1930 р., як завершення процесу уніфікації системи освіти у радянській державі, постановою ВУЦВК та РНК УСРР було ухвалено новий статут про технікуми. За цим статутом "технікуми є середні школи фахової освіти, що мають за своє завдання готувати кадри фахівців середньої кваліфікації з чітко виявленою виробничою спеціалізацією, відповідно до потреб соціалістичної реконструкції різних галузей народного господарства, а так само державного і культурного будівництва" [6, арк. 16].

Початок 20-х рр. XX ст. був надзвичайно складним періодом для УСРР. У державі панувала руїна, промисловість фактично не працювала, настав голод, повсюди діяли банди грабіжників. Зрозуміло, що державний бюджет було нічим наповнювати, а тим більше не вистачало коштів на освіту. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (далі ВУЦВК) ухвалив рішення перекласти значну частину витрат з центрального бюджету на місцеві бюджети. З цієї причини Народному комісаріату освіти УСРР було дано розпорядження розробити перелік закладів освіти та освітніх заходів, які мали забезпечуватись цілком з місцевих коштів. До цього переліку потрапили профшколи усіх вертикалей, школи ФЗУ, курси, конференції, з'їзди, технікуми, гуртки – усі перераховані заклади та заходи мали фінансуватися з місцевого бюджету [7, арк. 32].

Місцеві бюджети були створені лише на поч. 20-х рр. XX ст. і не були спроможні забезпечити належне фінансування навчальних закладів. З цієї причини, незважаючи на задекларовану безкоштовність освіти, було вирішено ввести плату за навчання у технікумах – Чернігівському інженерно-будівельному, Ніжинському механічному, Чернігівському межовому, Чернігівському кооперативному, Чернігівському сільськогосподарському, Шостенському механічному, Майнівському сільськогосподарському, Ніжинському та Конотопському соціально-економічних. Це рішення було вимушеним і не принесло очікуваних результатів. Матеріальне становище технікумів не покращилося, тому що більшість учнів не мала можливості вносити навіть невелику суму грошей [8, арк. 9].

Як видно зі звітів технікумів, які надсилалися до Окружних інспектур народної освіти, значної різниці у становищі навчальних закладів, які фінансувалися з державного або місцевого бюджету, не було. Так, на поч. 20-х рр. XX ст. у Чернігові працювали індустриально-агрономічний технікум, землеустрійний технікум (колишній межовий) та кооперативний технікум з торгівельно-промисловою школою при ньому. Перші два навчальні заклади фінансувалися з державного бюджету, а фінансування кооперативного технікуму було перекладено на місцевий

бюджет. На жаль, державне фінансування існувало більше на папері, ніж у реальності [9, арк. 40].

Так, у Чернігівському землевпорядному технікумі було введено плату за навчання, хоча офіційно він знаходився на державному бюджеті. Усе матеріальне забезпечення зводилося до отримання 4 стосів паперу від Губпрофосвіти, бюлетенів Губпрофосвіти та журналу "Шлях освіти". Введення плати за навчання, як ми вже зазначали, значно ускладнило життя учням та призвело до появи ще одного ускладнення у роботі технікумів – браку учнів. Якщо у ті голодні роки можна було, маючи родичів у селі та навчаючись безкоштовно, якось проіснувати у місті, то з уведенням плати за навчання частина учнів була змушена покинути навчання. Скажімо, кількість учнів Чернігівського землевпорядного технікуму на поч. 20-х рр. XX ст. не перевищувала 20–30 чол. [10, арк. 12].

Чернігівщина традиційно була сільськогосподарським регіоном. Цілком логічно, що з огляду на природні умови, найбільша увага тут мала приділятися сільськогосподарській освіті.

Чернігівський губпрофос намітив певну мережу сільськогосподарських навчальних закладів, серед яких були Борзенський технікум садівництва і городництва з інструкторською сільськогосподарською школою при ньому, Воздвиженський сільськогосподарський технікум з профшколою при ньому, Чернігівський сільськогосподарський технікум, Ніжинський сільськогосподарський технікум [8, арк. 8].

27–30 грудня 1924 р. у Чернігові відбулася губернська конференція з проблем сільськогосподарської освіти. У звіті конференції констатовалося, що сільськогосподарська освіта на Чернігівщині знаходилася у надзвичайно тяжкому становищі. Мережа навчальних закладів не задовольняла потреб населення у освіті даної спеціальності. Зокрема, у губернії не існувало жодного навчального закладу, який би готував фахівців з тваринництва [8, арк. 9]. Такий стан речей зберігся до II пол. 20-х рр. XX ст.

На Чернігівщині існувало 2 технікуми, які мали готувати фахівців із сільського господарства. На нашу думку, рівень підготовки спеціалістів у них був зовсім невисоким. Так, при кожному сільськогосподарському навчальному закладі, за рішенням Методологічного комітету Укрголовпрофосвіти, мав існувати розплідник та дослідне поле. Значну частину навчального часу учні мали проводити саме там [11, арк. 15]. Крім того, зі звітів керівництва технікуму ми знаємо, що учні Майнівського технікуму постійно спізнювалися на лекції, пропускали, ігнорували господарську роботу, яка була передбачена навчальним планом. Натомість вони були змушені працювати у господарстві технікуму у якості робітників або службовців, або працювали вчителями у сусідніх

селах. Передбачалося, що навчальні заклади, ефективно ведучи господарство, зможуть отримати з цього зиск, а кошти направити на навчальні потреби. Але через недостатнє фінансове забезпечення технікуми не могли повною мірою використати свої земельні ділянки [11, арк. 159]. Так, господарство Майнівського технікуму Ніжинської округи складалося з 470 десятин землі. Весь наявний у господарстві технікуму сільськогосподарський інвентар був дуже зношений. Через це керівництво технікуму було змушене здавати в оренду біля 1/3 землі (105 десятин) селянам [11, арк. 531].

Спробуємо розподілити технікуми, які існували у Чернігівській губернії, по вертикалях та округах, у яких вони знаходилися. У Чернігівській окрузі працював індустріально-технічний технікум з 389 учнями та кооперативний технікум з 128 учнями. Разом у Чернігівській окрузі у закладах профосвіти навчалось 1754 чол. [12, арк. 19].

У Ніжинській окрузі існував індустріально-технічний технікум з 120 учнями, соціально-економічний технікум з 71 учнем та сільськогосподарський технікум з 46 учнями. У закладах профосвіти Ніжинської округи навчалось 1147 чол.

У Конотопській окрузі був 1 технікум з 41 учнем, а разом у навчальних закладах професійної освіти навчалось 1079 чол. [12, арк. 20].

У Сновській окрузі не існувало жодного технікуму, а у школах професійної освіти навчалось усього 455 учнів.

У Новгород-Сіверській окрузі працювало 2 індустріально-технічні технікуми, у яких разом навчалось 140 учнів. Разом у закладах професійної освіти навчалось 1604 чол. Таким чином, найбільша кількість технікумів була сконцентрована у Чернігівській окрузі. Тут навчалась і найбільша кількість учнів [12, арк. 21].

Станом на 1 листопада 1923 р. у м.Чернігові працювало 3 технікуми, у яких навчалось 517 учнів, з них 410 юнаків та 107 дівчат. У них працювало 115 педагогів, проте тільки 64 з них мали спеціальну освіту, що, на наше переконання, є доказом невідповідності технікумів рівню вищих навчальних закладів. У інших містах та селищах міського типу Чернігівської губернії працювало 5 технікумів з 877 учнями. З них дівчат було 71, а юнаків, відповідно, 806. У цих 5 технікумах працювало 86 педагогів, з них 49 чол. – зі спеціальною освітою. У сільській місцевості працював 1 технікум з 46 учнями, серед яких було лише 2 дівчат. У ньому працювало 9 педагогів, усі вони мали спеціальну освіту. Отже, усього у Чернігівській губернії працювало 9 технікумів, у яких навчалось 1440 учнів. З них більшість становили юнаки – 1260 чол., а учениць жіночої статі було 180. Разом у технікумах Чернігівщини працювало 210 педагогів, з яких 122 мали спеціальну освіту [9, арк. 4].

Що стосується національності учнів технікумів, то українці склали 81,2% учнів по Чернігову, 65,4% у повітових містах, 94% у сільській місцевості та разом по губернії українці склали 70% учнів. Учні російської національності у технікумах Чернігова було 10,8%, у технікумах повітових міст – 12,7%, у сільській місцевості – 4,8%, разом по губернії учні технікумів російської національності становили 11,8%. На Чернігівщині проживала значна кількість єврейського населення. Так, у технікумах Чернігова навчалося 7,6% учнів єврейської національності. У повітових містах губернії учні-євреї склали 18,8% усіх учнів, у сільській місцевості – 1,2%. Усього у технікумах Чернігівської губернії навчалося 15,7% учнів єврейської національності. Учні решти національностей склали незначний відсоток усіх учнів технікумів Чернігівської губернії [13, арк. 16].

Соціальний склад учнів технікумів був також неоднорідний. У технікумах губернського центру робітники та діти робітників становили 9% від усього учнівського складу, селяни та діти селян склали 69,3%, службовці та діти службовців – 19,2%. До категорії "інші" було віднесено 2,5% учнів технікумів. До цієї категорії потрапляли діти священників, підприємців та представників так званих "вільних професій" – акторів, художників, лікарів. У селищах міського типу Чернігівської губернії діти робітників та самі робітники становили 14,2% учнів, діти службовців та службовці склали 14,8% учнів, до категорії "інші" відносилось 25,7% учнів технікумів. Соціальне становище 3,9% учнів було невідомим, а більшість, природно, становили діти селян та самі селяни – 41,4% учнів технікумів. У сільській місцевості соціальний склад учнівства був, зрозуміло, більш однорідний. Отже, на селі у технікумах навчалося 89,2% селян та 10,8% службовців. Таким чином, загалом по Чернігівській губернії робітники та діти робітників становили 12,3% учнів технікумів, службовці та діти службовців – 15,1%, до категорії "інші" належало 20,3% учнів технікумів. Соціальний стан 3% учнів був невідомим. Селяни та діти селян становили найбільшу частку учнів технікумів – 49,3% від усієї кількості [13, арк. 17].

У 20-ті рр. ХХ ст. у технікумах, як і в інших навчальних закладах УСРР загалом та Чернігівської губернії зокрема, навчалася значно більша кількість чоловіків, ніж жінок. Так, по м.Чернігову студенти чоловічої статі становили 72,6%, а жіночої, відповідно, 27,4%. У повітових містах губернії у технікумах навчалося 62% чоловіків та 38% жінок. Меншою була різниця між кількістю чоловіків та жінок у сільській місцевості – відповідно, 58,4% та 41,6%. На нашу думку, це можна пояснити тим, що у технікуми сільськогосподарського спрямування, які і знаходилися у сільській місцевості, однаково охоче вступали і чоловіки,

і жінки. Отже, разом по губернії у технікумах навчалося 63,2% чоловіків та 36,3% жінок [13, арк. 17].

На нашу думку, важливим показником рівня навчального закладу є освітній рівень педагогічного персоналу, що працює у ньому. Тому слід розподілити викладачів технікумів Чернігівської губернії за освітнім цензом.

У технікумах м.Чернігова більшість викладачів (74%) мали повну вищу освіту, 22% мали повну середню освіту та 2% мали домашню освіту. Невідомим був рівень освіченості 2% педагогів чернігівських технікумів. Серед педагогічного персоналу технікумів м.Чернігова 60% мали спеціальну педагогічну освіту. У технікумах, розташованих у повітових містах, 63,1% викладачів мали повну вищу освіту, 20% – повну середню освіту. Кількість викладачів зі спеціальною педагогічною освітою тут була дещо вищою і становила 84,4%. У сільській місцевості 81% педагогічного персоналу технікумів мав повну вищу освіту, і, відповідно, 19% – повну середню. Спеціальну педагогічну освіту мало 66,7% викладачів. У середньому по технікумах Чернігівської губернії 67,1% викладачів мали повну вищу освіту, повну середню – 20,3% педагогів. Що стосується спеціальної педагогічної освіти, то її мали 77,5% викладачів технікумів Чернігівської губернії. На нашу думку, така незначна кількість педагогічного персоналу з повною вищою освітою свідчить про недостатньо високий (для вищого навчального закладу) рівень підготовки спеціалістів у них [13, арк. 18].

Стосовно національності викладачів технікумів можемо зробити висновок, що більшість їх належала до росіян (50,6%). Українців було 36,8%, євреїв 3,5%, викладачі польської національності складали 2,2% від загальної кількості. Педагогічний стаж працівників технікумів також був різним. Так, 6,9% викладачів технікумів у Чернігівській губернії мали педагогічний стаж менше за 2 роки, стаж від 2 до 5 років мали 31,2% педагогів, 58,9% мали стаж понад 5 років. Отже, більшість викладачів технікумів на Чернігівщині була достатньо досвідченою [13, арк. 18].

Для ефективної роботи будь-якого навчального закладу важливим є наявність у ньому допоміжних засобів, таких як: бібліотеки, лабораторії, спеціальні кабінети та майстерні. Що стосується технікумів Чернігівської губернії, то 12 з них мали бібліотеки з 35018 томами, 5 технікумів були обладнані лабораторіями, у 8 з них було 23 спеціальні кабінети, у 5 технікумах працювало 13 майстерень. Зрозуміло, що цього було недостатньо для відповідності рівню вищих навчальних закладів [13, арк. 19].

Скажімо, Чернігівський землевпорядний технікум, який був створений на базі колишнього Чернігівського 4-класного землемірного училища, працював у складі єдиного факультету – землевпорядного.

За свідченнями працівників технікуму, було неможливо налагодити нормальну роботу через відсутність необхідного креслярського та геодезичного інструменту. Відразу виникає запитання про наявність в учнів цього вищого навчального закладу хоча б якихось знань зі своєї спеціальності [10, арк. 9].

Мережа технікумів у Чернігівській губернії не була стабільною через складне фінансове становище у державі. Так, досить звичною справою було закриття (а фактично ліквідація) навчальних закладів. Це могло відбутися навіть серед навчального року. Постановою Президіуму Укрголовпрофосвіти Ніжинський індустріальний технікум з 1 грудня 1923 р. було знято з державної субсидії – "через напруження матеріальних коштів Наркомосу". Фактично технікум було ліквідовано. Для того, щоб старшокурсники мали можливість закінчити навчання, потрібно було шукати місцеві джерела фінансування. Учні початкових курсів керівництво розкомандировувало по інших технікумах, причому переїзд студенти мали здійснювати за власний кошт. При цьому керівники технікуму отримали наступну інструкцію: "З огляду на переповненість інститутів пропонується утримуватися від командировання студентів до інститутів" [14, арк. 1].

Схожа ситуація клалася і з Чернігівським індустріально-агрономічним технікумом. Постановою ВУЦВК УСРР від 10 вересня 1924 р. було вирішено ліквідувати будівельне та механічне відділення технікуму. Через це учні цього навчального закладу опинилися у безвихідному становищі. Їх мали перевести до інших навчальних закладів. За нормальної економічної ситуації це було б оптимальним рішенням. Учням, які виявили бажання, надавали направлення до Київського механічного, Волинського, Шостенського та Полтавського технікумів. Більшість з них була змушена відмовитися від продовження навчання, тому що залишилася без матеріальної підтримки, яку отримувала завдяки господарствам батьків [14, арк. 67].

Період 20-х рр. XX ст. був складним випробуванням для навчальних закладів УСРР загалом та Чернігівщині зокрема. Мережа навчальних закладів, особливо, на нашу думку, сільськогосподарських, була недостатньою, а закладів освіти тваринницького напрямку взагалі не було. Відсутність у державі можливості фінансувати освітні заклади негативно відбилася на технікумах Чернігівської губернії – вони не мали найнеобхіднішого обладнання для налагодження нормального навчального процесу. Відсутність державного фінансування фактично позбавляла учнів регулярно відвідувати заняття – вони були змушені влаштовуватися на роботу. Освітній рівень персоналу, на нашу думку, також був недостатнім, адже у технікумах Чернігівської губернії на поч. 20-х рр. XX ст. працювало тільки 77,5% викладачів зі спеціальною

педагогічною освітою, а 67,1% педагогів мали повну вищу освіту. Безсумно, рівень підготовки спеціалістів у таких навчальних закладах не міг бути високим, тому надання технікумам на поч. 20-х рр. ХХ ст. статусу вищих навчальних закладів видається нам кроком, який себе не виправдав.

Загалом не складно виділити основну причину, яка спонукала керівництво держави зробити технікуми вищими закладами освіти. Економіці була потрібна велика кількість спеціалістів з високим рівнем освіти, яких не могли швидко підготувати інститути – у них був завеликий термін навчання. Натомість у технікумах термін навчання становив у середньому 3 роки. На нашу думку, технікумам було надано статус вищих навчальних закладів для того, щоб підняти їх престижність у очах населення та заохотити якомога більше юнаків та дівчат вступати до них.

Література

1. Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ситніков Олександр Пантелейович. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 188 с.
2. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К., 1997. – 911 с.
3. Ленин В. И. Избранные сочинения : в 10 т. Июнь 1919 – февраль 1921 / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1987. Т. 9. – 1987. – 695 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 1, спр. 1028.
5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 64.
6. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 871.
7. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 515.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. Р-942, оп. 1, спр. 4715.
9. Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5153.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 522.
11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 501.
12. Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5140.
13. Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5161.
14. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 471.

**Зміни в студентському складі вузів Наддніпрянщини
в роки українських визвольних змагань:
досвід Київського комерційного інституту**

Стаття висвітлює малодосліджений період в історії вищої школи України – розвиток вітчизняних вузів у добу українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Тема досліджується на прикладі Київського комерційного інституту. Увага зосереджена на змінах в студентському контингенті Київського комерційного інституту. На основі архівних матеріалів реконструюються зміни в структурі його студентського складу в контексті політичних подій цього періоду вітчизняної історії.

Ключові слова: Київський комерційний інститут, студентський контингент, структура вузу.

Статья освещает малоисследованный период в истории высшей школы Украины – развитие отечественных вузов в эпоху украинской освободительной борьбы 1917–1921 гг. Тема изучается на примере Киевского коммерческого института. Внимание сосредоточено на изменениях в студенческом контингенте Киевского коммерческого института. На основании архивных материалов реконструируются изменения в структуре его студенческого состава в контексте политических событий этого периода отечественной истории.

Ключевые слова: Киевский коммерческий институт, студенческий контингент, структура вуза

The article highlights scantily researched period in history of higher education in Ukraine – development of native universities during the age of Ukrainian liberation competitions in 1917–1921. The topic is investigated by example of Kiev Commercial Institute. Attention is focused on changes in student contingent of Kiev Commercial Institute. Based on archival materials the changes of its student body structure are reconstructed in the context of political events during this period of national history.

Key words: Kiyev commercial institute, students contengent, the Structure of the Hiher Educational Estadishment.

У серпні–вересні 1916 р. Київський комерційний інститут повернувся з Саратова (де з осені 1915 р. він перебував на евакуації) до Києва і відновив навчальний процес у рідному місті. Станом на 1 січня 1917 р.

в інституті нараховувалось 5977 студентів [1] (з них 5701 особа чоловічої статі і 276 – жіночої). У соціальному відношенні студенти поділялись наступним чином: 560 осіб були вихідцями з дворян та державних службовців, 1200 – з духовенства, 1676 – з міщан, 1537 – з селян, 1004 – з інших станів [2].

Національний склад студентів у період імперії висвітлювався не часто, але його можна реконструювати на основі даних конфесійної приналежності. Так, у конфесійному відношенні абсолютна більшість студентів Київського комерційного інституту на початок 1917 р. були православними (себто українцями та росіянами) – 4246 осіб. Решта: католиками – 685 осіб (тобто переважно поляками), юдаїстами – 456 (тобто євреями), протестантами – 203 (їх національна приналежність була різноманітною – від вихідців з Прибалтики та німецьких колоністів до українців включно), старообрядцями – 26 (головно росіяни), караїнами – 12 та ще 249 осіб представляли інші конфесії [3] (сюди входили численні вихідці з Закавказзя, які фіксуються за даними щодо вступу студентів та за студентським земляцтвом, що діяли в інституті [4].

Таким чином, станом на січень 1917 р. етно-соціальний та конфесійний склад студентського контингенту Київського комерційного інституту в основному відповідав загальному стану студентства Російської імперії, але за винятком дещо більшої частки євреїв у ньому. Дана обставина була загалом характерною для навчальних закладів Києва комерційного (тобто, вживаючи сучасної термінології – економічного) профілю [5].

Унаслідок подальшого загострення соціально-економічної кризи, а також із загальною політичною кризою та змінами влади, на 1917 р. вуз не отримав ніякого фінансування з державної скарбниці. Тож головним джерелом прибутку залишалася плата за навчання (надійшло близько 350 тис. руб.). Основна маса коштів витрачалася на сплату різних податків, оплату викладачам та ін. персоналу, ремонт приміщень та закупівлю нового інвентарю та літератури. Давались взнаки негативні наслідки евакуації та реєвакуації: скоротилась чисельність професорсько-викладацького штату, не вдалося повернути до Києва все евакуйоване майно, частина приміщень інституту в Києві й надалі була зайнята військовими [6]. Але справжні випробування були попереду.

Наприкінці лютого – на початку березня 1917 р. в Російській імперії відбулася чергова демократична революція: безкровним шляхом вдалося змусити імператора Миколу II зректися влади і в Росії було проголошено республіку. Влада перейшла до сформованого з представників ліберальних та правих сил Тимчасового уряду. Водночас представники лівих сил утворили власні органи влади на місцях – ради робітничих, солдатських та селянських депутатів. Так, у країні сформу-

валось двовладдя, що вносило хаос та плутанину в систему управління та загальний хід життя. В Україні ситуація ускладнювалася в зв'язку із виникненням третього владного центру – Української Центральної Ради, оскільки російські органи влади одразу ж увійшли з нею у конфлікт, що тривав аж до повалення Тимчасового уряду. До того ж українські губернії Російської імперії (а з березня 1917 р. – республіки) продовжували виступати тиловою зоною Південно-Західного фронту. Тож в Києві продовжували перебувати значні військові контингенти, біженці, що в поєднанні із продовженням бойових дій посилювало соціально-економічну кризу.

Особливо відчутно ці процеси відобразились на вищій школі. З одного боку, влада цілком занедбала освітню сферу, а з іншого – і населенню частково було не до навчання. Ускладнювались і можливості навіть для приватної закупівлі літератури та навчального обладнання, не кажучи вже про наукові та навчальні (студенти інституту, що відряджались на практику за кордон, найчастіше спрямовувались до Німеччини) [7] зв'язки. Окрім цього студентство, що традиційно відзначалось значною політизацією та радикальністю настроїв, ще більше піддалось ним і в основній своїй масі забувало про навчальний процес. Це було зумовлено і зникненням старої суворої дисципліни, що спричинило прагнення до повної відмови від будь-якої регламентації. Цьому сприяв і прихід до вищої школи значної кількості, прямо кажучи, пройдисвітів (осіб без середньої освіти, культури та інтелектуально обмежених), які вступали до вузів, прикриваючись своїм "пролетарським" походженням, унаслідок чого вони начебто не могли вступити до вищої школи "за старого режиму". Нова влада фактично скасувала вступні іспити, що додатково полегшувало процедуру вступу.

Як наслідок, до вузів прийшли ще більш революційні (або й просто анархістські налаштовані) елементи. Тож головною складовою життя студентства стала політична – це характеризувало всі без винятку вузи Києва та ін. регіонів колишньої імперії [8]. Студенти почали втручатися в управління вузами і при цьому втрачали бажання навчатися. Захопили ці процеси і Київський комерційний інститут.

Засновник та директор Київського комерційного інституту М.В.Довнар-Запольський, як представник старої генерації професури (хоча й ліберально налаштований), не міг сприйняти цих змін, справедливо вбачаючи у них шкоду для справи освіти та елементарний популізм. Тому вже на засіданні Навчального комітету 5 березня 1917 р. (тобто за два дні після встановлення нової влади) він виступив з критикою ідеї допущення представників студентів на засідання цього комітету (чого вимагала інструкція комісара освіти Тимчасового уряду). Оскільки ж його думка не була врахована, М.В.Довнар-Запольський подав заяву

про звільнення і з 20 березня 1917 р. склав обов'язки ректора інституту [9]. У відповідь Міністерство торгівлі та промисловості рекомендувало Олікунській раді Комерційного інституту обрати нового директора. Однак це відбулося лише наприкінці 1917 р.: вочевидь в інституті розраховували, що Довнар-Запольський погодиться залишитись. Принаймні до березня 1918 р. до нього неодноразово звертались із проханням читати низку курсів (економічну історію Росію, історію російського державного права та історію цивільного права), але він відмовився, посилаючись на хворобу, а невдовзі взагалі виїхав з Києва.

Отже, до кінця 1917 р. інститут жив без повноправного керівника. Виконуючим обов'язки директора було обрано П.Р.Сльозкіна, який і до цього неодноразово виконував ці обов'язки. І лише з кінця 1917 р. ректором став К.Г.Воблий (офіційне обрання якого відбулося вже на початку 1918 р.) [10].

Головним завданням протягом 1917 р. залишалось збереження самого вузу від закриття внаслідок відсутності фінансування та поглиблення кризових явищ в усіх сферах життя. Та інституту вдалося самотужки відстояти своє право на існування. Погіршення матеріального становища змусило керівництво Київського комерційного інституту з листопада 1917 р. піти на здавання будинку по Бібіковському бульвару № 28, що належав інституту, в оренду, а також підвищити плату за навчання [11].

Та попри важкі соціально-економічні та політичні умови, 1917 р. став і роком пробудження національної свідомості, полегшення умов для здобуття освіти всіма соціальними групами. Як наслідок, почалася зміна студентського контингенту – вуз почали наповнювати вихідці з соціальних низів, а також із сільської місцевості. Зростала частка українців при зменшенні відсотку євреїв. В інституті почався процес українізації, прийшли національно свідомі студенти. Так, у липні 1917 р. заяву про вступ до інституту подав О.П.Довженко [12]. 12 грудня 1917 р. він отримав матрикул за №1075 [13]. Представником зовсім іншого політичного крила студентства був син М.В.Довнар-Запольського Всеволод. Останній сповідував соціалістичні ідеали, підтримував більшовиків, а тому розірвав контакти із батьком і вступив до Комерційного інституту (на економічне відділення) вже після його уходу з посади директора вузу – в листопаді 1917 р. [14]. Водночас в інституті навчався і ще один представник більшовицького напрямку – Карл Якович Бауман [15].

Правда, в цілому кількість студентів скоротилася: наприкінці 1917 р. згідно офіційної статистики інституту у ньому навчалось 3235 студентів (з них 118 – вільно-слухачі) [16].

Проте навчальний процес у Київському комерційному інституті не припинявся і попри подальше загострення політичної ситуації наприкінці 1917 р. Так, прийом до студентів тривав і після жовтневих подій у Петрограді. Загальна ж кількість студентів станом на 1 січня 1918 р. зросла (порівняно із 1 січня 1917 р.) з 5977 до 6542 осіб [17]. Окрім цього, враховуючи ситуацію, зумовлену тривалими бойовими діями, при інституті з вересня 1917 р. почали працювати спеціальні курси для "увечных воинов" [18], які надавали пільги при вступі та полегшену програму для здобуття економічної освіти особами, що зазнали поранень та інвалідності під час бойових дій на фронтах Першої світової.

Внаслідок наближення фронту на початку 1918 р. до Києва, а потім і в зв'язку із здобуттям міста більшовиками, в інституті залишився тільки 2841 студент [19], тоді як станом 1 січня 1918 р. в інституті навчалось близько 6500 студентів [20]. В період же першого захоплення і перебування у Києві більшовиків (26 січня – 7 березня 1918 р.) посаду ректора в Комерційному інституті було скасовано і управління вузом здійснював комісар [21].

Після повернення української влади до Києва в березні 1918 р. посаду ректора було відновлено і проведено легітимні вибори на цю посаду – ректором знову став К.Г.Воблий, який займав цю посаду до вересня 1919 р. [22]. Невдовзі влада в Україні перейшла від Центральної Ради до П.Скоропадського, який проголосив встановлення в Україні Гетьманату (або Української Держави). Період існування Гетьманату (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) ввійшов в історію українських визвольних змагань 1917–1921 рр. як час найбільшої стабілізації та справді суттєвих дій у напрямку державного будівництва. Все це вплинуло і на Київський комерційний інститут. Зокрема, відновилось державне фінансування вузу. Влада асигнувала кошти на ліквідацію тих катастрофічних збитків, яких зазнав наш вуз унаслідок захоплення Києва більшовиками і подальшого пограбування міста на початку 1918 р.; а також на придбання закордонної періодики [23]. А інститут власним коштом придбав бібліотеку покійного проф. Самофалова [24], що складалася з 2400 томів та 4200 брошур, чим було суттєво збільшено бібліотечний фонд інституту. Причому бібліотека Комерційного інституту стала однією з кращих у місті. Тож не дивно що влада в січні 1919 р. мусила звернутися до керівництва нашого вузу з проханням посприяти у створенні фондів Національної бібліотеки (нині – Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського НАН України) [25].

У цей час також відбулася суттєва зміна структури вузу – економічне та комерційно-технічне відділення були перетворені на однойменні факультети. Економічний факультет складався з земсько-

міського, страхового, педагогічного та банківського відділів; а комерційно-технічний – з товарознавчого, кредитного, торгівельного та залізнично-експлуатаційного відділень. Відбулася суттєва реорганізація навчальних програм у плані зміни та розширення кількості дисциплін викладання. Навчальний процес переводиться на українську мову, в зв'язку із чим Комерційний інститут отримує спеціальну інструкцію від Міністерства освіти Української держави. Цєю інструкцією влада також нагадувала, що державні службовці (до яких тоді зараховувались і професорсько-викладацькі кадри) зобов'язані скласти присягу на вірність Українській Державі ("Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут") [26]. Дана обставина (прирівнювання викладацьких кадрів до державних службовців) сприяла підвищенню статусу та рівня оплати викладацької праці.

Не стояв вуз і осторонь загальнодержавних питань. Так, на сьогодні є невідомим той факт, що економічний бік реалізації Брестського мирного договору 1918 р. українського уряду з країнами Четверного блоку розроблявся професорами Київського комерційного інституту. 13 квітня 1918 р. представників від Київського комерційного інституту навіть спеціально запросили на засідання Малої Ради УНР для уточнення пов'язаних із цим питань [27]. Представники нашого вузу брали дієву участь і в проведенні економічної політики українських урядів періоду визвольних змагань, зокрема в організації презентації української продукції перед європейськими імпортерами було запрошено професорів П.Р.Сльозкіна та В.Г.Шапошнікова [28]. Інститут сприяв створенню Міністерства шляхів Української Держави в травні 1918 р., надавши йому в оренду і частину своїх приміщень [29]; а департамент митних зборів Української держави орендував лабораторії Комерційного інституту [30]. Загалом у цей час площі інституту орендувались численними державними установами, навчальними закладами і навіть Українською академією наук [31].

Оскільки тривалі бойові дії призвели до позбавлення значної частини молоді можливості здобувати вищу освіту, то керівництво Інституту прийняло рішення надати абітурієнтам, що відбували військово-повинність, низку пільг, а саме: прийом поза конкурсом, звільнення від плати за слухання лекцій, пріоритет у призначенні стипендії [32]. До інституту восени 1918 р. вступило 1655 осіб [33]. Таким чином, станом на 1 січня 1919 р. загальна кількість студентів інституту досягла найбільшої за роки визвольних змагань кількості – 9500 осіб [34] – такої кількості студентів у вузі вдалося досягти лише у 1960-х рр. [35].

Падіння Гетьманату і відновлення УНР у формі Директорії (що відбулося 14 грудня 1918 р.), призвело до відновлення боротьби за

владу в Україні та поновило негативні тенденції в соціально-економічній та інших сферах життя, які вдалося почасти подолати в часи Української Держави. Як і завжди, всі ці зміни в історії нашої держави повністю відобразились і на долі її вищої школи. По-перше, зміна влади обумовила припинення навчального процесу. Вже 14 листопада 1918 р. (в день офіційного постановня альтернативної гетьману української влади – в особі Директорії УНР) "начальник киевского гарнизона приказал закрыть все высшие учебные заведения в целях поддержания общественного порядка" [36]. Правда, вже 17 грудня 1918 р. міністр народної освіти (вже уряду Директорії УНР) доручив відновити навчання з 18 грудня [37]. Закономірно, що відновлення збройної боротьби, епіцентром якої ставав Київ зумовило втечу з міста частини молоді (аби уникнути примусової мобілізації або й випадкової смерті під час частих змін влади) [38]. Проте на місце старих приходили нові студенти, що засвідчило традиційний для населення України потяг до знань.

Станом на 1 січня 1919 р. в інституті навчалось 5315 осіб [39]. З них 2751 особа чоловічої статі і 689 – жіночої. Чисельність православних істотно зменшилась (з 4246 у 1917 р. до 1434). Чисельність представників інших конфесій також скоротилася: католиків з 685 до 195, протестантів з 203 до 36, старообрядців з 26 до 14, караїмів з 12 до 3. Натомість зросла кількість євреїв (з 456 до 1561) [40] – це і не дивно, адже ж у березні 1917 р. було скасоване діюче в період імперії процентне обмеження на вступ євреїв до вищих навчальних закладів, так само як і межа осілості.

Нова влада (Директорія УНР) підтвердила чинність закону про державну мову, зобов'язавши до цього і керівництво Київського комерційного інституту, але на відміну від Гетьманату не могла забезпечити матеріальні потреби вузу. До того ж вже 5 лютого 1919 р. Київ удруге захопили більшовики.

Більшовики знов ліквідували посаду ректора і передали керівництво Комерційним інститутом комісару. Правда і за цих умов інституту вдалося прийняти 1655 абітурієнтів та зберегти основний професорсько-викладацький штат (76 осіб) [41].

31 серпня 1919 р. до Києва вступили війська Денікіна. А.Денікін проводив політику на відновлення дореволюційних порядків. Тож було відновлено стару структуру освітніх закладів, зокрема відновилась і посада ректора у вузах. Ректором Київського комерційного інституту з 26 вересня 1919 р. став проф. Сташевський (спочатку ця посада була запропонована К.Г.Воблому, але той відмовився). Цікаво, що в листі К.Г.Воблого до П.Р.Сльозкіна від 10 вересня 1919 р. міститься прохання очолити інститут, оскільки сам Воблий не може цього зробити

внаслідок обрання членом ВУАН (а ця посада забороняє займати іншу керівну посаду) [42]. Призначення Сташевського на посаду ректора зумовлювалось і його монархічними вподобаннями [43].

Денікінська влада, так само як і більшовики, надавала великої ролі політичній пропаганді. Тому вже на початку вересня 1919 р. денікінський відділ пропаганди звернувся до інституту з проханням виділити приміщення для проведення своїх курсів [44]. Натомість якоїсь суттєвої матеріальної допомоги інститут від білогвардійців (так само як перед цим і від більшовиків) не отримав. Погіршення економічного становища зумовило те, що у 1919 р. припинилося видання "Известий Киевского коммерческого института" [45].

Невдовзі після третього встановлення влади більшовиків у Києві (що відбулось 16 грудня 1919 р.), радянська влада створила спеціальний керівний орган вузу – об'єднане зібрання президиумів факультетських рад, яке очолював Орженцький. Така структура зберігалася до початку травня 1920 р.

Захоплення міста поляками, хоча і було нетривалим (з 6 травня до 12 червня 1920 р.), встигло позначитись і на долі Київського комерційного інституту – для керівництва ним було створено тимчасовий орган, що складався з 5 осіб (по одному представнику від викладачів кожного факультету, та по одному – від студентів кожного факультету, плюс голова – проф. Дубянський, який був деканом комерційно-технічного факультету). Було відновлено традиційну вузівську структуру, змінено умови вступу до вузу та плату за навчання (500 руб. за семестр) [46]. Проте суттєвої реорганізації інституту не відбулося, оскільки вже 12 червня 1920 р. польські та українські війська відступили з Києва і в місті відновилася радянська влада.

Більшовики, взявши курс на докорінну зміну всіх сфер життя, відновили політику реформування освітньої сфери. І тепер цей процес став незворотнім, оскільки їхня влада міцно утвердилась. Саме впродовж 1920 р. завершилась і реорганізація Київського комерційного інституту. По-перше, було в черговий раз змінено керівництво інститутом – з 21 червня 1920 р. ректором став М.І.Мітгіліно. Ще на початку березня 1920 р. Комерційний інститут був об'єднаний з Політехнічним інститутом у Київський інститут народного господарства (існує інформація і про його перейменування 4 березня 1920 р. на Економічний інститут). Проте невдовзі він знову став самостійним навчальним закладом і в липні 1920 р. був перейменований на Інститут соціально-економічних наук, а з 24 вересня 1920 р. (наказом №128) знову на Київський інститут народного господарства [47]. І це була не лише зміна вивіски: кардинально змінився професорсько-викладацький склад, контингент студентів, державна політика та й самі умови життя.

На жаль, архівні матеріали не зберегли статистики щодо студентського контингенту за 1920 р., але на підставі даних за 1921–1922 навчальний рік можна вести мову про його суттєве скорочення, до 2060 студентів [48] – тенденція, що спостерігалася впродовж 1920–1930-х рр. і зумовлювалась політичною кон'юктурою та рядом інших факторів.

Література

1. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 76.
2. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 75 зв. – 76.
3. ДАК. Там само.
4. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 9, 10, 53, 134.
5. ДАК, ф. 94, оп. 1, ч. III, спр. 2856.
6. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: історія евакуації до Саратова та повернення до Києва / А. І. Чуткий // Шостия міжнародныя Доунараускія читанні. – Гомель, 2008.
Ч. 1. – 2008. – С. 46–59.
7. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 342, 514 – 519, 523, 697, 701–703.
8. Див. про це: Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета Св. Владимира / Е. В. Спекторский. – Белград, 1935. – [репринт. вид.]. – К. : Киевский университет, 2007. – С. 85–90 ; Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. – К. : Прайм, 2001.
Т. 2. – 2001. – С. 7–85 ;
Кобченко К. А. "Жіночий університет Святої Ольги": історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К. : МП Леся, 2007. – С. 194–196.
9. ДАК, ф. 16, оп. 346, спр. 38, арк. 221–222.
10. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 30, арк. 34 зв.
11. ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 50.
12. ДАК, ф. 153, оп. 5, спр. 2508.
13. Там само, арк. 10–17 зв.
14. Там само, спр. 2510.
15. ДАК, ф. 153, оп. 14, спр. 196.
16. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 93.
17. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 76.
18. ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 49.
19. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 891.
20. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 76.
21. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 30, арк. 34.
22. Там само.
23. ДАК, ф. 153, оп. 13, спр. 1 а, арк. 18, 21.
24. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1154, 1155.
25. Там само, спр. 1155.

26. ДАК, ф. 153, оп. 13, спр. 1 а, арк. 92–93.
27. ДАК, ф. 153, оп. 13, спр. 1 а, арк. 6.
28. Там само, арк. 9.
29. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1596, арк. 47–49.
30. Там само, арк. 137.
31. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1596, арк. 185.
32. ДАК, ф. 153, оп. 13, спр. 1 а, арк. 35.
33. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 46.
34. Там само, арк. 76.
35. Чуткий А. І. Наш університет в 1958–1969 роках / А. І. Чуткий // Економіст. – 2009. – № 36–39 (1267–1270). – С. 13.
36. ДАК, ф. 153, оп. 13, спр. 1 а, арк. 123.
37. Там само, арк. 96.
38. Наприклад, про арешти студентів в цей час див.: ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 28.
39. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 96.
40. Там само.
41. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 46.
42. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 67, арк. 190.
43. Чуткий А. І. Завершуючи реконструкцію ректорської галереї нашого університету (чотири невідомі ректори нашого вузу) / А. І. Чуткий // Економіст. – 2009. – № 5–7 (1275–1277). – С. 9 ; Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. – К. : Прайм, 2001.
Т. 1. – 2001. – С. 140–156.
44. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1596, арк. 197.
45. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 125; Там само, ф 871, оп. 1, спр. 30. арк. 36.
46. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 30, арк. 34 зв.
47. ДАК, ф. 871, оп. 1, спр. 30, арк. 34 зв.
48. Ф. 871, оп. 1, спр. 30, арк. 16.

УДК 94+378](477)(929)

А.О.Гомоляко

Етапи педагогічної діяльності В.Ю.Данилевича: від провінційного вчителя до університетського професора

У даній статті автор аналізує етапи педагогічної діяльності В.Ю.Данилевича від провінційного вчителя до професора університету на основі спогадів його студентів та колег. Автор вказує на

етапи становлення справжнього вчителя у різних школах (Баку, Юр'єва, Києва, Варшави).

У статті аналізуються праці В.Ю.Данилевича з історії, географії, археології. Автор показує етапи педагогічної діяльності В.Ю.Данилевича з 1896 до 1934 рр.

Ключові слова: педагогічна діяльність, наукова діяльність, лекція, лекторська майстерність, історико-філологічний факультет, історія, географія, археологія.

In the article the author analyzes the stages of pedagogical activity of V.E. Danylevich from a provincial teacher to a professor of the University on the basis of memories of his students and colleagues. The author points to the stages of forming a real teacher at different schools (Baku, Yurjev, Kyiv and Warsaw).

In the article the analysis of V.E. Danylevich's works on History, Geography and Archeology is given. The author shows the stages of V. Danylevich's pedagogical activity from 1896 to 1934.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, научная деятельность, лекция, лекторское мастерство, историко-филологический факультет, история, география, археология.

In the article the author analyses the stages of V. Danylevych's pedagogical activity from a province teacher to the professor of the University on the basis of memories of his students and colleagues.

The author points on the stages of forming a real teacher at different schools of Baku, Yurjev, Kyiv and Warsaw.

In the article the analysis of V. Danylevych's works on History, Geography and Archeology is given. The author shows the stages of V. Danylevych's pedagogical activity from 1896 till 1934.

Key words: pedagogical activity, science activity, lecture, lecturer mastery, historical-philological faculty, History, Geography, Archeology.

До вчительської праці В.Ю.Данилевич готувався ще зі студентських років. Згідно з університетським статутом Російської імперії він не мав підстав залишитися при університеті "при підготовці до професорського звання", тобто бути зарахованим у магістерію, оскільки протягом двох років в університеті отримував учительську стипендію розміром 600 карбованців, яку тепер мав відпрацювати трирічною вчительською працею [1].

Після закінчення Київського імператорського Університету Св. Володимира В.Ю.Данилевич самотужки заходився шукати роботу. З цією метою він листовно звертається до керівників ряду навчально-освітніх закладів. Так, його адресатами були директор Усть-Медведицького реального училища, Попечителі Харківського, Кавказького, Ризького та Варшавського Навчальних Округів [2]. Час невблаганно спливав, а

відповіді приходили здебільшого невтішні: "учительських вакансій на даний час у навчальному окрузі немає" [3].

Аж ось, нарешті, з'явилася учительська вакансія аж у Баку. У цьому місті В.Ю.Данилевич протягом навчального року викладав історію та географію у реальних училищах. Тим часом трапилася нагода переїхати за переводом до Юр'єва (Дерпта) на місце викладача історії реального училища. 18 серпня 1897 р. директор Бакинського реального училища листовно сповістив В.Ю.Данилевича про те, що йому надійшло повідомлення з Риги, згідно з яким "за згодою Попечитель Ризького Навчального округу, Ви і вчитель Юр'євського реального училища В.Царевський переміщені один на місце іншого, доручивши мені сповістити Вас для своєчасного прибуття на місце нового призначення" [4]. Так збулася заповітна мрія В.Ю.Данилевича отримати призначення до університетського міста.

Під час свого перебування у Юр'єві (1897–1900 рр.) він налагодив творчі зв'язки з викладачами місцевого університету, часто відвідував засідання літературного товариства, яке діяло при Юр'євському університеті. Невдовзі він був обраний його членом. Незважаючи на велику завантаженість педагогічно-виховною роботою, молодий вчений підготував та опублікував у науковій періодиці низку цікавих статей та нарисів [5].

У 1900 р. В.Ю.Данилевич перейшов на посаду приват-доцента Харківського університету. 10 листопада 1901 р. молодого науковця було обрано членом Комітету й залучено до роботи зі створення карти монетних скарбів і знахідок рідкісних монет Харківської губернії. На вченого покладалася також обов'язок організувати для учасників та гостей з'їзду виставку старожитностей викладача Ревельської Олександрівської гімназії. Тут були, за його словами, кращі матеріальні умови та грошова винагорода [6]. Однак уже влітку 1901 р. він подає у відставку і переїздить до Харкова з наміром здобути вчений ступінь магістра. Готуючись до іспитів, викладав історію та географію в Харківській жіночій гімназії Д.Д.Оболенської. В.Ю.Данилевич сумлінно ставився до своїх обов'язків педагога про що свідчать дбайливо укладені ним програми з історії та географії для гімназистів [7]. Незабаром він здобув заслужений авторитет серед викладачів і слухачів гімназії.

У 1902 р. склав магістерські іспити з російської історії в Харківському університеті. Навесні 1903 р. прочитав дві вступні лекції (*pro venia legendi*), що дало йому право отримати звання приват-доцента кафедри російської історії університету. Він підготував курс лекцій для студентів Харківського університету й від 1903–1904 навчального року викладав факультативний курс лекцій з історії давньоруських земель [8]. Крім того, продовжував викладати історію та географію в Харків-

ській жіночій гімназії Д.Д.Оболенської, а з 1903 р. і в Маріїнській першій гімназії. То була добра педагогічна школа. Можна стверджувати, що саме у Харкові відшліфувалася лекторська майстерність В.Ю.Данилевича і відбулося його становлення як педагога.

У 1907 р. він був запрошений Київським університетом замістити вільну кафедру давньої історії Росії покійного П.В.Голубовського (1857–1907) [9]. У своєму листі до В.Ю.Данилевича від 28 червня 1907 р. декан історико-філологічного факультету М.М.Бубнов писав: "Історико-філологічний факультет на своєму засіданні 30 травня 1907 постановив запровадити, окрім двох професорських кафедр російської історії, ще й штатну доцентуру з окладом 1200 карбованців. І запросити Вас на запроваджену посаду" [10].

А вже у листі від 19 вересня 1907 р. М.М.Бубнов поспішив повідомити В.Ю.Данилевича про те, що "сьогодні ви затверджені Попечителем у званні приват-доцента Університету св. Володимира. Курс стародавньої російської історії у цьому півріччі буде дуже доречним, хоч він і не був призначеним за виробленими нами на чотири роки планами" [11].

Окрилений радісними сподіваннями вже через кілька днів В.Ю.Данилевич приїздить до Києва. 29 вересня 1907 р. у рідних стінах Київського університету відбулася його вступна лекція "Розподіл російської історії на періоди". У своєму виступі вчений, насамперед, зауважив: "Розподіл історії на періоди має більше дидактичне, ніж наукове значення. Але історична наука не може поки що обійтися без нього, вона повинна враховувати існуючі схеми".

Охарактеризувавши далі історичні погляди В.М.Татищева, М.М.Карамзіна, В.О.Ключевського й особливо П.М.Мілюкова, В.Ю.Данилевич погоджувався з останнім у тому, що вироблені московськими історіографами XVI–XVIII ст. історичні схеми були некритично засвоєні істориками XIX ст. "Нема нічого дивного у тому, що схеми більшості загальних оглядів російської історії, складені в XIX ст., мають багату спільного з цією схемою і, навіть більше, перебувають у генетичному зв'язку з нею" [12].

Студентам припав до вподоби новий викладач. "Як живий стоїть переді мною образ цього мого першого університетського вчителя з історії – згадував його учень, знаний у майбутньому історик Б.Д.Крупницький (1894–1956 рр.). – Завжди дуже пристойно вбраний, навіть з солідною інтелігентністю, хоч і не вузукано. Данилевич своїм безкровним, пожовклим, немов з пергаменту, обличчям робив на мене враження якоїсь постаті, вихопленої з візантійської ікони. В його понурім, здерев'янілим обличчі, в його поважних повільних рухах і одноманітнім, протяжним голосі було щось з атавістичного, дворянсько-затхлого, і ніяк

не можна було уявити собі його молодим, людиною, що могла щиро засміятися, бути веселою й жартівливою. Він належав до тих вельми рідких професорів Університету, що співпрацювали з київськими українськими науковими колами. Отже, до нього горнулося кілька студентів, свідомих українців, а зрештою семінар його був невеликий" [13].

З молодечою завзятістю приступив В.Ю.Данилевич до науково-педагогічної роботи в Київському університеті. Насамперед він розробив лекційний курс з історичної географії, який почав викладати в 1908–1909 навчальному році. Детально охарактеризувавши джерела історичної географії Східної Європи, зокрема, дані археології, антропології, лінгвістики та етнографії, вчений всебічно і повно змалював широку панораму історичної географії Південної, Північно-Західної і Північно-Східної Русі, продемонстрував історико-географічну номенклатуру згаданих регіонів у їх порівняльному аналізі [14].

Одночасно В.Ю.Данилевич розробив для студентів ґрунтовний, побудований на джерельній базі лекційний курс з історії України. Ще в 1896 р. рада Київського університету прийняла рішення про запровадження навчального курсу з історії Малоросії. Однак тоді справа так і не рушила далі, аж поки за нею не взявся у 1908 р. В.Ю.Данилевич. Укладений ним конспект лекцій [15] свідчить про велику обізнаність ученого у складних питаннях історичного розвитку Південної Русі після монголо-татарської навали. В.Ю.Данилевич розкрив причини зародження українського козацтва та показав значення цього історичного явища. Значну увагу він приділив також питанням демографії, соціально-економічного та культурного розвитку українських земель до кінця XVIII ст. Дисципліна була вперше прочитана ним у 1909–1910 навчальному році на історико-філологічному факультеті Київського університету та слухачам вищих жіночих курсів.

Особливу цінність становив підготовлений В.Ю.Данилевичем навчальний курс з джерелознавства, опублікований ним як навчальний посібник у 1914 р. Ця новаторська на ті часи праця розпадається на дві частини. У першій висвітлюються археологічні джерела, дається огляд розвитку літописання в Київській Русі, розглядаються пам'ятки давньоруського законодавства та агіографії. У другій – автор аналізує Густинський, Межигірський літописи, дає огляд козацького літописання. Чи не вперше у цьому посібнику було чітко сформульовано саме поняття історичного джерела. Цей курс було запроваджено у навчальну практику в осінньому півріччі 1914–1915 навчального року.

Впродовж цілого навчального року проводились також практичні заняття [16]. На семінарах вчений розбирав зі студентами тексти давньоруських літописів, законодавчі та агіографічні пам'ятки доби середньовіччя. Згадуючи семінарські заняття доцента В.Ю.Даниле-

вича, на яких розглядалися новгородські грамоти XI–XIV ст., Б.Д.Крупницький у своїх спогадах про київські студентські роки писав: "Спершу ми відчитували і розбирали текст і саме тут Данилевич виявив якості дуже поважного, ґрунтовного, критичного, ба навіть педантичного підходу до джерела. А це для нас, початківців, була найбільш потрібна річ. Надзвичайно, бо важливо відчувати повагу до джерела, навчитися обережно і критично ставитися до незнайомих термінів і висловів, взагалі розуміти, що кожний текст вимагає довгої, важкої і кропіткої праці" [17].

Окрім лекційних курсів і семінарських занять, В.Ю.Данилевич брав діяльну участь у роботі історико-етнографічного гуртка, що діяв на факультеті від 1903 р. Головою гуртка був його засновник професор М.В.Довнар-Запольський, який безперервно керував його заняттями. В.Ю.Данилевича було обрано одним із заступників голови. На засіданнях обговорювалися різноманітні проблеми історії, археології та етнографії. При цьому гуртку на початку 1911 р. було засновано археологічний музей, хранителем якого було обрано С.П.Вельміна. Разом зі своїми наставниками студенти відвідували музеї, виставки та визначні місця. Так, улітку 1911 р. члени гуртка здійснили екскурсію в Новгород на XV Археологічний з'їзд.

Водночас В.Ю.Данилевич викладав історію, історіографію й географію на Вищих жіночих курсах (В.А.Жекуліної). Ця установа була відкрита 1905 р. у складі двох відділень: історико-філологічного та фізико-математичного [18]. За кваліфікаційним рівнем навчальні плани цих курсів відповідали університетським [19].

Основним курсом, який вів В.Ю.Данилевич, була історія Давньої Русі. Про те, як вчений старанно готувався до цих лекцій, свідчать збережені виписки, конспекти, писані ним власноруч, та інші матеріали, що накопичилися в архівосховищах [20]. Окрім того, з 1907 р. В.Ю.Данилевич вів на Вищих жіночих курсах курс з археології, який тоді називався курсом "*Руських старожитностей*". Завдяки старанням його вихованок, зокрема Н.Д.Полонської, яка взяла на себе, як демонструють матеріали їхнього листування у той період, основний тягар праці з підготовки до видання лекцій Данилевича з цього курсу [21], ця праця була опублікована в Києві у серпні 1908 р. [22]. У 1913 р. за редакцією В.Я.Козловської вийшло доповнене видання цієї праці [23]. "Це видання, – згадувала пізніше В.Я.Козловська, являло собою одну із перших спроб укласти звід відомого на той час археологічного матеріалу. "Тут були зібрані матеріали, що торкалися не лише археологію європейської Росії, але й Кавказу, середньої Азії і Сибіру. І хоча цей "посібник" значно уже застарів, все ж до цих пір не втратив цінності як довідкова книга" [24]. В.Ю.Данилевич був свідомий того, що він є

автором першого підручника з української археології. Вказуючи на доцільність здійснення перекладу українською мовою, книги німецького професора М.Еберта, В.Ю.Данилевич у 1925 р. зауважував: "Попит на підручник української археології тепер просто колосальний. Досі та потреба задовольнялася студентськими виданнями мого курсу. Але те видання стало вже рідке, та й самий курс значною мірою перестарів. Переклад книжки актора М.Еберта певною мірою може задовольнити ту пекучу потребу" [25]. Його ініціатива була підтримана Д.І.Багалієм в 1928 р. Однак цим намірам не судилося збутися, і посібник Данилевича ще довгий час залишався єдиним підручником з археології.

У Київському імператорському Університеті св.Володимира, зокрема на історико-філологічному факультеті, для В.Ю.Данилевича в 1914–1915 рр. склалося вкрай несприятливе становище. Йому конче необхідно було подати дисертацію, після захисту якої він міг отримати звання екстраординарного професора. Робота над дисертацією була завершена. Основні її положення були апробовані в ряді публікацій автора та обговоренні колегами на засіданні ІТНЛ. Ще в 1910 р. Данилевич уклав угоду з харківським видавництвом про публікацію його дисертаційного дослідження з історії Слобідської України й заручився підтримкою Д.І.Багалія, який дав згоду виступити офіційним опонентом на її публічному захисті [26]. Однак В.Ю.Данилевич продовжував зволікати, очевидно, через нестачу коштів та надмірну зайнятість. Тим часом у 1914 р. було оголошено конкурс на заміщення вакантної посади професора кафедри російської історії. Конкурс виграв улюбленець М.В.Довнар-Запольського Є.Д.Сташевський і В.Ю.Данилевич змушений був залишити Київський університет. Він не захотів прийняти принизливу пропозицію перейти на посаду асистента.

Студенти із сумом зустріли звістку про звільнення свого наставника. У колективному листі до В.Ю.Данилевича від 11 березня 1915 р. вони писали: "З почуттям великого жалю дізналися ми про Ваше рішення залишити університет. Нам боляче втрачати Вас як керівника, перед авторитетом якого ми поклонялися з готовністю і повагою. Ми поважали широчінь Ваших наукових інтересів, ваше глибоке знання предмета, любовний, старанно-науковий виклад і той особливий дух серйозного і дбайливого ставлення до науки, яким просякнуті були всі Ваші слова і яке виносили в собі з лекції Ваші благородні слухачі" [27].

Тим часом 15 травня 1915 р. рада імператорського Варшавського університету обрала В.Ю.Данилевича кандидатом на посаду старшого асистента при кафедрах історико-філологічного факультету. Ректор Київського університету не знайшов "перешкод щодо призначення приват-доцента В.Ю.Данилевича на посаду асистента при кафедрах історико-філологічного факультету" і невдовзі "Пан Попечитель Вар-

шавського Навчального округу від 29 липня ц.р. за №19793 призначив приват-доцента імператорського Університету св.Володимира Василя Данилевича на посаду старшого асистента при кафедрах історико-філологічного факультету Імператорського Варшавського університету, з відповідним за законом 3 червня 1914 р. змістом" [28]. Офіційне звільнення В.Ю.Данилевича від обов'язків приват-доцента Київського університету відбулося 28 серпня 1915 р. і вже з початком нового навчального року він приступив до виконання своїх обов'язків у Варшавському університеті.

Однак розкритися повною мірою таланту вченого не судилося і в цьому місті через спричинені Першою світовою війною обставини, з наближенням фронту до Варшави університет було евакуйовано до Ростова-на-Дону. У цьому місті 22 вересня 1916 р. В.Ю.Данилевичем була прочитана вступна лекція "Роль географічного фактору в російському географічному процесі" [29]. У 1917–1918 рр. історико-філологічний факультет доручив йому вести просемінарій на молодших курсах замість практичних занять на старших курсах [30]. Та в умовах розпалу громадянської війни Ростов-на-Дону був не кращим місцем для науково-педагогічної діяльності вченого. У зв'язку з цим наприкінці 1918 р. В.Ю.Данилевич повертається до Києва.

Вчений відразу ж занурюється у вир науково-педагогічної діяльності. 4 липня 1918 р. він подав заяву до ради професорів Українського університету наступного змісту: "Бажаючи працювати на користь українського народу й науки, прошу прийняти мене до складу професорів по кафедрі або української історії, або історичної географії України, або передісторичної археології України" [31].

Рішенням ради професорів історико-філологічного факультету його було обрано на посаду екстраординарного професора російської історії Українського державного університету. У 1918–1919 рр. викладав у цьому закладі курс історії Росії та археології [32].

З 1 червня 1919 р. рішенням Народного комісаріату освіти відбулося злиття Київського державного українського університету з колишнім Університетом св.Володимира в Київський університет. "Увесь викладацький склад і службовий персонал обох Університетів переходить у відання Київського" [33]. Відтепер не ректор і рада університету вирішували нагальні потреби навчальної установи, а комісар В.Міцкун, який став тут повновладним господарем, який на свій розсуд міг "призначити на службу і звільняти всіх службовців" й самочинно відкривати паралельні кафедри з українською та російською мовами навчання.

На початку 1920-х рр. університети, які до революції виконували функції одночасно вищого навчального закладу і наукової установи

були перетворені в Інститути народної освіти (ІНО). У 1920 р. згідно з розпорядженням №38 від 15 липня Управління вищих шкіл Київський університет реорганізувався у Київський вищий інститут народної освіти ім. М.П.Драгоманова (ВІНО). 5 вересня 1920 р. 48-річний В.Ю.Данилевич заповнив і подав анкету викладача [34].

З 1920 р. упродовж багатьох років працював професором Київського вищого інституту народної освіти ім. М.П.Драгоманова (ВІНО). 14 грудня 1921 р. постановою Бюро ВІНО йому доручено завідування Археологічним кабінетом та Мюнц-Кабінетом ВІНО, про що йому листовно сповістили ректор і завідувач канцелярією [35]. Чимало часу віддавав викладацько-організаційній та індивідуальній роботі зі студентами, про що свідчать підготовлені ним власноруч численні методичні матеріали, виявлені в архівосховищах Києва [36].

Успішним були його курси з історії Росії, які розійшлися поміж студентами багатьох поколінь у вигляді літографій [37]. У складеній програмі курсу історії Росії для першокурсників В.Д.Данилевич планував за 148 годин оглянути історію Росії від найдавніших діб до 80-х рр. ХІХ ст. "Проходження курсу провадиться виключно за семінарською метою. Беручи до уваги те, що наші курси зорганізовані на бригади, кожна тема становить не індивідуальну, а бригадову тему. Розробляє тему ціла бригада або поділяючи тему на підтеми, за моїми вказівками, або покладаючи доповіді на частину бригади, на їх же решту доповнення та відповіді на запитання й заперечення з боку інших слухачів" [38]. У 1927–1928 рр. викладав курси з джерелознавства та археології ("первісної культури" за тодішньою термінологією). Складені ним програми засвідчують досконале володіння В.Ю.Данилевичем методичних прийомів та творче їх застосування у навчальному процесі [39]. Не випадково Д.І.Багалій у своєму клопотанні перед кваліфікаційною комісією ДНМК НКО УСРР щодо переведу В.Ю.Данилевича до категорії професора першої групи наголошував на тому, що цей вчений "займає одне із почесних місць в галузі української археології; тут він стоїть на рівні європейської археології" [40].

У 1932–1933 навчальному році Київський університет відновив свою діяльність. У зв'язку з введенням викладання громадянської історії та географії в школах та вузах (1934) постало завдання широко розвивати суспільствознавчі науки в університетах. Відкривалися історичні факультети в університетах. Вийшовши на пенсію, В.Ю.Данилевич повернувся до педагогічної роботи в Київському державному університеті, співпрацюючи одночасно із Інститутом червоної професури, який був переведений з Харкова до Києва у вересні 1934 р. То був вищий навчальний заклад республіки, який мав готувати у трирічний термін висококваліфіковані кадри для наукової, педагогічної і

практичної роботи в соціалістичному господарстві та різних ділянках культурного будівництва, в галузі політекономії, історії, історії ВКП(б) і КП(б)У, філософії радянського будівництва, права та літератури.

Навчання з аспірантами проводилося шляхом читання лекцій, проведенням семінарських занять. На історичному відділі існували кафедри історії УРСР, історії народів СРСР, всесвітньої історії, історії ВКП(б) і КП(б) У [41]. В.Ю.Данилевич читав джерелознавство, бо саме студенти першого курсу опановували історію України [42]. Вчений вів також курс історичної географії [43]. Хоч офіційно курс називався "Історична географія СРСР" В.Ю.Данилевич обмежився, як видно із укладеного ним конспекту лекцій, викладом матеріалу в хронологічних межах давньоруської доби.

Таким чином, тривалою і плідною була педагогічна діяльність В.Ю.Данилевича. Як бачимо, вона розпочалася у 1896 р. з посади вчителя історії та географії Бакинської реальної школи, потім було вчителювання у Дерптській реальній школі (1897–1900); Олександрівській жіночій гімназії в Ревелі (1901–1902) та жіночій гімназії у Харкові (1902–1907). З 1903 р. він викладач Харківського університету. В 1907–1915 рр. – приват-доцент Київського університету, в 1915–1918 рр. асистент історичних кафедр Варшавського університету. Після повернення до Києва рішенням ради професорів історико-філологічного факультету його було обрано 1918 р. на посаду екстраординарного професора російської історії Українського державного університету. Від 1920 р. упродовж багатьох років працював професором Київського вищого інституту народної освіти ім. М.П.Драгоманова, а з його реорганізацією – в Київському державному університеті й, одночасно, від 1934 р. в Інституті червоної професури.

Отже, плідною і успішною була педагогічна діяльність В.Ю.Данилевича. Від 1896 р. він пройшов шлях від учителя історії та географії. Вчений розробив і впродовж багатьох років викладав у вищих навчальних закладах різноманітні лекційні курси. Неоціненна роль Данилевича у створенні Археологічного інституту у Києві. Немало було зроблено В.Ю.Данилевичем і у такій важливій справі, як підготовка спеціалістів вищої кваліфікації.

Література

1. Полное собрание законов Российской империи. – [3-е изд.]. – СПб., 1887. – Т. IV. – С. 468–469.
2. ІР НБУ ім. В. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 300–307: Прошення Данилевича В.Е. об устроїстве на должность преподавателя истории и ответы на них. 1896 г.
3. ІР НБУ ім. В. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 305, арк. 13.

4. IP НБУ ім. В. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 309: Директор Бакинського реального училища Данилевичу Е.Е. уведомление о перемещении его в Юрьевское реальное училище. 18 августа 1897. – 1 арк.

5. Данилевич В. Е. Пути сообщения Полоцкой земли до конца XIV столетия / В. Е. Данилевич. – Юрьев, 1898. – 20 с. (Оттиск из "Сборника Учено-Литературного Общества при Императорском Юрьевском Университете" – Вып. 1) ; Данилевич В. Е. Случайные заметки в области новейшей русской нумизматики / В. Е. Данилевич. – Юрьев, 1899. – 5 с. (Оттиск из "Сборника Учено-Литературного Общества при Императорском Юрьевском Университете" – Вып. 2) ; Данилевич В. Е. Один из памфлетов на эпоху крепостного права / В. Е. Данилевич // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Харьков, 1905. – Т. XIV. – С. 1–8 ; Данилевич В. Рец.: Филевич И. – Т. 1. Территория и население. История древней Руси / В. Данилевич // Киевская старина. – 1896. – Т. 54, кн. 9. – С. 69–79.

6. IP НБУ ім. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 146 ; № 319, арк. 1.

7. IP НБУ ім. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 234–240. Програми з історії і географії, складені Данилевичем в Ревельській Олександрійській і Харківській жіночих гімназіях (1897–1901). – 22 арк.

8. IP НБУ ім. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 88. Данилевич В. Е. История древне-русских земель. Курс, читанный в Харьковском Университете в 1903/1904 акад. году. – 283 арк.

9. IP НБУ ім. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 382–383.

10. IP НБУ ім. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 382–383. Декан историко-филологического факультета Университета св. Владимира Данилевичу В.Е. письма по поводу утверждения его в звании приват-доцента. 28 июня, 19 сентября 1907 г., арк. 2.

11. IP НБУ ім. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 382–383, арк. 1.

12. IP НБУ ім. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 218. Данилевич В. Е. Разделение русской истории на периоды (Вступительная лекция, прочитанная 29 сентября 1907 года), арк. 1–2, 7–8.

13. Крупницький Б. Д. З студентських спогадів історика // Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади : у 3 кн. / [упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. – К., 2000.

Кн. 1 : Університет св. Володимира між двома революціями. – 2000. – С. 274.

14. IP НБУ ім. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 123. Данилевич. Русская историческая география. (конспект лекций). Курс читанный в весеннем семестре 1908–1909 академического года. – 36 арк.

15. IP НБУ ім. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 110. Данилевич В.Е. История Малороссии (конспект лекций). 1909–1910 г. – 37 арк.

16. Обзорение преподавания на историко-филологическом факультете Императорского Университета Св. Владимира в 1914–1915 учебном году // Университетские известия, 1914. – № 10. – С. 15.

17. Крупницький Б. Д. З студентських спогадів історика / Б. Д. Крупницький. – С. 274.

18. Державний архів м. Києва (Далі – ДАК), ф. 151, оп. 1, спр. 2, арк. 4.

19. Детальніше про засади й статус цього навчального закладу, особливості навчального процесу та управління, організацію навчання Див.: Кобченко К. "Жіночий університет святої Ольги": Історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007. – 271 с.

20. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. ХХІХ, спр. № 212. Данилевич В. Е. История древней Руси. Лекции. Автограф. – 102 арк.

21. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України, ф. 542, оп. 1, спр. № 134. Листування В.Ю.Данилевича з Н.Д.Полонською-Василенко (травень–вересень, 1908 р.). – 5 арк.

22. Данилевич В. Е. Курс русских древностей. Лекции читанные на Высших женских курсах в весеннем полугодии 1907/8 г. / В. Е. Данилевич. – К. : изд. слушательниц, 1908. – 187 с.

23. Данилевич В. Е. Пособие к курсу русских древностей, редактированное В.Козловской / В. Е. Данилевич. – К., 1913. – 180 с.

24. Козловская В. Я. Памяти В.Е.Данилевича / В. Я. Козловская // Советская археология. – 1937. – № 4. – С. 314.

25. Данилевич В. Рец.: Ebert M. Sudrussland im Altertum / В. Данилевич. – Вонп.; Leipzig, 1921. – 436 s. // Записки Історичної і Філологічної секції Українського наукового товариства у Києві, 1918, Кн. V. – С. 283.

26. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. ХХІХ. Справа № 1065. Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка, ф. 37, спр. № 167, арк. 2.

27. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. ХХІХ, спр. № 1846–1847. Адрес Данилевичу В.Е. от студентов и слушательниц. Киев, 11 марта 1915 г., 2 арк.

28. ДАК, ф. 16, оп. 1, спр. № 97, арк. 5–6.

29. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. ХХІХ, спр. № 122. – 10 арк.

30. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. ХХІХ, спр. № 342. – 1 арк.

31. ДАК, ф. Р-936, оп. 2, спр. № 1, арк. 5 ; ІР. НБУ ім. Вернадського, ф. ХХІХ, спр. № 409.

32. ДАК, ф. Р-936, оп. 2, спр. № 10, арк. 7.

33. ДАК, ф. Р-936, оп. 2, спр. № 48, арк. 3.

34. ДАК, ф. Р-936, оп. 1, спр. № 14, арк. 10.

35. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. ХХІХ, спр. № 413, 1 арк.

36. ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. № 2009, арк. 10. І Р ХХІХ, спр. № 464–484. Київський Інститут народної освіти до Данилевича В. Ю. відношення про складання програм, роботу семінарів, тощо. 1920–1930 р. – 21 арк.

37. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. ХХІХ, спр. № 89. літографія Данилевич В. Ю. Конспект лекції по історії Московщини. 1927 р. – 19 арк. (літографія)

38. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 253–255. Данилевич В. Ю. Програми курсу історії Росії на 1 курсі Історико-економічному відділу. Автограф. – 3 арк.

39. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. XXIX, спр. № 248. Данилевич В. Ю. Програма курсу первісної культури на 1 курсі історичного циклу. Автограф. 1928. – 6 арк. ; спр. № 256–258. – Данилевич В. Ю. Програми до курсу джерелознавства історії народів СРСР. – Чорновий автограф. – 3 арк.

40. ЦДАВО, ф. 16, оп. 2, спр. № 2009. – 14 арк.

41. Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.) / Н. В. Комаренко. – К., 1973. – С. 116.

42. ЦДАВО, ф. 1267, оп.1, спр. 29, арк. 78

43. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. 12, спр. № 117. Данилевич В. Ю. Історична географія СРСР (конспект лекцій) 1936–1937 рр. – 158 арк.

УДК 930(477)"1944/1956"

О.Ю.Кондратенко

Науково-популяризаційна діяльність історичних установ АН УРСР (1944–1956 рр.)

У статті розкривається малодосліджена тематика вітчизняної історіографії – науково-популяризаційна діяльність історичних установ АН УРСР у 1944–1956 рр. Тут, зокрема, репрезентується методика проведення даного виду діяльності та акцентується увага на кількісних і якісних показниках підготовки науково-популярних праць.

Ключові слова: історичні установи, історична наука, науково-популяризаційна діяльність, науково-популярні праці.

В статье раскрывается малоисследованная тематика отечественной историографии – научно-популяризаторская деятельность исторических учреждений АН УССР в 1944–1956 гг. Здесь в частности репрезентируется методика проведения данного вида деятельности и акцентируется внимание на количественных и качественных показателях подготовки научно-популярных работ.

Ключевые слова: исторические учреждения, историческая наука, научно-популяризаторская деятельность, научно-популярные работы.

The article deals with scarcely researched themes of national historiography – popularizing scientific activity of historical institutions of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1944–1956. In particular, methods of implementing such activity are suggested,

attention is attracted to quantitative and qualitative indices of popular science works preparation.

Key words: historical institutions, historical science, popular science activity, popular science works.

Досі існує значна прогалина в українській історіографії, пов'язана з відсутністю спеціальних розвідок щодо популяризації вітчизняної історичної науки. Не говорячи конкретно про означений період, майже всі наукові розробки, які перетинаються з даним питанням здебільшого носять загальний характер і переважною більшістю схематично відтворюють історію академічних історичних установ. Сюди варто віднести дослідження А.В.Санцевича, М.В.Ковалю, О.С.Рубльова та ін. [12–14]. У зв'язку з 70-річним ювілеєм Інституту історії України НАН України, після кропіткої роботи його науковців, побачила світ колективна праця щодо розвитку провідної історичної установи з моменту її створення до сучасності [3]. Дещо раніше вийшла і колективна праця, присвячена Інституту українознавства імені І.П.Крип'якевича, де незначне місце відводиться відділу історії України [4]. Є також кілька подібних наукових робіт, присвячених діяльності Інституту археології та розвитку археологічних досліджень в Україні, серед яких слід виділити праці І.Г.Шовкопляса [17] та І.І.Артеменка [1]. При цьому майже повністю (за виключенням окремих статей) відсутні дослідження стосовно Комісії з історії Вітчизняної війни на Україні.

Розвиток наукових досліджень з історії досить стисло висвітлений у загальних працях, приурочених здебільшого до ювілеїв провідної наукової установи республіки – Академії наук [5–7; 9]. Передусім наголосимо, що ми не ставимо за мету відводити чільне місце у своїй статті критиці робіт попередників, оскільки практично всі вищевказані праці стосуються роботи Академії наук у цілому та її установ зокрема, а тому питання популяризації історичних знань зрозуміло не ставилося за об'єкт дослідження у подібних наукових доробках.

Виходячи з наведеного, головним нашим завданням є системний аналіз науково-популяризаційної діяльності всіх історичних установ, які працювали в часовому проміжку від моменту реєвакуації АН УРСР до скликання відомого всім XX з'їзду КПРС.

У цілому найбільші завдання щодо популяризації історичної науки покладались на провідну історичну установу республіки – Інститут історії АН УРСР. Пропаганда наукових знань з історії (здебільшого марксистсько-ленінського вчення) відбувалася в Інституті шляхом випуску науково-популярних праць, читання лекцій у різних установах, організаціях і по радіо, а також надання наукових консультацій, проведення наукових конференцій, сесій та дискусій. Даний вид наукової

роботи був відновлений одразу після реєвакуації Інституту історії України (офіційна назва установи на той час – *О.К.*) у 1944 р. Так, вже цього року співробітники Інституту прочитали в різних установах 105 лекцій, опублікували понад 40 науково-популярних праць та написали 30 історичних довідок до популярного видання "Календар на 1945 р." (К., 1944) [19, арк. 29]. Наступного року активність співробітників у цьому напрямі роботи швидко зростає, оскільки після відповідних вказівок з боку ЦК КП(б)У ними було прочитано 120 лекцій, у т.ч. 10 лекцій з питань міжнародного становища СРСР та історії України.

Паралельно співробітники Інституту історії України надавали наукові консультації різним установам УРСР. Так, у 1945 р. було надано понад 30 наукових консультацій вузам, музеям, Архівному управлінню, Товариству для поширення наукових і політичних знань, Міністерству освіти тощо. Цього ж року науковці розпочали роботу над публікацією науково-популярних праць. Як результат, колективом Інституту було опубліковано 40 брошур та газетних статей, серед яких праці М.Н.Петровського "Західна Україна" (К., 1945) та "Буковина" (К., 1945) [20, арк. 80–83].

Наприкінці 1940-х та на початку 1950-х років в Інституті спостерігається стрімкий ріст показників проведеної науково-популяризаційної роботи. Так, якщо у 1947 р. було опубліковано всього 26 науково-популярних праць, то в 1950 р. цей показник досягнув 100 одиниць. Останнє пояснюється тим, що влада почала відводити Інституту історії АН УРСР одне з чільних місць саме в пропагуванні радянської компартійної ідеології. Серед найбільш вагомих науково-популярних праць того часу слід назвати статті І.О.Гуржія "Турбаївське повстання" та В.А.Дядиченка "Полтавська битва", що були опубліковані в журналах "Вітчизна" та "Вісник АН УРСР" у 1949 р. [21, арк. 67]. Водночас науково-популярні праці співробітників Інституту все частіше починають готуватися в контексті тематики його наукових досліджень. Так, у 1950 р. вийшли друком брошури К.Г.Гуслистого "Київська Русь" (К., 1950) та "Київська Русь – колиска трьох братніх народів" (К., 1950), а також праця І.О.Гуржія "Народний герой Устим Кармелюк" (К., 1950) [22, арк. 128]. У 1951 р. виходить друком ціла низка науково-популярних брошур, серед яких праця І.О.Гуржія "Походження і класова роль релігії" (К., 1951), В.І.Клокова "Двічі Герой Радянського Союзу Василь Михлик" (К., 1951), В.А.Дядиченка "Історичні пам'ятки розгрому шведських інтервентів у XVIII ст." (К., 1951) та ін. [23, арк. 223–229]. У подальшому щорічно виходило понад 60 науково-популярних статей з широкого загалу питань вітчизняної історії. Разом з тим зростають кількісні показники Інституту історії у сфері читання лекцій та надання консультацій як одного із основних засобів масової ідеологічної про-

паганди. За нашими підрахунками, упродовж 1949–1950 рр. співробітниками Інституту було прочитано 702 лекції та надано 393 консультації щодо різних проблем історичної науки [24, арк. 114–115]. Згодом лише за 1955 р. було прочитано понад 500 лекцій та надано 589 консультацій різним установам [25, арк. 411].

Чи не найважливішою формою здійснення науково-популяризаційної роботи була організація та проведення Інститутом наукових конференцій і сесій. Так, у грудні 1949 р. у зв'язку з помпезним відзначенням 70-річчя з дня народження Й.В.Сталіна та виходом у світ його праці "Марксизм і питання мовознавства", колективом установи було забезпечено проведення наукової конференції під назвою "Сталін про формування народності і нації на Сході Європи", у якій, окрім співробітників Інституту, прийняло участь цілий ряд учених з інших наукових установ та вищих навчальних заклад УРСР та СРСР. Не дивним видається те, що на зазначеній конференції було виголошено ряд доповідей, у яких розгляд більшості питань щодо формування української народності здійснювався в контексті робіт Й.В.Сталіна [26, арк. 4].

У квітні 1951 р. з ініціативи чл.-кор. С.В.Юшкова в стінах Інституту історії України було проведено наукову сесію з проблем вивчення Київської Русі. У дискусіях цієї сесії взяла участь значна кількість науковців із різних установ УРСР [27, арк. 6]. Цього ж року продовжилися дебати з етногенетичної проблематики – походження давньоруської народності та формування української нації. Так, упродовж 23–24 квітня 1951 р. на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії України, у якому взяло участь понад 200 науковців із різних установ УРСР (співробітники ВСН АН УРСР, вузів Києва та інших наукових центрів республіки), проходила наукова дискусія відносно проблеми "Походження української народності в світлі творів Й.В.Сталіна "Марксизм і питання мовознавства". З доповідями щодо проблематики формування давньоруської народності та української нації виступили такі співробітники Інституту, як О.К.Касименко (директор), К.Г.Гуслисий, Ф.О.Ястребов, С.М.Белоусов, І.Д.Бойко, В.О.Голобуцький та ін. Жваву участь у дискусіях взяли викладачі Кіровоградського педагогічного інституту [28, арк. 26, 37]. Як бачимо, зацікавленість в обговоренні проблематики походження давньоруської народності виявили не лише науковці столичних установ, але й представники провінції республіки.

Крім того, на початку 1950-х років, відповідно до вказівок ЦК КП(б)У, Інститутом історії досить активно популяризувалося відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією шляхом виголошення доповідей та читання лекцій у різних організаціях та установах СРСР.

Таким прикладом є доповіді К.І.Стецюк "300-річчя возз'єднання України з Росією", зроблена в Інституті історії АН Естонської РСР, та В.А.Дядиченка "Історичне значення возз'єднання України з Росією" виголошена в Сімферополі на засіданні місцевих парторганізацій. Загалом же лише впродовж 1953–1954 рр. було прочитано близько 2 тис. науково-популярних лекцій та доповідей [29, арк. 411].

За підрахунками статистичних даних науково-організаційної та науково-дослідної документації встановлено, що за 1944–1956 рр. співробітниками Інституту історії було прочитано 4775 лекцій, опубліковано 506 науково-популярних праць та надано 2292 консультації різним установам. Також у досліджуваний період на базі Інституту було організовано проведення понад 30 наукових конференцій, сесій, дискусій та нарад з метою обговорення різноманітних проблем історичної науки за участю представників установ УРСР та СРСР.

У цей час досить активним у даній сфері наукової діяльності був колектив ще однієї історичної установи – Інституту археології. Науково-популяризаторська робота Інституту археології будувалася за подібним принципом, який був притаманний провідній історичній установі. Остання здійснювалася за такими напрямками: публікація популярних видань, читання науково-популярних лекцій та доповідей для колективів різних установ (університетів, шкіл, колгоспів), надання консультацій вітчизняним музеям та проведення екскурсій на місцях розкопок.

Задля підвищення суспільної уваги до здобутків вітчизняної науки та її популяризації вже протягом 1944–1945 рр. співробітниками Інституту археології було прочитано 95 популярних лекцій у різних установах [30, арк. 179–183].

У подальшому показники даного виду діяльності значно зростають, оскільки вже протягом 1946–1948 рр. було прочитано 239 науково-популярних лекцій. У цей час були прочитані лекції за такою тематикою: "Стародавній Київ", "Розкопки Ольвії", "Як археологи знаходять і визначають місця перебування древньої людини" та ін. [31, арк. 24–29]

Однією з особливостей науково-популяризаторської роботи Інституту археології була координація та надання вченими-археологами систематичної допомоги у створенні музеїв та опрацюванні їх експозицій. Наприклад, у 1949 р. за участю співробітників Інституту було створено два шкільні музеї у м.Каневі та с.Стара Котельня Житомирської області [18, с. 201].

З метою подальшого розгортання масштабів популяризації історико-археологічних знань при Інституті археології планувалося створення спеціального археологічного музею, про що йшлося в одному з листів директора Інституту П.П.Єфименка до Президії АН УРСР від 6 грудня 1950 р. [32, арк. 31]. Згодом, як було відзначено у плані

Інституту археології на 1952 р., "суттєвим недоліком в роботі Інституту є недостатня популяризація археологічних матеріалів, здобутих експедиціями Інституту впродовж багатьох років. Задля усунення вказаного недоліку вкрай необхідною є організація при Інституті спеціального археологічного музею" [33, арк. 86]. Втім, як було з'ясовано, через брак коштів археологічний музей при Інституті так і не був створений у досліджуваний період.

Вже, починаючи з 1945 р., співробітники Інституту надавали консультації провідним музеям України з питань організації виставки археологічних колекцій, а також цілому ряду організацій: Відділу охорони пам'яток при Раднаркомі УРСР, Музейному відділу при Наркомосвіти УРСР тощо. Наприклад, на 1950 р. було надано близько 120 таких консультацій для різних установ [34, арк. 22–24].

Водночас для вчених Інституту археології стало звичним здійснення науково-популяризаторської роботи під час проведення експедиційних досліджень. Так, протягом 1945–1949 рр. під час експедицій співробітниками Інституту було проведено 102 екскурсії для 2139 чоловік [35, арк. 178–183]. Зрештою лише за 1950 р. працівниками Інституту було проведено близько 100 екскурсій на місцях здійснення археологічних розкопок [36, арк. 25–26], а починаючи з 1952 р., Інститут археології щорічно проводив від 200 до 400 таких екскурсій [37, арк. 19].

Вагомим засобом популяризації наукових здобутків Інституту археології була підготовка відповідних брошур та публікація популярних статей у різних газетах і журналах. Так, якщо протягом 1945–1946 рр. було опубліковано 72 науково-популярні статті, то в наступні 1947–1950 рр. вийшло вже 142 такі публікації [38, арк. 19–20]. У подальші роки кількість опублікованих науково-популярних статей дещо зменшується у зв'язку зі збільшенням кількості виконуваних наукових тем. Наприклад, упродовж 1954–1956 рр. вийшло в світ лише 30 науково-популярних праць [39, арк. 19].

Серед найбільш вагомих науково-популярних праць цього періоду можна виділити книгу Б.М.Гракова "Скіфи" (К., 1947), праці В.Й.Довженка "Землеробство у древніх слов'ян" (К., 1949) та "Військова справа в Київській Русі" (К., 1950), а також працею Л.М.Славіна "Древний город Ольвия" (К., 1951) та працю І.Г.Шовкопляса "Стародавній кам'яний вік на Україні" (К., 1955) [40, арк. 116].

Отже, у результаті аналізу документів про роботу Інституту археології, встановлено, що за 1944–1956 рр. його колективом було прочитано 1432 лекції, надано 269 консультацій, опубліковано 267 науково-популярних праць та проведено 1176 екскурсій.

Також не менш важливим аспектом науково-популяризаторської роботи Інституту археології була організація та проведення наукових

конференцій. Інститут археології, як провідна вітчизняна установа в даній галузі історичної науки, привертав до себе значну увагу вчених із Москви, Ленінграда та інших наукових центрів колишнього СРСР. Інформація щодо завдань і результатів проведення наукових конференцій, кількості їх учасників та зроблених виступів також вносилися до звітів про науково-дослідну роботу Інституту археології. Крім того, документи щодо проведення наукових конференцій окремо відклалися в ІА НАН України у вигляді програм, стенограм доповідей та звітів про їх проведення. Також численні статті про результати проведення наукових конференцій публікувалися вченими у виданнях: "Археологія", "Краткие сообщения Института археологии АН УССР" та "Вісник АН УРСР". Паралельно у 1953 та 1955 рр. були опубліковані тези доповідей Шостої та Сьомої наукових конференцій [2; 8].

Згідно названих документів протягом 1–5 червня 1946 р. Інститутом археології було проведено П'яту наукову конференцію у якій взяло участь 120 чоловік, здебільшого представники науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів СРСР. Дана конференція була присвячена підведенню підсумків археологічних досліджень у 1945 р. та науковим завданням Інституту археології на найближчі роки [41, арк. 32–33]. Згодом у 1952 та 1954 рр. Інститут археології організував проведення Шостої і Сьомої наукових конференцій союзного значення, які присвячувались обговоренню згаданої праці Й.В.Сталіна "Марксизм і питання мовознавства" та відзначенню 300-річного ювілею возз'єднання України з Росією [42, арк. 1–198]. У цих конференціях прийняло участь понад 250 чоловік, доповіді яких торкалися найрізноманітнішого спектру археологічних досліджень та методики їх проведення. На кожній із цих конференцій учасниками було виголошено в середньому близько 70 доповідей.

Загалом упродовж 1946–1956 рр. у роботі конференцій Інституту археології взяло участь близько 400 учасників, які зробили понад 200 наукових доповідей та повідомлень. Варто відзначити, що проведення таких масштабних конференцій було першим подібним заходом за весь період існування Інституту археології.

Посильний внесок у розвиток науково-популяризаційної роботи здійснювала споріднена установа археологічного профілю – Державний історичний заповідник "Ольвія". Колективом заповідника було організовано проведення науково-популяризаторської роботи здебільшого спільно з Інститутом археології та провідними музеями республіки. Даний вид діяльності здійснювався переважно шляхом проведення екскурсій для широкого загалу відвідувачів, надання консультацій музеям та іншим профільним установам, а також публікації науково-популярних праць. Вже в перші 3 роки роботи заповідника в статусі

самостійної наукової установи його співробітниками було прочитано 21 лекцію, проведено близько 140 екскурсій та надано 7 консультацій представникам різних установ. Згодом рівень проведення науково-популяризаторської роботи значно поліпшився, свідченням тому є те, що впродовж 1949–1951 рр. на території заповідника було проведено 390 екскурсій, прочитано 44 лекції, надано 7 консультацій, проведено 12 бесід, зроблено 2 доповіді та опубліковано 4 науково-популярні праці [43, арк. 129–133]. Так само однією з форм науково-дослідної роботи заповідника "Ольвія" було проведення конференцій. Так, у 1947–1948 рр. заповідник організував та провів дві наукові конференції, присвячені питанням вивчення античних міст, у яких взяло участь понад 30 вчених-археологів з Києва, Одеси та Ленінграда. Під час конференцій було виголошено 16 доповідей та 7 повідомлень, присвячених підсумкам наукових досліджень з античної тематики [44, арк. 143].

Після свого повторного включення до складу Інституту археології колектив заповідника "Ольвія" спільно з відділом скіфо-античної археології продовжив свою роботу в межах наукової проблеми "Історія населення території УРСР у скіфо-античну епоху", а також проводив експедиційні дослідження античного міста Ольвії та його передмість.

Загалом встановлено, що в цей час співробітниками заповідника було здійснено значну науково-популяризаторську роботу, зокрема проведено 490 екскурсій, прочитано 65 лекцій та доповідей, проведено 12 бесід та надано 14 консультацій музейним установам.

Науково-популяризаторська діяльність Комісії з історії Вітчизняної війни на Україні АН УРСР, котра існувала в період 1945–1950 рр. проводилася шляхом публікації науково-популярних праць, читання лекцій, а також виступів по радіо. Вже в 1945 р. співробітниками Комісії було опубліковано 15 науково-популярних статей щодо подій Великої Вітчизняної війни та прочитано 18 популярних лекцій для колективів різних установ та організацій. Прикладом праць, які популяризували героїку часів Великої Вітчизняної війни, можуть бути статті І.І.Слинька, зокрема: "Партизани України – могутня сила в розгромі німецько-фашистських окупантів", "Комісар С.В.Руднев", "Партизанський командир Ілля Діброва" та ін. [45, арк. 288–289]. Наступного року дещо покращилася робота Комісії щодо читання лекцій, оскільки її співробітниками було прочитано 68 лекцій і доповідей на зборах колективів різних установ. У зв'язку зі значною завантаженістю співробітників Комісії науковою роботою, спостерігається кількісне зниження публікації науково-популярних праць. Так, на кінець 1946 р. було підготовлено до друку лише 13 науково-популярних праць, які так і не були опубліковані [46, арк. 293–295]. Невдовзі, у зв'язку зі значним перевантаженням

колективу Комісії, пов'язаним з виконанням провідної теми та збором документів з метою їх подальшого археографічного опрацювання, науково-популяризаторська діяльність Комісії продовжує погіршуватися. Наприклад, у 1947 р. було прочитано лише 3 вагомі доповіді та підготовлено 9 науково-популярних праць [47, арк. 308–309]. В кінці 1949 р. кількість прочитаних лекцій та доповідей знову зросла до 42, втім було опубліковано лише 3 науково-популярні статті [48, арк. 422].

Окрім усталених видів науково-популярної роботи, співробітники Комісії брали активну участь у проведенні та трансляванні спеціальних радіопередач. Прикладом цього є проведення в 1947 р. за участю співробітників Комісії 3-х радіопередач, присвячених обороні та звільненню Півдня України від німецько-фашистських загарбників, у т.ч. Одеси та Ізмаїла [49, арк. 309–310].

Загалом, як свідчать документи Комісії з історії Вітчизняної війни на Україні, за весь період існування установи її колективом було опубліковано 40 науково-популярних праць та прочитано 147 лекцій і доповідей.

Як і в інших установах, для популяризації наукових здобутків на базі Комісії проводилися наукові конференції й сесії, що також знайшло своє відображення в її науково-організаційній документації. Згідно цих документів, за весь період існування Комісії було проведено 1 конференцію та 2 наукові сесії, присвячені обговоренню подій Великої Вітчизняної війни. Так, упродовж 2–3 березня 1946 р. Комісія організувала проведення республіканської конференції з питань складання "Хроніки найважливіших подій Великої Вітчизняної війни", на якій були присутні представники обласних комісій, архівних установ, міністерств і вищих навчальних закладів. Усього у даній конференції прийняло участь 296 науковців тодішнього СРСР [50, арк. 299]. У 1948 р. було проведено 2 наукові сесії, у т.ч. 1 спільно з Інститутом історії України. Під час проведення даних сесій було заслухано 10 наукових доповідей, 5 з яких виголосили співробітники Комісії [51, арк. 230–231]. Разом з тим колективом Комісії проводилась значна робота в плані забезпечення науково-методологічного керівництва роботою периферійних установ (вузів, архівів, шкіл), котрі вносили свій посильний вклад у вивчення окремих питань історії Вітчизняної війни [52, арк. 313].

У 1951 р. розпочала свою роботу регіонально відокремлена академічна історична установа – Інститут суспільних наук (розміщувався у Львові – *О.К.*). Останній забезпечував проведення науково-популяризаторської роботи за подібним принципом вищерозглянутих установ – шляхом підготовки науково-популярних праць, читання лекцій, виголошення наукових доповідей та проведення наукових конференцій і сесій тощо. Зазначимо, що Інститут суспільних наук структурно був багатопрофільною установою, до якого також належали

історичні підрозділи – відділ історії України та відділ археології. Так, співробітники обласних музеїв Західної України в цей час брали безпосередню участь у наукових засіданнях відділу археології та отримували всі необхідні консультації щодо проведення наукової та науково-популяризаторської роботи [53, арк. 413]. У 1952 р. було проведено цілий ряд наукових семінарів та нарад з приводу науково-дослідної роботи Інституту суспільних наук, у яких взяли безпосередню участь співробітники відділів історичного профілю [54, арк. 367].

Починаючи з 1955 р., наукові співробітники відділу археології брали активну участь у роботі всесоюзних та республіканських сесій і конференцій, організованих ІІМК АН СРСР. Так, цього року співробітники відділу археології Ю.М.Захарук та О.П.Черниш виступили зі своїми доповідями на науковій сесії ІІМК АН СРСР та Всесоюзній нараді з четвертинної геології в Москві [55, арк. 506]. Популяризацію своїх наукових напрацювань Інститут суспільних наук здійснив і шляхом проведення в 1956 р. ювілейної сесії, присвяченої 700-річчю заснування Львова, до якої були залучені наукові співробітники відділу історії України та відділу археології [56, арк. 288].

Співробітники відділів відповідного профілю задля популяризації історичних знань широкому загалові публікували спеціальні брошури та газетні статті. Так, у 1952 р. було опубліковано 12 таких статей, утім у подальшому, у зв'язку з надмірною завантаженістю плановою роботою, пов'язаною зі святкуванням знаменних ювілеїв, ці показники знизились з 11 у 1954 р. до 2 у 1956 р.

Разом з тим співробітники історичних підрозділів читали науково-популярні лекції для колективів різних підприємств та установ, у т.ч. в колгоспах і школах. Тематика лекцій та доповідей переважно більшістю торкалася питань археологічних розкопок, різних періодів регіональної історії Західної України. Встановлено, що співробітниками відділів історичного профілю щорічно виголошувалось у середньому по 40 лекцій та 10 наукових доповідей. Так, у 1952 р. було прочитано 74 лекції на різних підприємствах та зроблено 6 наукових доповідей на засіданнях та нарадах різних установ. Починаючи з 1953 р., у зв'язку з розширенням польових досліджень, показники науково-популяризаторської роботи дещо знизилися, тому цього року науковці відділів прочитали лише 9 лекцій та зробили 3 наукові доповіді, втім уже в 1956 р. було прочитано 12 лекцій та стільки ж доповідей [57, арк. 364–365, 398].

За результатом здійсненого аналізу документів науково-організаційного та науково-дослідного характеру розглянутих відділів історичного профілю встановлено, що їх колективами упродовж 1951–1956 рр. було опубліковано 239 наукових та науково-популярних праць загаль-

ним обсягом 261 друк. арк. Для популяризації своїх досліджень науковці даних підрозділів опублікували 101 популярну працю, прочитали 558 лекцій і доповідей та надали 98 консультацій різним установам.

Таким чином, популяризація історичних знань займала не останнє місце у науковій роботі академічних історичних установ у означений період. Передусім науково-популяризаційна робота всіх п'яти розглянутих інституцій концентрувалася здебільшого на написанні популярних та публіцистичних праць, читанні лекцій, проведенні експедицій, наданні консультацій різним установам та відомствам. Нами встановлено, що незважаючи на скрутні повоєнні роки науковцями цих установ за 1944–1956 рр. було підготовлено 914 науково-популярних праць, прочитано близько 7 тис. лекцій та проведено 1666 екскурсій.

Література

1. 50 лет Института археологии / И. И. Артеменко, В. Д. Баран и др. – К. : Наук. думка, 1984. – 138 с.
2. Доклады VI научной конференции Института археологии / [редкол. : П.П. Ефименко [и др.]]. – К., 1953. – 273 с.
3. Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К. : Вид-во Інституту історії України НАН України, 2006. – 818 с.
4. Інститут українознавства ім. І.П.Крип'якевича Національної Академії наук. Наукова діяльність – структура – працівники / [відп. ред. Я. Д. Ісаєвич]. – Львів : Вид-во Ін-ту українознавства, 2001. – 336 с.
5. Історія Академії наук України 1918–1993 / [редкол. Б. Є. Патон та ін.]. – К. : Наук. думка, 1994. – 320 с.
6. Історія Академії наук Української РСР / [редкол. Б. Є. Патон та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982. – 859 с.
7. Кульчицький С. В. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918–1998 / [С. В. Кульчицький, Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов, С. П. Руда]. – К. : Фенікс, 2000. – 527 с.
8. Материали VII научной конференции Института археологии / [редкол. : П. П. Ефименко (гл. ред.) [и др.]]. – К., 1955. – 168 с.
9. Розвиток науки в УРСР за 40 років / [редкол. О. В. Паладін та ін.]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 261 с.
10. Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.). / О. С. Рубльов, М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 54–68.
11. Рудинська Є. Я. V наукова конференція Інституту археології АН УРСР (1–5 червня 1946 р.) / Є. Я. Рудинська // Археологія. – 1948. Вип. 2. – 1948. – С. 199–225.
12. Санцевич А. В. Інститут історії України Національної академії наук України (Історіографічний нарис до 60-річчя установи) / А. В. Санцевич. – К. : Вид-во Інституту історії України. – 1998. – 130 с.

13. Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії / А. В. Санцевич. – К. : Наук. думка, 1967. – 254 с.

14. Санцевич А. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 г. / А. В. Санцевич, Н. В. Комаренко. – К. : Наук. думка, 1986. – 198 с.

15. Шовкопляс І. Г. VI научная конференция Института археологии Академии наук УССР (3–10 июня 1952 г.) / И. Г. Шовкопляс // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1953.

Вып. 2. – 1953. – С. 3–13.

16. Шовкопляс І. Г. VIII наукова конференція Інституту археології АН УРСР (21–24 лютого 1956 р.) / І. Г. Шовкопляс // Археологія. – 1957.

Вип. 11. – 1957. – С. 160–180.

17. Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957). Огляд вивчення археологічних пам'яток / І. Г. Шовкопляс. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 424 с.

18. Шовкопляс І. Г. Наукове життя Інституту археології в 1949 р. / І. Г. Шовкопляс // Археологія. – 1950. – Вип. 4. – С. 201.

19. Архів Президії НАН України (далі АП НАН України), ф. 251, оп. план. коміс., од. зб. 156, 149 арк.

20. АП НАН України, од. зб. 183, 325 арк.

21. АП НАН України, од. зб. 222, 323 арк.

22. АП НАН України, од. зб. 399-а, 381 арк.

23. АП НАН України, од. зб. 72, 573 арк.

24. АП НАН України, од. зб. 355, 516 арк.

25. АП НАН України, од. зб. 337-а, 776 арк.

26. Науковий архів Інституту історії НАН України (далі НА ІУ НАН України), ф. 10, оп. 1, од. зб. 165, 52 арк.

27. Центральний державний архів літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України), ф. 1292, оп. 1, од. зб. 92, 11 арк.

28. НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 287, 45 арк.

29. АП НАН України, ф. 251, оп. план. коміс., од. зб. 337-б, 711 арк.

30. АП НАН України, од. зб. 183-а, 396 арк.

31. АП НАН України, од. зб. 63, 45 арк.

32. АП НАН України, ф. 251, оп. 8, од. зб. 192, 139 арк.

33. АП НАН України, од. зб. 94, 234 арк.

34. Науковий архів Інституту археології НАН України (Далі НА ІА НАН України), оп. 1, од. зб. 50, 27 арк.

35. АП НАН України, ф. 251, оп. план. коміс., од. зб. 183-б, 341 арк.

36. НА ІА НАН України, оп. 1, од. зб. 5-а, 34 арк.

37. НА ІА НАН України, од. зб. 10, 24 арк.

38. НА ІА НАН України, од. зб. 1, 39 арк.

39. НА ІА НАН України, од. зб. 10-а, 29 арк.

40. АП НАН України, ф. 251, оп. план. коміс., од. зб. 272, 336 арк.

41. НА ІА НАН України, од. зб. 1-а, 47 арк.
42. НА ІА НАН України, од. зб. 222-а, 398 арк.
43. АП НАН України, ф. 251, оп. план. коміс., од. зб. 313, 351 арк.
44. АП НАН України, од. зб. 272-а, 336 арк.
45. АП НАН України, од. зб. 183-в, 418 арк.
46. АП НАН України, од. зб. 222-б, 362 арк.
47. АП НАН України, од. зб. 272-б, 368 арк.
48. АП НАН України, од. зб. 355, 516 арк.
49. АП НАН України, од. зб. 272-в, 322 арк.
50. АП НАН України, од. зб. 222-в, 399 арк.
51. АП НАН України, од. зб. 313, 351 арк.
52. АП НАН України, од. зб. 272.-г, 321 арк.
53. АП НАН України, од. зб. 72-а, 604 арк.
54. АП НАН України, од. зб. 123, 443 арк.
55. АП НАН України, од. зб. 337-в, 807 арк.
56. АП НАН України, од. зб. 177, 362 арк.
57. АП НАН України, од. зб. 123-а, 452 арк.

УДК 94(477)"19/20"

М.В.Семенова

Проблеми підвищення освітнього рівня населення України в 90-ті рр. ХХ ст.

У статті висвітлюється питання освітнього рівня населення України в 90-ті рр. ХХ ст. Автор вивчає регіональні особливості освіти у досліджуваний період.

Ключові слова: освітній рівень, регіон, проблеми розвитку освіти.

В статье раскрывается вопрос об уровне образования населения Украины в 90-е гг. ХХ века. Автор изучает региональные особенности образования исследуемого периода.

Ключевые слова: уровень образования, регион, проблемы развития образования.

The paper deals with the issue of educational level of the population of Ukraine in 1990-th. The author analyzes regional specifics of education in that period.

Key words: educational level, region, problems of development of education.

Історичні реалії вимагають від освіти перетворення її на системно-орієнтований фактор утвердження самостійності людини, її самореалізації. Розвиток освіти є основою суспільного прогресу. Сучасні знання містять тенденцію до постійного наростання та оновлення, можливості їх отримання розширюються завдяки інформаційним та комунікаційним технологіям. Освітній рівень – категорія змінна: освітній рівень сучасної людини визначається вже не середньою освітою як всезагальною, а такою стає вища освіта. Разом з тим відбувається переосмислення освітньої діяльності: ніякий з її рівнів, чи будь-яка з її форм, у тому числі й вища освіта, не є завершальними чи кінцевими, а отже, модель реформування сфери освіти – це її становлення як безперервної системи, що постійно удосконалюється.

Проблеми розвитку освіти загалом та питання освітнього рівня населення зокрема стали предметом дослідження величезної кількості наукових праць, вони цікавлять, у першу чергу, науковців та педагогів, але й громадськість, адже освіта – майбутнє держави і конкретної особи [1].

Забезпечення належного освітнього рівня населення можливе за умови продуманого державного освітнього курсу. Цілі державної освітньої політики зумовлюються цінностями, що визначають структуру концепції освіти, на яку орієнтується держава. У першу чергу, це цілі державотворення, підвищення культурного рівня суспільства, розвитку політичної, правової, моральної культури населення України [2].

Можливість отримати освіту і відповідний освітній рівень забезпечується розгалуженою мережею закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, їх відкритим характером, різними формами навчання (очною, вечірньою, заочною, дистанційною, екстернатом, педагогічним патронажем). Але під час переходу до постіндустріального суспільства ключовим постає питання якості освіти у ньому.

Нова історична дійсність, у якій Україна опинилася у 90-х рр. ХХ ст., вимагала серйозних та ґрунтовних перетворень в освітній сфері: розбудова цілісної системи освіти, яка б відповідала національним інтересам і світовим тенденціям розвитку.

Із цією метою в Україні розпочалася реформа освіти, у проведенні якої дослідники виділяють три етапи [3]. Її перший етап (1992–1995 рр.) включав реформування загальноосвітньої школи (розроблено і затверджено Державну програму "Освіта. Україна ХХІ століття"). Серед стратегічних завдань реформування змісту освіти в Україні Державною національною програмою "Освіта" ("Україна ХХІ століття") визначено: вироблення державних стандартів формування системи й обсягу знань, умінь, навичок творчої діяльності, інших якостей особистості на

різних освітніх і кваліфікаційних рівнях; відбір і структурування навчально-виховного матеріалу на засадах диференціації й інтеграції; забезпечення альтернативних можливостей для здобуття освіти відповідно до індивідуальних потреб і здібностей органічне поєднання в змісті освіти його загальноосвітньої і фахової складових відповідно до освітніх рівнів та особливостей регіонів України та ін. [4].

Реалізація поставлених завдань здійснювалася через оновлення структури навчальних закладів: уже в 1992–1993 навчальному році діяло 4,3 тис. шкіл поглибленого вивчення окремих предметів, 179 гімназій, 130 ліцеїв, 11 авторських та 17 приватних шкіл [5].

Другий етап реформування освітньої сфери припадає на II пол. 90-х рр.: акцент переміщується із освіти середньої на вищу. Передбачались оптимізація мережі закладів освіти; перехід до ступеневої системи навчання; запровадження нової системи контролю якості навчально-виховного процесу; формування нормативно-правового поля освіти; створення концепції гуманітарної освіти і виховання студентської молоді.

Новим явищем стало відродження приватного освітнього сектора, що почалося на поч. 90-х рр. ХХ ст. (перші вищі навчальні заклади такого типу виникли у II пол. 1991 р.). Із середини 1990-х рр. ця тенденція розвивається: відбувається кількісний та якісний стрибок – унаслідок державного визнання ВНЗ позабюджетного фінансування, їх акредитацію [6, с. 16]. Виникнення приватної вищої освіти було зумовлене загальноосвітніми тенденціями, пов'язаними з орієнтацією системи освіти на потреби інформаційного суспільства та ринкової економіки (ці заклади локалізувалися в основному у Центральній та Східній Україні).

Із 1999 р. починається новий етап освітніх перетворень: Україна визначила орієнтир на входження в освітній і науковий простір Європи, здійснює модернізацію освітньої діяльності в контексті європейських вимог, стала офіційним членом європейської співдружності університетів учасників Болонського процесу (у 2005 року приєдналася до Болонської декларації). Головна мета цього процесу – консолідація зусиль наукової та освітянської громадськості й урядів країн Європи для істотного підвищення конкурентоспроможності європейської системи науки і вищої освіти у світовому вимірі, а також для підвищення ролі цієї системи в суспільних перетвореннях.

Незважаючи на постійні та активні реформаційні перетворення, у 90-ті рр. в освітній галузі наростають негативні тенденції, основна з яких – проблема фінансування: у 1992 р. частка консолідованого бюджету на розвиток освіти становила 12,6%, у 1993 р. – 11,7%, у 1994 р. – 9,5%, а в 1997 р. лише 3,85% валового національного продукту, тобто

на 54% менше порівняно з попередніми роками. У розвинутих країнах, за результатами досліджень, здійснених у 30 країнах світу спеціалістами Світового банку під егідою ЮНЕСКО, третина приросту валового внутрішнього продукту забезпечується саме інвестиціями у сферу освіти [7].

З поч. 90-х рр. (за період 1991–2001 рр.) майже на 45% знизилася народжуваність і на чверть зросла смертність, що призвело до активізації процесу депопуляції. Рівень смертності перевищує рівень народжуваності в 1,9 рази. Очікувана тривалість життя помітно скоротилася і не перевищує 68 років. Порівняльний аналіз основних демографічних характеристик населення у розрізі регіонів свідчить про чітко виражені територіальні особливості щодо характеру відтворювальних процесів. Демографічна ситуація у Закарпатській, Волинській, Рівненській, Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Тернопільській областях залишається порівняно кращою, ніж в інших регіонах. Частка дітей у чисельності населення непрацездатного віку в цих областях перевищує частку осіб пенсійного віку. Найбільше природне скорочення чисельності населення спостерігається у Чернігівській, Сумській, Луганській, Донецькій областях. Високою смертністю населення виділяються центральні області – Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська, а також Чернігівська і Сумська [8].

Дані статистики свідчать про постійне зростання рівня освіти населення України у хронологічному вимірі (від радянської доби до сучасності). Сформований за даними переписів 1959, 1970, 1979, 1989 та 2001 рр. зріз "Розподіл населення у віці 10 років і старші, що має освіту по Україні" свідчить, що, наприклад показник "особи, що мають повну загальну середню освіту" 2001 р. у порівнянні до 1959 р. зріс у 7 р., до 1970 р. – у 2,8 р., до 1979 р. – у 1,6 р., до 1989 р. – складає 121,5%; показник "особи, що мають повну вищу освіту" 2001 р. у порівнянні до 1959 р. зріс у 7,9 р., до 1970 р. – у 3,6 р., до 1979 р. – у 2 р., до 1989 р. – складає 134,9% (при тому, кількість зареєстрованого населення 2001 р. у порівнянні до 1959 р. складає 128,6%, до 1970 р. – 110,3%, до 1979 р. – 102,9%, до 1989 р. – 99,4%) [9]. Якщо проаналізувати рівень освіти населення України у 2001р., то показником є дані розподілу на 1тис. осіб, коли відповідного віку мають освіту: повну вищу – 129, базову вищу – 7, неповну вищу – 177, повну загальну середню – 349, базову загальну середню – 160, початкову загальну – 142 (все населення – 43707600 осіб) [10].

Ключовими показниками освітнього рівня є показники отриманої населенням повної освіти – загальної та вищої. У регіональному вимірі України тут є особливості. Серед регіонів з високим показником на 1 тис. осіб населення, що мають вищу освіту відносимо Автономну

Республіку Крим, Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Одеську, Харківську області – тут рівень освіти перевищує показник загальний по Україні – 313 і складає в межах від 334 (Донецька обл.) до 376 (Дніпропетровська обл.). Найнижчими показники освітнього рівня населення, що мають вищу освіту – і, відповідно, найвищі показники на 1 тис. осіб, що мають загальну середню освіту мають Закарпатська, Чернівецька та Рівненська області [11]. Вирішальним чинником у процесі зростання рівня освіти населення є наявність системи навчальних закладів (саме мережа вузів у Києві, Дніпропетровську, Харкові, Криму забезпечує областям високі показники освітнього розвитку). Іншим фактором є переважання міського населення над сільським у визначених регіонах.

Демографічна ситуація зумовила кількісне скорочення дітей у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах. Якщо значне скорочення кількості дітей у дошкільних закладах (графа 4 таблиці) не є реальним відображенням становища, оскільки їх відсоток до загальної кількості коливається в межах 39–57, а швидше резонансом на соціально-економічні процеси (як наслідок – виховання дітей дошкільного віку в сім'ї), то зменшення кількості учнів загальноосвітніх навчальних закладів при визначенні законодавством середньої освіти як обов'язкової є прямим результатом демографічної кризи (для порівняння взято роки початку, середини та кінця 90-х рр. ХХ ст.).

Дошкільні заклади

Рік	Кількість закладів, тис.	В них місць, тис.	Кількість дітей у закладах, тис.	Охоплення дітей закладами, відсотків дітей до кількості дітей відповідного віку
1990	24,5	2277	2428	57
1991	24,4	2243	2268	55
1995	21,4	2014	1536	44
1996	20,2	1856	1342	41
1999	17,2	1216	1055	39
2000	16,3	1117	983	40

Загальноосвітні навчальні заклади

Рік	Кількість закладів	Кількість учнів у загальноосвітніх навчальних закладах	Кількість учнів у загальноосвітніх навчальних закладах		Кількість учителів
			Денних	Вечірніх, включаючи тих, хто навчався заочно	
1990/91	21,8	7132	6939	193	537
1991/92	21,9	7102	6918	184	543
1995/96	22,3	7143	7007	136	596
1999/00	22,2	6857	6743	114	576

Зміни у системі освіти пов'язані передусім із зростанням ролі вищої освіти у суспільстві, про що свідчить надзвичайне зростання кількості вищих навчальних закладів в Україні (передусім за рахунок закладів приватних), підвищення статусу багатьох закладів (набуття статусу університетів інститутами, набуття університетами статусу національних тощо).

Вищі навчальні заклади

Рік	Кількість закладів		Кількість студентів у закладах, тис.	
	I–II рівнів акредитації	III–IV рівнів акредитації	I–II рівнів акредитації	III–IV рівнів акредитації
1990/91	742	149	757,0	881,3
1995/96	782	255	617,7	922,8
1999/00	658	313	503,7	1285,4
2000/01	664	315	528,0	1402,9

Сучасна українська вища освіта нараховує 220 вищих навчальних закладів I–II рівня акредитації; 589 технікумів і коледжів; 161 недержавних вищих закладів, 550 закладів післядипломної освіти. Мережа вищих навчальних закладів зросла з 910 до 997, а кількість університетів, академій, інститутів подвоїлась (з 156 до 330). Розширено доступ населення до здобуття вищої освіти: чисельність студентів на 10 тисяч населення зросла з 310 до 468 осіб. А для вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації цей показник подвоївся (зріс з 168 до 348) [12].

Зазначений процес є позитивним і свідчить про зростання попиту на вищу освіту в суспільстві. Фактором зростання ролі вищої освіти є наступна тенденція: з одного боку, все більша кількість і все більша частка робочих місць та видів діяльності вимагають знань і кваліфікації високого рівня і, щоб успішно працювати на цих місцях і в цих сферах діяльності, необхідна вища освіта – тому попит у суспільстві на вищу освіту постійно зростає. З іншого боку, участь у політичному, суспільному й культурному житті держави, реалізація особою прав людини, постійне ускладнення повсякденного життя заохочують до вдосконалення протягом усього життя своєї загальної освіти, до набуття знань та вмінь, необхідних у суспільстві. Ці процеси вже дають про себе знати й зумовлюють глибоку трансформацію всієї освітньої діяльності як у кількісному, так і в якісному відношенні. Поряд із стрімким збільшенням кількості населення, охопленого середньою освітою, яка стала майже всезагальною в розвинутих країнах й розвивається в тому ж напрямі в більшості інших країн, вища освіта за темпами свого зростання випереджає середню: частка студентів серед кількості всіх, хто навчається, з 1975 р. до 1992 р. зросла з 11,5% до 14,7%. Збільшилась і питома вага студентів у загальній кількості населення [13, с. 105].

Отже, основна мета здійснюваних і майбутніх реформ – якість освіти. Якісна освіта в сучасному розумінні має задовольнити ті вимоги, які ставить до кожної особи суспільство, що, в свою чергу, змінюється [14]. Вирішення проблеми підвищення якісного рівня освіти передбачає комплексний підхід. Це розв'язання завдань, що стосуються, зокрема, цілей, доступу, змісту програм, структури навчальних закладів, охоплення сфер діяльності, типу й тривалості програм, форм організації навчального процесу, методів та кадрів, здатність навчальних закладів швидко реагувати на нові потреби, передбачати їх.

В умовах інформаційного суспільства самоцінність знань змінюється: з одного боку, вони стають більш доступними, з іншого – одержання нових знань, умінь стає обов'язковим для людини впродовж усього життя. Наступною складовою якості освіти є технічна і технологічна забезпеченість навчального процесу (що для України залишається гострою проблемою, особливо для загальноосвітніх закладів). Комп'ютер у сучасному світі – це універсальне джерело інформації та спілкування, а також – можливість нового типу навчального процесу – дистанційної освіти, що розширює освітній простір.

Змінюється функція вищої освіти. Вона стає не просто засобом підготовки фахівців для різних сфер діяльності, а й обов'язковим етапом розвитку особистості.

У системі освіти, яка має забезпечувати ріст освітнього рівня населення, у 90-х рр. ХХ ст. можна виділити ряд проблем.

У дошкільній системі освіти і виховання відбулося значне скорочення кількості дітей, що відвідують дитячі заклади – від 56% у 1991 р. до 37% – у 2000 р. (зумовлено демографічними, економічними причинами, безробіттям).

У сфері загальної середньої освіти, що охоплює 6,8 мільйона учнів, необхідно залучити всіх дітей шкільного віку до навчання. Найскладнішим є доступ до якісної освіти у сільській місцевості, де функціонує понад 70% від загальної кількості шкіл. Із тих же демографічних, економічних, соціальних причин скорочено мережу сільських шкіл, переважно початкових (48% сільських населених пунктів, де проживають діти шкільного віку, не мають шкіл). Необхідним є створення на базі сільської школи культурно-освітніх центрів, що включатимуть школу, бібліотеку, сільський клуб, спортивний комплекс, інформаційний центр.

Окремо треба вказати на проблему функціонування інтернатних закладів, на утримання яких держава скорочує кошти, але соціально-економічна дійсність призвела до збільшення кількості дисфункціональних сімей, загострила проблему соціального сирітства (в інтернатних закладах лише кожна восьма дитина є круглою сиротою). Важливою складовою системи неперервної освіти є позашкільна освіта: хоча в основному вдалося зберегти мережу позашкільних закладів, проте кількість дітей, що відвідують їх, особливо у сільській місцевості, різко стрімко зменшилась (основна причина – скорочення фінансування).

Щодо професійно-технічних установ та вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації – технікумів, коледжів, училищ – їх функціонування перебувало під загрозою і зазнало укрупнень, що обумовлювалось спадом виробництва, зменшенням матеріальної підтримки галузей економіки, скороченням щорічно держзамовлення.

Вищі навчальні заклади III–IV рівнів акредитації – університети, академії, інститути розширили мережу (223 заклади порівняно з 156 у 1991 р. та 92 акредитованих ВНЗ недержавної форми власності). У кількісному забезпеченні потреб населення в отриманні вищої освіти, актуальною стала проблема забезпечення її якості. Гострою є проблема модернізації післядипломної освіти. Вища школа в інтеграції з післядипломною освітою має постійно надавати можливість переміщення з однієї професійної сфери в іншу. Основне завдання модернізації вищої освіти – забезпечення її сучасної якості, вибудовування ефективної освітньої системи з дієвою економікою і управлінням, яка відповідатиме запитам сучасного життя і потребам розвитку особистості, суспільства, держави.

Література

1. Алексєєв Ю. Україна: освіта і держава (1987–1997) / Ю. М. Алексєєв. – К., 1998 ; Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко. – К., 2004 ; Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття / [авт. кол. : В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін.]. – К., 2004 ; Корсак К. В. Світова вища освіта. Порівняння і визнання закордонних кваліфікацій і дипломів / К. В. Корсак. – К., 1997 ; Яблонський В. А. Вища освіта України на рубежі тисячоліть / В. А. Яблонський. – К., 1998 ; Вища освіта України і Болонський процес : [навчальний посібник] / за ред. В. Г. Кременя. – Тернопіль, 2004.
2. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В. С. Журавський. – К., 2003. – С. 19.
3. Там само.
4. Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття). – К., 1994.
5. Алексєєв Ю. М. Україна: освіта і держава (1987–1997) / Ю. М. Алексєєв. – К., 1998. – С. 29.
6. Андрущенко В. Приватна вища школа України на шляху до інновацій / В. Андрущенко. – Х., 2005. – С. 16.
7. Алексєєв Ю. М. Україна: освіта і держава (1987–1997) / Ю. М. Алексєєв. – К., 1998. – С. 29.
8. Україна за роки незалежності. 1991–2001. – К., 2001. – С. 225.
9. Рівень освіти населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2003. – С. 6–7.
10. Там само. – С. 12–13.
11. Там само. – С. 20.
12. Україна у цифрах у 2001 році. Державний комітет статистики України. – К., 2002. – С. 365.
13. Вульфсон Б. Л. Стратегія розвитку образования на Западе на порозі XXI века / Б. Л. Вульфсон. – М., 1999. – С. 105.
14. II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти. – К., 2002. – С. 10.

УДК 378(477.51):94

Л.М.Мицик

Історична освіта в Ніжинському університеті: новітні тенденції, проблеми, перспективи (до 20-річчя відновлення історичної освіти у Ніжинській вищій школі)

У статті визначаються основні тенденції розвитку історичної освіти в Ніжинському університеті у 1990–2010 рр. Автор аналізує як

позитивний досвід Ніжинського університету з підготовки фахівців історичних спеціальностей, так і проблеми сучасної історичної освіти, пропонує власне бачення шляхів їх розв'язання.

Ключові слова: Історична освіта, модернізація, Болонський процес, академічна свобода, інтеграція, демократизація.

В статье определяются основные тенденции развития исторического образования в Нежинском университете в 1990–2010 гг. Автор анализирует как позитивный опыт Нежинского университета по подготовке специалистов исторических специальностей, так и проблемы современного исторического образования, предлагает собственное видение путей их решения.

Ключевые слова: Историческое образование, модернизация, Болонский процесс, академическая свобода, интеграция, демократизация.

The paper emphasizes main tendencies of the development of history education in Nizhyn university in 1990–2010. The author analyzes positive experience of Nizhyn university in preparing historians, as well as problems of contemporary history education, presents her own vision of ways of their solving..

Key words: History education, modernization, Bologna process, academic freedom, integration, democratization.

Стратегія розвитку України на сучасному етапі включає як органічний компонент завдання модернізації освіти в усіх її складових ланках. Модернізація історичної освіти не зводиться лише до підготовки фахівців відповідного профілю – при всій важливості цього завдання. Історична освіта є своєрідною матрицею процесу гуманізації освітнього процесу, тією ланкою, яка з'єднує закономірні процеси спеціалізації, професіоналізації освіти з задоволенням духовних запитів сучасної молоді. Незаперечною є роль історичної освіти у формуванні громадянської свідомості людей – надто ж, коли йдеться про розбудову суверенної національної держави, коли проблеми консолідації, територіальної соборності і формування почуття історичної спільності народу стоять як ніколи гостро. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, який у 2010 р. відзначив своє 205-ліття, посідав і має посідати у цій царині те місце, яке адекватне його справді видатній історії і сьогоденній якості.

Історична освіта і наука у Ніжинській вищій школі має глибокі і славетні традиції. Ніжинська історична школа є загальнонаціональним культурним надбанням, яке викликає інтерес у наукового загалу і в Україні, і за межами держави. Тільки за останнє десятиріччя вона стала предметом кількох спеціальних дисертаційних і монографічних досліджень. Із самого початку своєї багатой історії, а йдеться про один із

трьох перших вищих навчальних закладів України (після Львівського та Харківського університетів), Ніжинська вища школа (спочатку в якості гімназії вищих наук) мала класичне гуманітарне спрямування з поглибленим вивченням історичних дисциплін. Протягом тривалого часу з 1875 до 1920 рр. вона діяла як історико-філологічний інститут. У 1882 р. в інституті було відкрито історичне відділення, на якому працювали відомі вчені П.Люперсольський, М.Соколов, В.Качановський, М.Бережков, В.Піскорський та ін.; діяло історико-філологічне товариство, а з 1900 р. – археологічна комісія. У 2007 р. колектив історико-юридичного факультету урочисто відзначив 125-ту річницю історичного відділення Ніжинської вищої школи.

За радянської доби Ніжинський університет зазнав ряд реорганізацій, які, однак, не перервали традиції підготовки педагогів-істориків. У 1921 р. у Ніжинському інституті народної освіти було відкрито факультет соціального виховання, який готував учителів історії та суспільствознавства. В Інституті працювали талановиті вчені В.Ляско-ронський, О.Покровський, М.Петровський, К.Штеппа, Г.Максимович та ін. У 1924 р. було відкрито Науково-дослідну кафедру історії культури і мови, до складу якої входили секції української і російської історії та античної культури. У 1934 р. у Педагогічному інституті було відкрито історичний факультет. У 1950 р. факультет було приєднано до філологічного факультету як історичне відділення, а у 1956 р. переведено до Полтавського педагогічного інституту. Відновлено факультет у Ніжині лише у 1968 р. Проте у 1973 р. в ЦК КПРС було прийнято свавільне рішення про переведення історичного факультету з Ніжина до відверто слабкого і некомплектного в той час Чернігівського педінституту. Зроблено це було задля задоволення вузькогрупових апетитів обкомівської номенклатури і явно всупереч реаліям та інтересам вищої освіти. Знадобились багаторічні зусилля керівників та викладачів Ніжинського педінституту ім. М.В.Гоголя задля того, щоб в умовах розпаду компартійної системи та початку процесу суверенізації України, в 1990 р. нарешті добитись відновлення історичної освіти – спочатку у вигляді спеціалізації, а у 1992 р. – спеціальності "Педагогіка і методика середньої освіти. Історія" на історико-філологічному факультеті. Тож, у певному сенсі, історична освіта в гоголівському вузі є ровесницею української незалежності і однією з її "первинних клітин".

Історико-правознавчий (нині історико-юридичний) факультет як окремий структурний підрозділ університету почав свою діяльність у 1998 р. На той час він об'єднував дві кафедри – кафедру історії України та правознавства і кафедру всесвітньої історії. Наступні 10 років викладачі цих кафедр успішно вели науково-педагогічну діяльність із забезпечення регіону висококваліфікованими кадрами вчителів історії.

У теперішній час у структурі факультету чотири кафедри – кафедра історії України, кафедра всесвітньої історії, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін, кафедра філософії та соціології. Викладачі цих кафедр забезпечують викладання дисциплін гуманітарної та соціально-економічної підготовки на всіх факультетах університету, а також фахових дисциплін на історико-юридичному факультеті. Факультет успішно готує бакалаврів, спеціалістів і магістрів зі спеціальності "Історія", частина з яких здобуває одночасно спеціалізацію "Правознавство", а також аспірантів зі спеціальності "Історія України".

Отже, багаті традиції вже самі по собі спрацьовують на майбуття історичної освіти в гоголівському вузі. Проте потреби в підготовці фахівців з історичних спеціальностей на базі Ніжинського державного університету обумовлюються і сучасними реаліями та запитами освітньої галузі. В Чернігівській області діють 6 ВНЗ III–IV рівнів акредитації, 19 навчальних закладів I–II рівнів акредитації, 22 ПТНЗ, 694 загальноосвітні навчальні заклади, в тому числі 34 гімназії та ліцеї, та 20 навчально-виховних закладів. Слід також згадати й про 28 відокремлених структурних підрозділів (філій та навчально-методичних центрів) інших ВНЗ [1]. Усі ці навчальні заклади потребують висококваліфікованих педагогів-істориків. На випускників Ніжинського державного університету історичних спеціальностей також існує попит у музеях, архівах, науково-дослідних установах, засобах масової інформації, органах державного управління, громадських організаціях Чернігівщини тощо. Крім того, через зазначені вище історичні обставини та географічне становище Ніжина як важливого регіонального вузла комунікацій, роль його вищого навчального закладу завжди виходила й виходить нині за вузькорегіональні межі, що вигідно вирізняє його на фоні більшості університетів, які свого часу створювались на базі педагогічних інститутів. Сьогодні на історико-юридичному факультеті навчаються студенти з 15-ти областей України та міста Києва. Географія їх працевлаштування – аналогічна. Вочевидь тенденція щодо зростання суспільної потреби у фахівцях гуманітарного, зокрема історичного профілю зберігатиметься і у майбутньому.

Конкурс на історичні спеціальності традиційно був одним із найвищих в університеті. В останні роки намітилася тенденція до зростання "віртуального конкурсу" (кількості поданих абітурієнтами заяв) при скороченні фактичного набору вступників на перший курс за умови оплати навчання. Основними причинами певного скорочення набору першокурсників видаються:

– погіршення демографічної ситуації в регіоні і в державі в цілому (скорочення кількості випускників середніх загальноосвітніх закладів);

- розширення можливостей вступу до інших ВНЗ;
- зміну кон'юнктури регіонального і національного ринку праці.

З метою забезпечення високих якісних показників набору історико-юридичний факультет протягом багатьох років проводить активну роботу з формування контингенту студентів. Постійно вивчаються потреби регіонального ринку праці у фахівцях-істориках. Важливе місце в діяльності колективу факультету посідає профорієнтаційна робота та довузівська підготовка, які забезпечують відбір талановитої молоді для навчання в університеті. Ця робота здійснюється за такими напрямками: викладання фахових дисциплін та спецкурсів у Ніжинському лицейі Ніжинської міської ради при НДУ імені Миколи Гоголя; співпраця кафедр з методичним об'єднанням учителів історії м.Ніжина; участь викладачів факультету в міських, районних науково-практичних семінарах, конференціях учителів та працівників освіти; щорічна участь викладачів факультету у проведенні міських та обласних історичних олімпіад та конкурсів МАН з історії; участь представників факультету в "Ярмарках професій", що проводяться за сприяння міських та районних Центрів зайнятості, а також у Днях Ніжинського університету в найбільших районних центрах регіону. Також традиційними на факультеті стали "Дні відкритих дверей" та "Дні гостинності" для учнів старших класів шкіл міста й області, їх залучення до участі в різних заходах, що проводяться на факультеті; проведення тематичних екскурсій у музеях університету, ознайомлення учнів із традиціями і досягненнями Ніжинської вищої школи та історико-юридичного факультету. Загалом у 2007 р. різними формами довузівської підготовки було охоплено 59% першокурсників, у 2008 р. – 39%, у 2009 р. – 25%.

Станом на 1 жовтня 2010 р. на історико-юридичному факультеті навчалися 452 студенти денної форми навчання та 826 студентів заочної форми навчання, 8 аспірантів. Деканатом і кафедрами факультету проводяться заходи щодо адаптації і збереження контингенту студентів. Розроблена система проведення індивідуальних занять з усіх дисциплін навчального плану. Деканат щосеместрово проводить моніторинг поточної успішності студентів усіх курсів, результати якого аналізуються на засіданнях Вченої ради факультету. На засіданнях Вченої ради факультету і кафедр також регулярно аналізуються результати заліково-екзаменаційних сесій, рівень успішності, причини та шляхи її підвищення у студентів, які демонструють низький рейтинг навчальних досягнень. Куратори академічних груп надають допомогу студентам у формуванні індивідуального навчального плану, інформують їх щодо специфіки організації навчального процесу, здійснюють виховну роботу зі студентами молодших курсів. Важлива роль у

виховному процесі відводиться органам студентського самоврядування.

Матеріально-технічна база історико-юридичного факультету повністю забезпечує навчальний процес, виховну роботу та наукові дослідження з історичних спеціальностей. Факультет має 15 одиниць аудиторного фонду загальною площею 808,53 м², із яких 9 аудиторій для проведення лекційно-практичних занять, 2 лекційні аудиторії, обладнані сучасною мультимедійною апаратурою, 2 спеціалізованих навчально-методичних кабінети на 27 місць на базі електронно-обчислювальних машин Celeron 2.0 ГГц, Celeron 2.2 ГГц, AMD Duron 1.0 ГГц, які приєднані до мережі Internet. Загальна кількість комп'ютерів на факультеті 33; 31 з них задіяний у навчальному процесі. Факультет має також 3 копіювальні апарати, 4 сканери та 7 принтерів. Окрім цього, використовуються навчальні площі та обладнання інших підрозділів університету, в тому числі 4 комп'ютерні лабораторії фізико-математичного факультету, кабінет ТЗН, кабінет психології, 3 читальні зали, 2 спортивні зали тощо. Показник забезпеченості навчальними площами контингенту студентів історичних спеціальностей становить 7,6 м².

Особливо слід відмітити, що стараннями та ентузіазмом багатьох поколінь керівників, учених ніжинського вузу та меценатів (першим з яких був засновник Ніжинської гімназії вищих наук, один із визнаних громадських лідерів українського дворянства Наддніпрянщини О.Безбородько) тут створена справді унікальна бібліотека. Вона й понині входить до числа трьох найкращих вузівських бібліотек, а за підбіркою старовинних, рідкісних видань не має собі рівних, викликаючи постійний інтерес науковців України та зарубіжжя. Бібліотека університету має великий фонд навчальної літератури з дисциплін історичних спеціальностей, наукових праць; постійно передплачуються 35 фахових періодичних видань з історії.

Підготовку фахівців з історичних спеціальностей у Ніжинському університеті забезпечують 16 кафедр. Випусковими є кафедра історії України і кафедра всесвітньої історії. Загалом у 2010–2011 навчальному році на історико-юридичному факультеті працює 56 викладачів, із яких 12 докторів наук, 22 кандидати наук; 39 викладачів є штатними, 17 працюють на умовах сумісництва. Питома вага викладачів зі ступенями і званнями складає 60,7%. Усі викладачі мають відповідну до профільних дисциплін базову освіту та досвід роботи у вузі.

Кафедру історії України очолює ректор університету, професор, доктор політичних наук О.Д.Бойко. Професор Бойко – відомий в Україні та за кордоном учений, автор понад 200 наукових праць. Основний напрямок його наукових досліджень – суспільно-політична історія України ХХ століття, сучасні політичні технології. До наукового доробку

О.Д.Бойка належать монографії "Україна у 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку", "Україна: від путчу до Пущі (серпень–грудень 1991 р.)", "Анатомія політичного маніпулювання", "Сучасна політична ідентичність населення України: джерела, прояви, тенденції (національний і регіональний вимір)" (у співавторстві) та ін. О.Д.Бойко є автором кількох навчальних посібників, рекомендованих МОН України для студентів вищих навчальних закладів, зокрема, "Історія України" (посібник витримав три видання), "Україна: політична історія ХХ – поч. ХХІ ст.", "Прикладна політологія", "Політичне маніпулювання" та ін. У 1999–2003 рр. О.Д.Бойко працював деканом історико-правознавчого факультету. У лютому 2006 р. трудовий колектив обрав його ректором Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

З 2010 р. на кафедрі історії України почав викладати відомий в Україні і світі історик, директор Сіверського інституту регіональних досліджень, доктор історичних наук, професор С.А.Лепявко. На кафедрі також працюють провідні наукові співробітники інституту історії України НАН України доктор історичних наук, професор В.М.Ричка та заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук В.І.Марочко; доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Інституту туризму федерації профспілок України А.О.Буравченков.

Потужне кадрове ядро кафедри історії України складають кандидати історичних наук: доценти Є.М.Страшко, яка з 1990 р. до 2007 р. обіймала посаду завідувача кафедри, О.В.Ростовська, О.Ю.Мо-скаленко Є.М.Луняк, а також кандидати історичних наук Л.О.Дудка, Н.І.Іванцова, О.П.Кривобок.

Кафедра історії України має очевидні перспективи для поліпшення якісного складу. Випускники історико-правознавчого факультету Ніжинського університету, старші викладачі кафедри Г.М.Дудченко, С.О.Кириленко, О.В.Крупенко, асистенти М.В.Потапенко, М.В.Семенова, які закінчили аспірантуру з історії України та завершують написання кандидатських досліджень. Свідченням їх плідної наукової діяльності є активна участь у міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, публікація наукових статей та методичних матеріалів.

Кафедру всесвітньої історії очолює доктор історичних наук В.М.Гладилін, визнаний фахівець з археології палеоліту Західної Європи та України, автор понад 100 наукових публікацій, у 1975–1990 рр. – завідувач Музею інституту археології НАН України.

На кафедрі працює доктор історичних наук, професор Л.В.Таран – відома в Україні та за її межами дослідниця історіографічної думки Росії та Франції. Її праці представлені у бібліографічних розділах "Француз-

ского ежегодника". Вона продовжує підтримувати наукові зв'язки з ученими Франції, Німеччини, Японії, Польщі, Росії.

На кафедрі також викладають доктор історичних наук, професор кафедри археології та історії середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.А.Рубель, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова П.М.Чернега, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.І.Яровий.

Доцентський корпус кафедри всесвітньої історії складають кандидати історичних наук Р.А.Дудка, Л.М.Мицик, П.П.Моціяка, О.Г.Самойленко, Ю.М.Давиденко. Доцент О.Г.Самойленко у 1999–2003 рр. виконував обов'язки заступника декана історико-правознавчого факультету з навчально-методичної роботи, у 2004–2008 рр. працював на посаді завідувача кафедри всесвітньої історії; з 2008 р. – проректор з науково-методичної та педагогічної роботи університету. Він – автор понад 100 наукових праць з історичного краєзнавства, історії науки та культури України і Чернігівщини.

Доцент Л.М.Мицик – з 2005 р. декан історико-юридичного факультету – автор понад 60 наукових та науково-методичних праць з історії міжнародних відносин, новітньої історії країн Європи та Америки, педагогіки та адміністрування вищої школи.

Перспективними молодими науковцями кафедри є кандидат історичних наук, старший викладач В.В.Мартиненко, старші викладачі О.О.Лейберов (з 2007 р. заступник декана факультету з заочної та післядипломної освіти, з вересня 2009 р. – голова профкому працівників університету, автор понад 35 наукових праць, неодноразовий призер загальноуніверситетського конкурсу "Молодий науковець"), С.М.Крапив'янський; а також асистенти І.С.Кедун, Ю.В.Кузьменко, Р.В.Тимченко, які плідно завершують свої дисертаційні дослідження.

На історико-юридичному факультеті створена і діє система постійного підвищення кваліфікації викладачів через перебування на стажуваннях, творчих відпустках, навчання в аспірантурі. Для професійного зростання кадрів факультету широко використовуються ресурси провідних навчальних закладів і наукових установ України та країн СНД. Поступово у практику факультету входять також закордонні стажування в межах міжнародних наукових та науково-педагогічних проектів. У 1999 р. декан факультету, доцент кафедри всесвітньої історії Л.М.Мицик проходила стажування в університеті Квінз (Канада), в 2000 р. – у Центрально-Європейському університеті (Угорщина), у 2001–2002 рр. – в університеті штату Айова та Американській Федерації Викладачів, Вашингтон (США), у 2008 р. – в університеті штату

Небраска-Лінкольн (США). У 2008–2009 рр. доценти кафедри всесвітньої історії О.Г.Самойленко та Ю.М.Давиденко, асистент кафедри історії України М.В.Потапенко пройшли наукове стажування у Варшавському університеті (Польща).

Історико-юридичний факультет Ніжинського державного університету виступає потужним центром історичної науки. Провідними напрямками наукових досліджень викладачів факультету є:

- актуальні проблеми розвитку та трансформації історичної науки в Україні та методика викладання історії України у вузах та середніх навчальних закладах;
- історико-краєзнавчі старожитності Ніжинщини та Чернігівщини;
- розвиток демократичної традиції у світовій історії;
- етнічна, міжконфесійна, соціально-економічна та політична історія Чернігівщини.

За період 2005–2009 рр. викладачами кафедри історії України підготовлено до друку та видано 354 публікації загальним обсягом близько 510 д.а., викладачами кафедри всесвітньої історії – 320 публікацій загальним обсягом близько 604 д.а. Серед них – 8 монографій, авторами яких є О.Д.Бойко, В.М.Ричка, О.Г.Самойленко, Є.М.Луняк, П.М.Чернега.

Протягом 2005–2009 рр. всі викладачі випускових кафедр друкувались у виданнях, що входять до переліку ВАК України (245 статей з кафедри історії України та 97 статей з кафедри всесвітньої історії). Окремі викладачі друкували свій науковий доробок у зарубіжних виданнях, брали участь у підготовці енциклопедичних видань "Енциклопедія світової історії. ХХ століття", "Енциклопедія історії України" та ін. Викладачі історичних кафедр беруть активну участь у різноманітних наукових зібраннях. Так, за період 2005–2009 рр. викладачі кафедри історії України виступили з 244 доповідями, викладачі кафедри всесвітньої історії – з 96 доповідями на конференціях різного рівня, серед яких міжнародні наукові конференції "Культурологічні проблеми Європейської історії" (Відень, Австрія, 2007); "Українська освіта у світовому часопросторі" (Київ, 2007); "Розвиток демократії та демократична освіта в Україні" (Львів, 2005; Ялта, 2006; Київ, 2007, 2008) та ін.

Кафедри історії України та всесвітньої історії Ніжинського державного університету були організаторами I–VI міжнародних наукових конференцій "Знаки питання в історії України"; міжнародної наукової конференції "Ніжинській вищій школі – 200 років"; I–IV міжнародних наукових конференцій "Українська діаспора: історичні пошуки, еміграційні явища, культурно-мистецькі набутки, функціонування наукових установ"; I–IV всеукраїнських наукових конференцій "Формування

національних та загальноукраїнських цінностей на заняттях історії та суспільних дисциплін".

Зміст освіти за спеціальністю "Історія*" регламентується законодавчими актами України та іншими нормативними документами з питань освіти. Перелік навчальних дисциплін, співвідношення годин, виділених на їх вивчення, а також форми навчання зумовлені необхідністю глибокого вивчення концептуальних засад та методології історичної науки; формування у майбутніх фахівців навичок проведення наукових досліджень; оволодіння знаннями, уміннями та навичками з педагогіки, психології середньої та вищої школи та методики навчання історії.

Історична освіта в університеті здійснюється за принципом безперервності навчання. Він полягає в дотриманні логічно-структурних схем вивчення академічних дисциплін за циклами, послідовності читання лекцій, проведення практичних і лабораторних занять, а також регулярному проходженні навчальних і виробничих практик.

З січня 2006 р. в межах експерименту МОН України на історико-юридичному факультеті НДУ імені Миколи Гоголя впроваджено кредитно-модульну систему організації навчального процесу. Відповідно до вимог кредитно-модульної системи розроблені програми навчальних дисциплін, індивідуальні навчальні плани студентів, створено інформаційний пакет ECTS зі спеціальності. Викладачами факультету активно ведеться робота з формування інтерактивних комплексів методичного забезпечення дисциплін.

Проте входження України в європейський освітній простір означає сьогодні головним чином запровадження формальних елементів кредитно-модульної системи (кредити, модулі, рейтингова система оцінювання, єдиний додаток до диплома тощо). Філософія освіти, а отже, і зміст освітньої діяльності поки що не зазнали інноваційних змін.

Модернізація змісту історичної освіти в контексті вимог Болонського процесу ставить за мету творче опанування студентською молоддю теоретичною спадщиною європейської цивілізації. Тому фундаментальний цикл історичної освіти покликаний акцентувати увагу на закономірності демократичного поступу людства впродовж століть, ролі особистості та її історичній відповідальності перед суспільством, загальнолюдських цінностях. Всесвітня історія має розкрити процес становлення і розвитку демократії і громадянського суспільства як глобальну тенденцію і водночас розкрити сутнісні характеристики і суперечності демократичного суспільства на конкретно-історичному досвіді розвинутих і нових демократій. Курси з історії України повинні допомогти студентам усвідомити специфіку розвитку демократичної традиції в Україні порівняно з країнами Заходу, доводячи, що,

незважаючи на тривалу ізоляцію нашої країни від європейської ліберально-демократичної спадщини, український народ ніколи не полишав свідомості своєї спорідненості з вільним світом і прагнення активної політичної творчості в контексті прогресу європейської цивілізації. Унікально важливу роль у викладанні фундаментальних дисциплін грає звернення до методології науки, яка постійно представляє плюралізм поглядів, допомагаючи протистояти стереотипному мисленню, необ'єктивності та спотворенню фактів. Науковий аналіз має стати основою формування особистої позиції студента та конструктивного розв'язання ним суперечливих питань.

Перші кроки "болонізації" вищої освіти України не забезпечили очікуваного прориву щодо *демократизації освітнього процесу*, широкої реалізації принципів *академічної свободи*. Варто погодитися з думкою З.С.Сейдаметової, що освіта в Україні у своїй глибинній сутності все ще залишається несвободною; їй бракує найважливішої свободи – свободи вибору освітньої траєкторії тим, хто навчається [2, с. 1]. Сьогодні варіативна частина освітньо-професійних програм становить 30% і ділиться на цикли за вибором навчального закладу (21%) та за вибором студента (9%), тобто студент з метою поглиблення своїх знань у вузькій сфері даної спеціальності обирає цикл навчальних дисциплін, які складають лише 9% сукупного навчального навантаження. До того ж, здебільшого студентам пропонують вивчати запланований навчальним закладом цикл навчальних дисциплін за вибором, які, з одного боку, консолідуються з обраною спеціальністю, а з іншого – забезпечуються наявними науково-педагогічними кадрами. І студентам нічого не залишається як вважати, що ці дисципліни справді "обрані" ними. Завдання вищої школи України – запропонувати максимальну кількість циклів вибіркових дисциплін і забезпечити демократичний вибір їх студентами залежно від їхніх інтересів, кар'єрних намірів та інтелектуальних можливостей, як це практикується в університетах Європи. Проте на шляху успішного виконання цього завдання стоїть проблема фінансування вищої школи. Сьогодні його рівень не дозволяє більшості державних ВНЗ забезпечити науково-педагогічними кадрами вищої кваліфікації ані розширення спектру навчальних курсів за вибором студентів, ані зменшення наповнюваності академічних груп, яке такий вибір спричинить.

Відсутність реальної елективної системи навчальних курсів перешкоджає реалізації таких елементів академічної свободи як внутрішньоуніверситетська, міжуніверситетська та транснаціональна мобільність студентства. Брак нормативного забезпечення і практичного досвіду накопичення і перезарахування кредитів, незадовільний рівень володіння значною частиною студентів європейськими мовами роблять

цю мобільність радше декларативним принципом, ніж реальністю освітнього процесу в Україні в цілому і в Ніжинському університеті зокрема.

Нарешті, академічна свобода має означати децентралізацію системи вищої освіти. На зміну системі державного управління освітою з її жорсткими стандартами і централізованим плануванням навчального процесу має прийти система державної підтримки освіти, що базується на засадах університетської автономії. Лише реальна свобода творчості викладачів вищої школи зможе забезпечити європейську якість і конкурентоспроможність національної освіти в межах європейського освітнього простору.

На нашу думку, успішна реалізація принципів Болонського процесу вимагає інноваційного прориву всередині самої системи вищої освіти, переходу від традиційного навчання, яке передбачало насамперед передачу досвіду старшого покоління молодшому, забезпечуючи відтворення існуючих суспільних стосунків, стабільність суспільства, до інноваційного навчання, яке стимулює появу змін у існуючій культурі, соціальному середовищі, ініціює активний відгук на проблемні ситуації, що виникають як перед окремою людиною, так і перед суспільством [3, с. 144]. Інноваційне навчання має означати зміну освітньої парадигми, перехід від "парадигми викладання", в якій місія вищої школи – трансляція знань від викладача до студентів, до "парадигми навчання", в якій місія університету – створення потужного навчального середовища, спрямованого на те, щоб студенти самі відкривали і конструювали знання, формування у них досвіду самостійного пошуку і вирішення проблем [4]. Отже, ще однією складовою академічної свободи відповідно до "Болонської моделі" має стати переорієнтація на індивідуальне і самостійне навчання студента. Самостійна та індивідуальна робота здійснюється сьогодні на історико-юридичному факультеті Ніжинського університету у формах підготовки студентів до лекцій шляхом опрацювання рекомендованої літератури; підготовки до практичних і лабораторних занять, колоквиумів, тестування, екзаменів; написання есе, рефератів; виконання індивідуальних навчально-дослідницьких завдань (ІНДЗ), курсових і дипломних робіт тощо. Хоча порівняно з радянською добою тижневе аудиторне навантаження студентів зменшилося (з 36 до 30 годин), педагогічне керівництво їх самостійною роботою, на нашу думку, поки не зазнало істотних змін: з багатьох дисциплін бракує якісних навчально-методичних матеріалів, викладачам керівництво цією роботою не оплачується (виняток у 2010–2011 н.р. становить керівництво індивідуальною роботою студентів 1–2 курсів), загальне навчальне навантаження викладача залишається невиправдано великим. Визначаючи оптимальне співвідношення між аудиторним і самостійним навчанням, навряд чи можна сьогодні

досягнути показників США (3:5, а в Україні – 5:4), оскільки це співвідношення залежить від рівня навчально-методичного та технічного забезпечення навчального закладу, специфіки навчальних дисциплін, психологічної готовності студентів до щоденної самостійної праці і особливо їх мотивації до здобуття якісної освіти. Проте очевидно, що без добре організованої самостійної роботи студентів неможлива індивідуалізація навчання, а тим більше впровадження кредитно-модульної системи болонського зразка.

У зв'язку із цим постає потреба в забезпеченні студентів достатньою кількістю навчально-методичних та фахових періодичних видань. Абсолютна більшість фахових дисциплін на історико-юридичному факультеті Ніжинського університету сьогодні забезпечені підручниками і навчальними посібниками, а також науковою літературою, які містять необхідний теоретичний матеріал, документальними та методичними матеріалами до практичних занять. Понад 60% наявного фонду підручників і посібників видано українською мовою. Фахові кафедри постійно співпрацюють з бібліотекою університету з питань поповнення і оновлення бібліотечних фондів. За останні 5 років викладачами факультету видано значний комплекс навчальних посібників. Ряд з них отримали гриф Міністерства освіти і науки України "Рекомендовано як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів". Серед них навчальні посібники О.Д.Бойка "Історія України" та "Нариси з новітньої історії України (1985–1991)", Л.М.Мицик та Ю.В.Кузьменко "Новітня історія країн Європи та Америки (1918–2007)", Р.А.Дудки та О.О.Лейберова "Історія Стародавнього світу".

Одним із пріоритетних напрямків фахової підготовки студентів є впровадження новітніх інформаційних технологій у навчальний процес. Можливості сучасної комп'ютерної техніки широко використовуються студентами-істориками для отримання та опрацювання нової інформації з метою збільшення обсягу навчального матеріалу, проведення науково-дослідних робіт.

Готовність випускників до майбутньої професії забезпечує якісне проходження ними навчальних і виробничих практик. Базами археологічної практики в останні роки були центр історичної забудови м.Ніжина, Шеставицька міжнародна археологічна експедиція, Новгород-Сіверська археологічна експедиція, Батурицька археологічна експедиція "Національний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця"". Базами історико-краєзнавчої практики є краєзнавчі музеї та історико-культурні місця та пам'ятки Ніжина та Чернігівщини; базами музейно-архівної практики – Чернігівський обласний державний архів та відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині. Педагогічну практику студенти IV–V курсів проходять у загальноосвітніх

навчальних закладах Ніжина та області, які мають достатню матеріально-технічну та кадрову базу. Серед учителів-наставників – учителі вищої категорії, учителі-методисти, відмінники освіти України, переможці міських та обласних конкурсів "Учитель року". Реалізація програми практик забезпечує практичне втілення набутих у процесі навчання знань, їх конкретизацію в контексті діяльності за фахом, формування у студентів професійних умінь і навичок прийняття самостійних рішень.

Трансформація історичної освіти на європейських засадах передбачає *розвиток інституційної демократії*. Демократичність університету – це не данина моді, а спосіб життя, який формується всіма демократично спрямованими педагогами і керівниками навчального закладу, щоб студенти за найбільш сприятливих умов виховувалися вільними громадянами своєї держави і забезпечили у майбутньому поглиблення і необоротність у ній демократичних перетворень. Відмова адміністрації від авторитарно-бюрократичного стилю керівництва, її інформаційна відкритість, гарантії свободи творчості викладача, толерантний, діалогічний характер спілкування між викладачами і студентами є переконливими ознаками створення за останні п'ять років демократичного клімату в Ніжинському університеті. Суттєву роль у перетворенні соціального досвіду студентів-істориків у демократичні ціннісні орієнтації відіграє участь у студентських громадських об'єднаннях – профспілках, громадських організаціях, фахових студентських організаціях та об'єднаннях за інтересами, органах студентського самоврядування. Досвід ефективної участі в студентському самоврядуванні сприяє підготовці фахівців європейського зразка, які поєднують високий професіоналізм з громадянською активністю та відповідальністю, творчим ставленням до праці і життя [5, с. 7; 6].

Отже, історична освіта у Ніжинській вищій школі має глибокі і славетні традиції. Теперішній кадровий, науково-методичний та матеріально-технічний потенціал історико-юридичного факультету слугують гарантією високої якості підготовки фахівців з історичних спеціальностей. Водночас розвиток історичної освіти суттєво гальмує сучасні проблеми соціально-економічного розвитку країни і зумовлена ними специфіка національного ринку праці, повільні темпи демократизації системи вищої освіти. Вирішальною умовою модернізації історичної освіти має стати перебудова навчального процесу на засадах демократизму та академічної свободи, складовими якої є свобода вибору студентами освітньої траєкторії, індивідуалізація навчання, студентська та викладацька мобільність, автономія університетів.

Література

1. Режим доступу: <http://www.prutnik.com.ua/chernigiv/education/>
2. Сейдаметова З. С. Свободное образование для свободного общества // Режим доступу: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2006/section_19/Seydametova.pdf
3. Інновації у вищій освіті. Матеріали першої міжнародної конференції. – Київ, 16–19 травня 2003 р. – Ніжин, 2004. – 285 с.
4. Barr R. & Tagg J. From Teaching to Learning – a New Paradigm for Undergraduate Education. – Change, November-December, 1995. – P.13–25.
5. Bologna Process between Prague and Berlin // Report to the Ministers of Education of the signatory countries. – Berlin, 2003. – September.
6. Європейська практика студентського самоврядування в університетах України : методичні матеріали / [за ред. Т. Б. Буяльської]. – Вінниця, 2005.

УДК 378.34(477:438) "19"

О.Г.Самойленко

Про заснування стипендії імені М.В.Гоголя у Варшавському університеті на поч. ХХ ст.

Дані архівні документи містять інформацію про спробу інтелігенції на поч. ХХ ст. започаткувати у Варшавському університеті стипендії імені Миколи Гоголя для обдарованих студентів.

Ключові слова: Варшавський університет, стипендія, М.Гоголь, архівні документи.

Данные архивные документы несут информацию о попытке интеллигенции в начале ХХ века основать в Варшавском университете стипендии имени Николая Гоголя для талантливых студентов.

Ключевые слова: Варшавский университет, стипендия, Н.Гоголь, архивные документы.

These archival documents contain information about the attempt of the intellectuals of Warsaw University to launch Gogol scholarship for gifted students in the early twentieth century.

Key words: Warsaw University, schjlarship, M.Gogol, archival documents.

Іменні стипендії для обдарованих студентів і школярів у наш час виглядають досить звичним явищем. Активне запровадження іменних стипендій у навчальних закладах Російської імперії за рахунок державних асигнувань, коштів місцевих органів влади, пожертвувань, розпочалося в ХІХ ст., коли порівняно інтенсивно почали відкриватися заклади освіти різних типів. Стипендіям надавались імена представників правлячого дому Романових, відомих політичних і громадських діячів, видатних діячів літератури та науки, меценатів.

Однієї з найбільш поширених іменних стипендій ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст. була стипендія імені М.В.Гоголя. Перша стипендія на честь геніального письменника була започаткована в середині ХІХ ст. у Московському університеті. Таку стипендію планувалося заснувати, як свідчить лист письменниці Євгенії Тур до професора М.Максимовича, ще в 1852 р. [1], але втілити в життя цю ідею вдалося лише у 1864 р., коли нащадки Миколи Гоголя надали кошти у розмірі 2500 крб. Варто

відмітити, що сам Микола Васильович ще в 1844 р. створив на свої кошти фонд допомоги студентам Московського університету, що потребували підтримки. Організаційними питаннями щодо коштів займалися Сергій Тимофійович Аксаков і професор С.П.Шевирьова. Гроші виділялися "на вспоможение бедным людям, занимающимся наукою и искусством". З цих коштів було надано допомогу Петру Івановичу Бартеневу, майбутньому редактору і видавцю журналу "Русский архив", молодому художнику Володимиру Йосиповичу Шервуду, згодом академіку живопису, відомому архітектору, за проектом якого збудовано приміщення Історичного музею на Червоній площі у Москві, й ін. [2].

З часом стипендії імені М.В.Гоголя з'явилися у Тамбовському університеті, кількох десятках гімназій та училищ (реальному училищі в Ризі, 1-й Київській гімназії, міському училищі в Белгороді та Читі, і т.д.), ініціаторами заснування яких були відомі підприємці і меценати Терещенки, міські думи тощо [3].

На поч. ХХ ст. ідея заснування гоголівської стипендії зародилася і в середовищі російської громади Варшави, яка планувалася для студентів Імператорського Варшавського університету.

Саме документи, які розкривають організаційний процес започаткування стипендії ім. М.В.Гоголя пропонуються до розгляду.

Archiwum Panstwowe M. St. Warszawy. – Sygn. 260. – [Дело о стипендии им. Н.В.Гоголя]. [Начато 2 марта 1902 г. – окончено 2 мая 1903 г.]. – 67 s.

Арк. 1, 12

2 марта 1902 г.

Имею честь заявить совету Императорского Варшавского университета, что мною препровожден г.Обер-полицмейстеру [4], тысяча пятьсот рублей, составляющие чистую прибыль с "Гоголевского вечера" 23-го февраля [5] в Швейцарской долине [6]. Деньги эти, по доставлении г.Обер-полицмейстеру, покорнейше прошу совет принять для учреждения фонда имени Н.В.Гоголя при Императорском Варшавском университете, которая ежегодно будет пополняться, пока не будет собрана сумма не менее шести тысяч, вполне достаточная для учреждения при Императорском Варшавском университете стипендии имени Н.В.Гоголя. Проценты же с вышеназванного капитала до учреждения полной стипендии, могут быть выдаваемы, как плата за слушание лекций недостаточным студентам, имени Н.В.Гоголя.

София Савинкова [7]

Арк. 2

Довожу до заседания совета Императорского Варшавского университета, что мною сегодня 4-го Марта получена сумма в пятьдесят рублей для стипендии имени Н.В.Гоголя, которая препровождена мною г.Обер-полицмейстеру для присоединения к общей сумме сбора. Таким образом совет имеет получить от г. Обер-полицмейстера – 1550 руб.

4 марта 1902 г.

С.Савинкова

Арк. 7

МВД

Варшавский Обер-полицмейстер

Марта 6 дня 1902 года

№ 1898

Варшава

Господину Ректору Императорского
Варшавского университета [8]

Господин Варшавский Генерал-Губернатор [9], в следствии ходатайства жены Мирового Судьи города Варшавы [10] Софии Александровны Савинковой, разрешил устроить 23 февраля сего года в Швейцарской долине "Гоголевский вечер" в память поэта Н.В.Гоголя, в день 50-летия его кончины на предложенных г.Савинковой основаниях, т.е. с передачей сбора с означенного вечера в Варшавский Университет для образования фонда стипендии Н.В.Гоголя.

Генерал-майор Лихачев [11]

Арк. 6

МВД

Варшавский Обер-полицмейстер

Марта 9 дня 1902 года

№ 2167

Варшава

Господину Ректору Императорского
Варшавского университета

Препровождая при сем пятьдесят рублей пожертвованные Управляющим Канцелярией Варшавского Генерал – Губернатора, Действительным Статским Советником Евгением Васильевичем Менкиным [12], в пользу фонда по учреждению стипендии Н.В.Гоголя, имею честь просить Ваше Превосходительство о выдаче в получении этой суммы установленной квитанции.

Генерал-майор Лихачев

Арк. 3-3 зв.

Совет

Г.П.В.У.О. [Господину Попечителю
Варшавского учебного округа] [13]

11 мая 1902 г.

№ 1790

В заседании Совета И.В.У. [Императорского Варшавского университета], состоявшемся 28 марта с.г. заслушаны были заявления Г-жи Савинковой, в котором она доводит до сведения Совета, что ею препровождены Г-ну Варшавскому Обер-полицмейстеру деньги, составляющие чистую прибыль с Гоголевского вечера 23-го февраля в Швейцарской долине в количестве 1550 руб., для учреждения фонда имени Н.В.Гоголя при И.В.У.-те [Императорского Варшавского университета], которая ежегодно будет пополняться, пока не будет собрана сумма не менее шести тысяч, вполне достаточная для учреждения при Императорском Варшавском университете стипендии имени Н.В.Гоголя. Означенные выше деньги Г-н Варшавский Обер-полицмейстер препроводил при отношении от 9 марта с.г. за №2167 в Варшавский Университет.

В виду изложенного им. [имею] честь покорнейше просить В. Пр-во [Ваше Превосходительство] о разрешении принять означенное пожертвование на учреждение при Варшавском университете стипендии имени Гоголя.

Арк. 3 зв.

Совет

Г-же Савинковой

11 мая 1902 г.

№ 1791

Совета И.В.У. [Императорского Варшавского университета] уведомляет о получении от Г-на Варшавского Обер-полицмейстера пожертвованных денег, в количестве 1550 р. для учреждения фонда имени Н.В.Гоголя при Императорском Варшавском университете, считает должным выразить Вам, М.г. [Милостивая госпожа], свою искреннюю благодарность.

Р.У. [Ректор университета]

Арк. 13-13 зв.

Попечитель

Варшавского Учебного Округа

11 июня 1902 г.

№ 10215

В Совет И.В.У. [Императорского Варшавского университета]

В следствии представления Сонета от 11 мая с.г. за №1790 имею честь просить, на собранные деньги в память годовщины Н.В.Гоголя распорядиться покупкою правительственных или гарантированных Правительством процентных бумаг и таковые внести в Варшавскую Контору Государственного Банка в сет стипендиального фонда имени Н.В.Гоголя, в распоряжение Совета И.В.У. [Императорского Варшавского университета], квитанцию же Банка предоставить мне.

При этом имею честь препроводить проект Положения о фонде имени Н.В.Гоголя, для одобрения такового Сонетом, после же представления мне сего положения, я буду ходатайствовать об учреждении такового Господину Министру Народного Просвещения.

Управляющий Округом Шварц [14]

Арк. 14 (чернетка)

Совет И.В.У. [Императорского Варшавского университета]

Сентября 13 дня 1902 г.

№ 4495

Господину Попечителю Варшавского Учебного Округа Совет И.В.У. [Императорского Варшавского университета] в следствии предложения Вашего Превосходительства от 11 июня с.г. за №10215 и согласно постановлению своему состоявшемуся 5 сего сентября, имеем честь препроводить одобренный им проект положения о фонде имени Н.В.Гоголя.

В связи с сим Совет имеет честь донести, что при рассмотрении раздела 6 Проекта и обсуждении вопроса о вероисповедании им признано, что стипендия имени Гоголя может быть назначена студентам без различия вероисповедания. Обсуждая далее в том же разделе вопрос о том, студенты какого факультета имеют право на получение пособия или стипендии Совет нашел, что стипендией могут пользоваться студенты всех факультетов по очереди.

Арк. 19

Его Превосходительству Господину Ректору
Императорского Варшавского университета

Рапорт

В следствии распоряжения Вашего Превосходительства, имею честь донести, что сегодня мною получены пятьсот (500) руб. в пользу стипендиального фонда имени Гоголя из Канцелярии г.Варшавского Обер-полицмейстера, а также 19 оправдательных документов. Деньги эти впредь до особого распоряжения Вашего Превосходительства

хранятся в университетской кассе, документы же при сем имею честь представить.

Марта 3 дня 1903 г.

Казначей В.Турчинов

Арк. 63

Попечитель

Варшавского Учебного Округа

13 апреля 1903 г.

№6742

Господину Ректору

Императорского Варшавского университета

В дополнение к предложению моему от 14 марта с.г. за №5642 имею честь препроводить при сем Вашему Превосходительству "Положение о фонде имени Н.В.Гоголя при Императорском Варшавском университете", утвержденное 14 марта с.г. Г. Управляющим Министерством Народного Просвещения [15].

Попечитель Округа А.Шварц

Арк. 64-64 зв., 67

Утверждаю

За Управляющего Министерством

Народного Просвещения,

Товарищ Министра Лук'янов [16]

ПОЛОЖЕНИЕ

о фонде имени Николая Васильевича Гоголя при ИМПЕРАТОРСКОМ Варшавском университете.

1. На собранные деньги на Гоголевском вечере 23 февраля 1902 года, состоявшемся в г.Варшаве, в сумме одной тысячи шестисот руб., заключающихся в 4% Государственной ренте, учреждается при ИМПЕРАТОРСКОМ Варшавском университете фонд имени Н.В.Гоголя, проценты с которого выдаются ежегодно студенту этого университета в пособие на взнос платы за слушание лекций.

2. Фонд этот хранится в Варшавской конторе Государственного Банка, состоит в ведении Совета ИМПЕРАТОРСКОГО Варшавского университета и причисляется к специальным средствам названного университета.

3. Совету ИМПЕРАТОРСКОГО Варшавского университета дозволяется для увеличения этого фонда принимать добровольные приношения до суммы, которая вместе с упомянутым выше капиталом и наросшими на эти приношения процентами составит шесть тысяч

рублей и только после образования сей последней суммы проценты с таковой выдаются студенту ИМПЕРАТОРСКОГО Варшавского университета в виде стипендии имени Н.В.Гоголя.

4. Все приношения, о которых говорится в предыдущем параграфе, должны храниться в Варшавской конторе Государственного Банка в правительственных или гарантированных правительством бумагах и причисляются к специальным средствам Варшавского университета.

5. На вышедшие в тираж бумаги по всему этому фонду, а также на проценты от приношений, пока не образуется сумма шесть тысяч рублей в правительственных или гарантированных правительством бумагах, приобретаются новые такие же процентные бумаги.

6. Как на пособие, о котором говорится в параграфе 1, так и на стипендию, о которой упоминается в параграфе 3 сего положения, имеют право недостаточные студенты, русские подданные, без различия вероисповеданий, отличного поведения и хороших успехов, по выбору Совета ИМПЕРАТОРСКОГО Варшавского университета, из студентов всех факультетов по очереди.

7. Пособие, о котором говорится в параграфе 1, может пользоваться каждый год другой студент, стипендия же назначается до окончания университетского курса, если пользующийся таковою поведением своим и прилежанием будет заслуживать того.

Директор Департамента Народного Просвещения

Література та примітки

1. Русский Архив. – 1907. – № 11. – С. 437.
2. Воропаев В. А. Из записной книжки московского старожила: Гоголь и Московский университет / В. А. Воропаев // Московский журнал. – 2006. – № 9.
3. Государственный архив Белгородской области. Белгородская городская управа, ф. 22, ед. хр. 109, 1872 – 1918 гг. ; Известия Читинской городской думы. – 1909 г. – Январь – июнь. – Чита: Б. и. – С. 18–27.
4. г. Обер-полицмейстер – Лихачов Олександр Никодимович, полковник, з 12 серпня 1898 р. виконував обов'язки, з 6 грудня 1901 р. із наданням звання генерал-майора затверджений на посаді варшавського обер-полицмейстера.
5. "Гоголевский вечер" 23-го февраля – 23 лютого 1902 р. у багатьох містах Російської імперії проводились літературні та театральні вечори до 50-х роковин від дня смерті Миколи Васильовича Гоголя.
6. Швейцарская долина – парк у Варшаві, в якому проводились театральні, поетичні та музичні заходи.
7. София Савинкова – Софія Олександрівна Савинкова (народжена Ярошенко) (1852/1855–923, Ніцца) журналістка та драматург, мати Бориса

Вікторовича Савинкова, сестра художника Миколи Олександровича Ярошенка.

8. Господину Ректору Імператорського Варшавського університету – Ректором університету з 1899 до 1904 р. був Ульянов Георгій Георгійович (1859–?) – лінгвіст, випускник Московського університету. У 1889 р. захистив магістерську дисертацію: "Основы настоящего времени в старославянском и литовском языках", а в 1891 р. – докторську: "Значения глагольных основ в литовско-славянском языке. I. Основы, обозначающие различия по залогам", яка відзначена Академією Наук Ломоносівською премією. З 1886 до 1888 р. був приват-доцентом Московського університету; перейшов до Варшавського університету, де обіймав посади ординарного професора, з 1898 р. декана історико-філологічного факультету.

9. Господин Варшавский Генерал-Губернатор – Михайло Іванович Чертков (1829–1905) – російський генерал, учасник Кримської та Кавказької війн, займав посади Воронежського (1861–1864), Волинського (1864–1866), Київського, Волинського та Подільського (1878–1881) генерал-губернатора, наказний отаман Донського козачого війська та управляючий областю Війська Донського (1868–1874), член Державної ради (з 1881). У 1901–1905 рр. був Варшавським генерал-губернатором.

10. Мировой Судья города Варшавы – Савинков Віктор Михайлович, батько відомого російського терориста, політичного діяча, один із лідерів партії есерів, керівник Бойової організації партії есерів, письменника Бориса Савинкова; був Мировим Суддею та товаришем прокурора окружного воєнного суду у Варшаві, за ліберальні погляди звільнений у відставку, помер у психіатричній лікарні в 1905 р.

11. Генерал-майор Лихачев – Обер-поліцмейстер Варшави.

12. Управляющим Канцелярией Варшавского Генерал-Губернатора, Действительным Статским Советником Евгением Васильевичем Менкиным – Менкін Євген Васильович, закінчив Імператорське Училище Правознавства, таємний радник, гофмейстер; сенатор 2 департаменту. Був директором канцелярії Варшавського генерал-губернатора, Люблінським губернатором, директором департаменту духовних справ іноземних віросповідань МВС у 1912–1915 рр.

13. Г.П.В.У.О. [Господину Попечителю Варшавского учебного округа] – Олександр Миколайович Шварц (1848–1915) – заслужений ординарний професор, попечитель Ризького навчального округу (1900–1902 рр.), Варшавського навчального округу (з 31 травня 1902 до 6 вересня 1905 р.), Московського навчального округу (з 7 вересня до 16 листопада 1905 р.), у 1908–1910 рр. – міністр народної освіти.

14. Шварц – Попечитель Варшавського навчального округу.

15. Управляющим Министерством Народного Просвещения – 11 квітня 1902 р. управляючим міністерством народної освіти був призначений Григорій Едуардович Зенгер (1853–1919), державний діяч і філолог,

випускник історико-філологічного факультету Петербурзького університету, професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька та Варшавського університету; з 1900 р. попечитель Варшавського навчального округу, з 1901 р. – товариш міністра народної освіти, з квітня 1903 р. – міністр; з 1904 р. звільнений і призначений Сенатором. У 1905 р. вийшов у відставку; член-кореспондент Академії Наук.

16. Товарищ Міністра Лукьянов – Лук'янов Сергій Михайлович (1855–?) – обер-прокурор Святішого Синоду (5/18.2.1909–2/15.5.1911), таємний радник, сенатор. Народився в Москві. Закінчив Військово-медичну академію. Працював при клініці професора С.П.Боткіна в лабораторіях професорів Гольтца та Гоппе-Зейлера (Страсбург), в Лейпцигу та Геттінгені. Доктор медицини (1883). Приват-доцент з кафедри загальної патології. Екстраординарний професор Варшавського університету (1886). Директор Інституту експериментальної медицини в Санкт-Петербурзі (1894). Член Медичної ради Міністерства внутрішніх справ (1897). Викладач кафедри судової медицини Училища правознавства (1898). Член Комісії з питань по реформі середньої загальноосвітньої школи (1900). Товариш міністра народної освіти (1902–1905). Член Державної ради (з 1904).

УДК 378 (09)(477.51)"18/19"

П.П.Моціяка

Скільки випусків і випускників мав Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині?

У статті викладено результати наукового пошуку автора стосовно з'ясування кількості випусків і випускників Історико-філологічного інституту князя Безбородька за період існування навчального закладу з 1875 до 1920 рр.

Ключові слова: освіта, Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині, спеціалізація, атестат.

В статті изложены результаты научного поиска автора относительно выяснения количества выпусков и выпускников Историко-филологического института князя Безбородко за период существования учебного заведения с 1875 по 1920 гг.

Ключевые слова: образование, Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, специализация, аттестат.

The results of the scientific research about the number of graduations and graduates of the Prince Oleksandr Bezborodko Historical-Philological Institute at the period of 1875–1920 are stated by the author of this article.

Key words: education, the Prince Oleksandr Bezborodko Historical-Philological Institute in Nizhyn, specialization, a certificate.

Майже за 200 років свого існування Ніжинська вища школа дала гарну освіту багатьом тисячам своїх вихованців. Особливе місце в історії Ніжинської вищої школи посідає Історико-філологічний інститут князя Безбородька – перший педагогічний вищий навчальний заклад в Україні. Інститут функціонував з 1875 до 1920 рр. У вересні 1920 р. на базі Історико-філологічного інституту постав Науково-педагогічний інститут.

Статутом Історико-філологічного інституту, прийнятим 21 квітня 1875 р., кількість студентів (які перебували на повному державному утриманні та проживали в інтернаті Інституту) визначалася цифрою в 100 осіб. Навчання передбачалося протягом 4-х років. Після закінчення інституту випускники мали обов'язково відпрацювати 6 років у відомстві міністерства освіти.

З 1875 до 1882 рр. інститут мав два відділення: давніх мов (чи класичне) і російської словесності, а починаючи з 1882 р. стали набирати студентів і на історичне відділення. Прикметною тенденцією у виборі спеціалізації студентами стала всезростаюча популярність історичного відділення і, відповідно, падіння інтересу до класичного відділення (особливо на початку ХХ ст.). Така потрібна спеціалізація зберігалася до останнього випуску 1920 р.

Скільки ж усього було випусків в інституті, скільки випускників отримали атестат про його закінчення? Цікаво також з'ясувати скільки було випускників за кожним із напрямків спеціалізації.

Як це не дивно, але до сьогодні немає ні точно вказаного числа випусків, ні точної цифри випускників, не говорячи вже про число класиків, словесників чи істориків. А невже так важливо мати такі точні цифри? Свого часу німецький філософ Карл Ясперс висловився з приводу точності в тому сенсі, що "точність доводиться до максимуму можливого, щоби досягнути найбільшої надійності критеріїв, які лежать в основі відхилення чи підтвердження спостереження" [1]. Цифри випускників, подані різними дослідниками, відзначаються істотними розходженнями. Так, наприклад, у 1940 р. у першому томі "Наукових записок" Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя у статті І.І.Пенського і О.Д.Королевича "Минуле і сучасне Ніжинської вищої школи" можемо дізнатися, що "з 1875 до 1917 р. інститут закінчило всього щось 400 чол." [2]. Ці "щось 400 чол." – це щось навмання і взяте зі стелі не інакше, бо й близько не відповідає реальним цифрам. Ці дослідники ретельно вузуковуючи "виразні симптоми вмирання" [3] інституту, не доклали зусиль хоча б орієнтовно встановити число випускників і тому на око і вийшло "щось 400 чол."

У 1956 р. тодішній завідувач кафедри педагогіки М.А.Лескевич зробив спробу наблизитися до точних цифр. У 8-му томі "Наукових записок" є його стаття "Історичне минуле Ніжинського педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя (1820–1917 рр.)", де він зазначає: "За роки свого існування до Великого Жовтня (тобто за станом на кінець 1917 р. – П.М.) Історико-філологічний інститут зробив 39 випусків, підготувавши 667 учителів гімназії (із них по класичному відділу – 127 чоловік, по слов'яно-руському – 222 чол., по історичному – 226 чоловік)" [4]. Ці ж цифри, посилаючись на статтю М.А.Лескевича, також подають у своїй праці Г.В.Самойленко і О.Г.Самойленко [5].

Справді, у рік "Великого Жовтня" був 39-й випуск інституту, але історія його на цьому не скінчилася і він мав ще три випуски – в 1918, 1919 і 1920 рр. Разом з тим подана цифра кількості випускників на 1917 р. є трохи неточною – насправді закінчили інститут не 667, а 666 осіб. Всі наведені цифри М.А.Лескевич запозичив з видання 1895 р. "Памятная книжка историко-филологического института князя Безбородко в Нежине", зазначивши у посторінковому посиланні, що "після 1895 р. зроблені записи прізвищ студентів, що закінчили інститут, від руки" [6]. Стосовно ж запропонованих М.А.Лескевичем цифр випускників за напрямками спеціалізації, якщо їх скласти разом, вийде 611 осіб, а не 667. Пояснення про те, чому цифри не збігаються, М.А.Лескевич зводить до того, що за 1916 і 1917 рр. не збереглося даних про розподіл за відділами [7].

Тут треба зауважити, що в інституті існувала практика кожного року заводити окрему справу стосовно випускників здебільшого під назвою "Об определении, окончивших курс института на учительские места в [...] году". І дійсно, в цих справах за 1916 і 1917 рр. немає загальних списків тих, хто закінчив навчання і отримав направлення на роботу. Але ж в інших справах інституту за ці роки, в т.ч. і в протоколах засідань Конференції, всі необхідні дані можна відшукати.

І це ще не всі маніпуляції з цифрами випускників. У музеї історії Ніжинської вищої школи на одному із стендів, присвячених Історико-філологічному інституту, можемо бачити ще більш оригінальні цифрові викладки щодо років випуску та кількості випускників:

1875 – 1880 – 27 чол.; 1880 – 1890 – 141 чол.;
1890 – 1900 – 155 чол.; 1900 – 1910 – 152 чол.;
1910 – 1919 – 151 чол.

Всіх разом виходить 626 чол. (До речі, на іншому стенді вказано вже 627 випускників.). Звідки, з яких джерел це взято? А де випускники 1920 р.?

Такий хаос із цифрами, коли невідомо скільки навчалася і хто саме закінчив інститут та отримав атестат про його закінчення, призводить

деколи до прямих фальсифікацій історії Ніжинської вищої школи. Так, наприклад, вже другий десяток років "гуляє" в друкованих і електронних виданнях твердження про те, що протягом 1907–1911 рр. у Історико-філологічному інституті князя Безбородька навчався майбутній генерал – хорунжий армії УНР, учасник українських національно-визвольних змагань I пол. XX ст. Павло Шандрук [8]. Переглянувши документи інституту тих років, нами було встановлено, що студентом у Ніжині Павло Шандрук не був. Більше того, збереглися документи про вступні іспити 1907 р. і в списках тих, хто вступав до інституту, Павла Шандрука теж немає. Звичайно, нам було б приємно мати серед випускників борця за свободу України, проте, як говорили древні: *Amicus Plato, sed magis amica veritas* (Платон друг, проте істина дорожча).

Опрацювавши друковані видання [9] і архівні матеріали (передусім протоколи Конференції Інституту і особові справи багатьох студентів), ми прийшли до таких висновків:

- по-перше, від 1879 до 1920 рр. (включно) кожного року був випуск студентів, а відтак – це 42 випуски, з яких найбільшим був випуск 1904 р. – 33 особи, а найменшими – випуски 1894 і 1920 років – по 3 особи (див.: таблиця 1);

- по-друге, було точно встановлено число тих, хто отримав атестати про закінчення інституту в 1918–1920 рр. – це 26 осіб;

- по-третє, 42 випуски інституту – це 692 особи, які отримали атестати про закінчення Історико-філологічного інституту князя Безбородька;

- по-четверте, розподіл випускників за напрямками спеціалізації є наступним: закінчили класичне відділення – 141 чол., словесне – 256 чол., історичне – 295 чол. (див.: таблиця 1) – разом ті ж 692 особи;

- по-п'яте, оскільки у вересні 1920 р. навчальний рік розпочався в стінах уже Науково-педагогічного інституту (1920–1921 рр., а потім був Ніжинський інститут народної освіти – 1921–1930 рр.) і були внесені суттєві зміни до навчальних планів, ми не можемо враховувати випускників 1921, 1922 і 1923 рр. (тобто тих, хто вступав у 1917, 1918, 1919 рр. тоді ще до Історико-філологічного інституту) – це були вже випускники інших навчальних закладів.

Таблиця 1

Роки і порядковий номер випуску	Спеціалізація випускників (відділення)			
	Класичне	Словесне	Історичне	Всього
1879 (1-й)	7	8	–	15
1880 (2-й)	6 (13)	5 (13)	–	11 (26)
1881 (3-й)	7 (20)	7 (20)	–	14 (40)

Продовження таблиці 1

1882 (4-й)	4 (24)	7 (27)	–	11 (51)
1883 (5-й)	–	13 (40)	–	13 (64)
1884 (6-й)	2 (26)	5 (45)	1	8 (72)
1885 (7-й)	7 (33)	3 (48)	3 (4)	13 (85)
1886 (8-й)	9 (42)	–	3 (7)	12 (97)
1887 (9-й)	5 (47)	2 (50)	1 (8)	8 (105)
1888 (10-й)	13 (60)	4 (54)	4 (12)	21 (126)
1889 (11-й)	8 (68)	10 (64)	8 (20)	26 (152)
1890 (12-й)	5 (73)	4 (68)	8 (28)	17 (169)
1891 (13-й)	2 (75)	5 (73)	4 (32)	11 (180)
1892 (14-й)	3 (78)	3 (76)	6 (38)	12 (192)
1893 (15-й)	–	4 (80)	8 (46)	12 (204)
1894 (16-й)	–	–	3 (49)	3 (207)
1895 (17-й)	5 (83)	5 (85)	8 (57)	18 (225)
1896 (18-й)	4 (87)	5 (90)	8 (65)	17 (242)
1897 (19-й)	1 (88)	5 (95)	9 (74)	15 (257)
1898 (20-й)	7 (95)	5 (100)	7 (81)	19 (276)
1899 (21-й)	3 (98)	9 (109)	6 (87)	18 (294)
1900 (22-й)	10 (108)	7 (116)	11 (98)	28 (322)
1901 (23-й)	4 (112)	4 (120)	8 (106)	16 (338)
1902 (24-й)	2 (114)	5 (125)	4 (110)	11 (349)
1903 (25-й)	1 (115)	6 (131)	6 (116)	13 (362)
1904 (26-й)	1 (116)	20 (151)	12 (128)	33 (395)
1905 (27-й)	1 (117)	8 (159)	3 (131)	12 (407)
1906 (28-й)	–	6 (165)	5 (136)	11 (418)
1907 (29-й)	1 (118)	4 (169)	7 (143)	12 (430)
1908 (30-й)	–	3 (172)	9 (152)	12 (442)
1909 (31-й)	3 (121)	12 (184)	7 (159)	22 (464)
1910 (32-й)	3 (124)	9 (193)	13 (172)	25 (489)
1911 (33-й)	–	12 (205)	10 (182)	22 (511)
1912 (34-й)	–	5 (210)	14 (196)	19 (530)
1913 (35-й)	1 (125)	8 (218)	17 (213)	26 (556)
1914 (36-й)	4 (129)	11 (229)	13 (226)	28 (584)
1915 (37-й)	2 (131)	6 (235)	18 (244)	26 (610)
1916 (38-й)	4 (135)	9 (244)	14 (258)	27 (637)
1917 (39-й)	3 (138)	10 (254)	16 (274)	29 (666)
1918 (40-й)	1 (139)	–	5 (279)	6 (672)
1919 (41-й)	2 (141)	2 (256)	13 (292)	17 (689)
1920 (42-й)	–	–	3 (295)	3 (692)
Разом	141	256	295	692

Література

1. Ясперс Карл. Идея университета / Карл Ясперс. – Минск : БГУ, 2006. – С. 41.
2. Пенський І. І. Минуле й сучасне Ніжинської вищої школи / І. І. Пенський, О. Д. Королевич // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя. – Чернігів, 1940.
Т. I. – 1940. – С. 42.
3. Там само. – С. 44.
4. Лескевич М. А. Историчне минуле Ніжинського інституту ім. М.В.Гоголя (1820–1917 рр.) // Наукові записки (серія педагогічних наук). – Ніжин, 1956.
Т. VIII. – 1956. – С. 39.
5. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2005. – С. 204.
6. Лескевич М. А. Вказана праця / М. А. Лескевич. – С. 39.
7. Там само. – С. 39 (посилання 2).
8. Осика Г. У боях за державність / Г. Осика // Просвіта. – 1995. – № 15–16. – С. 4 ; Довідник з історії України. А–Я : посібник для серед. загальноосв. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – [2-ге вид., доопр., доповн.]. – К. : Генеза, 2002. – С. 1068 ; Ніжинська вища школа: Викладачі і випускники. Календар знаменних і пам'ятних дат / [упорядн. Л. І. Литвиненко, І. М. Супруненко]. – Ніжин, 2009. – С. 13–14 ; Шандрук Павло. – Режим доступу:
<http://ru.wikipedia.org>;
Павло Шандрук. – Режим доступу:
http://www.peoples.ru/military/commander/pavlo_shandruk/ та інші.
9. Памятная книжка Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине, изданная по случаю двадцатилетия существования Института (1875–1895). – Нежин, 1895 ; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900 ; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, 1901–1912. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913.

УДК 821.161.1.09

Л.Ф.Сиротенко

Романтическая робинзонада Я.П. де Бальмена (незаконченная повесть "Пустыня")

У статті розглядаються жанрові особливості незакінченої повісті Я.П. де Бальмена "Пустыня" як твору романтизму. Відстежується вплив роману Д.Дефо про Робінзона Крузо на художній задум твору.

Ключові слова: романтизм, робінзонада, жанр, оповідна структура, вплив, інтерпретатор.

В статье рассматриваются жанровые особенности незаконченной повести Я.П. де Бальмена "Пустыня" как произведения романтизма. Отслеживается влияние романа Д.Дефо о Робинзоне Крузо на художественный замысел произведения.

Ключевые слова: романтизм, робинзонада, жанр, повествовательная структура, влияние, интерпретатор.

In this article genre peculiarities of the incomplete narrative "Desert" of Y.P. de Balmen as a work of romanticism are regarded. There can be noticed the influence of D.Defoe's novel about Robinson Crusoe on this artistic design of this work of literature.

Key words: romanticism, Robinson Crusoe, genre, narrative structure, influence, interpreter.

Знаменитый роман Д.Дефо о жизни и приключениях Робинзона Крузо породил такое количество литературных последователей, что в западноевропейской литературе XVIII века появились десятки робинзонад. Только в одной Германии их насчитывалось до сорока. В России роман был вначале известен на французском языке. Впервые на русский язык "Робинзон Крузо" был переведён с французского в 1762–1764 годах Яковом Трусовым и издан в Петербурге Академией наук [1]. В.Г.Белинский в одной из рецензий, посвящённой детской литературе, упоминает издание 1814 года под заглавием "Жизнь и приключения Робинзона Круза, природного англичанина" [2, с. 287]. В своих статьях критик не единожды обращается к роману как к одной из лучших книг для детей, которая в детстве доставляла "столько чистейшего и упоительнейшего наслаждения", что и "теперь можно перелистывать с удовольствием". Но первый, кто обратил внимание на воспитательное значение романа, был Жан-Жак Руссо, назвавший его "волшебной книгой", достойной в течение долгого времени составлять "всю библиотеку" подростка, и "удачнейшим трактатом о естественном воспитании" в своём педагогическом романе "Эмиль", вышедшем в один год с русским переводом Якова Трусова. Руссо принадлежит и первое переложение знаменитого романа.

В 30–40-х годах XIX века в России продолжали появляться многочисленные переработки "Робинзона" как русских, так и иностранных авторов. Вполне обоснованно предположить, что, будучи образованным юношей, получившим прекрасное домашнее и гимназическое образование, Яков де Бальмен не мог не знать упомянутого произведения Дефо и читал его в пересказах русских или французских авторов, хорошо владея обоими языками. Ещё одним доказательством служит

невероятная популярность героя Дефо в кругу русских дворян. Свои "робинзоны" появились не только в европейских странах (французские, голландские, датские, греческие и т.д.), но и в отдельных российских городах, о чём свидетельствует, в частности, М.Ю.Лермонтов. В повести "Княжна Мери" есть персонаж Раевич, "московский франт", у которого "трость – точно у Робинзона Крузо! Да и борода кстати, и причёска a la moujik" [3, с. 100]. мода на Робинзона Крузо существовала как в Европе, так и в России. Руссо в своё время даже ввёл понятие "робинзонить", то есть жить "в духе простоты", "опрощаться". У Лермонтова эпизод с "Робинзоном" носит явно иронический характер – светский франт желает обратить на себя внимание дам.

Неоконченная повесть "Пустыня" относится к одному из первых литературных опытов Я.П. де Бальмена. Она написана под влиянием любимой книги Дефо, и автор этого нисколько не скрывает, а, наоборот, подчёркивает. Он отсылает своих героев в те же самые места, где проживал свою жизнь после кораблекрушения знаменитый Робинзон Крузо (Южная Америка, устье реки Ориноко), наполняя повествование многочисленными параллелями из романа Дефо. Рассмотреть влияние этого произведения на повесть начинающего литератора является задачей нашей статьи. Вначале обратимся к событийной стороне произведения. В повести два "робинзонствующие" персонажа: герой-рассказчик (без имени) и Эрнест, кроме того автор упоминает о товарищах рассказчика, прибывших с ним в "пустыню". Такое количество героев обусловлено, вероятно, новой эпохой, породившей моду на "коллективные робинзонады", перешагнувшие рамки литературы, сделавшись особым образом жизни. Д.Урнов в своей книге "Дефо" пишет: "В Западной Европе, Америке и Австралии целые семьи становились робинзонами, устраивались колонии и даже "республики" по воспоминаниям о простой и праведной жизни Робинзона на острове" [4, с. 246]. Правда, эта сюжетная линия, основанная на идеях утопического социализма, провозглашающих равенство и совместный труд, так и остаётся неразработанной, так как автор фиксирует лишь факт прибытия и более не упоминает о персонажах, а главный герой совершает поступки, казалось бы, забыв о существовании своих товарищей. Зато появляется новый герой – Эрнест, который, на наш взгляд, отчасти берёт на себя функции предыдущих персонажей в разработке сюжета.

Начало повести представляет читателю всю экзотику необжитых мест, очень напоминающих остров Робинзона. В описании природы много общих деталей с "Робинзоном Крузо": "густые леса", "прелестные прилески", "тысячи птиц", "сплетённые заросли", "стены зелени", "ручей", "поляны", "возвышения", "померанчевый лес". Герой-рассказ-

чик, сын девятнадцатого века, в силу обстоятельств, прибывший в эти места, любит их первозданной красотой, пока его радость не омрачается тем же событием, что и в жизни Робинзона: он находит человеческий след. Мотив страха перед "дикиими" у де Бальмена дополняется желанием человеколюбивого романтика объяснить их жестокость: "... я знал, что остатки диких племён стран сих ненавидят европейцев, истребивших несметное число братьев их, и являют над ними невероятные жестокости" [5]. К счастью, человеческий след на песчаном грунте принадлежал не потенциальному Пятнице, а такому же французу, как и сам герой, но уже успевшему обжить "дикую страну". Герой-рассказчик посещает жилище Эрнеста, мало чем отличающееся от жилища Робинзона. Это всё та же маленькая крепость, всё тот же уклад жизни, разве что ещё более аскетический: "Он ввёл меня в небольшой шалаш из дикого камня и толстых брусков сделанный, где был грубый деревянный стол, обрубок пня вместо стула и куча травы и листьев вместо постели" [5]. Эрнест охотится, ловит рыбу, как и его предшественник, проходит свой цивилизационный путь. В прошлом уланский офицер, он научился строить жильё, пахать землю, молоть муку и печь хлеб, содержать диких коз, изготавливать из их молока сыр, выращивать плоды, мастерить нехитрую мебель и посуду. Эрнест рассказывает о своих достижениях без пафоса, бегло – поэтизация труда не входит в задачи автора, в отличие от романа Дефо. Главный нерв повествования, напроочь отсутствующий в "Робинзоне", у де Бальмена в другом – рассказать историю любви и измены, приведшую одного из бальменовских "робинзонов" Эрнеста в "пустыню": "Как вы сюда зашли? – спросил я ..., – ваша история должна быть любопытна". Вместо ответа Эрнест показал на портрет прелестной девицы: "... она одна из причин моего удаления" [5]. В неоконченной повести эта сюжетная линия лишь намечена, но знакомство с другими повестями рукописного сборника убеждает, что сюжетная линия любви является главной во всех повестях де Бальмена.

В "Пустыне" один "робинзон" находит другого. Вместо дикаря Пятницы Эрнест обретает себе равного, к тому же соотечественника. Он признаётся: "... мысль о товарище была мне несносна, но теперь одиночество делается мне тягостным, и я желал бы найти человека подобного себе в чувствах и образе мыслей". Герои решают "жить вместе, трудиться и проводить дни в отдалении от мира, от его сует, приличий и злобы" [5].

Если причины, приведшие героя Эрнеста (несчастливая любовь брата), имеют у де Бальмена автобиографический отпечаток, то причины, приведшие в "дикую страну" героя-рассказчика, во многом

схожи с содержанием романа Дефо. Общим является мотив непонимания: страсть Робинзона к путешествиям не могут понять ни родственники, ни соседи. Герой-рассказчик де Бальмена также страдает от непонимания. Его, "естественного человека", желающего жить в гармонии с природой, не понимают родители, учителя, а соседи "даже прославили сумасшедшим". В повести присутствует мотив родительской и сыновней любви, и оба рассказа героев "Пустыни" о своём прошлом начинаются, как и рассказ Робинзона, с повествования о жизни в семье, о взаимоотношениях с родителями. У де Бальмена мы видим отчётливые элементы романа воспитания, характерного для эпохи Дефо. Особое внимание он уделяет рассказу о воспитании и образовании героя-рассказчика, а также о его наклонностях и желаниях, идущих вразрез с общественной моралью: "... меня стали принуждать, а я упорствовал, меня отдали в публичное заведение... а я бегал по целым дням по лесам и болотам, отыскивал цветы, растенья, минералы" [5].

Мотив непонимания и у Дефо, и у де Бальмена сменяет мотив побега. Робинзон бежит из родительского дома, чтобы путешествовать, герой-рассказчик вначале убегает на лоно природы, затем в другие страны и, наконец, в "пустыню" к берегам Ориноко. Эрнест, приобретя ненависть к людям, совершает свой побег от социальных потрясений, от душевной боли за брата, погибшего от несчастной любви (личностный мотив де Бальмена). Побег героев "Пустыни" – ярко выраженный романтический бунт вследствие конфликта со светским обществом, к которому они принадлежат по своему рождению. Подобный конфликт между неординарным героем и "светом" характерен для жанра светской повести, к которому мы относим рассматриваемую повесть де Бальмена.

В повествовательной структуре "Пустыни" также отразилось влияние романа Дефо. Сюжет повести, как и сюжет романа, содержит рассказ о прошлом героев и описание жизни нынешней. Повествование ведётся от первого лица: в повести два рассказчика, в романе две повествовательные формы – дневниковая и мемуарная. В обоих произведениях мы находим элементы различных литературных жанров: приключенческого романа, романа воспитания, утопии, духовной автобиографии, аллегории. Отличительной чертой является отсутствие религиозной составляющей в повести "Пустыня" и наличие любовной как главенствующей. Автор включает в повествование рассказы героев о своём прошлом, производя его оценку, что характерно для мемуарной формы. В начале этих рассказов де Бальмен, как и Дефо, использует манеру жанра жизнеописания: рассказывает о родителях, детстве, обучении, последующих годах жизни, исполнен-

ных потрясений. Даже название своей повести начинающий писатель "подсматривает" у Дефо – именно так Робинзон называет место своего пребывания: "О, пустыня, даровавшая мне счастье!" [6, с. 122]. Отметим, что Робинзон слово "пустыня" берёт из Библии, с которой никогда не расстанется. Но многочисленные заимствования и подражания де Бальмена не исключают коренных отличий художественного замысла повести от знаменитого романа.

Обратимся к образам главных героев рассматриваемых произведений. Робинзон смотрит на мир глазами дельца, предпринимателя, бухгалтера. Он подсчитывает даже количество добра и зла, случившегося в его жизни. Герой де Бальмена смотрит на мир как романтик. Подсчёты его не интересуют, он всецело поглощён своими переживаниями. В нём мы вовсе не найдём прагматизма Робинзона, его утилитарного подхода к природе и чувства собственника, трезвого пуританизма. Вместо этого мы обнаружим романтическую отрешённость от всего, что не есть жизнь души. Нарастание материальных благ и удобств вовсе не интересует героев де Бальмена, у Эрнеста есть лишь самое необходимое ("нужное") для поддержания жизни. Их цель не воссоздать утраченные блага, они сознательно отказались от них в надежде обрести душевный покой и гармонию, возможность жить в соответствии со своими идеалами, своим мироощущением. В "Пустыне" отсутствует робинзоновский пафос покорения природы, всепобеждающего человеческого труда, сменяющий пафос коммерческих авантур. Пафос "Пустыни" – романтический бунт, утопия, не получившая своего завершения, возможно, из-за незнания автора, как это сделать, возможно, в связи с изменением жизненной ситуации и утратой интереса к дальнейшему развитию сюжета.

Герои де Бальмена принадлежат к новой эпохе, и это координально отличает их от героя Дефо. Робинзон принимает мир таким, каким он есть, и ищет в нём своё место. Герои де Бальмена не принимают мир лжи и насилия. Герой Дефо бросает вызов природе, своему одиночеству, герои де Бальмена – "свету", калечащему человеческие судьбы. Робинзон целенаправленно идёт к духовному совершенствованию, герои де Бальмена осуществляют романтический бунт, приведший их в "пустыню", подальше от "света" и людей, не отвечающих нравственным требованиям героев. Робинзон пытается обрести смысл жизни, мыслью обратившись к Богу, новые "робинзоны" ищут гармонии с природой, вдали от светской суеты и социальных потрясений, разделяя своё одиночество с единомышленниками. Новая эпоха наложила свой отпечаток на стиль "Пустыни". Слог де Бальмена не назовёшь "домашним" (Дефо), ему присуща сентиментально-романтическая литературность.

Возвращаясь к проблеме влияния "Робинзона Крузо" на художественную структуру повести де Бальмена, обратимся к статье А.Балода, посвящённой упомянутому роману, в которой он выдвигает ряд гипотез на тему: почему герой Дефо оказался на необитаемом острове [7]. Рассмотрим их относительно повести "Пустыня". Гипотеза первая: герой сам захотел этого. Если для Робинзона это возможно, исходя из подсознательного стремления, то герои де Бальмена открыто декларируют и воплощают в жизнь своё желание. Гипотеза вторая: герой является гражданином острова свободы. В подтверждение автор приводит наблюдение Д.Урнова: 28 лет несвободы Робинзона совпадают с периодом реставрации в Англии, "плохим" режимом, с его началом и концом. Исследователь жизни и творчества Я.П. де Бальмена А.Е.Кузьменко, говоря о повести "Пустыня", указывает на связь её сюжета с событиями декабристского восстания 1825 года в России, а также с делом о "вольномудстве" в Нежинской гимназии, де Бальмен был её выпускником, вследствие которого за границу был выслан профессор Ф.О.Зингер, пострадали и другие преподаватели [8, с. 57]. Судьба декабристов общеизвестна. Авторская аллегория, на наш взгляд, состоит в том, что изображая в повести "Пустыня" события июльской революции 1830 года во Франции, автор подразумевает политическую реакцию 30-х годов в России, последовавшую за восстанием декабристов. Кузьменко авторский замысел видит в том, что в "... намерениях и действиях персонажей произведения, которые встали на путь искания правды, выразительно проявляются черты передовых людей того времени, которых Яков де Бальмен пламенно любил и глубоко уважал, а образ рассказчика, от имени которого ведётся рассказ, напоминает самого автора – с его увлечением науками и прогрессивными веяниями эпохи" [8, с. 57]. Третья гипотеза по своему содержанию связана со второй, А. Балод говорит о Робинзоне как об узнике острова отчаяния, жертве политических репрессий. Итак, все три гипотезы вполне соответствуют содержанию неоконченной повести Я.П. де Бальмена. Несмотря на различие места и времени написания двух произведений, их человеческий и социальные подтексты совпадают.

В связи с тремя выдвинутыми гипотезами А.Балод представляет три версии главной сюжетной линии романа Дефо. Рассмотрим их в соответствии с повестью "Пустыня": 1) мелодраматическая – Робинзон является жертвой кораблекрушения (герои повести – жертвы революционных потрясений, светской морали, несчастной любви); 2) политико-идеологическая – Робинзон политзаключённый, узник острова (содержание повести содержит аллегорию с событиями 20–30-х годов XIX века в России); 3) религиозно-философская – Робинзон добро-

вольный отшельник, человек, который предпочёл одиночество обществу других людей (жизненная философия героев повести приводит их в "пустыню", религиозная составляющая заменена историей души, любовной драмой).

Многочисленные совпадения произведения Я.П. де Бальмена со знаменитым романом Даниэля Дефо не случайны. А.Балод, отмечая многовариантность сюжета "Робинзона Крузо", существование различных интерпретаций романа отмечает его возможности для реализации "очередных безумных идей, заключённых в фундаменте книги Дефо", так как этот текст "изначально предназначен для сотворчества писателей" [7]. Одним из "интерпретаторов" и "соавторов" романа Дефо стал Яков Петрович де Бальмен.

Литература

1. Жизнь и приключения Робинзона Круза природного англичанина. Переведена с французского Яковом Трусовым. С.-Петербург, Императорская академия наук, 1797. – 183 с.

2. Белинский В. Г. Собр. соч. / В. Г. Белинский. – Т. V. – М., 1979. – 630 с.

3. Лермонтов М. Ю. Герой нашего времени / М. Ю. Лермонтов. – М., 1962. – 189 с.

4. Урнов Д. Дефо / Урнов. – М., 1990. – 253 с.

5. Бальмен Я. П. Пустыня. Рукописный сборник повестей. Хранится в Полтавском государственном архиве (ф. 181, оп. 1, ед. хр. 38, с. 427).

6. Дефо Д. Жизнь и удивительные приключения морехода Робинзона Крузо / Д. Дефо. – М., 1992. – 272 с.

7. Балод А. Тайна Робинзона Крузо / А. Балод. – Режим доступа: <http://www.netslova.ru/balod>

8. Кузьменко А. Ю. Друже забутий / А. Ю. Кузьменко. – К., 1989. – 199 с.

Л.Ф.Сиротенко

К публикации повести "Пустыня" Я. де Бальмена

Повесть "Пустыня", написанная в 1832 году, одно из первых произведений де Бальмена. Как и все повести упоминаемого сборника, она имеет автобиографическое основание. Автобиографическими можно считать мотивы несчастной любви, братской дружбы, "природного человека", отстаивания социальной свободы и справедливости, офицерской службы. А.Е.Кузьменко связывает

образы героев повести и обстоятельства их жизни не только с отражёнными в произведении событиями Июльской революции 1830 года во Франции, но и с политической реакцией 20–30-х годов XIX века в России, последовавшей за восстанием декабристов. В частности он указывает на возможных прототипов персонажей повести графов Булгаринных, высланных за связь с декабристами, а также младшего профессора Нежинской гимназии высших наук Ф.О.Зингера, высланного за границу как австрийского подданного в связи с "делом о вольнодумстве". Исследователь видит в образе рассказчика самого автора – "с его увлечением науками и прогрессивными веяниями эпохи". Отметим, что текст повести, хотя и содержит приключенческий элемент, носит исповедальный характер.

На той же странице, где обрывается повесть, написаны размышления некоего читателя за подписью "Булгарин", вероятнее всего, товарища по службе Якова де Бальмена.

В ходе подготовки произведения к публикации орфография и пунктуация текста была приближена к современным нормам, за исключением случаев, когда отклонения от них имеют экспрессивно-смысловой характер либо передают колорит эпохи. Слова, плохо читаемые в рукописи, заключены в угловые скобки. Многоточиями в угловых скобках обозначены непрочитанные слова.

Я.П. де Бальмена

ПУСТЫНЯ

Яркая лазорь чистого южного неба блистала во всей красоте своей, озаряемая светлыми лучами экваторского солнца на закате. Всё было живо вокруг меня, и тысячи различных птиц мне неизвестных оглашали голосом своим густые леса и прелестные прилески, по коим я скитался. Вышел по утру из стана <или шалашей>, который с товарищами соорудили мы на берегу Ориноко, я последовал по теченью впадающей в него небольшой речки и, почти не останавливаясь, шёл весь день по одному направлению, имея намерение возвратиться тем же путём. Но болото, встретившееся передо мною незадолго после полудня, принудило меня уклониться от речки и взять вправо сквозь густой померанцевый лес. Благоразумие требовало бы, чтобы я тогда же возвратился и не решался идти далеко в неизвестной для меня стране, но прелесть мест, мною проходимых, соединяясь с мыслью, что ещё рано, и с маленькою самонадеянностью, заставила меня идти далее, обращая вниманье только на единственные виды и всякого рода красоты, находившиеся перед моими взорами. Опасаться, казалось, было нечего. Я был хорошо вооружён двуствольным

охотничьим ружьём, имел довольно снарядов и съестных припасов и сверх того добрых спутников: двух больших легавых собак.

Пока солнце было ещё высоко, я шёл бодро, восхищаясь красотами девственной природы, развивающейся перед очами моими, когда же светило стало постепенно спускаться, я начал колебаться, остановился, подумал, осмотрелся со всех сторон и, наконец, решился ночевать среди сих мест, казавшихся, по-видимому, безопасными. Впрочем, я не хотел остаться среди непроходимого леса и желал найти курган или какое-либо возвышение, где страна была бы немного открытее. Отдохнув немного, я пошёл далее, но чем далее шёл, тем лес становился гуще, и, наконец, я увидел себя в необходимости пролагать себе дорогу сквозь сплетённый терновник посредством длинного охотничьего ножа, коим я, к счастью, вооружился.

Пока было ещё светло, я не терял мужества и храбро рубил сплетённые стебли различных вьющихся растений, которые представляли иногда целые стены зелени, сквозь которые надлежало продираться. Но когда быстро находящаяся в полуденных странах мгла вдруг покрыла природу, то, признаюсь, я не мог удержать себя от чувства неприятного, которое превратилось в истинный и весьма основательный страх, когда я услышал вокруг себя рёв диких зверей, о коих мне было сказано, будто очень мало и даже почти нет на берегах Ориноко; весьма горестно разуверился я в сей приятной для меня мысли, но делать было нечего, я с большею силою и поспешностью стал пробираться сквозь чащу и, наконец, к неопisanному моему восхищению, достиг до небольшой поляны, на коей возвышался курган, осенённый несколькими высокими деревьями. Я подождал своих собак, которые немного отстали и потом пошёл к кургану, на коем намерен был остановиться и развести огонь. Я уже хотел взбираться по крутости оно́го, как вдруг при свете луны ясно увидел у подошвы тропинку, очень хорошо означенную и, по-видимому, довольно битую. Первое чувство моё было радость, но вскоре она переменялась в страх и недоумение. Неужель я так близко от кочевья диких, думал я и остановился. Признаюсь, что моё положение было незавидно, я знал, что остатки диких племён стран сих ненавидят европейцев, истребивших несметное число братьев их, и являют над ними невероятные жестокости. Все эти мысли и рассказы путешественников вдруг явились моему воображению, и я готов был возвратиться в чащу леса, из коей я с таким восхищением вышел. Но ужасный рёв барса, раздавшийся с той стороны и беспокойство моих собак оковали меня на моём месте. Подумав ещё немного и видя, что с обеих сторон опасность равна, я вдруг решился, подозвал одну из собак и показал ей тропинку. Она стала нюхать, вертеть хвостом и,

наконец, побежала по следу, товарищ её последовал её примеру, а я, видя их бодрость, машинально встал и пошёл за ними.

Чем далее я шёл, тем явственнее делалась тропинка, и, наконец, на песчаном грунте я увидел след человеческой ноги. Я стал его рассматривать, и кто может вообразить моё восхищение, когда на четвёртой ступне я ясно увидел знаки подошвы и каблука с гвоздями. "Это след европейца!" – вскричал я так громко, что эхо разнесло гул моего голоса. Вдруг в недалёком расстоянии услышал я лай собаки. Мои спутники оба остановились, подняли носы и мгновенно полетели с быстротою стрелы и скрылись от взоров моих. Я и сам побежал, следуя извилинами тропинки, но вдруг остановился перед ручейком довольно широким и очень быстрым, но через который не было перехода; противоположный же берег был ограждён забором. Мои собаки переплыли ручей, но стояли под сею новою преградю и жалобно выли. Изнутри отвечал им такой же голос. Я также стал кричать и по-испански просил жителей маленькой крепости сей впустить заблудившегося путешественника. Долго не было ответа, но, наконец, я услышал скрип двери и шаги человека; вскоре у забора явилась голова, и приятный голос спросил меня, кто я и чего желаю.

– Я путешественник, заблудившийся в дикой сей стране", – отвечал я по-испански, и прошу великодушно их, жителей сего селенья, впустить меня и тем избавить от диких зверей, которые за мною бегут. Вместо ответа часть забора зашаталась и упала через ручей, доставляя мне широкий мост. Собаки мои вскочили, я за ними, и подъёмный мост снова занял первое своё место.

– Я очень рад, что могу прислужиться европейцу, – сказал по-испански мой хозяин, – но вы ошиблись, полагая найти здесь селенье. Я один – и живу тут пустынным; однако же прошу войти в хижину и не гневаться, всё так бедно – я один и не нуждаюсь в богатстве".

Он ввёл меня в небольшой шалаш из дикого камня и толстых брусков сделанный, где был грубый деревянный стол, обрубок пня вместо стула и куча травы и листьев вместо постели.

При входе огромная легавая собака заворчала на меня.

– Молчать, – сказал мой хозяин по-французски. Я онемел.

– Неужель я имею счастье быть у соотечественника? – вскричал я, наконец, также по-французски.

Он не менее меня удивился, заплакал и бросился в мои объятия, наши слёзы смешались.

– Благодарю тебя, Боже! – сказал он, наконец, я ещё раз слышу милое наречие отчизны, я вижу француза.

После первого восторга мой хозяин вышел из хижины и вскоре возвратился, неся на деревянном блюде разные плоды и мягкий сыр,

он поставил это на стол и просил меня подкрепить свои силы, и, подлинно, я был очень голоден и искренне благодарил доброго соотечественника.

– Как вы сюда зашли? – спросил я его, окончив ужин, – ваша история должна быть любопытна; вы так любите наше отечество, а столь от него отдалены.

Вместо ответа он показал мне на стене под распятым маленький миньютюрный портрет прелестной девицы, коей милая, детская улыбка обворожила меня.

– Понимаю, – сказал я, – любовь...

– Вы ошибаетесь, – отвечал он, – она одна из причин моего удаления, но я её никогда не любил.

– Странно! тут должна быть какая-нибудь тайна. Сестра...

– Нет! Я вам завтра всё расскажу, отдохните, вы, кажется, очень устали, лягте на мою постель.

Я послушался, ибо, действительно, сон был мне нужен, и вскоре глаза мои сомкнулись.

На другой день, когда я встал, мой хозяин пришёл ко мне и принёс свежего тёплого молока и мягкого хлеба, чему я немало удивился, но он мне сказал, что это <маниоловая> мука, и что здесь <его> такая гибель, что он не знает, куда его девать. Позавтракавши, я напомнил ему вчерашнее его слово, и он сдержал его следующим образом.

Я младший сын одного знатного семейства, нас было двое. Брат мой был старше меня двумя годами, и мы выросли вместе. Почти в одно время учились мы одним предметам, забавы были у нас одинакие, мы жили всегда дружно, всё разделяли по-братски: радость и печаль были у нас общи.

Мы родились и росли в поместьи наших родителей в дальней провинции, за несколько сот миль от столицы. Не стану описывать первых годов нашей молодости. Мы учились, веселились, любили родителей и друг друга и были счастливы. Забавы наши состояли из телесных упражнений. Охота, рыбная ловля, прогулки – вот чем заняты были свободные часы. Употребляя таким образом время нашей молодости, <мы> сделались крепки и ловки. Никто из знакомых и из сверстников не умел так хорошо владеть ружьём, никто не ездил так ловко и так смело на коне, никто так дерзко не переплывал быстрые потоки, никто так искусно не гнал лёгкого челнока на прозрачных струях Роны. Блажен был бы я и теперь, если бы мой брат был со мною. Мы не думали о будущности, мы не хотели переменять образа жизни, но судьбе и родителям было угодно иначе, и мы отправились в столицу. Оба мы избрали военную службу и поступили в один полк.

Брат мой, коего нрав был пылкой, скоро влюбился в одну прелестную девицу. Не хочу описывать Розалии, её вы видите в этом портрете, который вас вчера поразил. Она платила брату взаимностью, и я был счастлив счастьем его. Около года провели мы спокойно; но вдруг гнев Божий разразился над нами. Первое постигшее нас несчастье была кончина наших родителей. Мы испросили отпуск и полетели на родину. Поплакав над могилами отца и матери, мы возвратились снова в столицу.

Брат спешил свидеться с Розальей, но какая перемена!

Девица сделалась к нему совершенно равнодушна, её сердцем владел другой! Брат предался отчаянью.

Вскоре вся Франция закипела. Революция была тогда в самой силе. Наш полк выступил на границу, мы были окружены неприятелями.

Брат радовался, что будут сраженья, жизнь сделалась ему ненавистна, он видел коварство женщины, которую боготворил, и желал умереть.

Накануне первого дела он дал мне этот портрет и просил его беречь. С зарёю полк наш был рассеян, истреблён, и брат мой исчез – он окончил на поле брани жизнь, которая была для него тягостна.

Остатки наши разослали по другим полкам, и я попал на свою родину в один приморский город. Первая моя забота состояла в посещении родительского дома. И что я увидел!.. Пепел и развалины!

В отчаяньи, лишённый бодрости духа, ненавидя людей, я бросил всё, сел на первый корабль и отплыл в Америку. Прибыв к берегу, я снабдил себя всем нужным для нового образа жизни и углубился в пустыню. Долго не находил я приличного для себя места, но, наконец, попал сюда и решился провести здесь остаток дней моих. Всё, что вы ни видите, сам я построил, питаюсь плодами садика своего или окрестных лесов, пашу небольшой участок земли, который в изобилии доставляет мне сарачинское пшено, хожу на охоту, ловлю рыбу и содержу несколько диких коз, которых удалось мне поймать и сделать ручными.

Я был бы совершенно счастлив, если бы воспоминанье о брате не нарушало иногда спокойствия души моей.

Вот уже год, как я живу таким образом. Признаюсь вам, что я начинаю думать о людях не совсем так, как прежде. Поселяясь здесь, мысль о товарище была мне несносна, но теперь одиночество делается мне тягостным, и я желал бы найти человека подобного себе в чувствах и образе мыслей.

Он кончил своё повествованье и вздохнул, а я задумался.

– Что долго думать! – вскричал я, наконец, – кажется, мы нашли друг друга. Вы ищите друга природы, врага светской жизни, я тоже, так будем жить вместе. Я также был в свете, видел людей, полюбил их, но они меня не поняли, и я их бросил, что же нам больше думать!

Мы обнялись и положили жить вместе, трудиться и проводить дни в отдалении от мира, от его сует, приличий и злобы.

Эрнест (пустынник) просил меня рассказать ему обстоятельства моей жизни.

– Я родился на берегах Лоары, – так начал я, – родители мои были небогаты, но всячески старались доставить единственному сыну своему наилучшее воспитание. Вот единственные люди, коим я чем-либо обязан. Я воспользовался уроками, и в этом-то состояло моё несчастье и вина перед людьми. Я пристрастился к наукам, а больше всего к наукам естественным. Я знал, да и теперь ещё более прежнего, в совершенстве естественную историю, физику, астрономию, математику. Словесности, истории, юриспунденции ненавидел и никогда, кажется, с ними не примирюсь. От этого начались мои бедствия, меня стали принуждать, а я упорствовал, меня отдали в публичное заведение, где только и было толку, что о <... >, а я бегал по целым дням по лесам и болотам, отыскивал цветы, растения, минералы. Меня возвратили родителям. Они хотели отправить меня на службу, а я с ружьём ушёл в лес и через 6 дней возвратился с натуральным <кабинетом>. Видя, что стремленья моего нельзя превозмочь, родители оставили меня упражняться в любимых занятиях, и я был счастлив, да и они радовались надежде, что, может быть, сын их будет со временем другой Бюффон или Линней. Мне же до этого было мало дела, я был счастлив, страсть к естественной истории усилилась присоединеньем к ней страсти к охоте. Я по месяцам живал в лесах. Но всё на свете кратковременно, родители, единственные люди, которые почти понимали меня, скончались, и я сделался предметом насмешек всех соседей, и меня даже прославили сумасшедшим.

Негодяя на своё отечество, я уехал в Швейцарию, но и там характер мой показался слишком странен, я и оттуда уехал, но все страны, где ни останавливался, представляли мне те же мненья людей, ту же заботу о пустяках, то же пристрастие к ненавистным мне наукам и мало уваженья, по моему мненью, к тем, которые я превозносил. Наконец, я решился возвратиться в отечество и в родительском наследии <погрести > жизнь, которую желал наслаждаться по-своему.

Но я нашёл во Франции революцию, а дома – другого хозяина, который вместо ответа на мои вопросы, почему он здесь, толковал мне, что я роялист, <парик> – за что я его на прощанье приколотил и

уехал из Европы. Я попал на гишпанский корабль, где и выучился сему языку, а с ним вместе доехал и сюда, и, надеюсь, что не выеду. Деньги у меня были, но я на них закупил всё, что было нужно для пустынной жизни, и всё оставил в каком-то селении на Ориноко, а как туда теперь добраться не знаю.

Так я знаю, – отвечал Эрнест, – и мы завтра отправимся.

Итак, описал я до другого дня начало совместной жизни. Мы решились проводить этот день в рассмотрении жилища Эрнеста и в составлении планов <ея> будущего житья.

* * *

Продолжите, когда Бог даст.

Я верю, что между людьми есть некоторый род магнетического влечения, которое легче чувствовать, нежели истолковать. Называйте это симпатию или чем угодно, но оно существует. Почему некоторые черты лица, звуки голоса, взоры, хватки сильно поражают нас и, так сказать, обворожают, когда на других не производят никакого впечатленья? Отчего безнадежная или отвергнутая любовь тлится в сердце вопреки рассудку? Вы скажете: от расстроенного воображенья. Нет! какая-то сила невольно покоряет её, по какому-то внутреннему чувству действует на все нравственные наши способности, неисповедимым своим могуществом приковывает нас ко милому предмету, беспрестанно рисует его яркими красками в нашем воображении, извиняет в нём все слабости и даже преклоняет к добродетели, отдаляя от мыслей грубую чувственность. В сем состоянии души воображение действует только вспомогательным образом и всегда подчинено внутреннему чувству, которое обнаруживается даже физическими признаками: трепетаньем сердца, изнеможеньем, отвращеньем от первых жизненных потребностей, переменою цвета лица и пр. Нет! любовь не есть выдумка расстроенного или изнеженного воображенья, как утверждают светские сластолюбцы и эгоисты. Это врождённое чувство, жажда души чувствительной, доброй: оно появляется равно в шумных столицах Европы, в знойных пустынях Африки и в холодных лесах Северной Америки.

Булгарин

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В. Хроніка українознавчих проявів у Ніжинській вищій школі у XIX – на поч. XX ст.....	3
Сквіра Н.М. "Кроме доселе напечатанного, ничего не существует из моих произведений" (Про "Мертві душі. Закінчення поеми М.В.Гоголя "Пригоди Чичикова" А.Є.Ващенко-Захарченка та про другий том поеми, відтворений Ю.А.Авакяном)	14
Дудка Р.А. Микола Гоголь: шлях духовного зростання	25
Ісаєнко К.П. Герменевтична реконструкція як наративна особливість біографічних досліджень Пантелеймона Куліша	37
Ковальчук О.Г. Жіночий світ як театр (на матеріалі роману В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля")	44
Матвєєва О.О. Ідея "національного визволення" в "Щоденнику" Володимира Винниченка	63
Анненкова Е.С. Літературоцентричність прози Б.К.Зайцева как средство продолжения и сохранения традиции русской классической литературы.....	76
Михальчук Н.І. Експресіонізм і міф: постановка проблеми	83

ІСТОРІЯ

Звагельський В.Б. Путивль та його округа в епоху "Слова о полку Ігоревім".....	90
Сидорович О.С., Хоменюк А.М. Особливості спілкового будівництва споживчої кооперації Лівобережної України в роки столипінської аграрної реформи	110
Januszkiewicz Barbara. Polska mniejszość narodowa, czy Polonia? Polacy na Ukrainie	120
Дудка Л.О. Антирелігійна пропаганда в системі народної освіти в УСРР в 1920–1930-х рр.: механізм упровадження та наслідки.....	125
Гай-Нижник П.П. Осібний (особливий) відділ Штабу гетьмана П.Скоропадського (1918 р.).....	135
Отрох Н.В. Будянська фаянсова фабрика Товариства М.С.Кузнецова. Удосконалення технологічного процесу, розширення асортименту і пошуки ринків збуту	141
Горох М.В. Невідомі керівники ніжинського "Торгсину"	150
Каковкіна О.М. Регіональний вимір українсько-болгарських відносин: історико-методологічний аспект	157
Давиденко Ю.М., Жмака А.А. Боротьба тоталітарних режимів проти польського Костьолу 1939–1941 рр.....	165

Дудченко О.С. Правові засади створення та діяльності обласної колегії при представнику Президента України в Чернігівській області в першій половині 90-х рр. XX ст. 174

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Гальчинський Б.А. Микола Лисенко та український національний рух у I пол. 60-х рр. XIX ст.....	184
Будзар М.М. До проблеми реконструкції культурної історії дворянської садиби за родовими спогадами (садиба Кантакузіних-Сперанських на Полтавщині).....	193
Кириченко І.М. Роль жінок у діяльності Чернігівської Громади	202
Новікова О.О. Іспаністи В.Піскорський та В.Балагер	209
Галь Б.О. До історії полтавського дворянського пансіону (за матеріалами ДАРФ)	215
Прудько В.О. Ніжинська інститутська гімназія у вирі революційних подій 1917–1920 рр.	223
Дедович Д.В. Технікуми Чернігівщини на поч. 20-х рр. XX ст.....	228
Чуткий А.І. Зміни в студентському складі вузів Наддніпрянщини в роки українських визвольних змагань: досвід Київського комерційного інституту	238
Гомоляко А.О. Етапи педагогічної діяльності В.Ю.Данилевича: від провінційного вчителя до університетського професора	247
Кондратенко О.Ю. Науково-популяризаційна діяльність історичних установ АН УРСР (1944–1956 рр.).....	259
Семенова М.В. Проблеми підвищення освітнього рівня населення України в 90-ті рр. XX ст.	271
Мицик Л.М. Історична освіта в Ніжинському університеті: новітні тенденції, проблеми, перспективи (до 20-річчя відновлення історичної освіти у Ніжинській вищій школі).....	279

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ І ЗНАХІДКИ

Самойленко О.Г. Про заснування стипендії імені М.В.Гоголя у Варшавському університеті на поч. XX ст.	294
Моціяка П.П. Скільки випусків і випусників мав Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині?	302
Сиротенко Л.Ф. Романтическая робинзоида Я.П. де Бальмена (незаконченная повесть "Пустыня")	307
Сиротенко Л.Ф. К публикации повести "Пустыня" Я. де Бальмена	314
Я.П. де Бальмен Пустыня.....	315

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 62

*Організації та творчі об'єднання XIX–XX ст. і їх діячі
в регіональному та всеукраїнському контексті*

**Відповідальний редактор та упорядник
САМОЙЛЕНКО Григорій Васильович**

Технічний редактор: Сливко В. П.

Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О. В.

Літературний редактор: Лісовець О. М., Конівненко А. М.

Коректор: Конівненко А. М.

Підписано до друку __.03.11 р.
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 20,0

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru